

**Національна спілка краєзнавців України
Управління культури
Житомирської обласної Державної адміністрації
Історичний факультет
Житомирського державного університету ім. І. Франка
Управління культури Житомирської міської ради
Житомирська обласна організація НСКУ
Житомирський обласний краєзнавчий музей
Житомирська обласна універсальна наукова бібліотека
ім. О. Ольжича**

ЖИТОМИРУ — 1135

**НАУКОВИЙ ЗБІРНИК
«ВЕЛИКА ВОЛИНЬ»
Праці Житомирського науково-краєзнавчого
товариства дослідників Волині,
Житомирської обласної організації НСКУ**

Випуск 59

Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції
«Житомиру — 1135», присвяченої 1135-річчю заснування міста
Житомира та 575-річчю надання місту Житомиру
Магдебурзького права

Житомир, 27-28 вересня 2019 р.

Бердичів
Видавець: ФОП Мельник М.В.
2019

УДК 908(477)
ББК 63.3(4Укр-4Жит)

Житомиру — 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — 520 с.

У науковому збірнику вміщено статті і повідомлення учасників Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 1135-річчю заснування міста Житомира та 575-річчю надання місту Житомиру Магдебурзького права

Редакційна рада:

Жуковський О.І. — декан історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат історичних наук, доцент

Скавронський П.С. — директор Музею історії міста Бердичева, голова правління Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Ступак Ф.Я. — доктор історичних наук, професор Національного медичного університету імені О.О. Богомольця

Тимошенко В.І. — директор Малинського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук

Ярмошик І.І. — завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, професор

Відповідальний за випуск: Скавронський П.С.

Упорядник: Скавронський П.С.

Матеріали публікуються в авторській редакції, автори несуть відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей

ЗМІСТ

ВСТУП

Ярмошик І.І. Давній Житомир на шляхах історико-краєзнавчих пошуків (до середини XVII ст.)	8

Розділ І. ІСТОРІЯ ЖИТОМИРА

Шиян Л.М. Староста Житомирський Костянтин Вишневецький в історії України	18

Скрипник А.Ю. Розташування частин російської армії у Житомирі на початку XIX ст.	23

Рудницька Н.В. Житомирське рабинське училище — освітній заклад для підготовки вчителів єврейських шкіл та рабинів (1847-1873 рр.)	29

Мокрицький Г.П. Будівля магістрату в Житомирі: міфи і реальність (історико-архітектурне дослідження)	40

Макаренко Г.М. Губернський комісар Волині від Центральної Ради Андрій Григорович В'язлов	45

Блажевич Ю.І. «Польська організація військова» на Волині-Житомирщині (1924-1938): фальсифікації і трагічні наслідки	62

Комарницький О.Б. Політико-освітня діяльність студентів педагогічних закладів освіти Житомира у 20-30-ті рр. XX ст.	77

Собчук С.В. Лікарня у спадок	87

Махорін Г.Л. Організація системи вищої сільськогосподарської і ветеринарної освіти у часи Української національної революції 1917-1921 рр.	90

<i>Костриця М.М., Скавронський П.С., Чиж Н.М.</i> Соціально-економічний та культурний розвиток Житомира у 1918 році	93

Розділ II. МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

<i>Слободянюк С.С.</i> Магдебурзьке право в містах Волині-Житомирщини: поширення та застосування	137
<i>Костюк С.В.</i> Магдебурзьке право і Тернопільщина: фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею	149
<i>Акаш Кришан.</i> Інші, але свої: ковельські «католики» на чолі міського магістрату в 1611-1693 рр.	152

Розділ III. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ, НАУКИ І МИСТЕЦТВА

<i>Єленіна Є.Г.</i> Монолог у фотографіях	158
<i>Франчук М.В.</i> Житомир у творчості Л. Федорчука (повість «Собаче життя»)	165
<i>Єленіна Є.Г.</i> Вектор людяності	168
<i>Дмитренко А.А.</i> Бджільництво Житомирщини як об'єкт нематеріальної культурної спадщини та його місце в системі етно- і зеленого туризму	175
<i>Кучерява В.А.</i> Прем'єра у Бердичівському музично-драматичному театрі на Європейській: вистава за романом Марини Гримич «Фріда».	188
<i>Єленіна Є.Г.</i> Погляд на «Вітер з античності»	195
<i>Собчук С.В.</i> Поет для поетів	201

Розділ IV. ПОСТАТІ ЗЕМЛІ ЖИТОМИРСЬКОЇ

Зосімович О.Ю. Павло Якович Корольов — вчитель Житомирської першої чоловічої гімназії	204
Лукуц Ю.М. Видатні уродженці Житомира в Енциклопедії сучасної України (народжені у середині ХХ століття)	210
Дацюк В.Б., Надубович М.Ю. Житомиряни, закохані в Арктику ..	229
Юрчишина О.А. Військовий лікар Олексій Боржковський — хранитель пам'яті славетного роду	235
Недайбориц Т.А., Панчук М.В, Скавронський П.С., Цветкова А.М. Життєвий і трудовий шлях Семенюк Тамари Всеволодівни — від учителя до директора Житомирського інституту МАУП	246
Журавська Л.Г. Україна в життєвій і творчій долі Бальзака (до 220-річчя від дня народження Оноре де Бальзака)	253
Зубко О.Є. Тамара Василівна Петрів (1896-1968): «А ще я бачу мій Житомир.....»	266
Кіщенко Г.В. Граф Володимир де Броель-Плятер в історії Волині	272
Лукуц Ю.М., Побережний О.С. Вони робили все для відновлення Української держави	277

Розділ V. АРХЕОЛОГІЯ ЖИТОМИРА

Тарабукін О.О. Поселення трипільської культури на Замковій горі в м. Житомирі (попередні підсумки)	301
Тарабукін О.О. Старожитності Житомира і околиць (матеріали до археологічної карти)	309

Розділ VI. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРАЄЗНАВСТВА

Дубівка Є.В., Святюк Ю.В. Історія млинарства в селі Городківка на Андрушівщині	324
Гуринчук Н.С., Міщук Г.А. Денишівський чавуноливарний завод	347
Коган Л.Г. Дитинство, обпалене війною	354
Соболь Т.Г. Тренінг як форма еколого-краєзнавчого виховання ...	359
Кокус В.В. Геологічні дослідження Східної Волині в 20-х роках ХХ століття	368
Мокрицький Г.П. Садиба Олізарів-Сумовських з віллою в с. Кмитів: історико-архітектурне дослідження	379
Голяченко О.С. Історія Іршанського гірничозбагачувального комбінату та селища Іршанська у «Музеї під відкритим небом» ...	391
Шевчук А.В. Нотаріальна діяльність цивільних департаментів губернських головних судів Правобережної України	401
Гуцало Л.В. Матеріально-фінансова допомога переселенцям на південь України у 1920 роках	408
Фігурний Ю.С. Актуальні напрямки розвитку музейної справи в Україні в контексті етнокультурних процесів	413
Крохмальна Т.І. Тербовлянський замок як об'єкт Національного заповідника «Замки Тернопілля»	424
Довгаль М.Д. Сакральні пам'ятки Збаража і околиць в туристичній діяльності Національного заповідника «Замки Тернопілля»	430
Михалевич М.А. Причини та обставини Кортеліської трагедії 23 вересня 1942 року	438

Литвинець Є.В. Релігійне життя в м. Новограді-Волинському під час окупації 1941-1944 рр.	445
Градовський П.М. Пам'ять про полеглих у снігах Суомі (до 80-річчя з дня початку радянсько-фінської війни)	454
Коломієць Л.В. Банкірський дім Ефруссі	459
Студінський В.А. Локальний фокус великого терору: політичні репресії у смт Пісківка Київської області	465
Волошінська Н.О., Михайлова О.В. Зведений довідковий ресурс з адміністративно-територіального устрою України у Національній історичній бібліотеці України	479
Мокрицький Г.П. Паспортизація пам'яток історії та культури як спосіб наукової інвентаризації культурного простору	489
КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ТВОРЧИЙ ДОРОБОК ЯРМОШИКА ІВАНА ІВАНОВИЧА (до 60-річчя від дня народження)	502
ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЖИТОМИРЩИНІ: БІБЛОГРАФІЯ (1895-2018)	506
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	516

ДАВНІЙ ЖИТОМИР НА ШЛЯХАХ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ПОШУКІВ (ДО СЕРЕДИНИ XVII ст.)

Анотація. В статті розкрито погляди краєзнавців різних поколінь на окремі версії походження міста Житомира, на літописні згадки про м. Житомир, коротко охарактеризовано важливі історичні події у XII-XVII ст., які пов'язані безпосередньо з містом.

Ключові слова: Житомир, ревізії, татари, шляхта, міщани.

Виклад основного матеріалу. Житомир відноситься до категорії давніх міст України, чия історія своїм корінням сягає глибини віків, зокрема періоду існування Київської держави. Завданням цієї статті є простежити основні віхи історії Житомира до середини XVII ст. Про Житомир написано й опубліковано чимало наукових та не зовсім наукових, популярних статей, брошур, монографій. На сьогодні постає проблема підготовки нових наукових розвідок в дусі сучасних вимог історичної науки.

У радянські часи започаткувалася добра традиція, яку ми спостерігаємо й нині, святкувати певні ювілейні дати в історії міста, як правило, його заснування. Започаткувалася вона з відзначення 1500-річчя заснування міста Києва у 1982 р. Це святкування відіграло свою позитивну наукову роль, оскільки активізувало дослідження давньої історії самого Києва та давньоруських міст загалом. Хоча беззаперечних доказів існування Києва у такі давні часи й не було наведено, археологи поступово перестали говорити про такий давній вік міста, а пізніше з'явилися й інші твердження про заснування міста у IX ст. [1].

Відлуння цього святкування мало вплив і на інші українські міста. У тому числі й Житомир відзначив у 1984 р. 1100 років свого існування. Грунтовних наукових досліджень проблеми походження міста до того не проводилося. Підставою для рішення про святкування такої дати стала невелика стаття у російському Енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона [2].

Окрім всього іншого святкування сприяло зростанню інтересу серед краєзнавців, громадськості міста і області до давньої історії міста. Краєзнавці звернулись до численних напрацювань попередніх істориків, котрі так чи інакше описували історію Житомира. Це праці Луки Рафальського, Тіта Вержбицького, Миколи Трипольського, Сергія Гамченка. Були і неспівливі спроби звернутися до праць польських авторів XIX ст., зокрема Ю.І. Крашевського, Ю.Кшивіцького та інших.

Це призвело до того що зацікавленими ентузіастами було висловлено (а вірніше повторено) чимало версій щодо виникнення та походження назви Житомира. Одні повторювали думку словацького вченого П.-Й.Шафарика що це був центр племені житичів. Таких краєзнавців не хвилював той факт що історичні джерела не засвідчують існування племені з такою назвою. Інші дослідники вважали що назва міста походить від того, що воно було крупним центром торгівлі житом. Інші повторювали версію Миколи Трипольського який пояснював назву міста як «мирне життя» [3]. Натоді, як і в пізніші часи ніхто не заперечував заснування Житомира в глибокій давнині, але конкретних доказів щодо часу і обставин його виникнення не наводив. Автор цієї статті свого часу, працюючи науковим співробітником Житомирського краєзнавчого музею, теж звернувся до аналізу цієї проблеми, присвятивши цьому окрему брошуру [4]. На сторінках цієї брошури було висловлено і проаналізовано можливість походження назви міста від його засновника, дружинника київського князя Аскольда, Житомира. Аналіз був здійснений на основі давньослов'янської антропоніміки, топоніміки, узгоджена з науковими даними археологів про походження давньоруських міст, з політичними реаліями дворцевого перевороту в Києві 882 р, коли до влади там, за змовою з київським боярством, прийшов Олег, котрий почав правити від імені малолітнього Ігоря Рюриковича. Не вважаю за потрібне повторювати свої міркування з цього приводу, вони у мене залишилися незмінними, можу лише відправити читача до згаданої брошури. Тоді мені здавалося, що запропонована версія стане темою для обговорення та дискусій. Однак ніхто з поважних краєзнавців до сьогодні не висловився ні за, ні проти такої версії патронімічного походження назви Житомира. Навіть такі поважні краєзнавці як М.Ю. Костиця та Р.Ю. Кондратюк у своїй монографії «Житомир. Підручна книга з краєзнавства» [5] повторили давні правдоподібні і не зовсім версії про

походження Житомира, лише збільшивши кількість загадок його давньої історії, на запропонувавши власного їх роз'яснення.

Більш ґрунтовний аналіз обставин виникнення міста запропонував у своїй праці О.О. Тарабукін [6]. Автор згадав мою версію про походження назви міста від особового імені давньоруського воїна Житомира [6, с. 186], розділив і додатково обґрунтував думку про виникнення міста у IX ст., додавши що це можливо сталося й на рубежі IX-X ст. [6, с. 189]. Версію про походження назви від особового імені підтримував і Юзеф Кшивіцький у статті про місто на сторінках видання «Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» [7].

Поки що нових версій про походження назви міста і часу та обставин його виникнення історики не запропонували. То ж буду і надалі наполягати що назва міста має патронімічне походження від імені дружинника Житомира, вірного слуги київського князя Аскольда, котрий не захотів служити загарбнику Олегу (чи був він варягом чи русином достеменно не відомо) і, зберігаючи свою лицарську честь і гідність, заснував в землях слов'янського племені древлян поселення, яке з часом почало називатися його іменем. На мій погляд таке пояснення має патріотичний характер і не суперечить археологічним даним та науковій теорії про виникнення давньоруських градів.

У давньоруські часи Житомир був маловідомим провінційним містечком. Навколо нього не трапилося жодних важливих політичних чи військових подій, які знайшли б свій відгук на сторінках літописів. Краєзнавцям варто відійти від стандартних трафаретних тверджень, зафіксованих на сторінках «Історії міст і сіл Української РСР. Житомирська область» про те, що Житомир вперше згадується на сторінках літописів у 1240 р у зв'язку із монголо-татарською навалою. Перші літописні згадки про Житомир знаходимо у західноруських (литовських) літописах, зокрема на сторінках «Хроніки Литовської та Жмойтської» під 1322 роком у зв'язку із походом литовського князя Гедеміна на Литву та Київщину, коли він оволодів замками Овручовим та Житомиром [7]. Загалом літописні згадки про Житомир іще вимагають додаткових досліджень. Зокрема Володимир Антонович не поділяє думки про можливість подібного походу Гедеміна на українські землі у 20-х роках XIV ст. і вважає що такий похід литовського війська на чолі з князем Вітовтом, під час якого згадуються Овруч та Житомир, відбувся у 1392-1394 рр.

Із кінця XIV ст. Житомир починає страждати від татарських нападів. Так у 1399 р. татарський хан Кутлук, розгромивши литовське військо князя Вітовта над Ворсклою, обложив Київ і жорстоко пограбував Наддніпровський край. Можливо, що й Житомир потерпів від того нападу. У 1467 р. татари, переправившись через Дніпро знову спустошили села навколо Житомира і захопили 10000 людей в ясир. Таке спустошення було чималим, бо у 1474 р., коли венеціанський посол Контаріні проїжджав нашим краєм і застав ці землі пустими, неспокійними, у лісах було чимало розбійників. 25 квітня 1474 р він прибув до Житомира і відгукнувся про нього як «місто дерев'яне із замком» [9]. Люстрація Київської землі близько 1471 р. так зображує стан Житомира: «Житомирський замок, а у замку чотири гармати великих і п'ять тараниць. Челяді: два парубки і дві їх жінки і троє дітей малих; волів 15; є гусі і кури; посівної паші досить, по одному плугу і по одній толоці. У місті 12 корчем, з них надходить на рік по копії грошей плати, а мита до восьми кіп грошей надходить; коли спокійно, з того половина йде капелану на церкву. У Житомирі п'ятнадцять слуг з гультьями, а двоє тяглих людей дають подимщину. До замку належать села: Ромерове, Ловково, Крошня, двір з пашнею Коростишево, село Котельня, Бардвіков, Рудники, селище Жерденов (нині Халаймгородок), село Іванково і Звеняче [10].

У 1481 р. кримський хан Менглі-Гірей знову вторгся у Київщину, спалив Київ, можливо зазнав спустошення і Житомир [11]. Усе ж ревізії замку Житомирського у 1545 та 1552 роках засвідчують відродження та відбудову житомирського замку та приписаних до нього сіл [12]. Місто за короткий час помітно змінилося, судити про це можна хоча б із того, що коли під час люстрації за 1475 р. було у ньому 12 корчем, то люстрація за 1501 рік зазначає що їх уже 20. Першим відомим намісником Житомирським був Сенько Романович у 1486 р. Після нього був Дмитро Олександрович. Король Александр Ягелончик згадує про нього у 1505 р, щоби кривд і утисків міщанам не чинив, доручає йому, щоби утримував їх у власності ґрунтів і пасік, які зем'яни намагаються відібрати. У 1524 р. за урядування Дмитра Кмити, Житомирський замок «згорів від стихії». Привілей з 1540 р. звільнив міщан від усіляких мит, податків і торгового. З матеріалів ревізії 1552 р. бачимо, що замок вже був відбудований стараннями старости Семена Бабінського [12, с. 142]. Ревізор знайшов будівлі досить добрими, все ж недбало утримуваними, а деякі не зовсім добудованими. Зем'яни з

мешканцями скаржилися на старосту, який маючи від казни гроші на будівництво, примушував їх до безоплатної роботи. У новозбудованому замку було 45 городень, 4 вежі і 2 башти. Але на час ревізії вони ще не всі були розподілені між міщанами і зем'янами. Міщан було 49 димів, 11 стрільців і слуг замкових. Панів і зем'ян, які тримали маєтки, що тяжіли до замку, було 22; мали вони 39 сіл із 104 підданими. Утримання мосту було покладено на міщан. Сталого забезпечення живністю замок не мав. Озброєння і амуніція замку в цілому були недостатніми, особливо недоставало рушничного пороху. Пушкар був лише один. До замку належало два млини і ставки. Міщани на замок нічого не платили, лише повинні були один день на рік косити сіно, так що половина їх косила, а друга згрібала. Окрім того з колядою і великонічним ходили до старости, а щоб утримувати корчми у своїх руках повинні були давати капщизну. Замкові слуги, їх було семеро, лише з конем служили, нічого не платили, ті ж господарські люди, які утримували землю, давали данину на Печерський монастир у Києві, або місцевим боярам [11].

Під час ревізії 1552 р за урядування Дмитра Сангушка, замок стояв над Кам'янкою. Була у ньому церква св. Спаса. Замок вже тоді, як і завжди мабуть, вимагав ремонту. Проблеми були і в налагодженні польової сторожі, яка перебувала далеко від замку. Скаржилися, що після пожежі в замку князь Костянтин Острозький забрав згорілі спіжі, гармати і дзвони і вивіз того всього 20 возів до свого замку в Полонному.

Після входження Київської землі до Корони у 1569 р., Житомир став центром повіту і староства городского та місцем проведення повітових сеймиків. Рішення вального Люблінського сейму 1569 р. визначили відбудувати в Житомирі другі рочки земські київські, в понеділок по Новому літі; Перші рочки відбудувалися у Києві у понеділок після св. Юрія; треті мали бути в Овручі у понеділок перед св. Варфоломієм [13]. У той час зміцнилася обороноздатність місцевого замку бо ж коли у 1570 р. тут було 4 башти і 39 городень, у 1572 р. уже бачимо 5 башт (одна не завершена) і 68 городень. За даними ревізії Київського воєводства у 1571 р у Житомирі платили із 56 димів по 16 гр., з 14 димів у заулках по 8 гр., із 14 нуждених халуп убогих людей, які мешкали за містом по 4 гроші, від 11 коморників по 6 грошів, від 4 купців по 12 грошів, від 5 ремісників (3 шевці, 1 кравець, 1 коваль, по 8 грошів від двох корчем і млинів, від 7 димів бояр путних по 20 грошів,

від 6 людей убогих по 2 гроші. Сума поборів з міста Житомира із 34 димів по 19 грошів, із 14 димів по 8 грошів і з 14 димів по 4 гроші, із 7 бояр путних по 20 грошів, з 11 коморників по 6 грошів, а з 6 убогих по 2 гроші: з 4 курців по 12 грошів, із 5 ремісників по 8 грошів.

25 січня 1580 року король Стефан Баторій видав нагадувальний лист до Житомирського старости князя Михайла Олександровича Чарториського з приводу того, що його управитель Василь Загоровський, порушує привілей Зигмунта Августа і примушує мешканців Житомира до роботи і не належних їм повинностей. Той же король 20 листопада 1582 р. видав у Варшаві новий привілей, яким підтвердив попередній привілей Зигмунта Августа, даний мешканцям Житомирським, за яким вони звільняються від всілякого мита, як королівського так і шляхетського, щоб їм вільно було як живністю так і іншими товарами обживатися і торгувати і від яких ніхто ніякого мита аби не стягував [12, с. 334-335].

Зигмунт III своїм привілеєм від 8 липня 1596 р, виданому у Варшаві, надав мешканцям Житомира дозвіл на два ярмарки, які мають тривати по два тижні. Перший на день Нового року, тобто 1 січня, другий на день св. Прокопа 8 липня, тим же привілеєм залишено торги кожної неділі. Від мит і зборів, податків всіляких звільняються і надалі шинки і торги на час тих ярмарків і від усяких повинностей [12, с. 326-355]. Це пожвавило торгівлю, і покращило умови життя міщан. Але такі сприятливі умови тривали недовго, бо вже у 1606 р. татари знову напали на цей край і знищили Житомир, Кодню, Слободище і Фастів. Слідом за нападом татар завітала морова епідемія, від якої померло багато мешканців. За даними інвентаря Житомирського староства від 20 січня 1608 р. міщани не були звільнені від повинностей, оскільки «давали для старости чинш і оброк, бояри на ту пору вільні були, а з міщан же ніхто, хіба що за листом кн. ЙМті старости Житомирського». За даними люстрації 1615 р. міщани ніяких робіт не виконували, окрім «толоки при державній справі, один день на рік сіно косити повинні, чинш, оброк, на коляду дають. Там же бояр 9, нічого не дають окрім меду, якого доставляють 20 відер. А до того всілякі послуги замкові повинні виконувати. Стрільців 8, які як прислуга, нічого не дають. Сума доходу 474 фл. 20 гр. Млини того староства: під замком на р. Кам'янці, на р. Тетерів, у селах Станишівка і в Газінцях. Сума доходу староства 1912 фл. 20 гр. Витрати на уряд підстаростинський, замкову челядь, на сторожу порох, озброєння, на ремонт замку і на капелана до

костюлу 900 фл., залишається 1012 фл. 20 гр. Витрати кварти до того 202 фл. 16 гр. За свідченням люстрації 1622 р. місто було добре забудоване, замок з одної сторони оточений валом, з другої ж підносилася неприступна гора, біля підніжжя якої протікала Кам'янка. До замку вело три брами, по кутах замку височіло 5 башт, в середині його знаходився просторий палац та інші будівлі.

У той час Київська шляхта, перебуваючи під загрозою татарських нападів з одного боку і козацького сваволею, й сама часто нападала та грабувала сусідські маєтки. Зокрема прославилися грабунками представники одного з відомих місцевих родів, брати Немиричі, які не лише грабували беззахисні оселі, але у 1618 р. напали на Житомир. Київський намісник, на підставі сеймової постанови від 1621 р. скликав шляхту воєводства, щоби з'їхалися до Житомира для суду над Кшиштофом Немиричем, активним призвідником гвалтів і грабунків. Кшиштоф був засуджений до смерті, а його брати Іван, Миколай, Олександр і Самуель оголошені банітами. Кшиштоф якийсь час переховувався, але зрештою був пійманий і за наказом воєводи Замойського страчений в 1619 р. У 1640 р Київський воєвода Януш Тишкевич скликав шляхту воєводства, щоби вона зі зброєю зібралася під Житомиром і виступила проти відомого гвалтівника Самуеля Лаща як баніта та інфаміта, який як відомо, нападав на маєтки шляхти і глузував із вироків королівського трибуналу. Зібрана шляхта під командуванням воєводи, вирушила до міста Макарова, місця проживання С. Лаща, однак не застали його вдома, того хтось попередив і він сховався.

У 1620 р під Житомиром призначено огляд шляхетського посполитого рушення Київського воєводства. Певне поживлення в міське життя привносили сеймики шляхти, які тут відбувалися і нерідко проходили дуже бурхливо.

Під час повстання 1648 р, коли військо Б.Хмельницького разом із татарами розгромило польських гетьманів під Корсунем, князь Ярема Вишневецький із жменькою шляхти, яка була в його маєтках, перебравшись із Задніпров'я через Дніпро до Брагіна, звідти прийшов до Житомира, і тут, зміцнивши свої загони шляхтою, яка зібралася на сеймик воєводський після смерті короля, рушив із київським воєводою Янушем Тишкевичем до Махнівки проти М. Кривоноса. Того ж року перемоги козацьких військ відгукнулися і в Житомирі. Після сходження на трон Яна Казимира у 1649 р., Київський воєвода Адам

Кисіль, скликав на 11 листопада шляхту на сеймик до Житомира, але воєвода не доїхав сюди через козацькі бунти і відправив сеймик із шляхтою недалеко від Звягеля, у селі Жарках [14].

Зборівський мир 1649 р, укладений між Яном Казиміром і Богданом Хмельницьким приніс для регіону певне затишшя. До Житомира почала повертатися людність, шляхта займала покинуті маєтки. У 1650 р. в Житомирі відновили функціонування гродські суди, тут же відбувалися сеймики не лише Київського воєводства, але й Чернігівського. Відомий універсал Богдана Хмельницького, виданий у Ямполі 28 серпня 1650 р, у якому він наказує полковникам, осавулам і сотникам оберігати від бунтівників шляхту руського і католицького віросповідання і примушувати шляхетських підданих до послуху. З другої сторони Київський воєвода Адам Кисіль повідомляв 2 вересня 1649 р королю, що Запорозьке військо і орда повернули до Волощини, до Рашкова, аби там жодна оказія від королівських військ не була дана, а шляхта щоб про те знала і не залишала своїх будинків, з підданими обходилися милостиво і перебували в належній обережності. Але ці накази з обох сторін залишалися добрими сподіваннями, стосунки з обох сторін все більше загострювалися і все свідчило про наближення нових збройних сутичок. В передчутті нових військових випадків уже 12 вересня 1649 р відбулися в Житомирі два сеймики, один — київської шляхти, другий — чернігівської.

Кияни постановили, що на першу ж вимогу воєводи А. Кисіля мають зібратися в місці, визначеному його універсалом, однак не далеко від границь війська Запорізького, а хто не захоче прийти на місце, визначене воєводою, того кожен вважатиме інфамітом (позбавленим честі) і його маєток має відійти від нього. Чернігівці ж у своєму рішенні так виразилися: «Підлягаючи мирному договору, повернулися ми нарешті після трьохрічного вигнання до своїх маєтків, але тут знову бунт знову кров проливається. Тоді ми зібрались у Житомирі, як найближчому воєводстві, на сеймик депутатський спільно з обивателями київського воєводства, постановляємо не відходити звідси, а разом з воєводством Київським стати на службу Речі Посполитій, а хто б захотів ухилитися від цього, то маєток його має перейти до ЙМ Короля» [15].

Житомир в часи козацько-польських воєн суттєво занепав в господарському відношенні, як і інші регіони України. Сеймикова шляхта постійно скаржилася на незручності, які вона тут терпить, коли

відбуваються публічні засідання. Так у інструкції послам на Варшавський сейм 1652 р шляхта скаржилася що в Житомирі, де відбуваються сеймики Київського воєводства, декому із делегатів приходить ся ночувати на дворі, прямо під небом, в дощ і холод і просили щоб місто було звільнено від жовнірських постойв [16].

Білоцерківська угода 1651 р тривала недовго, оскільки була не вигідною для козаків, тому Хмельницький лише шукав причини для її розірвання. Ото ж скорим часом, 1 червня 1652 р., Б. Хмельницький завдав удару по польському війську під Батогом, розгромив його у двоходній битві і вчинив страшну різанину над полоненими.

У 1652 р був визначений сеймик у Житомирі на 11 червня. На нього приїхав воєвода А. Кисіль із групою київської та чернігівської шляхти, але дізнавшись про розгром під Батогом і нові погроми у краї, відійшов до Звягеля і зупинився за чверть милі від того міста «в полі біля криниці» і там провів сеймик [14, s. 141]. Другий сеймик того ж року відбувся знову не в Житомирі, а в Зимному під Володимиром у місцевому монастирі.

Після укладення Гадяцької угоди, на сеймі 1659 року йшлося про підтвердження угоди, козацькі послы просили, щоб обозному Великого Князівства Руського і війська Запорізького, яким натовді був уродженець міста Черняхів на Житомирщині Юрій Немирич, належала кварта від Житомирського староства із ливарним заводом для виготовлення зброї, а після смерті нинішнього власника йому відійшло і все Житомирське староство та управління соляною часткою по усій Україні в маєностях Речі Посполитої, теж має належати йому для потреб військової артилерії [17]. Тоді ж планувалося створити Житомирську козацьку сотню, сотником якої мав бути Калина Соколовський. Тобто Житомиру планувалося відвести важливе місце у забезпечення козацького війська Великого Князівства Руського.

Навіть такий поверховий огляд середньовічного минулого Житомира переконує в тому, що місто має багату насичену історію в ранньомодерні часи. Ці сторінки на сьогодні потребують нових ґрунтовних досліджень в дусі сучасних історіографічних вимог.

Література та джерела.

1. Климовский С. Где, когда и почему возник Киев. — Киев : Стило, 2012. — 362 с.
2. Энциклопедический словарь. — Т. XII. — Санкт-Петербург : изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1894. — С. 24.

3. Трипольский Н. Исторические сведения о городе Житомире Волынской губернии // Волынский историко-археологический сборник . — Вып. 2. — Житомир, 1900.
4. Ярмошик І. Житомир древній: Спроба реконструкції історії міста до XV століття. — Житомир : Журфонд, 1997. — 40 с.
5. Костриця М. Кондратюк Р. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. — Житомир : М.Косенко, 2006. — 446 с.
6. Тарабукін О. Житомир у давнину: історико-археологічні нариси. — Житомир : вид. О.О. Євенок, 2017. — 300 с.
7. Krzywicki J. Żytomierz // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa: druk «Wieku», 1895. — Т. XIV. — S. 901-913.
8. Полное собрание русских летописей. — Т. XXXII. — Москва : Наука, 1975.
9. Podróż Ambrozego Kontaryniego przez Polskę do Persii // Skarbiec historii polskiej. — Т. 1. — Paryż, 1839. — S. 7.
10. Люстрація Киевской земли. Около 1471 года // Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. 2. — Киев, 1890. — С. 5.
11. Jabłonowski A. Rewizia zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe. — Т. VI. — Warszawa, 1877.
12. Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. 1. — Киев, 1886. — С. 122-152.
13. Volumina legum. — Т. II. — Petersburg, 1859. — S. 159-160.
14. Jerlicz J. Latopisiec, albo Kroniczka różnych spraw i dziejów. — Т. 1. — Warszawa, 1853. — S. 110.
15. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. — Т. II. — Киев, 1846. — С. 40-49.
16. Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. 1. — Киев, 1861. — С. 420
17. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. — Т. III. — Киев, 1852. — Отдел III. — С. 323-324.

— o —

Розділ І. ІСТОРІЯ ЖИТОМИРА

УДК 94(477/8) (091)

ШИЯН Л.М.

(смт Вишнівець, Збаразький р-он, Тернопільська обл.)

СТАРОСТА ЖИТОМИРСЬКИЙ КОСТЯНТИН ВИШНЕВЕЦЬКИЙ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

***Анотація.** Біографічні розвідки загального характеру про волинських магнатів Вишневецьких широко представлені в українських, білоруських, польських та російських історіографіях. Проте роль окремих представників роду в історії України потребує додаткових студій. У статті подаються біографічні дані про старосту житомирського Костянтина Івановича Вишневецького.*

***Ключові слова:** волинські магнати, князі Вишневецькі, староста житомирський Костянтин Вишневецький, Люблінська унія.*

Виклад основного матеріалу. Князі Вишневецькі як один з найпотужніших волинських родів українського походження залишив глибокий слід в історії України. Майже три з половиною століття від початку XV до середини XVIII ст. магнати Вишневецькі відігравали важливу роль у всіх сферах життя української нації. Широко відомі імена Дмитра Івановича (Байди) та Ієремії Вишневецьких, проте багато інших представників роду залишаються для загалу маловідомими. Як слушно зауважила український історик Н. Яковенко, у такому випадку «вихолощується історія: в ній залишаються імена, дати і факти, але втрачається кровний зв'язок з людьми, що її творили [5, с. 19].

Ім'я Костянтина Вишневецького (1541-1542 ? - 1574), старости житомирського, було добре знаним серед шляхетського середовища середини XVI ст. Наймолодший син старости чечерського та пропойського Івана Вишневецького (1480-1542) та його другої дружини з роду сербських деспотів Магдалени (Марії) Бранкович (1502? - 1571), він, імовірно, народився уже після смерті свого батька. Про дитячі роки Костянтина немає відомостей. У 1545 р. Магдалена вдруге вийшла заміж за Олександра Чарторийського, тому, очевидно, що опікунами малолітніх дітей від першого шлюбу мав бути хтось з Вишневецьких, можливо його старший брат Дмитро. Польський

історик Ілона Чаманська припускала, що молодші сини Івана виховувалися при королівському дворі [8, с. 43].

Вперше в історичних документах ім'я Костянтина згадується поряд з іменем його брата Андрія за 1554 р. у зв'язку з передачею в користування Григорію Ходкевичу, чоловікові їхньої сестри Катерини, маєтку Сейни у гродненському повіті [8, с. 101]. Останній заплатив за братів 800 литовських грошів, щоб викупити з татарської неволі родичку, дружину Федора Вишневецького Марину.

У 1565 р. Андрій та Костянтин Вишневецькі поділили спадок. Останній отримав третину замку та міста Старий Вишневець з навколишніми селами: Вікнини, Кривчики, Федьківці, Манево, Котюжини та ін.. і містечко Маначин з селами (тепер село Маначин Волочинського району Хмельницької області).

Згідно попиту литовського війська від 1565 р. Костянтин Вишневецький був зобов'язаний виставляти 19 коней [2, с. 216]. З цього можна зробити висновок, що успадковані землеволодіння хоча і не були серед найбільших, проте забезпечували князю положення та авторитет відповідно до його походження та статусу. У своїх маєтках Вишневецький проводив активну господарчу діяльність. Актові документи свідчать, що при цьому князь не обмежувався лише своїми законними осідлостями, але і спірними та навіть чужими землями [1, к. 59-60]. Впродовж 1567-1571 рр. Вишневецький отримав привілеї на місцевість Горинка та залюднив декілька сіл на захоплених грунтах у Кременецькому повіті [8, с. 101].

Прямою основою земельних латифундій «головних княжат», до яких відносилися і Вишневецькі, були службові уділи їхніх предків кінця XIV ст., закріплені за цією гілкою роду на територіях їх колишніх династичних уділів. За неписаним князівським правом такі землеволодіння мали статус суверенних. Князі-власники таких земель були повними суверенами на своїх територіях і могли навіть з ними вийти зі складу держави. Тому у середині XVI ст. ініціатива Корони Польської заключити з Великим князівством Литовським не лише персональну, а й державну унію зі сторони великої української магнатерії не знайшла підтримки, бо однозначно вплинула б на такий існуючий устрій.

Як представник 9 родів, які мали особливе становище в державі та контролювали життя свого волинського регіону, Костянтин Вишневецький був активним провідником політичних інтересів цього

привілейованого стану. Вправний воїн, він, попри свій молодий вік, користувався великим авторитетом не лише серед волинської шляхти, а й знаті усього Великого князівства Литовського. Якийсь час у період відсутності у Києві князя Костянтина Острозького навіть виконував його обов'язки київського воєводи.

Показовою є позиція Костянтина Вишневецького як житомирського старости щодо польсько-литовської унії. Запрошений на сейм персональним листом від короля, князь проігнорував запрошення і надав неправдиві свідчення щодо свого здоров'я.. Після повторного виклику у травні 1569 р. на Люблінський сейм, з'явився там одним з останніх [6, с. 91]. У сеймових щоденниках зафіксований емоційний виступ князя Вишневецького перед присутніми сенаторами. Він зробив останню спробу перешкодити сепаратистській угоді підписати унію з поляками і вимагав дочекатися литовських послів. У своїй промові князь вкотре наполягав на збереженні звичаєвих станових традицій української шляхти та забезпеченні рівних прав православних Русі в умовах існування в державі двох конфесій. Наполягаючи на виконанні цих вимог, Вишневецький заявив: «І на цьому перед Вашою королівською милістю наголошуємо, що ми погоджуємося як люди вільні, свободні, щоби це не принизило нашої шляхетської гідності. Бо ми ж бо є народом так поштивим, що жодному народові на світ не поступимося і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю» [5, с. 110]. Лише після обіцянки короля Сигізмунда Августа виконати ці вимоги, князь поставив свій підпис під текстом присяги.

Інкорпоровані 1569 р. руські воєводства представляли собою своєрідну автономію . На її теренах було збережено чинну правову систему на основі Другого Литовського Статуту 1566 р. В самих текстах привілею був закріплений старий ієрархічний поділ литовсько-руського нобілілету.

Княжі роди швидко прилаштувалися до нової політичної системи і навіть примножили свою політичну, економічну та військову потужність. Старостівські уряди, зокрема Вишневецьких, забезпечували для їх носіїв чималий матеріальний зиск, допомагали встановити контроль за обігом землеволодінь в регіоні та скупити маєтності вигаслих чи розорених шляхетських родин. За короткий час від унії українські князі створюють свої власні «держави уділи», які дають їм відчуття могутності й усвідомлення своєї влади в Україні.

Мабуть цим, а ще і недовірою королівського оточення, пояснюється байдужість українських князів до великої державної політики. І як зауважила Н.Яковенко, проти них «і уряд, і король, і сейм перетворилися на порожні слова без реального змісту» [5, с. 123].

Отримавши всю повноту влади в своїх воєводствах, волинські князі здійснювали в своїх інтересах вплив на загальнодержавні справи навіть більший ніж у період русько-литовської доби. Вони перетворилися на найзаможнішу еліту Речі Посполитої, а сама держава-на олігархічну республіку, де «шляхетська рівність» залишилася лише декларацією. Хоча деяка частина волинської шляхти, а до неї відносилися Андрій та Костянтин Вишневецькі, прагнула повторно увійти до складу Великого князівства Литовського і це підтверджує їхнє звернення до французького посольства під час безкоролів'я [8, с.88].

Однак в річпосполитському суспільстві за межами шляхетського стану і в правовій невизначеності опинилася значна частина озброєного люду, яка чи не найбільше заплатила за оборону спільної держави. Це і спровокувало соціальні катаклізми та козацькі повстання.

На жаль, через втрату Вишневецького родового архіву мало збереглося документів про діяльність Костянтина Вишневецького, зокрема у сучасних йому військових походах. Враховуючи географічне розміщення землеволодінь Вишневецьких на порубіжних територіях, не викликає сумніву той факт, що князь Костянтин, як і інші члени роду, був активним учасником оборони кордонів від набігів татар. Побіжним свідченням цього є відомий панегірик на честь старости канівського та черкаського Михайла Олександровича Вишневецького, сучасника Костянтина, у якому відзначається військова доблесть і інших членів роду [3, с.138].

Будучи кальвіністом як і його старший брат Андрій, князь сприяв поширенню протестантизму серед своїх підданих [4,с. 324]. Так у багатоконфесійному Вишневці, можливо не без сприяння Вишневецьких, ще у другій половині XVI ст. існувала община аріан. Про це згадується на могильній епітафії того часу, що збереглася на найстарішому православному міському цвинтарі Вишневця.

Костянтин Іванович Вишневецький був одружений з донькою подільського магната Яна Сверща Ганною і мав двох дітей: сина Костянтина та доньку Ганну. У дім Вишневецьких Сверщівна

привнесла володіння на Поділлі, зокрема маєток Чорний Острів [9, с. 569]. Землі ці згодом стали родовими осіlostями Вишневецьких.

Костянтин Вишневецький прожив коротке життя. Помер десь весною 1574 р. Похований у родовому Вишневі «перед замком у зборі», тобто як кальвініст [7, с. 127]. Натомість, його син Костянтин (1564-1641) староста черкаський, воєвода белзький та руський був одним з небагатьох довгожителів серед Вишневецьких. На початку XVII ст. він брав активну участь в авантурі Лжедмитрія в його претензіях на московський престол. Проявив, як і батько, на своїх великих маєтностях не абиякий господарчий хист, примноживши успадковані володіння.

В Національному музеї історії України у Києві зберігається портрет Костянтина Івановича Вишневецького, на жаль, не реставрований. Очевидно, що це копія XVIII ст. з більш раннього оригіналу. У свій час він містився в збірці родових портретів князів Вишневецьких у головній резиденції у Вишневці (тепер смт Вишнівець Тернопільської обл.).

Таким чином, Костянтин Іванович Вишневецький представляв родову руську еліту, яка ще у кінці XVI ст. зберігала своє провідне становище на теренах українських земель Речі Посполитої. Саме руському народу та його еліті судилося відіграти ключову роль в обороні «спільної держави двох народів» від зовнішніх ворогів протягом другої половини XVI ст. — першої половини XVII ст. А після того, як його правами та вольностями було знехтувано, у суспільстві з'явилася нова військова сила — козацька, яка зумовила занепад Речі Посполитої. Епоха козацьких воєн остаточно розмежувала ці два стани і, за словами Н. Яковенко, «ініціативу в українському суспільстві перейняли молоді та дужі козацькі руки».

Література та джерела

1. Кременецький земський суд. 1566–1799 рр. // Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 22. — Оп. 4. — К. 59-60.
2. Архив Юго-западной России : в 34 т. — Ч. 6, т. I. Приложение. Джерела з історії України. — Киев : Типография Киевского губернского управления, 1876. — 795 с.
3. Українська поезія XVI століття / Уклад. В.В. Яременко. — Київ : Рад.письменник, 1989. — 287 с.
4. Яковенко Н. Паралельний світ / Н. Яковенко. — Київ: Критика, 2002. — 415 с.

5. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI — до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. — Київ : Критика, 2008. — 470 с.
6. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. Акты, изданные Временною Комиссиею, Высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : в 2 т. — Киев : В Лито-Типографическом Заведении И.К. Вальнера, 1849. — 276 с.
7. Яковенко Н. «Погреб тіла моєму вибираю с предки моєми: місця поховань волинських князів у XV — середині XVII ст.»
8. Chamańska I. Wiszniowieccy / I. Chamańska. — Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2007. — 553 s.
9. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku / J/Wolff. — Warszawa, 1895. — 698 s.

— o —

УДК 94 (477.4) „18”: 355 (470)

СКРИПНИК А.Ю.

(м. Камянець-Подільський, Хмельницька обл.)

РОЗТАШУВАННЯ ЧАСТИН РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У ЖИТОМИРІ НА ПОЧАТКУ XIX ст.

***Анотація.** На основі архівних джерел у статті показано історію розташування та об'єктивну кількість особового складу частин російської імператорської армії у губернському центрі місті Житомирі в продовж першої половини XIX ст. Російська військова присутність була невід'ємним елементом агресивної, загарбницької політики імперії Романових на теренах Правобережної України.*

***Ключові слова:** Житомир, Волинська губернія, російська армія, дислокація.*

Виклад основного матеріалу. Волинський край довгий час відігравав важливу роль у стратегічних планах декількох держав, і в решті-решт наприкінці XVIII ст. став об'єктом військової-політичної експансії Російської імперії. Території, через який пролягав найкоротший шлях з Московії до Європи, у планах імператриці Катерини II відводилась надзвичайно важлива роль. У контексті агресивної експансії імперії на захід під назвою «збирання російських земель» це був зручний і великий плацдарм для домінування над

конкурентоздатними сусідніми державами та посилення гегемонії в політичній царині над суперниками.

Перші розвідки, що зачіпають питання базування військ у населених пунктах з'явилися наприкінці XIX — на початку XX ст. У них розглядалися соціально-побутові та історико-правові аспекти розквартирування військ у Російській імперії протягом згаданого періоду. Проте окремі дослідники пішли далі й постаралися в межах своїх студій висвітлити і загальний стан справ. Загалом ці роботи мали описовий характер, але містили значну кількість фактичного матеріалу. До таких розвідок відноситься праця П. Агап'єва, опублікована на сторінках журналу «Військовий збірник» [1, с. 408-426]. Більша частина цієї роботи присвячена історії квартирування військових частин в Росії у XVIII — на початку XIX ст. У тому ж напрямку працювали генерали М. Ляпідевський [10, с. 151] та О. Редігер [14], які звертали увагу на стан казарменого будівництва в контексті проблеми вимушеного квартирування військ та обтяжливих повинностей населення. Заслужують на увагу окремі розвідки істориків радянсько-російського періоду 80-90-х рр. XX ст.: В. Неупокоев [12], С. Карпушенко [7], С. Волков [3], В. Лапан [8] в яких вбачається намагання об'єктивного дослідження стану мілітарного житлового фонду і загального побуту імператорської армії в різних регіонах імперії/ Серед сучасних українських науковців згаданою проблематикою займалися А. Філінюк [19] та Н. Мацко [11] які фокусували увагу на дослідження місць дислокації полків, їх стану та кількості, пересуванні підрозділів та команд по усій території Правобережної України протягом першої половини XIX ст.

Розташування російських регулярних військ на території краю мало одну важливу на той час складову воєнного буття — це періодичне перебазування батальйонів чи полків з одного місця на інше. Явище чи елемент бойової підготовки, яке у тодішній військовій доктрині було настільки звичайним, поширеним і необхідним, що ускладнює з'ясування місцезнаходження частин у той чи інший відрізок часу [18].

Відомо, що після остаточної ліквідації польської держави росіяни взялися окреслювати адміністративні межі і створювати нові управлінські структури. Навесні 1795 р. на приєднаних землях замість скасованої Ізяславської губернії утворились дві нові: Волинська й Подільська. Далі протягом травня-липня на теренах Правобережної

України виникли намісництва: Брацлавське (22 травня), Волинське й Подільське (5 липня). Центром нової Волинської губернії з вересня 1796 р. стало місто Житомир [4, с. 342-343]. Зрозуміло, що армія не брала безпосередньої участі в цих процесах і військовим було байдуже, де проходять межі губерній і повітів. Їх цікавило, насамперед, забезпечення належних умов розквартирування і постачання полків.

З початку 1797 р. на Волині перебувала частина полків 7-ї Української дивізії під командуванням генерал-фельдмаршала Рум'янцева-Задунайського. В Житомирі дислокувався Ямбурзький кірасирський полк на чолі з волинським губернатором генерал-майором Шереметьєвим. З початком реформування імператором Павлом I регулярних частин за іменами їх командирів він став називатися: у 1798 році Кирасирский князя Чевкина; у 1799 р. Кирасирский генерал-майора Гельфрейха; у 1800 р. Кирасирский генерал-майора Горчакова. За штатами 1799 р. полк нараховував у своєму складі 869 солдатів і офіцерів [5, с. 146]. Крім кавалерійського полку у місті перебував житомирський губернський батальйон Корпусу внутрішньої сторожі, який мав 6 рот по 150 солдат у кожній [13, № 17606]. Відповідно на початок XIX ст. гарнізон міста нараховував біля 1770 військовослужбовців.

За Олександра I армія навесні-влітку 1801 р. зазнала чергових змін, відбувалася інтенсивна передислокація військ на західних теренах імперії. За новим розписом, на квартирах у Волинській губернії переважно перебували війська Брестської інспекції. Така назва на той момент застаріла чи була суто умовною, тому що вся кавалерія інспекції знаходилася на Волині. Зокрема у Житомирі знову перебували кавалеристи, а саме — Польський кінний полк. Він був сформований у 1797 р. за наказом Павла I, який розраховував таким чином здобути прихильність з боку польської шляхти Волині і Поділля. Полк комплектувався не за рекрутським принципом, а на добровільних засадах з місцевого польського дворянства. Щоб підкреслити самобутність цього формування, його однострої були дуже схожі на мундири кавалерії Речі Посполитої кінця XVIII ст., а мова спілкування та команди подавалися на польській мові. З початку командиром полку було призначено полковника Ксаверія Домбровського і називався він Кінним генерал-лейтенанта Домбровского полком. Однак в наступні роки це вже: з 1799 р. — Кінний генерал-майора Князя Ртищева полк, з

1801 р. Польський кінний полк, у 1807 р. отримав назву Польського уланського полку [9, с. 7].

Приготування до майбутньої війни з наполеонівською Францією різко збільшило кількість військ на західних рубежах Російської імперії. На кордоні з Австрією стояла 1-а Подільська армія генерала М.Кутузова, в районі Бреста-Литовського розташовувалися дві армії — 2-а Волинська армія генерала Буксгевдена (48000 вояків) та 3-тя Литовська генерала Ессена 1-го (56000 чоловік). Перед походом до Європи, на посилення армії М. Кутузова до неї приєднали Волинську армію, тобто усі полки, що базувалися на Волині, потрапили до нового армійського з'єднання [16, с. 6].

Крім того, з внутрішніх губерній підтягувалися додаткові частини. У липні 1805 р., за планом переміщення російських військ до західних кордонів, до Волинської губернії прибували і відбували різноманітні військові формування. Не довго затримався у Житомирі Смоленський мушкетерський полк під командою полковника барона Л.Х. фон дер Остен-Сакена, через шість місяців полк перемістили у містечко Корець, ближче до кордону, на нього чекали тяжкі битви на полях Європи. Невдовзі до губернського центра з Києва передислокували батальйон 5-го артилерійського полку. За нашими підрахунками наприкінці серпня на території краю перебувало приблизно 38000 військовослужбовці [17, с. 30-37].

Після нетривалого і невдалого походу армії М. Кутузова до Європи, вона наприкінці 1805 р. повернулася в межі імперії. Побиті і втомлені полки перетинали кордон хаотично і, як правило, не відповідно до встановленого штабами порядку. Тому розташовувалися у найближчих придатних населених пунктах. Так зі складу 6-ї дивізії генерал-лейтенанта Дохтурова до Житомира добрався знекровлений, втративший під Аустерліцем половину свого особового складу і усі бойові прапори — Азовський мушкетерський полк під командою полковника О. Штакельберга. Облаштовуючись на квартирах полк невдовзі почав отримувати поповнення у вигляді рекрутів, нове озброєння та амуніцію.

Напередодні війни з Наполеоном, у серпні 1811 р. головнокомандувачем Подільською армією був призначений П.Багратіон [15, л. 12]. На той час вона розташовувалася на Волині, частково у західній частині Київщини та півночі Поділля зі штабною квартирою в Житомирі і нараховувала 48000 вояків. З початком

бойових дій, наприкінці червня 1812 р. захищати київський напрямок залишилася 3-тя Армія [2, с. 30]. Генерал Тормасов наказав начальнику київського гарнізону генералу Опперману привести Київську фортецю в бойову готовність та 30 тис. кінних і піших ополченців разом з запасними кавалерійськими ескадронами, що квартирували в районі Житомира, але через свою низьку боєздатність вони не були справжніми тактичними резервами [20, арк. 1-7].

З 1815 р. війська почали повертатися із закордонних походів, їх вкотре потрібно було розміщувати по квартирах. Однак, такої щільної концентрації, яка була на початку 1812 р., не спостерігалось. Після декількох передислокацій і змін номерів дивізій у лютому 1817 р. було оголошено новий розклад по корпусах і арміях. Джерела свідчать, що жодного великого військового з'єднання на Волині тоді не перебувало. Зі складу 4 піхотного корпусу в Житомирі перебували резервні батальйони 9-ї піхотної дивізії, а також 2-га кірасирська дивізія. Ці частини входили до складу так званого Резервного корпусу, який за своїм оперативним призначенням виконував охоронні та вартові функції біля кордону та у містах і містечках Волині [6, с. 3].

З початком польського Листопадового повстання 1830-1831 рр. Волинь знову опиняється в центрі уваги протидіючих сил, як один з регіонів, де можливі загострення соціально-політичних протиріч. Поразка генерала Колишка на Поділлі та прибуття на Волинь дев'яти козацьких полків, які розташувалися в повітових центрах та почали патрулювання «[...] для охорони внутрішнього порядку, державних установ, пошт, магазинів і складів» призвело до згасання виступів.

Щоб остаточно закріпити досягнуті результати, Волинську губернію швидко наповнили військами, перекинутими з Київщини та Лівобережної України. Їх завдання полягало в недопущенні поширення і розвитку повстання в цих регіонах. У губернському Житомирі перебували війська: з 3-го піхотного корпусу штаб 10-ї піхотної дивізії, 8-ма піхотна дивізія; з 4-го піхотного корпусу — 25-й і 26-й егерські полки 13-ї піхотної дивізії, по роті з 10-ї і 13-ї артилерійських бригад, 11-й Оренбурзький козацький полк, 1-ша бригада 4-ї уланської дивізії, 2-га бригада 1-ї кінно-егерської дивізії, квартирмейстерська № 21 рота, Житомирський гарнізонний батальйон та житомирська жандармська команда. Загальна кількість становила біля 15 тисяч вояків [21, арк. 1-10].

Через події кінця XVIII — перших років XIX ст. на Волині опинялися досить великі військові з'єднання російської армії, які то прямували на захід, то через короткий термін знову поверталися назад, завдаючи місцевій економіці великих збитків. Стабілізація після наполеонівських війн та формування на території Польщі Діючої армії остаточно визначила стратегічне амплуа Волині як потенційно небезпечного регіону у плані польських патріотичних виступів та водночас важливого оперативного району розташування військ, які за потреби могли вирушити на підкріплення частин у сусідніх губерніях.

Література та джерела

1. Агапьев П. Квартирное расположение русской армии // Военный сборник. — 1896. — № 4. — С. 408–426.
2. Буцик А.К. Стрельський В.І. Великий патріотичний подвиг / участь українського народу у вітчизняній війні 1812 р. — Київ, 1962. — С. 30.
3. Волков С. Русский офицерский корпус. — Москва, 1993. — 440 с.
4. Государственные учреждения России в XVIII в. Законодательные материалы. Справочное пособие / под ред. А.В. Чернова. — Москва, 1960. — С. 342–343.
5. Иванов П.А. Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалери. — С-Петербург : Тип. Н. Тиблена и К. С., 1864. — 146 с.
6. Историческое обозрение военно-сухопутного управления. 1825-1850. — С-Петербург, 1850. — С. 3.
7. Карпущенко С. Как оберегали армию // Быт русской армии XVIII — начала XX века. — Москва, 1999. — 366 с.
8. Лапан В. Постоянная повинность в России // «Английская набережная, 4». Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов. — С-Петербург, 2000. — С. 147.
9. Львов С. Армейские уланы в России в 1812 году. — Москва : Восточный горизонт, 2002. — С. 7.
10. Ляпидевский Н. История казарменного помещения войск в России // Инженерный журнал. — 1881. — № 4. — С. 304–350; 1882. — № 2. — С. 151.
11. Мацко Н. Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792-1874 рр.). Дис. к.і.н. — Тернопіль, 2012. — 331 с.
12. Неупокоев В. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII — начале XIX вв. — Москва, 1987. — 286 с.
13. Полное собрание законов Российской империи. Т. XLIII. Часть 1-я. к № 17606.
14. Редигер А. Комплектование и устройство вооруженной силы. — С-Петербург, 1900. — 319 с.

15. Российский государственный военно-исторический архив. — Ф. 103. — Оп. 209г. — Св. 17, Д. 96, Л. 12.
16. Русские полководцы. Сб. док-в и мат-в М.И. Кутузов. Т. II. / под ред. Л.Г. Безкровного. — Москва, 1951. — С. 6.
17. Скрипник А. Ю. Особливості квартирування російських військ на території Правобережної України в першій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. / за заг. ред. проф. І.С.Зуляка. — Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. — С. 30–37.
18. Скрипник А.Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.) : монографія. — Кам'янець-Подільський : Видавець ФОП Зволейко Д.Г., 2016. — С. 286.
19. Філінюк А. Правобережна Україна наприкінці XVIII — на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. — Кам'янець-Подільський, 2010. — 728 с.
20. Центральний державний історичний архів України м. Київ. (ЦДІАУК). — Ф. 13. — Оп. 32. — Спр. 110. — Арк. 1-7.
21. ЦДІАУК. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 591. — Арк. 1-10: 25: 39.

— о —

УДК [3.071:37(=411.16)](477.82)

РУДНИЦЬКА Н.В.

(м. Житомир)

ЖИТОМИРСЬКЕ РАБИНСЬКЕ УЧИЛИЩЕ — ОСВІТНІЙ ЗАКЛАД ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ЄВРЕЙСЬКИХ ШКІЛ ТА РАБІНІВ (1847- 1873 РР.)

***Анотація.** У статті висвітлено історію створення та функціонування Житомирського рабинського училища. Проаналізовано проблеми щодо прийому на навчання єврейських дітей, матеріальне забезпечення вчителів та учнів, стан навчально — виховного процесу. Описано якісний професійний склад викладачів-євреїв та викладачів-християн, адміністрації. Висвітлено шляхи фінансування училища, матеріально-технічного забезпечення. Наголошено про важливість функціонування Житомирського рабинського училища для культурно-освітнього і релігійного життя єврейських громад.*

Ключові слова: євреї, рабинське училище, казенні єврейські училища, Гаскала, рабини, єврейські предмети, Талмуд, іврит, давньоєврейська мова, свічковий збір, межа єврейської осілості.

Виклад основного матеріалу. Євреї у містах і містечках Волинській губернії складали значну частину населення. Серед них стали поширюватися ідеї Гаскали — єврейського просвітництва. Важливою складовою в цих процесах стало відкриття і функціонування Житомирського рабинського училища (1847-1873 рр.), просвітницька діяльність викладачів та випускників якого сприяла активізації освітніх процесів у єврейському середовищі, піднесенню культурного рівня у Південно-Західному краї, зокрема Волинській губернії.

В 40-х роках XIX ст. в Російській імперії розпочалася реформа в галузі єврейської освіти. Її мета — змінити релігійно-суспільний побут єврейського населення, сприяти швидкій асиміляції євреїв з іншими народами багатонаціональної держави, підпорядкувати їх імперському загальному управлінню. Згідно з Положенням про створення казенних єврейських училищ, яке було розроблене Міністерством народної освіти, 17 жовтня 1844 р. Микола I підписав указ про створення рабинських училищ в імперії для підготовки вчителів єврейського закону і рабинів. Одночасно Міністерство освіти розробило і затвердило «Положення про рабинські училища», які за кількістю загальноосвітніх предметів прирівнювались до гімназій. Урядом було вирішено відкрити рабинські училища у Житомирі та Вільно. У рабинських училищах мали навчати єврейських предметів на вчительських відділеннях на такому рівні, щоб вихованці могли викладати ці предмети в училищах першого та другого розрядів. Зазначалося, що ніхто не може бути призначеним учителем єврейських предметів, також вибраним у рабини, якщо не навчався у такому училищі [10, т. 13, с. 259].

Євреї Волині та всього Південно-Західного краю неоднозначно поставилися до відкриття рабинського училища у Житомирі. Кореспондент єврейської газети «День» писав: «Навряд чи буде перебільшенням, якщо скажемо, що заснування цих училищ, становить епоху в історії російських євреїв і що з їх долею тісно пов'язані долі цілих поколінь євреїв у нашій Вітчизні» [3]. Можна було зустріти і різко негативну критику. І. Горовиць зауважував: «... Занепаду рабинського знання слід було протидіяти. З цією метою і засновані були у нас рабинські училища. Але не можна не помітити, що вони

розраховані на дуже малу кількість вихованців, а за внутрішнім упорядкуванням, особливо стосовно викладання єврейських предметів, надто поверхневі для досягнення бажаної мети... В цих училищах викладаються тільки мізерні, без зв'язку між собою, уривки з Талмуду. Про єврейську теологію, герменевтику, гомілетику, про філософську й історико-критичну літературу євреїв немає і спогадів. І з подібними учнівськими знаннями юнак заявляє про свої права на посаду рабина в єврейській громаді!» [12].

Християни-противники рабинських училищ вважали, що такі навчальні заклади є розсадниками талмудичного правотвор'я і пронизані духом єврейської винятковості. Єврейські діячі Гаскали активно підтримували суто єврейські навчальні заклади. Згідно «Положення про рабинське училище» до навчального закладу приймалися єврейські хлопчики всіх соціальних станів, які мали необхідний рівень знань із загальноосвітніх і єврейських предметів. Вихованці училища ділилися на дві категорії: стипендіати й напівстипендіати (отримували від держави грошову допомогу для навчання). Були і такі, які навчалися за свої кошти. При виборі стипендіатів, при рівних успіхах у навчанні, перевага надавалася сиротам, учням із бідних сімей, а також дітям вчителів. Кількість вихованців Житомирського рабинського училища постійно зростала. В перший період існування до нього вступали діти єврейської бідноти, яких приваблювало безкоштовне навчання. Пізніше сюди намагалися віддати своїх синів заможні євреї, які хотіли, щоб їхні діти отримали освіту в єврейському навчальному закладі, тим більше, що рабинське училище звільняло від рекрутчини. З 1856 р. єврейські юнаки мали право вступати в університети, здавши іспити з латинської та французької мов. У цьому відношенні Міністерство народної освіти йшло назустріч вихованцям, що навчалися за державний рахунок, які мали відпрацювати 10 років, а напівстипендіати — 6 років. Виняток робився лише для тих, хто не міг працювати за станом здоров'я. Вчителям, для яких не було вакансій у казенних єврейських училищах і рабинам, які не були обрані на рабинську посаду, дозволяли вступати в університет [4, арк. 32].

Прийом до Житомирського рабинського училища здійснювався на конкурсній основі. Охочі навчатися у ньому здавали іспити з єврейських предметів, російської та німецької мов, арифметики, історії, географії. Найбільш підготовлені абітурієнти зараховувалися не в перший клас, а відразу в другий чи третій, а ті, хто виявив «блискучі»

знання, — навіть у четвертий. Так, А. Рубінштейн, син купця другої гільдії Старокостянтинова, був зарахований відразу в четвертий клас. Іспити були об'єктивними. Про це, зокрема, свідчать показники прийому у 1853 р. На іспит з'явилося 65 чол., із них до першого класу зарахували 42, до другого — 8, до третього — 5 і не прийняли — 10 [5, арк. 11-15].

Навчання в училищі ділилося на три періоди. Були відкриті трьохрічні підготовчі класи для дітей, які закінчили єврейське училище першого розряду, або отримали початкову освіту в домашніх умовах. Навчання в підготовчих класах відповідало курсу трьох нижчих класів гімназії. У підготовчих класах вивчали єврейську, російську і німецьку мови, Біблію, Мішну, арифметику, географію, релігійне моральне вчення, молитви, правопис, малювання. Учні цих класів стипендій не отримували. Загальний курс навчання відповідав чотирьом вищим класам гімназії і тривав чотири роки. В цей час учні вивчали як загальні предмети (російську і німецьку мови, словесність, арифметику, алгебру, геометрію, географію, риторику, статистику, загальну і російську історію, правопис, креслення, малювання), так і єврейські предмети (Біблію, Мішну, Хаїє-Адам, Гемару, збірник релігійних законів, історію єврейського народу, духовне красномовство, єврейську мову (іврит), два «арамейських наріччя» (сірійське й халдейське).

Після закінчення загального курсу відбувався розподіл учнів з урахуванням їх побажань на педагогічне і рабинське відділення. Навчання на педагогічному тривало один рік. За цей час учні оволодівали практичними навичками викладання предметів. Наприкінці навчання випускники-педагоги в присутності своїх товаришів і під контролем викладачів та інспектора проходили педагогічну практику. Навчання на рабинському відділенні тривало два роки і один рік практики. Учні вивчали поглиблено єврейські предмети, проходили практику у рабина.

Надзвичайно важливим для євреїв було вивчення Талмуду з коментарями, яке тривало 7 років. Навчальна програма Талмуду була не досконалою. Не всі євреї розуміли значення вивчення Талмуду — геніальної спадщини не тільки єврейського народу, а й усього людства. Щоб учні могли засвоїти його ідеї, необхідно було знайти методи й прийоми викладання, підібрати потрібні коментарі, підготувати висококваліфікованих спеціалістів-викладачів. Вивчення державної мови євреями було надзвичайно важливим, тому що це був шлях до

вищої освіти, до інтелектуальної діяльності. Кореспондент газети «Рассвет» писав: «Ввести російську мову у викладання єврейське, це дійсно крок вперед» [13]. Вивченню мов у Житомирському рабинському училищі приділяли велику увагу. Багато предметів читалися німецькою мовою. Тут висловлювалися мовою освіченою, літературною. Учнів привчали не тільки правильно мислити, формувати свою думку, а й вести дискусії тощо. При вивченні давньоєврейської мови вихованці мали великі труднощі, адже євреї Волині говорили на їдиш, а державною мовою була російська. До того ж викладачі з давньоєврейської мови використовували дуже примітивні методи навчання. Рівень підготовки й методи навчання викладачів рабинського училища були надзвичайно різноманітними. Вчительський колектив рабинського училища складався як з євреїв, так і з християн. Внаслідок зневажливого відношення до євреїв взагалі, в училищі панувало відчуження між викладачами-євреями й викладачами-християнами. Межа відчуження існувала також між вихователями-християнами й вихователями-євреями і переступити її нікому з них не судилося. Спільні засідання педагогічні наради, на яких би обговорювались проблеми навчання і виховання учнів, не проводилися. Непорозуміння і прохолодні стосунки між викладачами негативно впливали на стан і якість навчально-виховного процесу. Такі стосунки між викладачами-євреями й викладачами-християнами віддзеркалювались і на ставленні до них учнів. Деякі викладачі-євреї Житомирського рабинського училища багато уваги приділяли поширенню прогресивних методів навчання, ознайомленню вчителів єврейських навчальних закладів із передовим прогресивним досвідом. Особливо багато в цьому напрямку зробив Й. Паличинецький — випускник приватного єврейського училища, перу якого належить ряд статей із практичної педагогіки, багато рукописів залишилися неопублікованими [6, арк. 16].

Житомирське рабинське училище часто перевіряли інспектори казенних училищ, представники губернської адміністрації та Київського навчального округу. У 1851 р. в результаті перевірки стану навчально-виховного процесу було встановлено, що педагогічний колектив на належному рівні проводить навчання і виховання учнів, вихованці добре забезпечені одягом, білизною, продовольством, високим рівнем медичного обслуговування. У 1853 р. інспектор М.Могилянський констатував: «Викладання в училищі йде правильно і

з добрими успіхами, особливо з російської словесності і з історії. Вправи учнів у творах дуже добрі. У 6 класі особливо чудові твори двох учнів, вони пишуть за власним вибором, вони перекладають моральноповчаючі місця з священних книг» [14, арк. 40].

За добре організовану навчально-виховну роботу адміністрація та викладацький склад часто отримували подяки та грошові премії. У 1852 р. попечитель Київського навчального округу повідомив, що «у рабинському училищі гарні успіхи в учителів Ляпідевського з російської словесності та Рафальського з історії, за що оголошено подяку, а також учителю єврейських предметів Сухоставеру та наглядачам Ізбицькому і Баксту» [7, арк. 2-9].

Велику увагу в рабинському училищі приділяли виховній роботі. В спеціальних журналах фіксували загальну кількість учнів училища, місце їх проживання, кількість вихованців, що відвідує уроки, кількість хворих, міри покарання порушників дисципліни, причини запізнь на уроки учнів та викладачів. Учні, які запізнювались на заняття, за лінощі, бійки, виключали з училища, а карцером і різками карали за недбало вивчені уроки.

Важливого значення в училищі надавали забезпеченню навчально-виховного процесу необхідною літературою. У фонді бібліотеки була література релігійна, навчальна, художня, критична російською, німецькою та єврейською (на івриті) мовами. У 1853 р. бібліотечний фонд рабинського училища нараховував 139 примірників у 346 томах, російською, німецькою, латинською, єврейською мовами. Крім того в бібліотеці було 7 атласів, 15 географічних карт, 2 прописи, 142 зразки для малювання та 55 гіпсових бюстів [15, арк. 10]. У січні 1854 р. в училищі було відкрито учнівську бібліотеку. Директор Ковалевський доповідав генерал-губернатору: «...маю честь доповісти, що благодійними пожертвуваннями учнів і приватних осіб з євреїв при Житомирському рабинському училищі утворено учнівську бібліотеку для читання на російській та німецькій мовах, в числі перших є вже майже всі твори російських літераторів, які видав Смердін, на німецькій мові є твори Гете, Шіллера, Шекспіра, Байрона та інші» [8, арк. 21].

У 1854 р. фонд учнівської бібліотеки Житомирського рабинського училища складався з 77 книг у 178 примірниках. У науковій та учнівській бібліотеках знаходилися твори відомих діячів, письменників, науковців: Батюшкова, Давидова, Державіна,

Долгорукого, Карамзіна, Лермонтова, Ломоносова, Муравйова, Дельвіга, Погорельського, Тредіаковського, Фонвізіна, Хмельницького, Жуковського, Котляревського [8, арк. 37].

Адміністрація і викладацький склад Житомирського рабинського училища були досить кваліфікованими. Наглядачем підготовчих курсів Житомирського рабинського училища, які вперше відкрилися, був титулярний радник П. Вербицький — випускник Харківської духовної академії.

З 1849 р. директором училища працював Ковалевський, який був родом із Харківської губернії, випускник фізико-математичного факультету Харківського університету. В січні 1865 р. училище очолив випускник Віленського університету статський радник К. Павловський. За плідну працю на освітянській ниві К. Павловський був тричі нагороджений відзнаками «За зразкову службу», бронзовою медаллю в пам'ять російсько-турецької війни 1853-1856 рр., орденами Св. Станіслава другого ступеня, Анни другого ступеня і за сумлінне завідування навчальною частиною єврейського ремісничого училища орденом Св. Володимира третього ступеня.

В 60-х роках на чолі педагогічного колективу училища стояли випускники Київського університету св. Володимира — Я. Ціммерман і П. Коленко. Останій закінчив університет св. Володимира з вченим ступенем кандидата математичних наук, очолював Житомирське рабинське училище з 31 грудня 1862 р., був православним, працював викладачем у першій та другій гімназіях Києва, директором Рівненської гімназії [9, арк. 2-5].

Високої ерудиції і педагогічної майстерності були викладачі — християни, які навчали учнів загальних предметів. З перших днів існування училища викладачем математики та фізики працював випускник Київського університету Святого Володимира Г. Сокальський. Бургініон — вчитель малювання та правопису був випускником Кременецького ліцею та Імператорської Академії мистецтв. Вчителем географії працював З. Мишлаєвський — випускник Київської духовної академії, історію та російську мову викладав вихованець Ніжинського ліцею князя Безбородька М. Рклицький, географію — випускник Київського університету Святого Володимира О. Лєневич. З 1850 р. російську мову і літературу викладав вихованець Санкт-Петербурзького педагогічного інституту В. Ляпідєвський. Вчителем математики і фізики працювали випускники

Київського університету Святого Володимира О. Шумський та М.Чеплевський.

Неоцінений вклад у розвиток освіти євреїв Є. Ізбицького. Польський дворянин, випускник філософського факультету університету Св. Володимира зі ступенем магістра, написав дисертацію «О залагах бессмертия души», він добре знав єврейську мову і був визнаним спеціалістом з єврейських предметів. Л. Біншток писав про Ізбицького: «Неупереджений вчений, глибоко проникав у всі сфери єврейського життя. Мета — зробити євреїв корисними російськими громадянами. Він багато писав з єврейських питань і передавав свої погляди у вищі урядові інстанції. Своїм живим словом він посіяв у серця своїх учнів добрі зерна, які впали на родючий ґрунт, глибоко вкоренилися й приносять добрі плоди. Короточасне перебування його в училищі глибоко врізалось у пам'ять всіх його учнів. Заслуги його, як викладача, неоціненні» [2].

Серед євреїв-викладачів, які не мали в більшості вищої освіти, були такі, які працювали творчо і натхненно, вдосконалюючи педагогічну майстерність у процесі своєї діяльності. Кореспондент газети «Рассвет» писав: «У середовищі вчителів-євреїв зустрічаються люди з визначним педагогічним талантом, які не тільки досконало володіють своїми предметами, а й мають запас різноманітних знань, так що декотрий російський вчитель міг би у них чомусь повчитися...» [13]. В колі викладачів єврейських предметів — майстрів педагогічної справи — у Житомирському рабинському училищі виділявся видатний педагог, журналіст, поет, історик А. Готлобер, який написав граматику єврейської мови, переклав і видав твір Франкеля «Із Єгипту» і написав «Критичний погляд на історію караїмів». У 1866 р. він склав лист-звернення до всіх єврейських общин із закликом сприяти реформуванню шкільної освіти.

Надзвичайною популярністю у вихованців користувався викладач Талмуда Л. Цфейфель — автор збірника віршів, статей і «Sanegor» та «Schalom al Israel», в яких здійснив спробу об'єктивної оцінки ролі й значенню хасидського вчення. Він також написав «Cheschbono schel olam» (трактат з релігійної філософії), працю про єврейство і його релігію та інші твори [10, т. 15, с. 774]. Філософський вступ до «More Nebuckim» Маймоніда і ряд рукописів, присвячених дослідженню Біблії, написав М. Сухоставер [10, т. 14, с. 643]. Х.Лернер, який 22 роки викладав у Житомирському рабинському

училищі єврейську мову, у 1859 р. написав і видав в Лейпцизі граматику єврейської мови, яка була схвалена Міністерством народної освіти і рекомендована як підручник у казенних єврейських навчальних закладах. Ц. Сегал викладав Талмуд, володів французькою та німецькою мовами. Довгий час в училищі працювали відомий єврейський просвітник, власник єврейської друкарні І. Бакст — викладач єврейського закону віри (з 1849 р.) та вчитель єврейської мови Д. Габель.

Значний внесок в поширення знань серед євреїв зробив інспектор і викладач єврейської мови Я. Ейхенбаум — відомий діяч Гаскалі, поет, математик, педагог. У 1840 р. в Лондоні він видав поему «На-Кераб» (з івриту — «Битва»), де мовою Біблії описав правила шахматної гри, переклав на давньоєврейську «Елементи» Евкліда, а також «Курс чистої математики» французького вченого Луї Бенджамена Франкера, в аналітичній геометрії якого знайшов суттєву помилку в підрахунках. Добре володів німецькою та французькою мовами. Надзвичайно цікава літературна спадщина Ейхенбаума [11, с. 79-90].

Плідну просвітницьку роботу проводив інспектор училища й викладач З. Слонимський, який протягом 1834-1863 рр. написав 15 наукових, методичних і науково-популярних праць єврейською мовою. Вони друкувалися в Берліні, С.-Петербурзі, Вільно, Житомирі. Серед них: «Алгебра», «Популярна астрономія», «Душа й тіло», «Єврейський календар» та інші. Через відсутність коштів не всі твори були опубліковані. Взагалі у складі викладачів було багато високоосвічених талановитих людей. В училищі працювали наглядчиками П.Криницький, Бутович, Ботаневич, М Грієльський, Л. Голецький, Я. Тафт.

З дня відкриття Житомирське рабинське училище не мало власного приміщення. Для навчальних аудиторій і спільної квартири для учнів орендувались приватні будинки. Спочатку частина училища була розташована в кам'яному двоповерховому будинку купця третьої гільдії В. Перельцвейга, інша в будинку, який мав 8 кімнат, вдови полковника Б.Анастасьєвої по вул. Малій Бердичівській. Пізніше, Житомирське рабинське училище перемістилося у приміщення, яке було побудоване в 1850 р. в садибі Евеліни Ганської.

Громадяни Житомира, купці, складали контракти на утримання спільної квартири. 1 липня 1851р. А. Мільграм взяв на себе зобов'язання забезпечити учнів училища якісною їжею і в достатній

кількості. Для хворих учнів меню харчування визначав лікар. Купець повинний був за свій рахунок забезпечувати гуртожиток водою, два рази на місяць влаштовувати баню, опалювати приміщення з 15 жовтня по 1 квітня, дрова постачати сухі, а для кухні дубові, чистити димарі та туалети, забезпечувати свічками з розрахунку на кожних чотири учні і репетитора по одній свічці. За ці послуги Мільграм отримував по 4 крб. 65 коп. на місяць за кожного вихованця. Під час канікул плата зберігалася.

Житомирське рабинське училище фінансувалося з коштів свічкового збору. Викладачі училища нерегулярно отримували невелику заробітну платню, тому їх життєвий рівень був досить низьким. Вчителям приходилося чекати заробітної плати по декілька місяців. Училище іноді отримувало благодійну допомогу від громадян. Так, Кременчуцький купець І. Герман пожертвував 50 крб. сріблом, утримувач єврейської друкарні купець Л. Шапіро подарував 50 примірників книг «Лайшурим Тегіла», купець Вайнштейн у 1859 р. дав на утримання бідних учнів 165 крб., купець А. Райх з Бердичева подарував у 1854 р. синагозі при рабинському училищі два срібних підсвічників та коштовностей на суму до 30 крб.

За 26 років діяльності Житомирське рабинське училище здобуло авторитет єврейської громади та прогресивних російських чиновників. Безкоштовна форма навчання, достатній професійний рівень викладачів, звільнення від рекрутчини привабили до закладу значну масу учнів. Кількість учнів училища щорічно зростала, вони приїздили із самих віддалених місцевостей. Не було жодного куточка у межі єврейської осілості Росії, який би не мав своїх представників у числі вихованців училища. Більше двох третин випускників, — не дивлячись на всілякі перепони і негаразди, раніше чи пізніше вступали до вищих навчальних закладів. В стінах Житомирського рабинського училища здобули освіту 5 869 вихованців — єврейських юнаків.

Єврейські громади Волині в більшості своїй негативно й недовірливо ставилися до випускників рабинського відділення училища, вважаючи їх відступниками, урядовими агентами, тому що «ці рабини не відрізняються єврейською вченістю, — писав Л. Біншток, — не користуються повагою і впливом у єврейській громаді, яка звикла поважати у своїх рабинах глибоке знання релігійно-законодавчої літератури» [1, с. 38]. Але нові суспільно-економічні і політичні умови, в яких проживали євреї Волині, вимагали від рабинів вирішення тих

завдань, які поставила сучасність, а це було під силу тільки випускникам навчального закладу, де вивчалися не тільки релігійні предмети, а й загальноосвітні. Деякі рабини, які закінчили рабинське училище, загострювали негативне ставлення єврейських мас до навчального закладу, бо відкрито порушували релігійно-обрядові правила. Адже вони повинні були діяти в дусі урядових вимог. Негативно впливали на якість роботи випускників вчительських відділень низький рівень матеріального забезпечення, непрестижність діяльності, недостатнє забезпечення навчальним обладнанням і літературою навчальних закладів, де вони працювали. Але живучи і працюючи по всій «смузі осілості», вихованці Житомирського рабинського училища зробили значний вклад у розвиток культури єврейського народу, сприяли піднесенню освітнього рівня єврейського населення. Таким чином, завдання, поставлене урядом, асиміляція євреїв із російським населенням, певною мірою виконувалося.

Багато випускників стали відомими діячами культури, вченими, громадськими діячами. Серед них — М. Кулішер — відомий публіцист, етнограф, історик, юрист, засновник єврейського журналу «Рассвет» (С.-Петербург); І. Лінецький — белетрист, гуморист; А. Арончик — відомий діяч партії «Народна воля»; І. Бернштейн — публіцист; Л.Біншток — публіцист, громадський діяч, виконував обов'язки «вченого єврея» при Київському генерал-губернаторстві, редактор «Волинських губернських відомостей»; М. Бакст — відомий фізіолог, письменник, громадський діяч; Л. Гольдфаден — поет, музикант, засновник єврейського театру на Їдиш; Л. Кантор — письменник, громадський діяч, засновник газети «Гаіом»; Л. Кацнельсон — відомий військовий лікар; М. Моргуліс — письменник, історик, юрист, громадський діяч; С. Манделькern — відомий єврейський письменник, здобув ступінь доктора філософії в Йєнському університеті; Л. Штернберг — дослідник Далекого Сходу, етнограф, письменник, співробітник музею антропології та етнографії імператорської Академії наук; Г. Барац — юрист, письменник, відомий адвокат, член рабинської комісії, був призначений «вченим євреєм» при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі, працював цензором єврейських книг.

Навчання учнів у підготовчих класах, а потім у чотирьох вищих і спеціальних педагогічних та рабинському створювали цілісність та наступність у навчально-виховному процесі. Висока професійна

майстерність викладачів загальних та єврейських предметів забезпечувала якісну підготовку вчительських кадрів для єврейських початкових навчальних закладів. Єврейські громади отримали казенних рабинів, які були обізнані з досягненнями науки і культури, добре орієнтувались у складних суспільно-політичних питаннях життя народів Російської імперії.

Література та джерела:

1. Биншток Л. Вопрос об еврейских училищах // Еврейский вопрос. — СПб, 1866.
2. Волынские епархиальные ведомости. — 1870. — № 7.
3. День. — 1871. — № 15.
4. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). — Ф. 396. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 32.
5. ДАЖО. — Ф. 396. — Оп. 1. — Спр. 55.
6. ДАЖО. — Ф. 396. — Оп. 1. — Спр. 314.
7. ДАЖО. — Ф. 396. — Оп. 1. — Спр. 15.
8. ДАЖО. — Ф. 396. — Оп. 1. — Спр. 86.
9. ДАЖО. — Ф. 396. — Оп. 1. — Спр. 332.
10. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. В 16 т. / Санкт-Петербург, 1908. — 1913.
11. Меламед Е. Известный Эйхенбаум. История одной судьбы // История и культура. Евреи в России. Вып. 3. — Санкт-Петербург, 1995. — С. 79-90.
12. Рассвет. — 1860. — № 13.
13. Рассвет. — 1860. — № 28.
14. Центральний державний архів України. — Ф. 707. — Оп. 1. — Спр. 18.
15. Центральний державний архів України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 881.

— о —

УДК 908

МОКРИЦЬКИЙ Г.П.
(м. Житомир)

БУДІВЛЯ МАГІСТРАТУ В ЖИТОМИРІ: МІФИ І РЕАЛЬНІСТЬ (Історико-архітектурне дослідження)

***Анотація.** В статті розповідається про результати історико-архітектурного дослідження будівлі магістрату в м. Житомирі.*

***Ключові слова:** магістрат, Житомир, пожежа, будівля, Замкова гора.*

Виклад основного матеріалу. Будівля міського магістрату згідно з існуючими даними із спеціальних довідкових видань споруджена на початку XIX ст. Це, ніби-то підтверджує архітектурний стиль будівлі — ренесанс у формах італійського палаццо — характерний для часів павловської епохи. Але, судячи із конкретної історичної ситуації в Житомирі, можна зробити припущення, що вік цієї будівлі старший (або, навпаки, молодший!). Адже з приходом на Волинь російської влади і переходом міст Волині з-під Польщі в ярмо Російської імперії, поступово притискалися занепадали усілякі форми європейських свобод і самоуправління.

То ж чи треба було царському уряду будувати на початку XIX ст. в Житомирі спеціальний будинок міського магістрату, в той час як багато десятиліть так звані губернські присутственні місця (тобто чиновництво губернії) ютилося по тісних пристосованих приміщеннях, адреси яких відомі, і тільки у 1854 р. на Великій Бердичівській вулиці домовласником Троцьким було споруджено великий триповерховий будинок, який спеціально придбали для губернської влади.

Таким чином, логічно припустити, що будинок для магістрату Житомира був споруджений наприкінці XVIII ст., отож є старшим. Це припущення підтверджують ще два факти. По-перше, перед будинком магістрату на карті Житомира 1781 р. бачимо будинок міського голови Левандовського; по-друге, із архівних джерел відомо, що саме у ці роки в Житомирі відбулася грандіозна пожежа і майже увесь центр вигорів. Тоді сильно постраждав і Софійський костел, і магістрат. Це і може пояснювати те, що картах міста першої половини XIX ст. (до 40-х рр.) будинок магістрату ми не бачимо.

Отож, споруджений на західному боці колишнього майдану Ринок середньовічного Житомира на Замковій горі «Магістрат» (введений в дію, ніби то, у 1805 р.), поблизу т. зв. «Королівського палацу», який згорів під час великої загальноміської пожежі наприкінці XVIII ст. — в історичному центрі міста, має не до кінця з'ясовану історію. Магістрат (місцеве самоврядування за моделлю Магдебурзького права) був заснований в Житомирі у 1432 р., остаточно підтверджено що у 1444 р. Перший магістрат знаходився на місці нинішнього Замкового майдану (вздовж тодішньої Київської, а тепер Кафедральної вулиці).

Спорудження нової будівлі відносять до початку XIX ст. Але проблема полягає в тому, що в архівних документах, датованих 1789 р.

(ЦДІАУ в Києві — див. джерела) йдеться про те, що «...на Ринку (тобто, тодішньому головному майдані — Г.М.) розташовано будинок магістрату (недобудований)».

З неопублікованих досліджень П.Н. Абрамовича (див. в джерелах Ф.Р.-3409...) стає відомим, що Комісія доброго порядку ще в 1785 р. вказувала на необхідність знесення незаконних дерев'яних будівель на майдані Ринок, для «вимурування Ратуші». Але загальноміські пожежі, що спустошили місто в наступні роки, це будівництво очевидно призупинили або, швидше за все, унеможливили.

На старих картах Житомира першої пол. XIX ст., Опорному та Генеральному планах міста (див. джерела), на цьому місці взагалі не показана забудова, а йдеться про запроектований на цьому місці заїжджий двір (зокрема, плани 1848, 1852, 1869 рр.).

Цілком можливо, після декількох потужних загальноміських пожеж, що відбулися в Житомирі на рубежі XVIII і XIX ст., новобудову магістрату взагалі не відновлювали, а те, що ми бачимо на її місці як споруду 1805 р., насправді є пам'яткою другої пол. XIX ст.?

Очевидно, його будівля прийшла у такий занепад, що простояла багато років, доки її відремонтували. Ось тоді на фасаді її міг з'явитися «новий одяг» — неоренесанс. Але це відбулося дуже нескоро. Бо ж, уже в 20-30-х роках XVIII ст. місцем дислокації тодішнього «магістрату» — міської думи — бачимо Велику Бердичівську вулицю (в районі нинішнього перехрестя з вул. Театральною), де вона потім продовжувала бути увесь час: аж до жовтневого перевороту.

По-третє, будівля Магістрату як недобудована і постраждала від пожежі, що розташовувалася саме на Ринку, згадується у документі перепису об'єктів нерухомості Житомира, датованих 1789 р.

Повторно будинок сильно постраждав під Великої Вітчизняної війни. Причому, не у 1941 р., як повідомляється у деяких джерелах, бо тоді в місті в основному зазнали руйнувань будинки в районі залізничного вокзалу. Він згорів під час другого визволення Житомира в ніч з 31 грудня 1943 р. на 1 січня 1944 р. Тоді в руїнах опинилася майже уся Замкова гора і Воздвиженська площа з базаром, на який східним фасадом і виходив будинок колишнього магістрату.

Судячи з наявного дореволюційного картографічного матеріалу і довідників та вивчених архівів, будинок магістрату після відновлення не використовувався для розміщення в ньому якихось більш-менш

значущих установ чи організацій і, очевидно, використовувався просто як житловий.

Тим не менше, дати остаточні відповіді на порушення тут питання поки що не можна. Потрібен певний час, для того щоб методом аналізу топографічної ситуації, картографічного і архівного матеріалу, відсіяти помилкові твердження і на тлі, на жаль, дуже скупої інформації, побудувати більш серйозну і повноцінну картину з минулого цієї визначної споруди.

Отож, будинок магістрату споруджений на західному боці колишнього майдану Ринок середньовічного Житомира на Замковій горі (введений в дію у 1805 р.), на місці Королівського палацу, який згорів наприкінці XVIII ст. — в історичному центрі міста. Магістрат (місцеве самоврядування за моделлю Магдебурзького права) був заснований в Житомирі у 1432, остаточно підтверджено 1444 р.

Перший магістрат знаходився на місці нинішнього Замкового майдану. В новій будівлі магістрат діяв до 1836 р., доки не був повністю замінений міською думою. З середини XIX ст. використовувався як житловий будинок з магазинами на першому поверсі. У совєцькі часи в ньому було обладнано комунальні квартири, а перший поверх було зайнято суцільним рядом лавок-магазинчиків.

Під час нацистської окупації і боїв за визволення Житомира частково зруйнований пожежею. Відреставрований у 1951 р. До 1988 р. використовувався як житловий будинок. Переданий обласному краєзнавчому музеєві для історико-краєзнавчої експозиції. Упродовж 1990-2012 рр. фасади відреставровані. Нині здійснюються внутрішні роботи. У будинку передбачається розміщення музейної експозиції.

Магістрат розташований в історичній частині Житомира — на Замковій горі. Відіграє роль місцевого акценту, формуючи разом з будівлею Хрестовоздвиженської церкви автентичний куточок старого Житомира. Формує панораму і силует Замкової гори з боку Мальованки (західна частина міста). Формує західну частину меморіального скверу на Замковій горі (колишній середньовічний майдан Ринок).

Будівля цегляна, двоповерхова, тинькована, побілена, з підвалом. Перекриття пласкі. Покрівля вальмова, чотирисхила. В плані «Г»-подібна прямокутного абрису з абсидою сховової клітини у внутрішньому куті, має внутрішній незамкнений двір. Планування коридорне з однобічним розташуванням приміщень.

Будинок виконано в архітектурних формах італійського палаццо часів Відродження (палацевий ренесанс) з характерним для цього часу розмежуванням поверхів, рівномірним ритмом віконних прорізів. За даними довідника «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» чомусь стиль пам'ятки визначено як «неоренесанс».

Напівциркульні вікна першого поверху мають широкі пластично профільовані архівольти, які спираються на пілястри. Трикутні пазухи між ними прикрашені витонченим, рослинного характеру, ліпленням. На другому поверсі — обрамлення вікон у вигляді пристінних пілястрових портиків із антаблементом та трикутним фронтоном, у тимпані якого — ліпний орнамент із пальметкою у центрі. Горизонтальну композицію будинку посилює карниз із тісно розміщеними дентикулами та широкий міжповерховий пояс, розмежований прямокутними фільонками.

У внутрішньому дворі та на торцях вікна невеликі. Декор відсутній. Будинок розташований поблизу Хрестовоздвиженської церкви та є одним з акцентів історичного куточка міста на Замковій горі. Будівля є пам'яткою архітектури національного значення.

Будівля магістрату збереглась, в основному, в автентичному стані. Під час капітального відновлювального ремонту у 1948-1951 рр. було змінено поверховість будівлі з трьох до двох поверхів, оскільки ліквідовано даховий поверх з виходом вікон на щипець західного та південного фасадів. Тоді ж змінено конфігурацію даху з двосхилого на чотирисхилий вальмовий.

До невдалих рішень пізнього часу слід віднести влаштування напівцикульного навісу, виконаного з карбонату, перед заново влаштованим головним входом і захаращеність східного фасаду перерослими деревами, що повністю закривають $\frac{3}{4}$ площини фасаду пам'ятки.

Література та джерела

1. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО).— Ф. Р-3409. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 256, 257, 263.
2. ДАЖО. — Ф. Р-3948. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 5зв.-6.
3. Заболотний Т.С. Відновити архітектурні пам'ятки Житомира // Радянська Житомирщина. — 1944. — 13 вересня.
4. Мокрицький Г.П. Пам'ятки архітектури Житомира // Енциклопедія Житомира. — Т. 2. — Кн. 2. — Житомир : Волинь, 2017. — 720 с. — С. 117.

5. Мокрицький Г.П. Чотири житомирські ратуші // Основи місцевого самоврядування: Навч. посібник. — Житомир : міськрада, 2012. — 84 с. — С. 53-56.
6. Пам'ятки містобудування та архітектури Української РСР. — Т. 2. — Київ : Будівельник, 1985. — 336 с. — С. 144.
7. Скибіцька Тетяна. Магістрат // Енциклопедія Житомира. — Т. 2. — Кн. 2. — Житомир : Волинь, 2017. — 720 с. — С. 98.
8. Синяков Г.Г. Житомир: Історико-архітектурний нарис. — Київ : Будівельник, 1967. — 64 с. — С. 14-15.
9. Центральний державний історичний архів України. — Ф. 2227. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 1-4.

— о —

УДК 94(477) "1917"

МАКАРЕНКО Г.М.
(м. Житомир)

ГУБЕРНСЬКИЙ КОМІСАР ВОЛИНІ ВІД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ АНДРІЙ ГРИГОРОВИЧ ВЯЗЛОВ

***Анотація.** В статті розповідається про діяльність уродженця Волині Андрія Григоровича В'язлова на посаді губерньського комісара Волині, який був першим керівником Волині, якого на високу посаду запропонувала Тимчасовому уряду призначити новостворена Центральна Рада України. До того часу, з 1654 р. по 1991 р., за винятком часів УНР, Росія призначала керівників для України самостійно.*

***Ключові слова:** губерньський комісар, Центральна рада, демократизація влади, А.Г. В'язлов.*

Виклад основного матеріалу. Російська імперія ділилась на губернії. Керували ними губернатори, яких призначав цар. Під час лютневої революції 1917 р. губернатором Волині був статський радник П.В. Скаржинський. Тимчасовий уряд замінив царських губернаторів губерньськими комісарами. Газета «Волинь» повідомляла: «По распоряжению временного правительства комиссаром Волинской губернии назначен Б.Н. Лелявский. П.В. Скаржинский устранен от должности губернатора» [1]. Про подальші переміщення на цій високій посаді можна дізнатись з офіційної газети «Волинские губерньские ведомости»: «Волинский Губерньский Комиссар, Председатель

Губернской Земской Управы, Б.Н. Лелявский, по случаю постигшей его болезни временное управление губерниею передал Помощнику Губернского Комиссара В.М. Пушину 27 сего марта» [2]. «Председатель Волынской губернской Земской Управы Борис Николаевич Лелявский, согласно телеграммы Зам. Министра Внутренних Дел, Товарища (заступника — Г.М.) Министра Шейкина, от 12 сего апреля за № 2299, освобожден от обязанностей Волынского Губернского Комиссара, а в исполнение таковых выступил Помощник Губернского Комиссара Владимир Михайлович Пушин, впредь до избрания кандидатуры на должность Губернского Комиссара» (цитати подаються за оригіналом, але без «ъ» та «і» в російських текстах) [3]. Одним із пунктів програми Лютневої революції звучав так: «Отмена всех сословных, вероисповедальных и национальных ограничений». Для відродження української ідеї у березні 1917 р. в Києві була створена Українська Центральна Рада. Серед першого складу її був Андрій Григорович В'язлов. Він закінчив юридичний факультет Київського університету. В «Енциклопедії Українознавства» про нього сказано: "В'язлов Андрій (1862-1919), гром. діяч, родом з Волині, за фахом правник: мировий суддя, член Окружного суду, після 1906 депутат І Держ. Думи, де належав до укр. фракції та Союзу Автономістів» [4]. Під час 1-ї світової війни чл. Комітету Півд.-Зах. фронту Всерос. Союзу Міст. Цей Союз та Всеросійський земський союз допомоги хворим та пораненим воїнам були воєнізованими громадськими організаціями. Утворені в 1914 р. у Москві в результаті об'єднання міських дум та земств. Вони організовували санітарні поїзди, готували медперсонал, допомагали біженцям. Іншими словами, організовували роботу тилу під час I-ї світової війни. Пізніше з допомогою дрібних кустарів виконували замовлення інтендантства на одяг, взуття, військове спорядження і т. інше. У липні 1915 р. Об'єднаний комітет Союзу (Земгор) став впливовою політичною організацією ліберального напрямку. У місцевих організаціях Союзу працювали відомі українські діячі: Д. Дорошенко, С. Петлюра, А. В'язлов та інші. Керівні діячі Союзу увійшли до Тимчасового уряду. В'язлов був членом Товариства українських поступовців (ТУП). Це позапартійне українське громадське об'єднання було створене 18 вересня 1908 р. і згуртувало в роки реакції найкращі сили української інтелігенції. Її лідером був М. Грушевський. У березні 1917 р. ТУП було перейменовано на Союз українських автономістів-федералістів. В

цьому ж році В'язлов був членом Тимчасового ЦК Союзу автономістів-федералістів. Центральна рада рекомендувала Тимчасовому уряду призначити керівником Волині В'язлова. Ось протокол Центральної ради від 10.05.1917 р. «В'язлов — губернський комісар Волині, дякує Центральну раду за ту честь, яку Центральна рада йому зробила, підтримавши перед Тимчасовим урядом його кандидатуру, і запитує Центральну раду, як вона подивиться на його рішення поспробувати бути не тільки призначеним згори, а й вибраним знизу. Вирішено, що В'язлов в губернським виконавчій комітеті поставить питання про довір'я чи недовір'я (про незадоволення його кандидатурою, якщо буде відповідний (демократичний) склад Комітету). Визначено бажання, щоб В'язлов завтра, не гаючись, виїхав в Житомир на український губернський національний з'їзд» [5].

За радянських часів нав'язувалась думка, що Центральна рада нікого не представляла, ніким не обиралась, ніким не була визнана. Тим більше керівними органами Росії. Але приклад з призначенням Тимчасовим урядом В'язлова на посаду губернського комісара Волині по рекомендації Центральної ради, спростовує це радянське твердження. Газета «Волинь»: «Временным Правительством назначен волинским губернским комиссаром б[ывший] член 1-й Государственной думы Вязлов» [6]. «Вестник Волинского губернского комиссара»: «Волинский Губернский Комиссар, Андрей Григорьевич Вязлов, прибыл 14 сего мая в гор. Житомир, вступил в должность» [7].

У губернські міста влада Російської імперії прислала своїх адміністраторів. За даними перепису населення 1897 р. у Волинській губернії проживало: українців — 70%, євреїв — 13,21%, поляків — 6,16%, німців — 5,73%, росіян — 3,5%. Зате у губернському Житомирі склад населення був таким: євреї — 30572, росіяни — 16944, українці — 9152, поляки — 7464, німці — 677. З погляду царської влади українцям немає чого робити у губернському місті. Серед адміністрації, суду та поліції Житомира росіян було 670, українців — 154. Юристів-росіян було 40, українців — 1. Православних священиків: росіян — 85, українців — 10. Царської влади нема, але його адміністрація у місті залишилась [8]. Звичайно не усім подобалась постать В'язлова. «Волинская речь»: «В общественных кругах третьего дня и вчера много говорили о возможном уходе в самые ближайшие дни волинского губернского ком. А.Г. Вязлова. Уход А.Г. Вязлова, как нам сообщают, тесно связан с опубликованным центральной радой

«универсалом». Как известно, А.Г. Вязлов является одним из видных членов центральной рады, и протесты ряда общественных и политических организаций заставили его поднять вопрос об уходе. В связи с предполагаемым уходом, А.Г. Вязлов выехал в Киев, где по этому поводу будет совещаться с лидером центральной рады, выставившими в свое время его кандидатуру» [9]. Проте ця ж газета спростувала ці чутки. «Циркулирующие в последние дни в городе слухи о предстоящем якобы уходе волынского губернского комиссара А.Г. Вязлова, как нам сообщают из достоверного источника, лишены всякого основания» [10]. В посланні до міністра внутрішніх справ у Петроград В'язлов повідомляв: «В конце июля я был вызван в Киев, а за сим на съезд комиссаров, в г. Петроград» [11]. Цей з'їзд відбувся в перших числах серпня 1917 р.

Щоб втілити в життя революційні перетворення, не достатньо було прогресивного губерньського комісара. Вищим органом губернії було Волинське Губерньське Земське Зібрання (Збори) — ВГЗЗ. Сесія ВГЗЗ розглядала питання, важливі для життя губернії, виносила рішення, які виконувала протягом року Губерньська Управа. До складу Губерньських Зборів входили: губерньські гласні (депутати) від всіх повітів, повітові керівники дворяньських зборів, голови повітових управ, керівники Губерньської управи. Лютнева революція відмінила всі громадянські стани (сословия), в т. ч. і дворяньський. Тому до виборів нового Зібрання потрібно було демократизувати його, ввівши з склад Зібрання додаткових демократичних членів. 27.06.1917 р. В'язлов направив лист голові Волинської Губерньської Земської Управи (ВГЗУ). «В связи с предстоящими выборами в Волостное Земство считаю крайне необходимым произвести возможно скорее демократизацию Губернского Земства и сообщаю, что, на основании постановления последнего Губернского Совета Общественных Организаций, Губернское Земское Собрание должно быть пополнено всем составом Губернского Исполнительного Комитета» [12]. У відповідь ВГЗУ на засіданні 15.07.1917 р. постановила, що в негайній демократизації ВГЗЗ не бачить потреби, що поповнення його складу всіма гласними Виконавчого Комітету є незаконним. Поповнення ВГЗЗ може йти тільки за рахунок новообраних гласних від повітів [13]. Зі зверненням про демократизацію ВГЗЗ до Управи звернувся і Губерньський Виконавчий Комітет. 15.08.1917 р. В'язлов знову звертається до Управи і нагадує, що в деяких губерніях, не чекаючи виборів волосних

і повітових, вже відбулась демократизація губернського земства. І пропонує: «Созвать Чрезвычайное Земское Собрание в самом непродолжительном времени на предмет демократизации его» [14].

В'язлов призначив в Управу Комісаром М.С. Розмана, «которому мною поручено общее наблюдение за ходом дел в Губернской Земской Управе впредь до ее демократизации» [15]. Було одержано дозвіл з Петрограду з МВС про поповнення 63 членів ВГЗЗ ще 63 новообраними гласними, 12 гласними від земських службовців ВГЗУ і 15 гласними від Губернського Виконавчого Комітету [16].

Були обрані нові гласні. Серед них від Ковельського повіту обрали Косача Миколу Петровича, с. Колодяжне, Любавівської волості, який через німецьку окупацію жив певний час у м. Сарни. Це рідний брат Лесі Українки. Він був членом старого ВГЗЗ, як голова Ковельської повітової управи [17].

28 вересня ВГЗУ на своєму засіданні розглянула питання про день скликання надзвичайної сесії ВГЗЗ. Управа ухвалила, що подібні сесії скликаються тільки під час народного лиха або за воєнних обставин. І що не у всіх повітах відбулись вибори, що Управа не має адрес всіх гласних. Тому вимога Губернського Комісара скликати надзвичайну сесію у місячний термін не може бути виконана [18]. Знаходять безліч причин, щоб не віддати влади. 30.09.1917 р. В'язлов посилає телеграму до Управи: «Принимая во внимание чрезвычайные военные обстоятельства, особенно тяжело отзывающиеся, в виду близости фронта, на хозяйственной деятельности Земств на Волыни, я признаю крайне существенным скорейший созыв Чрезвычайного Губернского Земского Собрания в обновленном его составе. В виду сего... прошу Губернскую Уп-ву войти срочно во вторичное обсуждение вопроса об установлении срока созыва означенного Собрания, определив таковой никак не позднее 19-го октября с.г. Губком. А. Вязлов» [19]. ВГЗУ 3 жовтня посилає В'язлову нові причини відмови скликати надзвичайну сесію ВГЗЗ в зазначені терміни. Сесія ВГЗЗ вже була призначена на 18 листопада. Тому не було можливості розпочати її раніше. Губернський Комісар не висунув жодного конкретного питання, яке потрібно було вирішити у зв'язку з близькістю фронту. Деякі гласні проживали за межами губернії або далеко від пошти. І для їх виклику потрібно було багато часу [20]. Все це яскраво свідчить, що Управа висувала будь-які причини, щоб відтягнути скликання сесії ВГЗЗ. І не вирішувати важливі для Волині

питання. Нагадаю, що західні повіти губернії були захоплені німцями. І бої йшли на території губернії. Чинovníки розраховували на повернення старої влади. В'язлов подав на Управу скаргу до суду [21]. І от 9 жовтня Окружний суд виніс постанову, що Управа повинна скликати надзвичайну сесію ВГЗЗ 19 жовтня 1917 р. Управа оскаржила в суді цю постанову, висуваючи безліч причин, чому неможливо скликати сесію в терміни, визначені губернським комісаром [22]. 14 жовтня 1917 р. В'язлов направив лист міністру внутрішніх справ і Генеральному Секретарю Української Центральної Ради, де виклав дії Управи і свої пропозиції. Якщо раніше вся документація була на російській мові, то лист у Київ складений українською. Очевидно секретар В'язлова ще не звик до цього, тому там багато помилок. Ось уривок з цього листа: «При прийнятті посади Губерніального Комісара я підняв питання про демократизацію Земств, повітових і Губерніального. С боку представників Губерніального Земства мене не один раз оповіщалося, що Губерніальне Земство демократизується негайно після демократизації повітових. Але демократизація все відкладається. Маючи на увазі це питання, воно мною було внесено на обговорення Губерніального Виконавчого Комітету 15 Червня... Голова Губерніальної Земської Управи В.Е. Кандиба... доложив, що скликання Губерніальних Земських зборів, для демократизації Земств, призначене на 30 Червня, при чім, коли до того часу не будуть готові доклади, то, в кожному разі, скликання відбудуться не пізніше 6 серпня». В російському варіанті листа у Петроград до МВС стоїть дата «30 Июля». Отже, судячи з решти документів, в листі до Києва мала стояти дата 30 липня, а не червня. «В кінці Червня (помилка: липня — Г.М.) я був викликаний до Києва, а за цим відбув на з'їзд Комісарів до Петрограду... Між тим... питання про скликання Земських зборів було розглянуто Губерніальною Управою, ... при чім Управа із мотивів, які надсилаються при сім копії журналу (протокол засідання — Г.М.) відхилила скликання Земських зборів. Іднак, журнал цей своєчасно не був мені доставлений. Д[обродій] Кандиба протримав його у себе, надіслав в мою відсутність лише 3 Серпня, в той час, коли він виконував обов'язки Губерніального Комісара... Повернувшись з Петрограду, 13 Серпня на засіданні Виконавчого Комітету я поставив руба питання про демократизацію Земства. Губерніальний Виконавчий Комітет поділив мою гадку і вирішив призначити в Земську Управу Комісара, с ціллю скоршого проведення демократизації... Губерніальна

Управа після того згодилась на поповнення Земських зборів демократичним елементом, просила мене відстрочити на кілька можливо скликання зборів, щоб дати з змогу повітовим земським зборам вибрати Губерніяльних гласних із демократизованих повітових гласних в числі рівному по кожному повіту числа гласних старого состава. При цих умовах Губерніяльне Земське зібрання состояло би із 63 гласних старого состава і 63 гласних, вибраних по новому з демократизованого состава Земських повітових зборів... Одібравши, в половині Вересня відомости про вибори по майже всім повітам Земських гласних, 19 Вересня, згідно точному змісту ст.68 положенія Земських учреждений (в редакції 1917 р.), листовно, придложив Губерніяльній Управі скликати, не пізніше місяця, із дня получения пропозиції Губерніяльні Земськи збори. Управа, однак, означеної моєї законної вимоги не виповнила і призначила Губерніяльні Земські збори лише на 18 Листопада. І коли мною вдруге було зроблено предложенія виконати мої законні вимоги, Управа все таки лишилася при своїм першим рішенню. Зважаючи на це, мій заміститель в мою відсутність в Київі подав скаргу на Управу до адміністративного суду. Хочай 10 Жовтня судом винесений наказ, предписуючий Управі виповнити моє предложенія (копія сього приказа прикладається), однак, не зважаючи і на судовий приказ Управа й досі не робить жодних заходів в справі скликання земських зборів в назначений срок. Ухилення Губерніяльної Земської Управи від виконання законних вимог примушують мене просити Вас, П. [ане] Генеральний Секретарь, дати належні вказівки про дальнійши міри, які необхідно було би проявити в даному випадкові, при чім я з свого боку зазначаю, що потягнення Управи по уголовної відповідальності по ст. 331-2 улож. о наказ. при теперешніх тяжких умовах ледве чи буде корисним і не внесе спокій в життя місцевого громадянства [23] 24.XI.1917 р. була отримана телеграма з Києва. «Коли Губуправа і досі не скликала земського зібрання пропоную вам скликати його вашим розпорядженням= Генсекретарь внутрсправ Винниченко» [24]. У відповідь В'язлов направив телеграму в Київ: «Київ. Генсекретареві внутр.справ. На депешу від 24 Листопаду сповіщаю Вас, що Губуправа хотіла скликати Земське Зібрання на 28 Листопада, але позаяк на той день випали на Волині вибори до Російських Установчих Зборів то земське зібрання прийшлося відкласти і тепер воно припозначено на 3 Грудня. Думаю що в цей день

оно відбудеться вже не безпремінно, бо на перешкоді нічого здається не маєтся. Гуком В'язлов» [25].

Це були перші спроби дерусифікації документації на Україні, хай навіть з граматичними помилками. В грудні 1917-го сесія почала роботу. Та було вже пізно. В жовтні більшовики здійснили військовий переворот. Скинули Тимчасовий Уряд, не чекаючи виборів в Установчі збори. Центральна рада III-м Універсалом проголосила УНР. Він оголошувався урочисто по всім містам України. Повідомлення про святкування в Житомирі акту проголошення Універсалу підписав В'язлов. Російськомовна «Волинь» друкувала тексти на українській мові дуже рідко. Тому в газетному повідомленні безліч граматичних, друкарських помилок. Ось цей текст у «Волини»:

«Від Волинського Губерніяльного Комісара.

1. Волинський Губерніяльний Комісар цим повідомляє військові, духовні, правительствинні, громадські й приватні установи та організації, школи і все населення, що 17 цього Листопада (Ноября) у Житомирі має відбутися урочисте оголошення 3-го Універсалу Української Центральної Ради виданого дня 7 біжучого місяця.

2. Оголошення Універсалу відбудеться на Соборній Площі (біля Катедрального Собору) о 1 годині вдень, після молебня, а далі має бути військовий парад.

3. З наказу Центральної Ради день 17 Листопада проголошується неприсутнім (неробочим — Г.М.) і в той день усі школи увільнюються від науки і запрошуються до прийняття участі в святі.

4. Порядок свята й церемоніала буде вироблено окремою комісією в складі: Начальника Гарнізону та д.д. [добродіїв] Ермольєва, Троца і Дехтярьова, до котрих і належить звертатись усім бажаючим при потребі, за справками й інформаціями про порядок церемоніалу, на адр.: Волинська губерніяльна Рада, В.-Бердичевська, Губерніяльне Правління.

Волинський Губерніяльний Комісар А. Вязлов. 15 листопада 1917 року, г. Житомир» [26].

У тексті газета вживала «э» замість «е».

У листопаді 1917 р. Генеральний секретар повідомив губернського комісара, що всі повітові і губернські комісари повинні називатись комісарами Генерального Секретаріату Української Народної Республіки.

Відбулися вибори і в Українські Установчі збори. Бо Російські Установчі збори не могли вже юридично впливати на життя України. До того, ж більшовики розігнали Установчі збори. В'язлов проходив кандидатом в депутати під № 4 по списку № 3 Української партії Соціалістів-Федералістів по Волинському виборчому округу. Газета Волинської Української Ради «Громадянин» так представляла В'язлова виборцям. «Вязлов Андрій. Член Української партії соціалістів-федералістів. Заслужений діяч на народній Українській ниві, Член першої Державної Думи — в ній належав до славної Української фракції. Ціле життя своє боровся з старим урядом. Після розгону Першої Державної Думи разом з іншими славними борцями за волю народню, підписав Виборзьке воззання до народу, за що старе правительство судило його, посадило в тюрму й позбавило прав. Отбувши кару, не покладав рук і працював за старого режиму для добра й щастя України. Тепер є Волинським Губернським Комісаром Генерального Секретаріату Української Народної Республіки, юрист» [27].

Тут згадуються події 1906 р. І Державна Дума була розпущена через кілька місяців після скликання. Цар не бажав обмеження своєї влади. На знак протесту група депутатів Думи 10 червня 1906 р. у Виборзі підписали відозву. В ній депутати закликали до скликання Думи, не платити податки, не йти в армію, не признавати займи укладені без згоди Думи. Серед цих депутатів, які підписали Виборзьку відозву, був і А. В'язлов. 12-18 грудня 1907 р. Особливе присутствіє Петербурзької Судової палати засудило 167 бувших депутатів Думи до 3-х місяців тюрми кожного. Це позбавляло їх права бути обраним у Думу. На Волині вибори в Українські Установчі збори відбулись. За партійний список, де кандидатом був і В'язлов, проголосувало тільки 1164 виборців. Найбільше голосів виборців на Волині одержав «Список Української Партії Соціалістів-Револуціонерів» № 13 (українські есери) — 261031 голосів. Правда згодом Центральна Рада визнала вибори на Волині недійсними. Бо у виборах взяли участь менше 50% виборців [28].

Але, крім боротьби зі старим чиновницьким апаратом, проведенням виборів всіх рівнів влади, потрібно було вирішувати безліч інших важливих для життя Волині справ. Йшла війна. Західні повіти губернії окупував ворог.

В червні 1917 р. російська армія почала наступ. Бої йшли в районі Ковеля і Золочіва. Був звільнений Галич 27 червня. А 28-го армія під командуванням Корнілова захопила Калуш. Та німці перейшли у контрнаступ. 9 липня 1917 р. ворог прорвав фронт шириною 120 верств. Галич, Підгайці, Станіслав були залишені російськими військами. Верховним головнокомандуючим призначили генерала Корнілова. Та ворог продовжував наступ. 21 липня він захопив Чернівці. Почалась евакуація західних повітів Волині. Всі ці події на фронті викликали масове дезертирство. Військове командування поставило вимогу, щоб вони до 15 травня повернулись в свої частини.

В'язлов зі своєї сторони звернувся до місцевої влади. Газета «Вестник Волынского Губернского Комиссара Временного правительства» (надалі «Вестник») повідомила: «О дезертирах. К Уездным Комиссарам: «Министр Внутренних Дел князь Львов телеграфирует мне: «пятнадцатого мая истек срок к которому все дезертиры должны явиться в распоряжения властей для отправления в свои части... Обращаюсь к населению губернии с горячим призывом исполнить свой лежащий на нем гражданский долг помочь органам власти Временного Правительства выполнить наши обязанности.

Губернский Комиссар Вязлов [29].

Потрібно також було займатись евакуацією. Газета «Волынская речь»: «По распоряжению главнокомандующего армиями юго-западного фронта эвакуируются луцкий, дубенский, кременецкий и староконстантиновский уезды... Учреждения эвакуируются в Черниговскую губернию... Население остается на местах» [30]. Але населення в паніці почало покидати рідні домівки. «Волынская речь»: «Губернский комиссар А.Г. Вязлов обратился к уездным комиссарам со следующей телеграммой: «В виду поступающих сведений с начавшемся массовом движении беженцев, прошу разъяснить населению необходимость оставаться на местах всем, за исключением военнообязанных» [31]. Поява біженців викликала паніку і у Житомирі. Губернський комісар звернувся з відозвою. Газета «Громадянин»: «До населення м. Житомира. В зв'язку з чутками, що ходять у місті про те, що йому загрожує небезпека ворожого нападу, Губерніяльний Евакуаційний Комітет лічить необхідним запевнити людність, що в близім часі немає ніяких підстав боятися нападу ворога на Житомир, бо ворог ще далеко од нього. Взагалі, навряд чи є рація припускати, щоб ворог був у Житомирі в се наступленне. У всякому разі, коли б

виникла якась небезпека ворожого нападу, то населення остільки зазделегідь буде попереджене про се, що встигне впорядкувати всі свої справи, при чому хто захоче виїхати, той матиме досить часу для сього.

Доводячи про се до відома населення, Губерніяльний Евакуаційний Комітет запрошує всіх спокійно вести свої справи і всяким способом допомагати ладові в місті.

Губерніяльний Комісар А. Вязлов» [32].

В цей же час більшовики не хотіли, щоб Тимчасовий Уряд передав владу демократично обраним Установчим зборам. В липні 1917 р. більшовики спробували військовою силою захопити владу, встановивши «диктатуру пролетаріату». 3 липня 1917 р. в Петрограді вони організували контрреволюційне повстання проти Тимчасового уряду. МВС розіслало всім губернським комісарам телеграми, де роз'яснило положення в Петрограді: «Министерство внутренних дел предлагает вам немедленно широко оповестить все население о происходящих событиях и принимаемых правительством мерах и срочно сообщить положение в губернии и о сделанных вами распоряжениях» [33].

«Волынская речь»: «В связи с последними событиями на юго-западном фронте, в кругах общественных и политических организаций Житомира был поднят вопрос об учреждении в городе комитета общественной безопасности... 10 июля в 9 час. вечера в зале взаимного кредита состоялось объединенное заседание всех существующих в Житомире общественных, политических и воинских учреждений. Председательствовал губернский комиссар А.Г. Вязлов. Вопрос этот вызвал продолжительные дебаты, затянувшиеся до 2-х час. ночи. В заключение постановлено учредить в Житомире комитет спасения революции... Вся полнота власти городской жизни переходит к комитету спасения революции» [34]. «Волынская речь»: «Вчера, под председательством губернского комиссара А.Г. Вязлова, состоялось первое заседание комитета спасения революции. Постановлено организовать в Житомире дружины под названием «Армия спасения революции».

Об этом будет выпущено комитетом воззвание с призывом записываться в эту армию» [35].

На фронт забрали чоловіків, реквізували коней — основну тяглову силу в господарстві. Щоб зварити їжу, натопити оселю, потрібні дрова. На їх заготівлю, перевезення так не вистачало

чоловіків, коней. Особливо гостро питання про дрова постало в тому ж таки 1917-у році. «Волынская речь»: «Под председательством губернского комиссара А.Г. Вязлова состоялось совещание при участии представителей городского самоуправления, земства и управления земледелия и государственного имущества по вопросу о заготовке дров для нужд населения к предстоящей зиме» [36].

Невдачі на фронті, спроба більшовицької контрреволюції, змусили генерала Корнілова навести порядок сильною військовою рукою. Та на місцях не всі перейшли на сторону бунтівного генерала. В ніч з 28 на 29 серпня у Житомирі були арештовані головний постачальник Південно-Західного фронту генерал Ельснер, генерали Павський і Сергієвський. Їх відправили в Бердичів у розпорядження комісара Тимчасового уряду при арміях Південно-Західного фронту Йорданського [37]. В'язлов 28 серпня звернувся до населення міста Житомира і Волинської губернії: «Призываю к спокойствию население города и Волынской губернии, так как вся власть попрежнему остается в руках Временного Правительства и войска, верные долгу присяги, на его стороне, а в отношении заговорщиков принимаются решительные меры» [37].

На ім'я О.Ф. Керенського В'язлов направляє телеграму: «В Житомире — спокойно. Войска на нашей стороне. Генералы, находящиеся под подозрением, изолированы. Гражданская власть всецело у меня, военная — у комиссара Иорданского. Оба действуем в полном контакте» [38]. Влада була в створеного виконавчого комітету при уповноваженому військового комісара Покровського і губернського комісара А.Г. В'язлова. В склад комітету увійшли: В'язлов, Покровський, Новиков, Дерюжинський, Войцехівський, Шур [38].

В ці важкі часи населення вирішило на свій розсуд розпорядитись чужим добром; хлібом, лісом, цукровими буряками, майном, маєтками. Люди перестали коритись владі, поважати закони.

«Волынская речь»: «Губернскому комиссару телеграфируют, что за последнее время на свекловичных заводах изяславского, острожского уездов замечается истребление свеклы. Администрация клембовского сахарного завода ходатайствует перед губернским комиссаром о защите интересов заводов.

Вчера же губернский комиссар телеграфно предложил изяславскому и острожскому комиссарам принять самые энергичные меры к прекращению незаконных действий» [39].

«Волинская речь»: «Вчера, губернский комиссар А.Г. Вязлов телеграфно предложил староконстантиновскому уездному комиссару принять самые решительные меры к устранению препятствий к нормальной уборке урожая. В телеграмме предлагается обратиться к населению с воззванием и разъяснить ему общественное и государственное значение благополучного сбора урожая. В заключение губернский комиссар предлагает принять решительные меры против подстрекателей, арестовывая их и привлекая к ответственности» [40]. Офіційний «Вестник...» вмістив звернення на двох мовах. Можливо, оригінал був українською. Бо російський текст дещо коротший від українського: «Громадяни Волинської губернії, хлібороби і землевласники! У нашої армії вже не достачає хліба, і коли так буде йти на далі, то може хутко прийти той страшний час, що армія перестане воювати, бо голодна армія не в силі боронитися. Вона покине окопи. А це буде величезне народне лихо. Голодна, настроєна вороже армія, побіжить в тил, познищує господарства, позаносить заразу і перш за все це лихо загрожує Вам, населенню Волинської губ. А яка ганьба паде на Вас, хлібороби і землевласники Волині!

В той час, коли Ви пожинали і заставили токи скиртами хліба Ваші сини і батьки мусять бігти с поля війни, откривати фронт, і вони це зроблять не через те, що бояться куль ворожих, а зроблять тому, що змучені і голодні. Я не вірю, брати мої, що Ви допустите до такого сорому, бо діти і внуки Ваші проклянуть Вас.

Временне правительство, не зважаючи на великі труднощі і брак грошей в казні постановило підбільшити ціни на хліб вдвое для того, щоб дати Вам, хліборобам, можливість купити необхідні для Вас предмети, для Вашого селянського життя. Тепер ціни на зерно, яке заберуть у Вас, будуть такі:

Жито до	5	карб.	18	к.	за пуд
Пшениця до ..	6	"	40	"	
Ячмінь до	4	"	60	"	
Овес до	5	"	-	"	
Просо до	5	"	60	"	
Горох до	6	"	-	"	
Гречка до	6	"	-	"	

Отже давайте хліб без примусу, давайте той лишок, якого Ви самі не з'їсте, бо цей лишок допоможе нашій армії боронити наш край від ворога. Продавши хліб для армії, Ви сповните Ваш святий обов'язок, цим Ви докажете, що стоїте за волю нашої Волині, політою кров'ю Ваших дітей, за волю рідної України, за волю цілої, нової вільної Росії.

Давши хліб для армії і населення, Ви докажете що йдете поруч з Временним Правительством, що Ви хочете добра і спокою Росії.

Не забувайте й того, що чим дружній Ви підтримаєте Временне Правительство, тим краще буде воювати наша армія, тим хутчий можно ждати бажаного для нас кінця війни.

Волинський Губернський Комісар А. Вязлов.

4 Серпня 1917 р. Житомир.» (За датою виходу газети і російського тексту треба — Вересня — Г.М.) [41].

«Волинская речь»: «Штаб II-ой армии телеграфирует губернскому комиссару, что из принадлежащих ротмистру графу Грецескому имений получают тревожные сведения. Имения графа находятся в кременецком уезде и крестьяне расхищают заготовленный на 3000 р. лес, уничтожают культурное рыбное хозяйство на 500 дес. Крестьяне препятствуют вспашке земли и насильно прогоняют рабочих. Губернский комиссар телеграфно вчера предложил кременецкому уездному комиссару принять энергичные меры к прекращению этих самоуправств и незаконных действия крестьян» [42].

Ще одна окладна і важка проблема, яку мав вирішувати В'язлов. До 1-ї світової війни у Волинській губернії проживало біля 195 тисяч німців-колоністів. Свого часу в Росію їх запрошував царський уряд. Надавав їм землі, податкові пільги. Але з початком війни їх почали вважати ворогами. І змусили масово переселитися на схід Росії. Маєтки, скарб залишилися на місці. В їх будинки заселились біженці з районів, захоплених ворогом. А в 1917 р. німці-колоністи самовільно почали повертатись до своїх будинків. Почались сварки, бійки з новими господарями, місцевим населенням. Командуючий Південно-Західного фронту видав наказ, який нагадав про заборону німцям-колоністам повертатись і жити у західних губерніях Росії. Були звернення і до губернських комісарів.

«Волынская речь»: «Губернский комиссар обратился жит. уездному комиссару с предложением при помощи милиции принять

энергичные меры к выселению самовольно вернувшихся на Волынь, выселенных в свое время немцев-колонистов.

Губернский комиссар предлагает не останавливаться даже перед применением вооруженной силы» [43].

Влада з кожним днем втрачала контроль над подіями. І Волинську губернію теж захопила хвиля анархії. Ось документ з Державного архіву Житомирської області (ДАЖО): «Волинський Губернський Комісар звернувся в Губернську Управу з пропозицією: «Принимая за сим во внимание особое значение, какое приобретает в настоящее время при борьбе с анархией наличие хорошо обученной и знающей свое дело милиции, я просил бы... особенно остановиться... на рассмотрении дела по реорганизации на правильных началах общественной милиции... представлялось бы существенно необходимым создание особого резерва милиции с учреждением специальных курсов обучения милиционеров... Другой крайне важною мерою к быстрому подавлению анархических проявлений, направленных главным образом против неприкосновенности имущества и личности граждан-жителей уездов, является образование кадров конной милиции, могущей быстро являться на помощь в отдаленные местности территории губернии» [44].

Газета «Волынь»: «Борьба с анархией. Третьего дня, (22 жовтня — Г.М.) в зале взаимного кредита (нині будинок міської ради Житомира — Г.М.) происходило заседание губернского совета общественных организаций для рассмотрения некоторых вопросов и изыскания способов для борьбы с все разрастающейся анархией... Губернский комиссар А.Г. Вязлов, приветствуя собравшихся на украинском языке, говорит, что все заседание будет вестись на этом языке» [45].

Але і анархісти, і законопослушні громадяни хотіли їсти. Хліба не вистачало. Не було кому його збирати, хліб знищували, розкрадали. Ціни на хліб у 1917 р. підіймали кілька разів... Були запроваджені карточки на хліб, цукор. «Волынь»: «В связи с мучным кризисом, ощущаемым г. Житомиром и всей Волынской губернией, на днях в центральную раду выезжают представители продовольственных управ совместно с губернским комиссаром для обсуждения вопроса относительно приобретения муки для губернии» [46].

Більшовики не могли змиритись з існуванням УНР. Почалася агресія Росії проти України. Російські більшовики у січні 1918 р.

захопили Київ. «Волинь» надрукувала коротке повідомлення: «Губернский комиссар А.Г. Вязлов подал в отставку» [47].

Подальша доля В'язлова така: «У квітні 1918 обраний Ген. суддею УНР. За часів Української Держави від липня 1918 — сенатор Адм. Ген. суду Держ. Сенату, товариш міністра судочинства — нач. Гол. ушпр. нагляду за місцями ув'язнення. Від 24 жовтня до 14 листопада 1918, міністр судочинства Української Держави. За Директорії 1919 очолював Укр. Відділ Червоного Хреста» [48].

В цьому ж році захворів і помер у Кам'янці-Подільському 16 жовтня 1919 р. В'язлов — перший керівник Волині, якого на високу посаду запропонувала Україна. До того ж він уродженець Волині. З 1654 по 1991 роки, за винятком часів УНР, Росія призначала керівників для України самостійно.

Література та джерела

1. Газета «Волинь» (м. Житомир). — 1917. — № 66. — 7 березня.
2. Газета «Волинские губернские ведомости» (м. Житомир). — 1917. — № 36. 30 березня.
3. Газета «Волинские губернские ведомости» (м. Житомир). — 1917. — № 41. 15 квітня.
4. Енциклопедія Українознавства. Т. 1. — Київ : Глобус, 1999. — С. 331.
5. Українська Центральна рада. Т. 1. — Київ : Наукова думка, 1996. — С. 84.
6. Газета «Волинь» (м. Житомир). — 1917. — № 120. — 8 травня.
7. Газета «Вестник Волинского Губернского Комиссара» (м. Житомир). — 1917. — № 54. — 25 травня.
8. «Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Волинская губерния». — Изд. Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — 1904 г.
9. Газета «Волинская речь» (м. Житомир) — 1917. — № 29. — 2 липня.
10. Газета «Волинская речь» (м. Житомир) — 1917. — № 31. — 5 липня.
11. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 164.
12. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 71.
13. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 75-76.
14. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 81.
15. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 81зв.
16. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 96.
17. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 116.
18. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 147-147зв.
19. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 149-149зв.
20. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 151-154.
21. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 156-157.

22. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 174-174зв.
23. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 167-169.
24. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 205.
25. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 207.
26. Газета «Воłyнь» (м. Житомир). — 1917. — № 279. — 17 листопада.
27. Газета «Громадянин» (м. Житомир). 1917. — №25. — 22 грудня.
28. ДАЖО. — Ф Р-2149. — Оп. 1. — Спр. 215. — Арк. — 26.
29. Газета «Вестник Воłyнского Губернского Комиссара Временного правительства» (далі «Вестник») (м. Житомир). — 1917. — № 54. — 25 травня.
30. Газета «Воłyнская речь» (м. Житомир). — 1917. — № 4. — 16 липня.
31. Газета «Воłyнская речь» (м. Житомир). — 1917. — № 44. — 20 липня.
32. Газета «Громадянин» (м. Житомир). — 1917. — № 8-9. — 31 липня.
33. Газета «Воłyнская речь» (м. Житомир). — 1917. — № 33. — 7 липня.
34. Газета «Воłyнская речь» (м. Житомир). — 1917. — № 37. — 12 липня.
35. Газета «Воłyнская речь» (м. Житомир). — 1917. — № 38. — 13 липня.
36. Газета «Воłyнская речь» (м. Житомир). — 1917. — № 48. — 25 липня.
37. Газета «Вестник» (м. Житомир). — 1917. — № 94. — 2 вересня.
38. Газета «Воłyнская речь» (м. Житомир). — 1917. — № 78. — 31 липня.
39. Газета «Воłyнская речь» (м. Житомир). — 1917. — № 74. — 25 липня.
40. Газета «Воłyнская речь» (м. Житомир). — 1917. — № 34. — 8 липня.
41. Газета «Вестник Воłyнского Губернского Комиссара Временного правительства» (м. Житомир). — 1917. — № 97. — 6 вересня.
42. Газета «Воłyнская речь» (м. Житомир). — 1917. — № 25. — 27 червня.
43. Газета «Воłyнская речь» (м. Житомир). — 1917. — № 71. — 22 серпня.
44. ДАЖО. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр.13. — Арк. 217/8.
45. Газета «Воłyнь» (м. Житомир). — 1917. — № 258. — 24 жовтня.
46. Газета «Воłyнь» (м. Житомир). — 1917. — № 292. — 6 грудня.
47. Газета «Воłyнь» (м. Житомир). — 1918. — № 26. — 30 січня.
48. Енциклопедія Сучасної України.— Т. 1. — Київ, 2000. — С. 242.

— о —

БЛАЖЕВИЧ Ю.І.
(*м. Хмельницький*)

«ПОЛЬСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВА» НА ВОЛИНІ- ЖИТОМИРЩИНІ (1924-1938): ФАЛЬСИФІКАЦІЇ І ТРАГІЧНІ НАСЛІДКИ

Анотація. В статті на основі документальних, історичних та архівних матеріалів висвітлено драматичні події 1924 – 1938 рр., що пов'язані із згоранням політики «коренізації» на українських землях, зокрема й на Волині, особливо в польській національній меншині, що вилилось у фальсифікацію органами ДПУ України діяльності «Польської організації військової» на Волині-Житомирщині і її трагічних наслідків для польського населення цього краю.

Ключові слова: Україна, Волинь-Житомирщина, «коренізація», польська національна меншина, фальсифікація, «Польська організація військова», каральні та репресивні дії.

Актуальність проблеми та стан її вивчення. Актуальність цього дослідження відповідає суті та змісту Указу Президента України про відзначення 80-річчя політичного терору в Україні і становить значний науковий інтерес, хоча окремі аспекти партійно-державної релігійної політики, діяльності окремих конфесій, карально-репресивних заходів існуючого режиму щодо церков і віруючого населення зазначеного періоду, особливо національних меншин України і Волині – Житомирщини досить ґрунтовно висвітлені у науковій історико-релігієзнавчій літературі, однак низка аспектів цієї проблематики вивчена ще недостатньо, особливо в регіональному вимірі, зокрема в Подільському регіоні. В історіографії радянського періоду цій проблемі приділялось мало уваги, в основному давалась загальна оцінка діяльності релігійних конфесій, фабрикувались цілі досє нібито контрреволюційних, злочинних дій церковників і вірян проти радянської влади, а на цій основі – конфіскація церковного майна, репресії і фактичне знищення священнослужителів, руйнування культових споруд або їх закриття і перетворенням на склади, майстерні, цехи, заклади культури тощо.

В добу незалежності вітчизняні історики та краєзнавці дедали більше переосмислювали здобутки і прорахунки радянської

історіографії, відкривали нові теми, залучали раніше малодоступні чи засекречені архівні документи. На цій новій базі формувалась інша методологічна основа досліджень. Нині варто віддати належне доробку українських вчених С. Кульчицького, О. Реєнта, В. Даниленка, О. Рубльова, Ю. Шаповала, О. Онищенко, В. Лізака, С. Жилюка, О. Ігнатуші, А. Зінченка, А. Киридон, С. Сідлецького, Е. Колодзєя, М. Івалова, Я. Кувчака, автора цієї статті та багатьох інших дослідників зазначеної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Польська військова організація — воєнізована громадська структура була створена у Варшаві в серпні-жовтні 1914 р. Ю. Пілсудським, спочатку — для диверсійних цілей у тилу російських військ у Королівстві Польському. У ході Першої світової війни її таємна діяльність поширилася на Україну, Росію, Австро-Угорщину. Після Лютневої революції 1917 р. перейшла на антинімецькі позиції. У листопаді 1917 р. новостворену Головну команду Польської військової організації (Краків) очолив Е. Рідз-Смігли. Ця організація зіграла важливу роль у боротьбі за незалежність Польщі, взявши активну участь у роззброєнні в жовтні – листопаді 1918 р. австро-німецьких військ у Варшаві, Кракові та інших польських містах. Після відновлення незалежності Польщі на звільнених польських землях припинила свою діяльність, а її кадри влились у Військо Польське. Однак в Україні вона продовжувала діяти, не проявляючи при цьому особливої активності. У 1918 р. ця діяльність була спрямована як проти німецьких військ на Наддніпрянщині, так і проти армії гетьмана Павла Скоропадського. Центрами її округів на Україні були Київ (округ «А»), Одеса (округ «В»), Проскурів (округ «С»), Житомир (округ «Д»), Вінниця (округ «Д»), Рівне (округ «М»). Окрім цього, Київській Начальній команді № 3 Польської військової організації підпорядковувалися підрозділам в Москві і Мінську.

Важливу роль відіграла Польська військова організація у Східній Галичині, яка була сформована у лютому 1918 р. Серед її членів, а їх нараховувалось біля 300, були офіцери та легіонери, студенти Львівського університету, гімназисти, робітники. З ініціативи організації влітку 1918 р. у Львові створено спілку «Свобода», до якої переважно входили польські офіцери австрійської армії. За участю членів Польської військової організації 1 листопада 1918 р. в Львові створено Начальну команду польських збройних формувань, що протистояли збройним силам Західноукраїнської Народної Республіки.

У вечері 7 листопада за ініціативи лівих партій і при підтримці загонів Польської Військової організації, керованих Е. Рідз-Смігли, у Львові створено Галицький народний уряд Польської Республіки під керівництвом галицького соціаліста І. Дашинського. У листопаді 1918 р. було навіть зроблено спробу мобілізувати членів військової організації на Наддніпрянщині для боротьби проти ЗУНР. Після провали цієї операції організація зосередилась на розвідувальній роботі, зокрема й проти УНР. Однак згідно з директивою Головного командування Війська Польського вона переорієнтувалася на боротьбу проти більшовицьких і денікінських військ, зайнявши прихильну позицію щодо Української Народної Республіки. Однак на початку 1920 р. військова організація, яка на той час вже перебувала на Наддніпрянщині, зазнала великих втрат і згорнула діяльність в Україні у 1921-1922 рр. після укладення Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею в 1921 р. [1, с. 9-19].

У першій половині 20-х років ХХ ст. проти католицької церкви, її священиків та мирян радянська влада вела цілеспрямовану боротьбу. Це був перший етап тотальної війни проти католиків в СРСР. Він включав в себе введення антирелігійного законодавства, згідно з яким церкви та релігійні спільноти були позбавлені прав власності. Все майно церков стало державною власністю, за користування якою необхідно було сплачувати податки. Духовенство було позбавлене прав громадянства. Церковна ієрархія перестала існувати. Проти священиків розпочались перші спроби політичних переслідувань, їх почали звинувачувати в контрабанді товарів з-за кордону, за нелегальні переходи через кордон, у підтримці нелегалів, у розкраданні громадських коштів тощо. Особливий тиск чинився на етнічних поляків та священиків прикордонних з Польщею районів, зокрема й Поділля та Волині – Житомирщини.

Другий етап (друга половина 20-х — початок 30-х років) характеризувався тотальним тиском на всі релігійні конфесії України і Волинського регіону зокрема, й особливо на католицьку церкву, були ув'язнені майже всі католицькі священики, церковна ієрархія була зруйнована, більшість храмів були закрито або залишилися без настоятелів.

Керівництво держави у своїх постановах доходило до абсурду. Так, наприклад, у 1927 р. заборонили на могилах ставити хрести. У 1930 р. вилучили з культових споруд Святе Письмо, Євангелія,

богослужбову і релігійну літературу, а в приватних осіб — молитовники та інші богослужбові книги. Під час голодомору 1932-1933 рр. забороняли проводити хресні ходи [3, арк. 5-8]. А в травні 1932 р. держава проголосила антирелігійну п'ятирічку і було проголошено, що 1 травня 1937 р. на всій території Радянського Союзу вже не буде необхідності в жодній культовій споруді, навіть зникне саме поняття «Бог», як пережиток середньовіччя тощо [4, с. 164].

Карально-репресивні методи більшовицької влади кінця 20-х — початку 30-х років ХХ ст. доповнилися Державним політичним управлінням України процесом так званої «Польської організації військової» у ході якої було знищено сотні священнослужителів різних рангів, тисячі вірян, церковних активістів та їх сімей.

Нова хвиля фальсифікацій і репресій щодо національних меншин, зокрема й польського населення, розгорнулась в Україні та її регіонах в 30-х роках ХХ ст. Це стосувалося й Волині-Житомирщини, адже відповідаючи на замовлення кремлівського керівництва й на тлі драматичних подій Голодомору 1932-1933 рр. в УСРР, ДПУ/НКВС УСРР сфабрикувало справу т.зв. «Польської організації військової», запозичивши назву в реальної організації часів революційних подій, що була ліквідована на теренах України у 1920-1922 рр. Тоді чекісти жорстоко знищили членів цієї організації, захопивши (і переважно стративши згодом) на Волині-Житомирщині 100, а в Києві понад 200 осіб, причетних до «ПОВ» [6, с. 388]. Однак польські спецслужби у 20-х роках ХХ ст. вирішили відновити низку контрреволюційних, релігійних та терористичних організацій, зокрема «Польську Організацію Військову», основним завданням яких стало б здійснення агресивних намірів щодо відновлення Польської держави в кордонах 1772 р., тобто відродження «Великої Польщі» на основі «федерального» плану, в якому передбачалось приєднання до Польщі України і Білорусі та перетворення їх в колонії відродженої держави.

Як вже зазначалось, в 1920-1922 рр. на Правобережній Україні, зокрема й на Волині-Житомирщині і Поділлі, а також в Києві, радянськими спецслужбами були розгромлені комендатури «ПОВ», однак вже в період 1923-1924 рр. закордонне керівництво «ПОВ» почало займатися відродженням розгромлених ланок цієї організації шляхом засилання досвідчених вцілілих кадрів на територію України, зокрема на Волинь-Житомирщину та Поділля, де проживало чимало осіб польської національності, з метою проникнення в партійно-

державні та правоохоронні органи, систему місцевого самоврядування, в релігійні організації, армійські частини та інші громадські об'єднання. Так, наприклад, влітку 1924 р. в Житомир прибув Євген Олдаковський який отримав там посаду Голови Волинського губсуду. В революційний період він був активним членом польської націоналістичної організації в Москві, піддавався арешту, однак при допомозі організації йому вдалося втекти з в'язниці і потрапити у військову частину, яка відправлялась на фронт, а потім опинитись у вирі революційних подій в Україні. Коли Олдаковський прибув в Житомир, то взяв, що тут вже діяла законспірована польська націоналістична група в складі Болеслава Беганського, Казимира Станяшика, Станіслава Мая, Станіслава Богушевського, які займали керівні посади в партійних, освітніх та інших органах влади.

Тут необхідно відзначити, що учасники національної групи були членами компартії і тому збираючись на свої зустрічі на квартирі Болеслава Беганського, маскувались під виглядом партійних зборів і вели контрреволюційні розмови, обговорювали низку заходів щодо розгортання різних організаційних та політико-виховних заходів для боротьби з радянською владою і більшовицьким режимом та всебічної підтримки польської держави в її агресивних планах. Вже до кінця 1924 р. ця націоналістична група оформилась у Волинський центр «ПОВ» і приступила до широкої пропагандистської роботи. Вони мали можливість працювати в партійних та радянських владних структурах, зав'язувати корисні знайомства в різних громадських, молодіжних, освітянських, культурологічних та релігійних формуваннях, в сільській місцевості, серед вчителів, лікарів, інженерів, залізничників, зв'язківців, лісників, тощо. Особливу увагу вони надавали активізації роботи серед польського населення Волині-Житомирщини, адже, наприклад, Беганський був завідувачем Польбюро при окружкомі партії, Кулага — завідувач Польбюро губкому КП(б)У та ін. Вони намагались розставляти своїх людей на вирішальних ділянках польської роботи, розпочали боротьбу проти асиміляції польського населення, за полонізацію українців-католиків. З цією метою зав'язувались контакти з польськими священиками різних рангів, вчителями-поляками, журналістами, культпрацівниками, школярами та ветеранами.

Для більшої координації роботи в травні 1925 р. Олдаковський встановив зв'язок з керівництвом «ПОВ» в Україні Скарбеком і

Вишневецьким, дещо пізніше — з Саулевичем, членом комітету «ПОВ», який працював тоді завідувачем нацменбюро ВУЦАКа. Одержавши відповідну підтримку з Центру і Польщі, Волинський центр «ПОВ» розгорнув широку колонізаторську роботу в таких напрямках: штучне збільшення кількості польського населення через фальсифікацію статистичних даних і розгортання активної колонізаторської пропаганди серед українського населення; на основі цього штучне створення польських національних сілрад і польських шкіл; забезпечення керівництва сілрад, шкіл, культосвітніх і релігійних гуртків активними польськими націоналістичними елементами і, як вже зазначалось, священицькими кадрами римо-католицької церкви. Як пізніше свідчив Беганський: «для ополячування українського населення мною насаджувались польські школи в селах Мар'янівка, Соболівка, Адамівка з переважним українським населенням. Навіть в майже повністю українському селі Прутівка мною була створена польська школа» [6, с. 327-329].

Тут варто зазначити, що вся ця діяльність велась конспіративно, тобто використовувались легальні радянські форми роботи з національними меншинами («коренізація»), щоб наповнити ці форми націоналістичним змістом, постійно розширяти бази свого впливу щодо організації національних опорних пунктів для того, щоб добитися створення на Правобережній Україні, зокрема й на Волині, плацдарму, де в майбутній війні Польщі з Радянським Союзом населення надавало б активну допомогу польським військам у відновленні національно-історичних кордонів та дезорганізації тилів Червоної армії.

В 1925 р. за рішенням уряду розпочалась робота по створенню польського національного району на Волині, який отримав назву Мархлевський, а також на Поділлі — в Гречанах, передмісті Проскурова. Однак був організований тільки Мархлевський район. Така можливість для пропаганди польських національних ідей була сповна використана Волинським центром «ПОВ», насамперед у насиченні відповідними своїми кадрами управлінських структур всіх рівнів, шкіл, закладів культури, лікарняних установ тощо. Особлива увага надавалась сільському населенню. Так, наприклад, як пізніше свідчив один з членів Волинського центру Олдаковський: «... першим нашим заходом була заміна голів і секретарів сілрад, а потім і депутатів сілрад націоналістично налаштованими елементами... Націоналістична робота в школах забезпечувалась більшістю

вчительського складу..., які прибували із Ленінградського і Київського польських педагогічних інститутів, які були націоналістично підготовлені до проведення відповідної роботи...» [6, с. 330-331].

Як вже зазначалось, членами центру і їх активними прибічниками велась робота по фальсифікації статистичних матеріалів щодо осіб польської національності в населених пунктах, які ввійшли в Мархлевський район. В результаті такої суцільної фальсифікації 68% населення стало польським. В дійсності ж, як це було встановлено спеціальною комісією, яка проводила компетентну перевірку, польське населення склало всього 12%, що в загальних цифрах Волинський центр «ПОВ» показував 26,0 тис. поляків, а їх було тільки 4,0 тис. осіб [6, с. 330-331].

Волинський центр активно використовував для своєї контррадянської роботи створення польських нелегальних шкіл на дому, де основну пропагандистську діяльність проводили активісти і церковники – римо-католики, а також націоналістично налаштовані елементи. До речі, як в нелегальних так і в легальних освітніх закладах, навіть в українських школах посилялись працювати польські вчителі і викладання предметів велось в основному польською мовою, користувались дореволюційними підручниками, а в школах неграмотності навчання проводилось на польській мові, навіть в чисто українських селах, що було фактичною колонізацією неписьменного українського населення. В цій антирадянській роботі, як це вже зазначалось, римо-католицьке духовенство і церковний актив, особливо в питаннях дезорганізації антирелігійної комуністичної пропаганди і зміцнення релігійності серед населення згідно з католицькими догматами. Як свідчив Олдаковський: «В момент організації району на його території знаходилося три ксьондзи, які мали великий вплив серед польського населення і проводили значну роботу, створювали і розвивали релігійні гуртки «терціарів» і «ружанців», в яких концентрувались націоналістичні елементи» [6, с. 333].

Волинський центр «ПОВ», за даними радянських спецслужб, координував і підтримував низку шпигунських груп, в яких нараховувалося до 100 осіб активних агентів розвідки, діяла диверсійна група, в районі також було сформовано 4 повстанські загони в них нараховувались біля 150 осіб. Все, вище перераховане, свідчило, що в Мархлівському районі внаслідок такої контрреволюційної діяльності стан справ був в політичному і економічному відношенні надзвичайно

негативним, тому на початку 30-х років XX ст. він був ліквідований. Більшість членів Волинського центру були заарештовані і в атмосфері фальсифікацій слідчі використовували різні методи роботи із обвинувачуваними, правдами і не правдами, жорстоким поводженням і катуванням добивались «необхідних» результатів. Більшість активних членів центру були репресовані, розстріляні чи відправлені на заслання, в концтабори тощо [6, с. 335].

До речі, такі жорстокі методи впливу на заарештованих культивувались в усіх регіонах України. Найбільш яскраво це було зафіксовано і задокументовано, наприклад, на Поділлі. Такі методи «слідчої роботи» вже в ті роки викривалися в низці заяв до державних і партійних органів, які надходили від засуджених за фальсифікованими сценаріями щодо «ПВО». Яскравим прикладом цього стала «Скарга до Головного прокурора СРСР із спецсправ тов. Когана» одного із засуджених по справі Вінницького (Подільського) обласного центру «ПОВ» А. Григоровича, за якою ми можемо простежити, як фабрикувалися неіснуючі місцеві організації «ПОВ», згідно з «технологічним цехом» слідства в усіх регіонах України. Заарештований 4 листопада 1933 р. А.А. Григорович спочатку вперто відкидав висунуті проти нього обвинувачення і аргументовано доводив їх абсуртність. Тоді, зрозуміло, що по наказу слідчих, почався психологічний тиск на в'язня, якому слідчий запропонував схему — конспект показів про вигадану участь А. Григоровича у Вінницькій «ПОВ». Однак після чергової відмови до цього тиску були підключені ті заарештовані, які вже співпрацювали зі слідством. Коли новоприбулий потрапив до камери, його привітали вигуком: «Ось і запланований воєвода «ПОВ» з'явився, зараз вже справа піде!». Співкамерники миттєво подали товаришеві по недолі перелік членів Вінницького осередку організації й накреслили план, що про кого і як слід писати у зізнаннях. Психологічна обробка тривала під акомпанемент нагадувань, що Григорович член партії, отже, політично свідомою особою і повинен розуміти, що йдеться про допомогу у політичній акції, спрямованій проти Польщі, що це державна необхідність тощо [7, с. 123].

Після того, як Григорович під тиском слідства дозрів до висновку, що фабрикація справи обласної «ПОВ» є «політичною демонстрацією великої державної ваги» і згодився давати потрібні свідчення, його звели з іншими в'язнями для узгодження зізнань. При

цьому траплялися трагікомічні випадки. Так, наприклад, суперечки виникли щодо часу утворення «осередку ПОВ» у Бердичеві. Тамтешній «комендант» стверджував, що ініціював це створення Григорович ще у 1930 році. Після заперечень останнього «почали торгуватися й зупинилися на 32 році». Інший ув'язнений — Я. Гольд — «розвів таку теорію у своїх зізнаннях, що треба заарештувати всіх поголовно». Як зазначив А. Григорович «тоді нас посадили до однієї камери, де ми писали два дні поспіль, коли я прочитав його свідчення, я сказав йому: «Слухай, Гольд, нащо ти брешеш, адже ти член партії?». Він мені сказав: «Невже ти такий дурень, не розумієш, у чому справа. Адже все це дипломатія, політичний вексель Польщі...» [8, с.19-21]. Що цікаво, на початку 30-х років ХХ ст. значно покращились радянсько – польські відносини. Так, наприклад, 25 липня 1932 р. між СРСР та Польщею було підписано договір про ненапад, згідно з яким обидві сторони зобов'язувалися від будь – яких агресивних дій чи нападу одна на одну, як окремо, так і спільно з іншими державами [5, с. 436-439]. Дещо раніше, наприклад, відбувся обмін політв'язнями, проводились деякі інші спільні акції тощо. Однак необхідно зазначити, що у тоталітарній державі політика зовнішня і політика внутрішня були незалежними одна від одної. Тимчасова «відлига» в відносинах II Річчю Посполитою відбувалася синхронно із запровадженням жорстокішого курсу щодо етнічних поляків всередині радянської держави, зокрема й ще жорстокіше в Україні і на Волині-Житомирщині, враховуючи прикордоння з Польщею. Фактично тут розпочався «льодовиковий період», почалось масове згортання політики «коренізації».

14 грудня 1932 р. з'явилася знакова постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в Західній області». Та не про самі лише хлібозаготівлі йшлося в ній. Документ наголошував, що «замість правильного більшовицького проведення національної політики, у ряді районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без старанного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків й організацій». ЦК КП (б)У і Раднаркому УСРР пропонувалося «звернути увагу на правильне проведення українізації». Згадка в цій ухвалі про «легальне прикриття в контрреволюційних осередків й організацій» дала зручне універсальне знаряддя радянській таємній поліції, яким

вона послуговувалася в найближчі роки при фабрикації численних «справ» українських, польських, німецьких, чеських та інших «контрреволюційних організацій», котрі для «прикриття» використовували, мовляв, будь-що – від дитячих садочків до апарату ЦК КП(б)У.

У 1933 р. відбулися кардинальні зміни й у долі польського населення України. У доповідній записці Культпропу ЦК КП(б)У «Про роботу серед польських трудящих мас УСРР» (8 вересня 1933 р.) зазначалося: «Занепад роботи серед польських трудящих, брак більшовицької пильності за умов загострення класової боротьби й зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму, посилювали вплив буржуазно-націоналістичних елементів на польських трудящих». За стандартними фразами про «класово-ворожі» й «шкідницькі» елементи виразно вимальовувалися реальні труднощі комуністичної адміністрації в реалізації суперечливої національно-культурної політики щодо польського (й не лише польського) населення УСРР.

Розглянувши 13 жовтня 1933 р. стан справ з «роботою серед польських трудящих мас УСРР», оргбюро ЦК КП(б)У визнало його незадовільним, ухваливши в місячний термін «розробити та подати на затвердження Політбюро ЦК конкретні заходи для забезпечення рішучого перелому на посилення роботи серед польських трудящих України». Відділам ЦК КП(б)У доручалося «змінити склад польських робітників, які працюють на ланках культурного фронту (клубних працівників, вчителів та ін.)» та «на керівних посадах в колгоспах, сільрадах, райвиконкомах». Отже, обирався курс на кадрове перетрушування польських працівників. Назовні це подавалося як піклування про «зміцнення проводу національно-культурним будівництвом серед польських трудящих України, необхідність викриття окремих «контрреволюційних» та «антирадянських» елементів.

Тим часом, за даними радянських спецслужб, значно активізувалась, до речі, після погромів 20-х років, діяльність так званого Волинського або Житомирського центру ПОВ.

Основними напрямками, за даними фальсифікаторів, діяльності придуманої організації було створення повстанських осередків, шпигунсько-розвідувальна робота в Червоній Армії, озброєння організацій, шкідництво на національно-культурному фронті і в

сільському господарстві. Так, наприклад, найбільш активно велась шпигунсько-розвідувальна робота в Старокостянтинові, де базувалась II Дивізія Червоної Армії, діяв Будинок Червоної Армії, полкові школи комскладу, йшла перепідготовка офіцерських кадрів. Очолив цю роботу Жачек — кадровий офіцер запасу, який прибув у Старокостянтинів з Києва в кінці 1930 р.

Волино-Житомирським центром «ПОВ» продовжувалась контрреволюційна робота з метою підготовки диверсійних актів на залізниці, шосейних дорогах, закладах зв'язку, електростанціях, в промисловості і сільському господарстві. В низці районів були створені підпільні районні комендатури, які готували збройне повстання у випадку війни з Радянським Союзом. Одна з таких активних комендатур «ПОВ», за даними чекістів, була створена у Новоград-Волинському районі. В багатьох населених пунктах району діяли законспіровані націоналістичні польські групи. Так, наприклад, найбільш чисельною була така група в селі Сусли (19 осіб), а також в селах Теснівка (8 осіб), Полянівка (13 осіб), Майстрова (7 осіб), а також невеликі групи (2-3 особи) в селах Федорівка, Тупальці, Ново-Олександрівка, Дзигунки, Старосілля, Юзефівка, Катеринівка, Іванівка, Слобідка, Кропивня, Чижівка, Вируби та ін. Чисельна група діяла також в м. Новоград-Волинському (більше 15 осіб) [8, с. 415-453].

9 грудня 1934 р. на підставі телеграми ЦК ВКП (б) було ухвалено таємне рішення політбюро ЦК КП (б)У щодо німецьких та польських районів України, яким започатковано широкомасштабні репресії проти національних меншин. 20 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП (б) У в постанові «Про переселення з прикордонних районів» наголошувало, зокрема, що у прикордонних районах з компактними масами польського й німецького населення потрібно визначити села з котрих слід виселити одноосібників, які «злісно не виконують своїх зобов'язань перед державою, й тих колгоспників, котрих не можна вважати благодійними в умовах прикордонної смуги» [9, арк. 316-317]. Зразу ж в Україні, зокрема й на Поділлі, ударними темпами розпочалось згортання мережі культурно-освітніх установ, навчальних закладів, польськомовної друкованої періодики, карально-репресивні органи почали здійснювати широкомасштабні акції щодо використання і ліквідації «контрреволюціонерів» і «шкідників», які нібито працювали на користь «сусідньої фашистської держави» тощо. В 1935 р. було ліквідовано Мархлевський польський національний район на

Житомирщині, Пулинський німецький район на Київщині. Восени 1935 р. було ухвалено ще декілька принципово важливих рішень політбюро ЦК КП(б)У щодо поляків в Україні. Так, наприклад, «зв'язку із масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сілрад» було запропоновано Київському і Вінницькому обкомам КП (б) У спільно з органами НКВД здійснити «чистку» польських сілрад від націоналістів та інших антидержавних елементів. Так, під цим приводом тільки у Вінницькій області 40 польських сілрад були реорганізовані в українські. 27 жовтня 1935 р. політбюро ЦК КП (б) У затвердило 117 колишніх польських шкіл в регіоні [10, арк. 278, 333]. Чимало таких прикладів було й на Волині-Житомирщині. Сотні вчителів залишилися без роботи, батьки дітей-школярів виступали проти таких репресивних заходів, однак будь-які скарги залишилися без задоволення.

В 1936 р. ці репресивні дії проти польських шкіл продовжились і охопили Бердичівський, Жмеринський, Махновський, Старокостянтинівський, Козятинський, Красилівський та деякі інші райони волинського та подільського регіонів, де 25 польських шкіл було переведено на українську мову викладання [11, арк. 1-10].

Необхідно зазначити, що репресії 1933-1936 рр. проти польського населення України та її регіонів були тільки прелюдією до доби Великого Терору 1937-1938 рр. Тут для розуміння механізму подальших карально-репресивних заходів проти етнічних поляків в Україні (як і в цілому по СРСР) принципове значення мав «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М.І. Єжовим і розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист «Про фашистську — повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України [8, с. 33]. Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня — 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ ... б) всі військовополонені польської армії, які залишалися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінані в Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських

антисовєтських політичних партій; г) найактивніша частина місцевих антисовєтських націоналістичних елементів польських районів» [11, с. 16]. До речі, наказ НКВД СРСР № 00485 продовжив цей перелік таким пунктом: «Припинити звільнення із в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного з них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВД СРСР» [11, с. 17]. Фактично це означало новий термін позбавлення волі, а часом й розстріл. А на місцях продовжувалась пряма фальсифікація діяльності «ПОВ» в регіонах України, зокрема на Поділлі та Волині. Це наочно доведено на прикладах арештів членів придуманої організації, які пройшли у травні 1938 р. в Кам'янець-Подільській області, де 66 осіб звинуватили у членстві в «ПОВ» і більшість з них були розстріляні. Під час перевірки матеріалів цієї справи встановлено, що така організація ніколи в Подільському краї не існувала, а отже й не існувало її членів і керівництва, а «обвинувачення засуджених за звинуваченням у цьому людей — видумка колишніх працівників НКВС. На підставі вищевикладеного постанову особливої трійки (стосовно нижчевказаних осіб) відмінити, а справу закрити за недоведеністю звинувачень» [12, с. 28]. За аналогією, подібні висновки слідчих органів були застосовані й при розгляді таких справ у 50-60-ті роки ХХ ст.

З метою виконання наказу Єжова співробітники НКВС збирали повну інформацію про поляків, котрі проживали на підвідомчій території. Механізм цієї злочинної операції був простий: це доноси, контракти з людьми, які проживали в Польщі, прізвища з польським звучанням, наявність польських книжок, католицької богослужбової літератури, тортури над заарештованими поляками, щоб ті зізнавались у нібито скоєних злочинах по схемах, придуманих у органах держбезпеки. Найчастіше таким «обвинуваченим» приписували шпигунську діяльність, контрреволюційну антирадянську пропаганду і агітацію, організацію збройного повстання, саботажі тощо. На першому етапі вирокі виносились «двійками» (керівник місцевого управління і прокурор), а з другої половини вересня 1938 р. були створені «трійки» (енкаведист, прокурор, парткерівник). Було дві категорії покарань: перша – розстріл, друга – заслання у виправно-трудова табори на термін від 5 до 10 років. Поставлений «трійкою» вирок не підлягав оскарженню [12, с. 19].

В черговому наказі Єжова №00489 від 15 серпня 1937 р. давалася загальна інструкція щодо того, як діяти стосовно дружин і дітей «шпигунів» і «ворогів» народу. Дружини й діти до 1,5 року відправлялися в табори на термін не менше 5-8 років, а старші діти окремо направлялись в табори або розміщувались в дитячих будинках особливого режиму [12, с. 21].

Як бачимо, сфабрикована справа «ПОВ», як в Україні, так і на Волині-Житомирщині, стала однією з головних причин фізичного знищення і жорстокої розправи польського населення на території держави і, особливо, в прикордонних з Польщею регіонах. За неповними оперативними статистичними даними тільки в 1937-1938 рр. в СРСР органами НКВД, а також «особливими трійками» та «двійками» засуджено 139835 осіб польського походження, розстріляно 111091 осіб, в Україні — засуджено — 57410, страчено — 46792, різні табірні режими отримали 9885 осіб, звільнено 17 осіб, відправлено справи на дослідження стосовно 587 осіб, припинено справ через смерть громадян — 38 [8, с. 34-35].

Стосовно ж Волині-Житомирщини, то співробітники науково-редакційної групи «Реабілітовані історією. Житомирська область» було виявлено понад 130 групових справ, реалізованих згідно оперативного наказу № 00485 на 2390 осіб. З них, так званих учасників «ПОВ» та інших польських контрреволюційних організацій, було розстріляно 2370 осіб (з них 32 жінки), 19 осіб ув'язнено у виправно-трудових таборах, одну особу вислано на Північ. За національним складом поляки склали 1821 людину, українці — 509 осіб. Майже половина репресованих — селяни (972 колгоспники, 54 одноосібники), 784 робітники, 448 службовців, 78 вчителів, 10 священників. Згідно інформації начальника УНКВД по Житомирській області Г. Вяткіна заступнику наркома НКВД УРСР Д. Гречукіна від 3 серпня 1938 р., з березня 1937 р. по серпень 1938 р. у регіоні було виявлено 206 «польських боївок» [2, с. 30, 32].

Загалом, за підрахунками авторів-упорядників науково-документального видання «Великий терор: Польська операція 1937-1938», у Житомирській області за «польською лінією» було засуджено за протоколами «двійки» у 1937-1938 рр. 8027 осіб, з них розстріляно 2785 [8, с. 452].

Висновки. Операція «Польська організація військова» була проведена в масштабах Радянського Союзу, особливо в Україні і її

регіонах, зокрема й на Волині, з небаченим і нечуваним цинізмом, брехнею, жорстокістю, катуванням і нищенням десятків тисяч ні в чому невинних громадян польської національності, серед них — священнослужителів всіх рангів і мирян, вчителів, працівників культури, медиків, агрономів, зоотехніків, економістів, науковців, студентів, військовиків, партійних і державних чиновників та інших категорій населення.

Інспірована чекістами людодістська акція нічим не може бути спростована, це — вічне клеймо карально-репресованої більшовицької системи влади і завданням нинішнього і майбутніх поколінь в незалежній Україні є не тільки вивчення і аналіз цієї проблеми, а й недопущення подібної ситуації щодо представників всіх національних меншин, які проживають в Україні в її регіонах, зокрема й на Волині-Житомирщині.

Література та джерела

1. Czarnocka – Majewska E. / Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. t. — Przemysł, 2004. — Z. 8-59.
2. Копійченко Л.А. За відсутністю складу злочину (польські контрреволюційні організації на Житомирщині // Реабілітовані історією. Житомирська область. — Житомир : Полісся, 2010. — Т. 3. — 594 с.
3. Державний архів Хмельницької області. — Ф. 762. — Оп. 1. — Спр. 868. — Арк. 5-8.
4. Пасечник. О. Другий етап гонінь римо-католицької церкви на Поділлі у 20-30-х роках минулого ХХ століття // Studia Catholica Podolia. — Городок — Кам'янець-Подільський : Clara Studio, 2012. — № 6. — С. 363-375.
5. Документи внешней политики СССР. — Москва : Политиздат, 1969. — Т. XV. — 692 с.
6. Рубльов О.С. «Польської організації військової» справа 1933-1935 // Енциклопедія історії України у 10 т./ редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — Київ : Наукова думка, 2011. — Т. 8.: Па-Прик. — С. 388.
7. Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. - № 1/2 (2/3). — С. 123.
8. Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920-1938 рр. / Упоряд.: С.А. Кокін, Р.Ю. Поркур, О.С. Рубльов. — Київ : Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. — 472с.
9. Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГОУ). — Ф. 1.— Оп. 16.— Спр. 11.— Арк. 316-317.
10. ЦДАГОУ. — Ф. 1.— Оп. 16. — Спр. 12. — Арк. 278, 333.

11. Державний архів Вінницької області. — Ф. 136. — Оп. 6. — Спр. 591. — Арк. 1-10.
12. Rozkaz. Nr 00485/ Наказ № 00485. Каталог. — Варшава : Інститут національної пам'яті. — Комісія з переслідування злочинів проти польського народу, 2018. — 64 с.

— о —

УДК 377.8 (477.42)«192/93» – 057.875

КОМАРНИЦЬКИЙ О.Б.

(м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька обл.)

ПОЛІТИКО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ ЖИТОМИРА У 20-30-ті рр. XX ст.

***Анотація.** У статті йдеться про роботу у 20-30-х рр. XX ст. компартійних та комсомольських осередків педагогічних закладів освіти Житомира щодо виховання у студентів марксистсько-ленінського світогляду. Вони, виконуючи вказівки з Центру, використовували різні методи для виконання поставленого завдання. Автор, акцентує увагу на те, що студенти змушені були брати участь у роботі політичних гуртків та шкіл, гуртків «біжучої [поточної] політики», з вивчення історії ВКП(б), окремих ідеологічних проблем, бути учасниками «політбоїв». Велася робота з пропаганди життя та діяльності «вождів» більшовицької партії, проводилися колективні бесіди, лекції на ідеологічні теми. Йдеться про участь молоді у соціалістичному змаганні, яке мало слугувати активізації навчальної та ідеологічної роботи у вишах. Розповідається про роботу осередків атеїстичних організацій, зокрема «Спілки войовничих безбожників» і «Безвірник». Все ж вони, на думку автора, на відміну від осередків інших вишів були пасивними. Однією із форм громадсько-політичної активності студентів була їхня участь у загальнодержавних заходах, вишановуванні пам'яті В.І. Леніна, Карла Маркса, визначних культурних діячів, святкуванні ювілеїв закладів освіти.*

***Ключові слова:** Житомир, студент, педагогічний, інститут, технікум, політичний, осередок, гурток, школа.*

Виклад основного матеріалу. В умовах панування у радянському суспільстві зразка 1920-1930-х рр. ідеологічних догм значною мірою пріоритет надавався роботі у студентському середовищі

комуністів і комсомольців, які несли у маси студентства ідей більшовицької партії.

Серед заходів, якими опікувалися компартійні та комсомольські осередки з метою виховання у студентів марксистсько-ленінського світогляду, особливе значення надавалося організації політичних («марксистських», «ленінських») гуртків. Вивчення марксизму-ленінізму в гуртках було «вирішальною ідейною зброєю партії в боротьбі за виховання студентів у комуністичному дусі, в боротьбі за завоювання вищої школи». У політгуртках молодь набувала «ідейно-політичного загартування» і навичок до громадської роботи, до активної участі в партійних і комсомольських організаціях [57, арк. 220]. У Волинському інституті народної освіти (ІНО) працював марксистський гурток, який серед інших гуртків був найдіяльнішим. У 1924-1925 навчальному році (н.р.) він об'єднував 200 студентів. Цікаво, що в одному і тому ж архівному документі згадується ще й ленінський гурток [1; 43, арк. 562].

Функціонували політгуртки і в педтехнікумах, які мали за завдання «доповнити академічну працю соціальних дисциплін в напрямкові пристосування академічних здобутків до масової політосвітньої роботи на селі і серед робітничих та селянських мас» [45, арк. 40]. Марксистський гурток 1925-1926 н.р. функціонував в українському педагогічному технікумі (педтехнікумі). Він налічував 44 члени [30, арк. 18зв.]. У 1926-1927 н.р. у цьому виші діяв марксистсько-ленінський гурток у складі 78 студентів [44, арк. 72зв.]. Політгурток діяв і в єврейському педтехнікумі. Щоправда, через слабку підготовку керівника гуртка робота політгуртка була «кволюю» [8, арк. 40].

У січні-квітні 1923 р. відповідно до інструкції було здійснено розподіл гуртків на ступені. В українському педтехнікумі в 1925-1926 н.р. політгурток І ступеня вивчав історію партії, II-го — історію революційного руху на Заході [30, арк. 18зв.].

Окремі документи повідомляють про роботу політгуртків у 30-х рр. У 1937 р. в педінституті функціонували 2 політгуртки — підвищеного типу, гурток для кандидатів у члени партії. Гуртківці детально вивчали Конституцію СРСР 1936 року. Кожний студент проробляв окремі положення, після чого у середовищі гуртківців відбувалося їх обговорення. Кращими були слухачі Федорченко, Чарський, Журавський [37].

Упродовж другої половини 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. поряд з політгуртками працювали гуртки «біжучої [поточної] політики», що створювалися при наявності 5 членів, які могли ініціювати створення гуртка. Вони структурно складалися з декількох секцій: наприклад, історії революційного руху в світі і УСРР; історії соціалізму; секція, що відповідала за випуск «живої газети» і т.д. [34, с. 32]. Один з таких гуртків функціонував в українському педтехнікумі [8, арк. 23].

У 1930-х рр. в інститутах і технікумах педагогічного профілю організували роботу політичних шкіл. У педінституті в 1935 р. партосередок організував навчання у 9 політшколах [20, арк. 17], у 1936 р. — 13 [22, арк. 15зв.], у червні 1937 р. — 32 [21, арк. 9], у 1938 р. — 36 [26, арк. 2]. Політшкола функціонувала також у єврейському педтехнікумі [55, арк. 255]. У цих школах студенти вивчали праці класиків марксизму-ленінізму, політграмоту, історію ВКП(б) і профспілкового руху [35]. Заняття проводилися переважно лекційним методом 4 рази на місяць, наприклад, у педінституті. У цьому вишій успішність слухачів означених шкіл була достатньою. На «дуже добре» навчалися 12%, «добре» — 40%, «задовільно» — 44%, «незадовільно» — 4% [20, арк. 17].

Архівні документи фіксують ряд прогалин у роботі шкіл. Зокрема, у березні 1937 р. у звіті партосередку педінституту зазначалося, що окремі комуністи відвідували навчання для того, щоби «відсидіти положенний час». Недостатньо відбувалося вивчення Конституції [24, арк. 38]. У червні 1936 р. на засіданні парткомітету йшлося про те, що окремі комсомольці-пропагандисти (наприклад, Шутенко) зривали заняття політшкіл; не організовувалися соцзмагання між політшколами, окремими слухачами; заняття проводилися без наперед визначеного плану; вивчення історії РКП(б) не пов'язувалося з історією КП(б)У [21, арк. 9].

У другій половині 1920-х — у 1930-х рр. у студентському середовищі, окрім політшкіл, працювали ще й комсомольські політшколи, у яких комсомольці підвищували свій «ідейний» рівень. У Волинському ІНО в 1927-1928 н.р. комсомольців поділили на 4 групи по 10 осіб, які очолювали груповоди (куратори). Політнавчання проводилося один раз на 2 тижні, в п'ятницю. Кожна група розробляла окрему тему. Серед них — «П'ятирічний план», «Робота на селі», «Підсумки пленуму ЦК ВКП(б)» і т.д. Загалом відвідуваність занять у середньому складала 50% [9, арк. 1-2]. Такі ж школи працювали і в

педтехнікумах. Так, у єврейському педтехнікумі у 1932 р. розпочали роботу 4 школи [47, арк. 8]. У 1935 р. тут діяли 3 школи, які охопили навчанням 108 осіб, у т.ч. 71 комсомольця і 37 безпартійних. Було проведено 15 політзанять: на 3-х заняттях вивчали постанови пленуму ВЛКСМ, одну з промов генерального секретаря ЦК ВЛКСМ О.Косарева; на 2-х — обговорили доповідь комінтернівця Піка на VII конгресі Комінтерна, на 3-х — вивчали доповідь генерального секретаря виконкому Комінтерну Г. Дімітрова, ще на 2-х — виступ члена ЦК ВКП(б) Л. Берії. На 3-х заняттях студіювали політграмоту. У навчальні плани вводилися також політгодини з питань «поточної політики» [29, арк. 5, 7, 9зв.].

У закладах працювали агітаційно-пропагандистські комісії (колективи), основу яких становили студенти. Зокрема, такі комісії були організовані при політгуртках житомирських українського [8, арк. 43зв.] та єврейського педтехнікумів [8, арк. 40].

У вишах функціонували гуртки з вивчення історії ВКП(б), заняття в яких проводилися під керівництвом партійної організації [36, с. 62]. У 1931-1932 н.р. такі гуртки працювали в інституті соціального виховання (ІСВ), на засіданнях якого розглядали доповіді, виголошені на XV і XVI з'їздах ВКП(б), VIII та IX з'їздах ЛКСМУ. У цьому виші працювала також школи з вивчення історії більшовизму [15, арк. 24; 16, арк. 42]. В єврейському педтехнікумі у 1937 р. започаткували школу з вивчення Конституцій СРСР і УРСР [29, арк. 10].

У педвишах велася робота з пропаганди життя та діяльності «вождів» більшовицької партії. Так, у педінституті в 1936 р. міський комітет партії організував семінар з вивчення окремих творів класиків марксизму-ленінізму, яким керував директор інституту Табакмахер [22, арк. 15зв.].

Глибокому і систематичному вивченню матеріалів з'їздів, пленумів тощо мали сприяти «політбої», «політобласти», «політвікторини», «політлатореї», «політвудочки» та ін. Відбувалися міжвишівські «політбої». Так, у 1931 р. було проведено змагання між Житомирським та Бердичівським ІСВ, житомирськими сільськогосподарським інститутом і єврейським педтехнікумом [15, арк. 24; 16, арк. 42]. Проводилися громадсько-політичні показові суди, наприклад, у Волинському ІНО [12, арк. 66зв.].

Організовували колективні бесіди, лекції на ідеологічні теми. У Волинському ІНО проводили політичні доповіді, бесіди на теми

«класової боротьби з капіталістичними елементами на селі і в місті» [11, арк. 10; 12, арк. 1, 66]. У квітні 1930 р. у висновках про роботу партосередку зазначалося, що роз'яснювальна робота проводилася на «ґрунті боротьби з правим ухилом і примиренством... і супроводилася практичною організацією студентської маси навколо справи колективізації, ліквідації глитає як класи та весняного сіву» [32, арк. 90].

Активізації навчальної та ідеологічної роботи у вишах слугувало проведення соціалістичного змагання. Наприклад, у 1929-1930 н.р. уклали угоду про змагання Кам'янець-Подільський і Волинський ІНО. Виші взяли на себе ряд зобов'язань, головний тягар виконання яких несли студенти [32, арк. 88-90]. Відбувалися змагання і між педтехнікумами. З Житомирським єврейським педтехнікумом змагалися Вінницький та Одеський єврейські педтехнікуми. Угоди на соцзмагання укладалися між закладами різних відомств. Єврейський педтехнікум у 1932-1933 н.р. уклав угоду на соцзмагання з Житомирським садово-городнім технікумом, запросивши за арбітра редакцію газети «Радянська Волинь» [47, арк. 9].

Підсумки соцзмагання між вишами ґрунтувалися на показниках колективних та індивідуальних змагань, які відбувалися безпосередньо у вишах. Що стосується колективних соцзмагань, то було організовано суперництво між окремими факультетами, курсами, групами, бригадами [51, арк. 19], які оголошували себе «ударними». Між ними укладалися договори («умови») на соцзмагання. Всі соцзобов'язання складалися в письмовій формі, а за їх виконанням пильнували комсомольська та профспілкova організації закладів. Перебіг і результати соцзмагання друкувалися у газетах навчальних закладів. У ІСВ під час соцзмагання звертали увагу на відвідування, успішність, «проробку матеріалу на максимум», охоплення громадською роботою [52, арк. 144]. У 1933 р. у цьому виші індивідуальним соцзмаганням було охоплено 95% студентів [18, арк. 22-23]. Абсолютна більшість членів ударних груп оголошували себе «ударниками». Так, у 1930 р. вони становили 87% [12, арк. 47], а в 1931 р. — 98% [14, арк. 31]. У 1935-1936 н.р. у єврейському педтехнікумі було 180 ударників [28, арк. 7].

Виконання студентами індивідуальних зобов'язань перевірялось. Наприклад, в ІСВ у 1933 р. відбулося 18 курсових зборів. Під час перевірки систематично скликалися курсові наради «трикутників», які

інформували про її хід. Після підведення підсумків на курсах оцінку діяльності молоді давав розширений пленум профкому спільно з бюро осередків КП(б)У і ЛКСМУ, на якому присутні заслуховували звіти про проведення «півторадекадника» [49, арк. 30; 52, арк. 9; 53, арк. 105, 178зв.; 54, арк. 39].

Як правило, у звітах вміщували дані про позитивні наслідки соцзмагань. Наприклад, в ІСВ внаслідок соцзмагання зросла відвідуваність занять: у першому семестрі 1932-1933 н.р. вона становила 87%, на 1 березня 1933 р. — 97,5%, 1 квітня — 97,7% [52, арк. 12, 15, 144]. Кращих студентів-ударників матеріально та морально стимулювали. Так, в ІСВ у 1931-1932 н.р. премії отримали 60 студентів [48, арк. 88]. У другому семестрі 1932-1933 н.р. преміювали 36 студентів-ударників єврейського педтехнікуму [54, арк. 94].

Досвід кращих ударників популяризувався. У ІСВ 1932-1933 н.р. кращим ударником вишу визнали С. Гиндича, який 77% дисциплін склав на «добре», 17% — «дуже добре» і 16% — «задовільно». Усі зобов'язання він виконав на 100%. Серед найкращих ударників були також Л. Лейбман, Бордюгівська, Вальдман, Н. Божок, Левіна, Галіс, Гармаш [52, арк. 12, 15, 144].

Разом з тим, у педагогічних навчальних закладах мало місце «псевдоударництво» («лжеударництво»). У ІСВ у другому семестрі 1932-1933 н.р. знайшли 16 «псевдоударників» [49, арк. 30; 52, арк. 9]. У травні 1933 р. на «зльоті» ударників Житомирського єврейського педтехнікуму після обговорення відповідного питання кількість «ударників» зменшилась з 150 (84% від загальної кількості студентів) до 140 (80%) [54, арк. 94].

19 березня 1934 р. на партійних зборах педінституту йшлося про те, що «робота ударників не видна — коли треба йти на суботник, то ударники ховаються. Кращі обіди для ударників ведуть до антагонізму». Мали місце випадки, коли ударники позиціонували себе щодо інших студентів. Комуніст Скороход розповідав про те, що ударник Прищепа вигнав з «ударницької кімнати» «неударника» Мазурчака [19, арк. 5зв.]. У квітні 1936 р. в одному із документів зазначалося, що серед студентства соцзмагання розгорнули, однак їхньої систематичної перевірки не проводилося [22, арк. 15зв.]. У березні 1937 р. перегони проводилися формально, безконтрольно [24, арк. 39].

Для того, щоб успішно виконати всі зобов'язання, у педагогічних навчальних закладах окремі місяці оголошували «штурмовими» (ударні «місячники»). Організовувалися «походи» по ліквідації академічної заборгованості. Для практичної реалізації «штурмовщини» діяли «штурмові бригади», «буксирні бригади» [4, с. 216; 33, арк. 84зв.-85; 50, арк. 24зв.]. Активізація роботи давала певні результати. В ІСВ в 1931-1932 н.р. відсоток відвідування занять досяг 97%, гуртків – 94%, зборів – 92%. Абсолютна успішність становила 98% [48, арк. 89].

Важливе місце у політиці радянської влади займала боротьба з релігією, насадження атеїзму. Особливу увагу більшовики приділяли поширенню антирелігійних поглядів серед студентів педагогічних навчальних закладів. У вишах створювали безвірницькі організації. У Волинському ІНО в 1929-1930 н.р. функціонував гурток антирелігійної пропаганди [46, арк. 5], єврейському педтехнікумі — осередок Спілки войовничих безбожників [28, арк. 7].

Однією із форм громадсько-політичної активності студентів була їхня участь у загальнодержавних заходах. Вони урочисто відзначали державні свята. Святкування чітко планувалося. Наприклад, урочистості, пов'язані із відзначенням річниць Жовтневої революції, святкуванням Міжнародного дня солідарності трудящих відбувалися у Волинському ІНО (ІСВ, педінституті) [21, арк. 5; 25, арк. 27; 27, арк. 7; 41, арк. 30; 43, арк. 561]. Урочисто святкували день Червоної армії, зокрема, 21 лютого 1926 р. — в українському педтехнікумі [31, арк. 9].

Річницям Червоної армії приурочували змагання з оборонної роботи. Зокрема, у лютому 1928 р. бюро ТСО «Авіахім» українського педтехнікуму делегувало кращих стрільців для участі у міських змаганнях. Серед студентів поширили підписні листи для збору коштів на подарунки червоноармійцям [6, арк. 2; 7, арк. 3]. У педінституті 18 лютого 1939 р. відбулися змагання з оборонної роботи серед студентів і викладачів. 23 лютого організували також змагання з важкої атлетики між командами педагогічного і сільськогосподарського інститутів [27, арк. 7].

З середини 20-х рр. почали проводитися Ленінські дні. У січні 1931 р. їх провели у ІСВ [14, арк. 5зв.]. Вшановували пам'ять Карла Маркса. Ряд заходів було проведено до 50-річчя з дня його смерті Карла Маркса, зокрема, у Житомирському ІСВ [17, арк. 3].

У педагогічних навчальних закладах відгукувалися на подвиги радянських пілотів. Наприклад, 16 грудня 1938 р. відбувся траурний

мітинг у педінституті з приводу загибелі легендарного пілота В.Чкалова. Серед виступаючих були і студенти Мацюк та Гріншпун [2].

Студентська молодь навчальних закладів вшановувала пам'ять визначних культурних діячів, насамперед Т. Шевченка. У жовтні 1938 р. в учительському інституті розпочалася підготовка до 125-річчя від дня народження поета. Планувалося провести декілька літературних вечорів, прочитати лекції на теми «Шевченко — поет-революціонер», «Шевченко — прозаїк», «Життєвий шлях і діяльність Т.Г. Шевченка». На цих вечорах студенти мали також декламувати твори поета. Драматичний гурток готувався поставити п'єсу «Назар Стодоля» [39].

Вшановували також й інших українських культурних діячів. У Волинському ІНО в 1926-1927 н.р. урочисто святкували ювілей І.Франка, «патрона» вишу [42, арк. 298].

Студенти педагогічних навчальних закладів вшановували пам'ять російських класиків. Урочисто відзначили 40-річчя літературної творчості радянського письменника Максима Горького. У 1932 р. ювілей відзначили в ІСВ [3].

Урочисто відзначалися ювілеї закладів. 5 березня 1925 р. відбулося урочисте засідання з нагоди 5-ї річниці з дня створення Волинського ІНО. Засідання відкрив ректор Яневич. Наступні виступаючі говорили «про досягнення ІНО, його завдання й ближчі шляхи поширення освіти й суспільної радянської свідомості на Волині, обов'язки червоного студентства перед трудящими Волині, Радянською владою в цілому». Після зібрання відбувся концерт, у якому взяли участь об'єднаний студентський хор ІНО і педкурсів під керівництвом Парфілова [5; 40; 43, арк. 466, 566; 56].

Таким чином, у 20-30-ті рр. XX ст. компартійні та комсомольські осередки педагогічних навчальних закладів Житомира, виконуючи вказівки з Центру, опікувалися вихованням у студентів марксистсько-ленінського світогляду. Вони використовували різні методи для виконання поставленого завдання. Студенти змушені були брати участь у роботі політичних гуртків та шкіл, гуртків «біжучої [поточної] політики», з вивчення історії ВКП(б), окремих ідеологічних проблем, бути учасниками «політбоїв». Велася робота з пропаганди життя та діяльності «вождів» більшовицької партії, проводилися колективні бесіди, лекції на ідеологічні теми. Молодь залучали до участі у соціалістичному змаганні, яке мало слугувати активізації навчальної та ідеологічної роботи у вишах. У вишах створювалися осередки

атеїстичних організацій, зокрема «Спілки войовничих безбожників» і «Безвірник». Все ж вони на відміну від осередків інших вишів були пасивними. Однією із форм громадсько-політичної активності студентів була їхня участь у загальнодержавних заходах, вшановуванні пам'яті В.І.Леніна, Карла Маркса, визначних культурних діячів, святкуванні ювілеїв закладів освіти.

Література та джерела

1. А.К. Взялися до праці // Радянська Волинь (Житомир). — 1924. — Ч. 99 (271). — 28 листопада. — С. 3.
2. Будемо такими, як Чкалов! // Червоне Полісся (Житомир). — 1938. — № 289 (4158). — 18 грудня. — С. 2.
3. Вечори, присвячені ювілеєві Горького // Радянська Волинь. — 1932. — № 134 (1380). — 27 вересня. — С. 3.
4. Вища школа Української РСР за 50 років / [кер. авт. кол., відп. ред. В.І. Пічов]. Київ : Київ. держ. ун-т ім Т.Г. Шевченка, 1967. — 395 с.
5. Губпрофос. До 5-річного ювілею Жит. ІНО // Радянська Волинь. — 1925. — Ч. 53 (178). — 6 березня. — С. 7.
6. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-94. — Оп. 1. — Спр. 651.
7. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-94. — Оп. 1. — Спр. 680.
8. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 10.
9. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 16.
10. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 23.
11. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 24.
12. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 25.
13. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 30.
14. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 35.
15. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 36.
16. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 40.
17. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 45.
18. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 46.
19. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 49.
20. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 55.
21. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 62.
22. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 63.
23. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 64.
24. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 71.
25. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 75.
26. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 76.
27. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-211. — Оп. 1. — Спр. 78.
28. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-215. — Оп. 1. — Спр. 6.
29. Держархів Житомирської обл. — Ф. П-215. — Оп. 1. — Спр. 12.

30. Держархів Житомирської обл. — Ф. Р-344. — Оп. 1. — Спр. 132.
31. Держархів Житомирської обл. — Ф. Р-2361. — Оп. 1. — Спр. 20.
32. Держархів Хмельницької обл. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 27.
33. Держархів Хмельницької обл. — Ф. Р-302. — Оп. 1. — Спр. 1631.
34. Лаврут О.О. Діяльність студентів у гуртках // Наукові праці: наук.-метод. журн./[ред.-видавн. рада: Л.П. Клименко (гол.), О.П. Мещанінов, М.І. Михальченко та ін.]. — Миколаїв : Черноморс. держ. ун-т ім. П. Могили, 2009. — Т. 115. — Вип. 102. Історія. — С. 27–35.
35. Морозан О.О. Позанавчальна діяльність майбутніх педагогічних працівників на Миколаївщині у 20-30-ті роки ХХ століття // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського: іст. науки / [редкол.: В.Д. Будак (гол. ред.), М.М. Шитюк, А.М. Бахтін та ін.]. — Миколаїв : Миколаїв. держ. ун-т ім. В.О. Сухомлинського, 2008. — Вип. 21. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf (дата звернення: 10.03.2017)
36. Паніотов І.І. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941 рр.). — Харків : вид-во Харків. ун-ту, 1973. — 188 с.
37. Скроннов. Вивчаючи Сталінську Конституцію // Радянська Волинь. — 1937. — № 69 (3630). — 23 березня. — С. 3.
38. Страшко Є. Гоголівський інститут у 20-30-х роках // Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн. / [редкол.: С.О. Павленко (голов. ред.), М.К. Бойко, О.Д. Бойко та ін.]. — Чернігів : Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 2000. — № 5 (35), жовт.-листоп. — С. 24–27.
39. Студенти готуються до 125-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка // Червоне Полісся. — 1938. — № 236 (4100). — 12 жовтня. — С. 4.
40. Святкування 5-річчя Житомирського ІНО // Радянська Волинь. — 1925. — Ч. 55 (180). — 8 березня. — С. 7.
41. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 629.
42. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 289.
43. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 566.
44. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 205.
45. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 415.
46. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 306.
47. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1796.
48. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 1488.
49. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 1490.
50. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 1521.
51. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 148.
52. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 149.
53. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 150.

54. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 326.
55. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079.
56. Яневич. До п'ятиріччя існування Житомирського ІНО // Радянська Волинь. — 1925. — Ч. 46 (171). — 26 лютого. — С. 8.
57. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). — Київ : вид-во Київ. ун-ту, 1965. — 256 с.

— о —

УДК 908

СОБЧУК С.В.

(м. Житомир)

ЛІКАРНЯ У СПАДОК

***Анотація.** В статті розповідається про створення офтальмологічної лікарні в Житомирі і внесок лікаря Саркіса Тер-Арутюнянца в розвиток офтальмології на Волині.*

***Ключові слова:** Волконський, Тер-Арутюнянц, офтальмологічна лікарня, Філатов, очна хірургія, лікарі-офтальмологи, Волинь.*

Виклад основного матеріалу. Є в Житомирі старий, з чудовою архітектурою і гарною історією будинок. Про його існування багато людей не знають, хіба що батьки хворих дітей, бо змушені приїздити сюди в усамітнений затишний куточок міста за допомогою до лікарів. Сьогодні тут дитяча міська лікарня, а в минулому губернський офтальмологічний центр.

На початку ХХ ст. значно збільшилась кількість офтальмологічних захворювань на Волині. Низький рівень культури та гігієни населення, нехтування санітарією призводили до того, що очними хворобами, особливо трахомою (хронічне інфекційне захворювання очей), хворіли цілі сім'ї, вулиці, селища. Поширення заразного недугу в губернії було тісно пов'язане з соціальним становищем частини населення. Ситуація ставала загрозливою, набувала ознак епідемії. Губернська і Житомирська міська влада змушені були шукати шляхи вирішення проблеми.

На той час предводителем губернського дворянства був князь Володимир Вікторович Волконський, який про між інших справ опікувався охороною здоров'я населення губернії. Напевно гуманний характер, людяність та особисті душевні якості спонукали його в цей час стати благодійником. У 1912 р. в Житомирі на його кошти була збудована та обладнана офтальмологічна лікарня. У 1910 р. на

будівництво князь Волконський пожертвував Волинському Земству 231 тисячу 900 рублів, з них 61 тисяча 900 готівкою. Лікарня офіційна була названа його ім'ям за вражаючий безкорисливість та благодійність вчинок. Частина грошей 170 тисяч рублів, була в цінних паперах. Вони складали недоторканий фонд на відсотки якого медичний заклад надавав населенню Волинської губернії безкоштовну офтальмологічну допомогу.

У 1907 р. Володимира Волконського було обрано депутатом Державної Думи від з'їзду землевласників Волині, через що опікуванням лікарні займалася його рідна сестра Надія, яка в свою чергу доповнила обладнання, а невдовзі власним коштом забезпечила будівництво при лікарні Свято-Пантелеймонівської церкви, святий Пантелеймон вважається покровителем хворих і лікарів. Церква, її настоятель та служки утримувались на відсотки від 5 тисяч рублів церковного фонду, який теж створила княгиня Волконська. Храмова ікона Святого Пантелеймона була привезена з Афонського Пантелеймонового монастиря, де її на замовлення написали ченці іконописці.

Володимир Волконський, через два роки після відкриття своєї лікарні помер в Санкт-Петербурзі у 48 років, його сестра Надія, після здійсненого більшовиками перевороту опинилась у Франції, де і закінчила своє життя в 1940 р., досягнувши 80-ти ліття.

З часу відкриття лікарні Волконського, 20 жовтня 1912 р. головним лікарем був призначений Сергій (Саркіс) Михайлович Тер-Арутюнянц, асистент очної клініки медичного факультету Київського університету, який працював тут беззмінно 45 років, до останніх днів свого життя.

Сергій Тер-Арутюнянц непересічна особистість, засновник офтальмологічної служби на Волині, визначний діяч медицини, в радянські часи відзначений найвищою нагородою — орденом Леніна. Він був учнем, колегою і другом знаменитого вченого, хірурга, винахідника, поета та художника Володимира Філатова — засновника Одеського інституту очних хвороб і тканинної терапії. Філатов вперше в історії офтальмології здійснив операцію пересадки роговиці ока, започаткував

цілу епоху в очній хірургії. Його кращий учень Тер-Арутюнянц успішно перейняв методологію та досвід, завдяки чому в подальшій своїй роботі повернув зір багатьом осліплим. Коли до Одеської клініки Філатова звертались хворі з Волині, Київщини, Західних областей України, Філатов щиро переконував їх, що в Житомирі лікар Тер-Арутюнянц надасть не менш ефективну і кваліфіковану допомогу, досконало виконає хірургічну операцію.

Початково лікарня мала 15 палат, де було розміщено 20 ліжок. Крім головного лікаря Тер-Арутюнянца практикували фельдшер Я.Романчук та фельдшериця О.Сідлецька, дві сестри жалібниці та сім чоловік прислуги. В 1915 р. у доповіді Земській Управі про підсумки трирічної роботи, головний лікар повідомляв, що було прийнято 5430 пацієнтів, які звернулись за медичною допомогою.

Сергій Михайлович чудово володів діагностикою і оперативною технікою, готував і навчав професії молодих лікарів-офтальмологів. Багато років очолював науково-методичне товариство, викладав в учбових закладах, мав багато наукових робіт та доповідей. Успішній роботі очної лікарні сприяли тісні професійні та дружні стосунки зі знаним у Житомирі лікарем Гербачевським. Тер-Арутюнянц виховав цілу плеяду лікарів-офтальмологів — житомир'ян, які успішно продовжили його справу як в Україні так і за кордоном: подружжя Котелянських в Австралії, лікарі Н. Балтремус, Є. Камінська, В. Перчук отримали визнання в Ізраїлі, А. Царенко в США.

Жив доктор Тер-Арутюнянц з дружиною Варварою у приміщенні лікарні, де йому було виділено кімнати ще за часів Волконських. Помер у 1957 р.

**ОРГАНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ВИЩОЇ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ І ВЕТЕРИНАРНОЇ ОСВІТИ У
ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917-1921 рр.**

***Анотація.** В статті повідомляється про організацію на Україні системи вищої сільськогосподарської і ветеринарної освіти у часи Української національної революції 1917-1921 рр. та наведено приклади причетності до цього фахівців з Житомира.*

***Ключові слова:** ветеринарні лікарі, ветеринарна служба, Житомир, Набоких О.Г., Полетаєв В.С.*

Виклад основного матеріалу. У березні 1917 р. утворилася Українська Центральна Рада, яка взяла курс на формування української державності. Здійснення цього головного завдання відбувалося в умовах збройної боротьби проти Росії. У період національно-визвольних змагань нова українська влада приділяла увагу також налагодженню української освіти і науки, зокрема, ветеринарної медицини. Незважаючи на складні політичні обставини, вдалося здійснити те, що тривалий час не могла зробити колишня царська влада. Так, ще у 1910 р. відділ ветеринарії Волинського губерньського земства підіймав питання про створення власної бактеріологічної лабораторії у Житомирі який тоді був губерньським центром [1, с. 39]. 1911 року про це йшлося і на губерньській нараді ветеринарних лікарів, а також у доповіді Волинському губерньському земству у 1913 р.

Врешті це було зроблено тільки 12 червня 1917 р. Очолив тоді у Житомирі Київську окружну ветеринарно-бактеріологічну лабораторію надвірний радник Василь Степанович Полетаєв [1, с. 41]. Це був час проведення політики Української Центральної Ради, яка почала закладати основи становлення української державності і науки. Організація ветеринарної служби в Українській Народній Республіці перебувала у віданні спеціального ветеринарного департаменту при міністерстві земельних справ. Цей Департамент скотарства і ветеринарії УНР очолив Іродіон Шеретинський.

У жовтні 1917 р. за ініціативи ветеринарних лікарів м. Києва було засновано Українське товариство ветеринарних лікарів, яке розробило статут і мало повноваження щодо розв'язання усіх фахових питань з ветеринарії в Україні [2, с. 106]. Метою товариства стало об'єднання усіх фахових ветеринарів для подальшого розвитку ветеринарної справи.

За організаційної участі цього товариства з 30 листопада по 4 грудня 1917 р. у Києві було проходив перший Всеукраїнський ветеринарний з'їзд. Члени цього товариства виступили у 1918 р. з ініціативою відкриття у Києві ветеринарного інституту. Це товариство з квітня 1918 р. розпочало видання журналу «Вістник ветеринарної медицини», а також розробило проект створення Державного інституту експериментальної ветеринарії у Києві [2, с. 107].

Ще на початку 1918 року в Одесі уже було засновано сільськогосподарський інститут, який очолив професор Ігнатій Якович Точидловський. Він був випускником фізико-математичного факультету Новоросійського університету в Одесі. По закінченні цього навчального закладу за поданням Олександра Вікентійовича Клосовського почав працювати у рідному виші на фізичному факультеті. І це клопотання видатного нашого земляка, уродженця Житомира, відомого ученого-метеоролога є не випадковим, адже І.Я.Точидловський був його учнем і продовжувачем метеорологічних досліджень. З 1917 р. — він уже на посаді екстраординарного професора кафедри фізики і фізичної географії Новоросійського університету. Розуміючи і підтримуючи політику української влади щодо творення своєї системи вищої освіти, узяв активну участь у створенні Одеського сільськогосподарського інститут і керував ним до 1922 р. До речі, учений паралельно ще з 1917 р. і упродовж 25 літ керував і Одеською геофізичною обсерваторією [3, с. 259].

Біля витоків цього навчального закладу і його подальшого розвитку стояли професор-фізіолог і ґрунтознавець О.Г. Набоких, один з перших дослідників лесових ґрунтів України. Його діяльність також тісно пов'язана з нашим краєм, адже у 1906-1911 рр. учений проводив на власні кошти, а також за підтримки Товариства натуралістів і губернських земств широкомасштабні рекогносцирувальні дослідження ґрунтів у Радомисльському повіті Київської губернії, а також Заславському, Житомирському, Кременецькому, Рівненському і Старокостянтинівському повітах Волинської губернії. Олександр

Гнатович Набоких розробив «Проект навчальних планів Одеського Вищого Сільськогосподарського Інституту» і правила прийому у цей навчальний заклад. Одним із засновників вище згаданого інституту був і учений-селекціонер, професор-ботанік Андрій Опанасович Сапегін, організатор Одеської селекційної станції (нині це селекційно-генетичний інститут).

Значною мірою до заснування Одеського сільськогосподарського інституту долучився учений-ботанік Дмитро Костянтинович Третьяков, відомий тим, що у зоологічному музеї Одеського університету очолював зоотомічний кабінет. З його ініціативи у 1920 р. було засновано Одеський природничо-історичний музей. Серед співзасновників Одеського сільськогосподарського інституту також були професор О.А. Кіпен, фахівець у галузі виноградарства та вчений-фізіолог Г.А. Боровиков. Тут почали викладати учені, які пізніше стали засновниками окремого ветеринарного факультету.

У листопаді 1918 р. було утворено Українську Академію наук, у складі якої почали працювати учені в галузі ветеринарії. Того ж року вийшов перший українськомовний підручник з ветеринарії, який упорядкував письменник Василь Костьович Королів (Старий), адже він був випускником Харківського ветеринарного інституту і практикуючим лікарем-ветеринаром.

Науковці підтримували тісну співпрацю з ветеринарними лікарями і відповідними чиновниками, у віданні яких була ця галузь. Так, 20 листопада 1918 р. у Києві проходила нарада, у якій узяли участь начальник ветеринарної управи Л. Сенченко, ветеринарний інспектор Київської губернії А. Ковпегів і ветеринарний інспектор м. Києва. На організованих 5-місячних курсах з підготовки ветеринарів, які проходили в Києві, викладали відомі вчені М.Д. Агалі, С.М.Вишелеський, О.В. Дедюлін, Д.Ф. Конєв та ін.

Але відновлення воєнних дій Радянської Росії проти Української Народної республіки у грудні 1918 р. значно утруднили проведення культурно-освітньої політики, зокрема, у галузях сільського господарства і ветеринарної медицини. Але навіть цей, короткий у тривалості досвід, є цінним, повчальним і затребуваним сьогодні.

Література та джерела

1. Ульяновченко О.А., Жилихівський А.С. Історія ветеринарної справи Волинської губернії на Житомирщині (1885-2000). — Житомир, 2002. — 236 с.

2. Вербицький П.І., Достоевський П.П., Рудик С.К. Історія ветеринарної медицини України / П.І. Вербицький, П.П.Достоевський, С.К. Рудик. — Київ : «Ветінформ», 2002. — 384 с.
3. Професори Одеського (Новоросійського) університету : Біографічний словник. — Т. 4 : Р-Я. — 2-е вид. доп. / Відп. ред. В.А. Сминтина. — Одеса : Астропринт, 2005. — С. 258-261.

— о —

УДК 908

КОСТРИЦЯ М.М.

(м. Житомир)

СКАВРОНСЬКИЙ П.С.

(м. Бердичів, Житомирська обл.)

ЧИЖ Н.М.

(м. Житомир)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІСНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЖИТОМИРА У 1918 РОЦІ

***Анотація.** В статті докладно охарактеризовано соціально-економічний та культурний розвиток м. Житомира у 2018 р. Зокрема, демографічний стан, інвестиційну діяльність, зовнішньоекономічну діяльність, розвиток підприємництва, робота Центру надання адміністративних послуг, реалізацію державної регуляторної політики міською радою та її виконавчими органами, розвиток будівництва та ефективність управління об'єктами комунальної власності Житомирської міської об'єднаної територіальної громади, розвиток житлового господарства і централізованого водопостачання та водовідведення, виробництво та передачу теплової енергії Централізованою системою теплопостачання, здійснення благоустрою міста, поводження з твердими та рідкими відходами, регулювання чисельності безпритульних тварин комунальним підприємством «Центр захисту тварин» Житомирської міської ради, розвиток транспортної інфраструктури, шляхи реалізації енергоефективних проектів і програм, стан ринку праці та рівень заробітної плати, надання окремих видів соціальних послуг та матеріальної допомоги громадянам, які того потребують, розвиток охорони здоров'я, освіти та культури, роботу міської ради з захисту прав дітей різних категорій, здійснення молодіжної політики,*

розвиток фізичної культури і спорту, шляхи залучення громади до розвитку міста.

Ключові слова: Житомир, міська рада, господарство, культура, освіта, розвиток.

Виклад основного матеріалу: Упродовж 2018 р. діяльність виконавчих органів міської ради була зосереджена на забезпеченні стабільного функціонування та оновленні об'єктів міської інфраструктури, покращенні освітніх послуг, створенні нових освітніх просторів, реформуванні первинної ланки надання медичної допомоги, створенні громадських просторів нової якості, залученні позабюджетних ресурсів для реалізації важливих інфраструктурних проектів, підвищенні ефективності використання енергоресурсів, формуванні бачення майбутнього розвитку міста.

Демографічний стан: Чисельність наявного населення міста на 1 грудня 2018 р. становила 265405 осіб, що на 0,6% менше, ніж за відповідний період 2017 р. Упродовж січня-листопада чисельність населення зменшилась на 1531 особу, у порівнянні з початком року. Зменшення населення відбулося за рахунок природного скорочення на 886 осіб та міграційного скорочення на 645 осіб.

Інвестиційна діяльність: Інвестиційна політика міста спрямована на здійснення заходів щодо створення сприятливого інвестиційного середовища.

Станом на 1 жовтня 2018 р. загальний обсяг накопичених прямих іноземних інвестицій в місті становив 84,4 млн. дол. США, або 37,3% від загального обсягу інвестицій в Житомирській області. Порівняно з початком року відбулося незначне зменшення іноземного капіталу на 32,8 тис. дол. США (0,1%).

У розрахунку на одну особу припадало 317,4 дол. США прямих інвестицій проти 183,1 дол. США по області.

Інвестиції надходили з 35 країн світу. Найбільші вкладення — 79,4 млн. дол. США, або 94,0% обсягу інвестицій у місто здійснені нерезидентами з Кіпру (31,9 млн. дол., або 37,8%), Австрії (11,7 млн. дол. США, або 13,8%), Нідерландів (8,7 млн. дол. США, або 10,3 %), Віргінських островів (6,5 млн. дол. США, або 7,7%), Італії (6,2 млн. дол. США, або 7,4%), Польщі (5,7 млн. дол. США, або 6,8%), Швейцарії (4,9 млн. дол. США, або 5,8%), Великої Британії (1,9 млн. дол. США, або 2,2%) та Чехії (1,9 млн. дол. США, або 2,2%).

В інвестиційному співробітництві брали участь 115 підприємств міста.

Найбільший обсяг інвестицій вкладено у промисловість — 64,7 млн. дол. США, або 76,6% всіх інвестицій, 7,6 млн. дол. США — у підприємства, що здійснюють операції з нерухомим майном (9,0%), 5,3 млн. дол. США — у будівельну галузь (6,3%) та 2,4 млн. дол. США — у підприємства, що здійснюють торгівлю та ремонт автотранспортних засобів (2,8%).

У сфері капітальних інвестицій вже декілька років поспіль спостерігається позитивна динаміка.

У січні-вересні 2018 р. підприємствами та організаціями міста освоєно 1508,1 млн. грн. капітальних інвестицій, що на 250,9 млн. грн., або 20,0% більше показника відповідного періоду 2017 р. та складає 31,7% обласного обсягу.

Переважна більшість капітальних інвестицій використана за рахунок власних коштів підприємств та організацій — 902,3 млн. грн., або 59,8% загального обсягу. Частка бюджетних коштів складає 373,2 млн. грн., або 24,7%. Кредити банків та інші кошти — 232,6 млн. грн. (15,5%).

У розрахунку на одну особу освоєно 5671,9 грн. капітальних інвестицій проти 3851,4 грн. у середньому по області.

Найбільшими підприємствами з іноземними інвестиціями у місті є: ДП «Євроголд Індекстріз ЛТД», ТОВ «Грайф Флексіблс Україна», ТОВ «Ферпласт Україна», ТОВ «Суперспрокс», ПрАТ «Ліктрави», ПАТ «Біомедскло». Компанії активно розвиваються, впроваджуючи нові технології, та мають плани щодо розширення виробництва в місті.

З метою активізації інвестиційної діяльності в місті налагоджено тісну співпрацю з Офісом із залучення та підтримки інвестицій UkraineInvest.

Комунальним підприємством «ЦЕНТР ІНВЕСТИЦІЙ» міської ради спільно зі словенською компанією «RIKO d.o.o» розпочато реалізацію інвестиційного проекту «Будівництво наземної сонячної електростанції потужністю 10,79/9,35 МВт (DC/AC) на території Глибочицької сільської ради Житомирського району Житомирської області».

Підписано Меморандум про співробітництво між Житомирською міською радою та китайською компанією «China

Railway Siyuan Survey and Design Group Co., Ltd.» щодо створення у місті представництва компанії «China Railway Siyuan Survey and Design Group Co., Ltd.».

Розроблено презентаційний довідник про інвестиційний потенціал міста «Invest in Zhytomyr» та інвестиційний портал Житомира.

Продовжено участь у пілотному польсько-українському проєкті «Підвищення конкурентоспроможності українських регіонів та розвиток українсько-польської економічної співпраці», що фінансується Міністерством закордонних справ Республіки Польща.

Координаторами проєкту є представники Міністерства інвестицій та розвитку Республіки Польща, Польської Агенції з розвитку підприємництва (PARP) та Польської Агенції із залучення інвестицій та торгівлі (PAIH).

В рамках проєкту представники структурних підрозділів Житомирської міської ради взяли участь у 6 семінарах-тренінгах в Україні та 2 стажувальних візитах до Республіки Польща, міжнародному форумі «Kyiv Tech Hub 2018».

Під час семінарів, що відбулись у м. Житомирі, представники підприємств міста та ОТГ ознайомились із стандартами обслуговування інвесторів у гмінах на підставі пілотного проєкту Польської Агенції Інвестицій та Торгівлі (PAIH) та умовами експорту в Польщу та країни ЄС.

В ході візитів до Республіки Польща представників виконавчих органів міської ради було ознайомлено з польським досвідом щодо інструментів підтримки ринку стартапів, у тому числі у креативній індустрії, процесом залучення зарубіжних інвестицій та стандартами супроводу іноземних інвесторів на прикладі Вармінсько-Мазурського воєводства.

Зовнішньоекономічна діяльність: За 9 місяців 2018 р. експорт товарів становив 135,1 млн. дол. США, імпорт — 130,9 млн. дол. США. Порівняно з відповідним періодом 2017 р., експорт збільшився на 16,8%, імпорт на 13,5%. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі товарами становило 4,1 млн. дол. США.

Зовнішньоторговельні операції здійснювалися з партнерами із 93 країн світу.

Товари експортувались до Польщі — 15,4% загального обсягу експорту, Білорусі — 12,5%, Італії — 11,9% та Німеччини — 7,3%.

Найбільша питома вага експортованих товарів припала на продукти рослинного походження — 28,5%, недорогочінні метали та вироби з них — 15,5%, деревину і вироби з деревини — 15,2%, вироби з каменю гіпсу, цементу — 9,2%, текстильні матеріали та текстильні вироби — 6,9%.

Імпорт товарів із Китаю становив 15,0% загального обсягу імпорту, Німеччини — 12,7%, Італії — 11,3%, Польщі — 8,9%, Білорусі — 6,5%, Данії — 5,8%.

У загальному обсязі імпорتنих поставок 24,0% становили машини, обладнання та механізми; 11,5% — недорогочінні метали і вироби з них; 11,4% — засоби наземного транспорту, літальні апарати, плаваючі засоби; 9,7% — полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них, 7,2% — текстильні матеріали та текстильні вироби, 6,1% — продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості.

Підприємництво: У місті здійснюють господарську діяльність 2495 підприємств, з них 2 великих, 122 середніх, 2371 мале підприємство та майже 28,5 тис. фізичних осіб-підприємців.

Підприємствами міста реалізовано товарів, виконано робіт та надано послуг на 31,4 млрд. грн. При цьому внесок великих та середніх підприємств склав 71,1% загального обсягу реалізації продукції, малих — 28,9%.

Основна частка реалізації припадає на промислові підприємства — 48,1% від загального обсягу.

Промисловими підприємствами міста у січні-листопаді 2018 р. реалізовано споживачам продукції на 15182,1 млн. грн., що на 12,8% більше, ніж за аналогічний період 2017 р. Промислові підприємства міста забезпечили майже 38,0% обласного обсягу реалізації промислової продукції.

У розрахунку на одну особу реалізовано промислової продукції на 56,8 тис. грн. (по області — на 32,5 тис. грн.).

На підприємствах міста було зайнято 44,0 тис. осіб, в тому числі на великих та середніх підприємствах — 30,0 тис. осіб, решта 14,0 тис. — на малих підприємствах.

Житомир — одне з перших міст в Україні, що підключено до Платформи ефективного регулювання PRO (regulation.gov.ua), що розроблена Офісом ефективного регулювання BRDO. На даний час для Житомира локалізовано 58 кейсів, що допомагають підприємцям започаткувати та вести бізнес.

За результатами рейтингу «Regional Doing Business 2018», складеного Офісом ефективного регулювання BRDO та Союзом українських підприємців за методологією Світового банку України, Житомирський регіон посів третє місце і має найбільший бал по компоненту «Створення підприємства».

Департаментом економічного розвитку міської ради спільно з фондом Василя Хмельницького K.Fund, міжнародним фондом «Відродження» та громадською організацією «GoLocal» організовано та проведено Школу малого та середнього підприємництва. Проект спрямований на сприяння розвитку підприємництва в містах України шляхом надання якісних, своєчасних знань та ефективних практичних навичок з основних аспектів організації бізнесу та здійснення підприємницької діяльності. Курс навчання в Школі малого та середнього підприємництва пройшли 26 учасників, в тому числі 13 учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб.

Організовано та проведено інформаційний захід про умови участі у програмі соціального інвестування Western NIS Enterprise Fund щодо механізмів фінансової підтримки приватних підприємств та фізичних осіб-підприємців за участі 21 особи.

Спільно з громадською організацією «Рівненський центр «Соціальне партнерство» організовано та проведено тренінг «Публічні закупівлі для представників бізнесу», в якому взяли участь більше 30 представників бізнесу та бюджетних установ.

Спільно з фондом Василя Хмельницького K.Fund організовано та проведено семінар для представників бізнесу «Нові можливості розвитку власної справи». Більше 50 підприємців міста дізнались про маркетинг в нових реаліях, пошук ідей для бізнесу та про тенденції роботи з сучасним клієнтом.

Спільно з Офісом ефективного регулювання BRDO, Спілкою українських підприємців, Житомирським державним технологічним університетом організовано та проведено воркшоп для студентів «Житомир #StartBusinessChallenge!». Участь у заході взяли 200 студентів, які дізнались про можливості відкриття власної справи за допомогою платформи ефективного регулювання PRO та про програму підтримки студентських стартапів.

З метою популяризації підприємництва в суспільній свідомості та місті, демонстрації історій успіху місцевого бізнесу до глобального

тижня підприємництва (Gglobal entrepreneurship week 2018) виготовлено відеоролик про місцевий бізнес.

Надання адміністративних послуг: З метою створення сприятливих умов для розвитку підприємництва в місті функціонує Центр надання адміністративних послуг (далі — Центр), який забезпечує надання адміністративних послуг громадянам та суб'єктам господарювання.

В Центрі організовано видачу 206 видів адміністративних послуг, що на 60 послуг більше, ніж у 2017 р. Через адміністраторів Центру надаються 179 видів адмінпослуг, уповноваженими представниками департаменту реєстрації міської ради — 27.

Адміністраторами Центру зареєстровано майже 25500 звернень щодо надання адміністративних послуг та документів дозвільного характеру, що на 11,0% більше, ніж у 2017 р. Надано 24800 адміністративних послуг, 2670 відмов у наданні послуг та реєстрації декларацій. Надано майже 30,0 тисяч консультацій.

Суб'єктам господарювання видано 8100 документів дозвільного характеру та 1300 декларацій, надано 11,0 тисяч консультацій щодо порядку отримання документів дозвільного характеру.

Регуляторна політика: Реалізація державної регуляторної політики міською радою та її виконавчими органами здійснюється відповідно до норм Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності».

Для дотримання принципу послідовності та передбачуваності регуляторної політики здійснюється планування діяльності виконавчих органів міської ради з підготовки проектів регуляторних актів. У 2018 р. заплановано підготовку дев'яти проектів регуляторних актів:

1. Рішення виконавчого комітету міської ради «Про затвердження Правил розміщення зовнішньої реклами в м. Житомирі».

2. Рішення виконавчого комітету міської ради «Про внесення змін в рішення виконавчого комітету міської ради від 21.09.2016 р. № 887 «Про затвердження Порядку визначення обсягів пайової участі власників тимчасових споруд торговельного, побутового, соціально-культурного та іншого призначення для провадження підприємницької діяльності в утриманні об'єктів благоустрою на території міста Житомира».

3. Рішення виконавчого комітету міської ради «Про внесення змін до рішення виконавчого комітету міської ради від 06.12.2017 р. №

1121 «Про Порядок залучення, розрахунку розміру і використання коштів пайової участі у розвитку інфраструктури м. Житомира».

4. Рішення міської ради «Про внесення змін до рішення міської ради від 03.03.2011 р. № 61 «Про встановлення податків та зборів на території м. Житомира відповідно до Податкового кодексу України».

5. Рішення виконавчого комітету міської ради «Про внесення змін до рішення виконавчого комітету міської ради від 22.12.2016 р. № 1162 «Про організацію паркування транспортних засобів на території м. Житомира».

6. Рішення виконавчого комітету міської ради «Про встановлення тарифів на послуги з утримання майданчиків для платного паркування транспортних засобів».

7. Рішення міської ради «Про обмеження реалізації алкогольних напоїв на території міста Житомира».

8. Рішення виконавчого комітету міської ради «Про утворення комісії з визначення розміру та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам та затвердження положення про комісію».

9. Рішення виконавчого комітету міської ради «Про запровадження єдиного квитка в місті Житомирі».

Затверджений план оприлюднено в газеті «Місто» та на офіційному сайті Житомирської міської ради.

Упродовж 2018 р. розроблено чотири проекти регуляторних актів, а саме:

1. Проект рішення виконавчого комітету «Про внесення змін до рішення виконавчого комітету міської ради від 06.12.2017 р. № 1121 «Про Порядок залучення, розрахунку розміру і використання коштів пайової участі у розвитку інфраструктури м. Житомира».

2. Проект рішення міської ради «Про обмеження реалізації алкогольних напоїв на території міста Житомира».

3. Проект рішення виконавчого комітету міської ради «Про створення комісії з визначення та відшкодування збитків, заподіяних Житомирській міській раді».

4. Проект рішення виконавчого комітету міської ради «Про запровадження єдиного квитка в місті Житомирі».

До проектів регуляторних актів підготовлені відповідні аналізи регуляторного впливу та базові відстеження результативності.

У зв'язку зі змінами в чинному законодавстві інші проекти регуляторних актів не розроблялися.

З метою одержання пропозицій та зауважень від фізичних, юридичних осіб та їх об'єднань проекти регуляторних актів разом з відповідними аналізами регуляторного впливу були оприлюднені на офіційному сайті Житомирської міської ради.

Для забезпечення відкритості регуляторної діяльності проведено два громадських обговорення проектів регуляторних актів «Про затвердження Положення про організацію сезонної, святкової виїзної торгівлі, надання послуг у сфері розваг та проведення ярмарків на території м. Житомир», «Про запровадження єдиного квитка в місті Житомирі».

У 2018 р. прийнято три регуляторних акти, а саме:

1. Рішення виконавчого комітету міської ради від 21.02.2018 р. № 158 «Про затвердження Положення про організацію сезонної, святкової виїзної торгівлі, надання послуг у сфері розваг та проведення ярмарків на території м. Житомира».

2. Рішення виконавчого комітету міської ради від 07.03.2018 р. № 228 «Про внесення змін до рішення виконавчого комітету міської ради від 06.12.2017 р. № 1121 «Про Порядок залучення, розрахунку розміру і використання коштів пайової участі у розвитку інфраструктури м. Житомира».

3. Рішення виконавчого комітету міської ради від 19.09.2018 р. № 971 «Про створення комісії з визначення та відшкодування збитків, заподіяних Житомирській міській раді».

В місті діє 24 регуляторних акти.

Затвердження двох розроблених проектів регуляторних актів буде внесено на розгляд міської ради та міськвиконкому у 2019 р.

Проведено базове відстеження результативності чотирьох проектів регуляторних актів.

Проведено повторне відстеження результативності двох регуляторних актів та періодичне відстеження п'яти регуляторних актів.

Повторні відстеження здійснювались щодо таких регуляторних актів:

— рішення виконавчого комітету міської ради від 22.12.2016 р. № 1164 «Про затвердження Архітектурно-художньої концепції зовнішнього вигляду вулиць і територій міста Житомира»;

— рішення виконавчого комітету міської ради від 22.12.2016 р. № 1162 «Про організацію забезпечення паркування транспортних засобів на території міста Житомира».

Періодичні відстеження здійснювались щодо таких регуляторних актів:

— рішення міської ради від 03.03.2011 р. № 61 «Про встановлення податків та зборів на території м. Житомира відповідно до Податкового кодексу України»;

— рішення виконавчого комітету міської ради від 26.05.2011 р. № 347 «Про встановлення тарифів на послуги з вивезення та захоронення твердих і рідких побутових відходів, що надаються КАТП-0628»;

— рішення міської ради від 18.06.2014 р. № 721 «Про затвердження Порядку визначення та відшкодування Житомирській міській раді збитків, заподіяних внаслідок порушення земельного законодавства»;

— рішення виконавчого комітету міської ради від 18.08.2011 р. № 517 «Про затвердження умов проведення конкурсу з перевезення пасажирів на автобусному маршруті загального користування в м. Житомирі»;

— рішення міської ради від 07.10.2011 р. № 198 «Про деякі питання обмеження реалізації алкогольних напоїв на території міста Житомира».

Аналіз періодичних відстежень результативності свідчить про те, що двома регуляторними актами досягнуто визначених цілей та їх реалізація має позитивні результати, два — потребують внесення змін та доповнень, один — підлягає скасуванню.

Рішення Житомирської міської ради від 29.03.2012 р. № 325 «Про затвердження Правил благоустрою, забезпечення чистоти, порядку і дотримання тиші у м. Житомирі» не відповідає принципам державної регуляторної політики та відповідно до статті 34 Закону України «Про благоустрій населених пунктів» визнано таким, що втратило чинність.

Інформація щодо здійснення державної регуляторної політики Житомирською міською радою та її виконавчими органами постійно розміщується на її офіційному сайті в розділі «Регуляторна діяльність».

Постанова Кабінету Міністрів України від 21.10.2015 р. № 835 «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних» передбачає, що всі розпорядники публічної інформації повинні оприлюднювати в формі відкритих даних переліки діючих регуляторних актів та інформацію, визначену законодавством про засади регуляторної політики.

З метою забезпечення ефективного обміну інформацією між розпорядниками та користувачами інформації на сайті «Портал відкритих даних» створено набори даних «Перелік регуляторних актів» і «План підготовки регуляторних актів».

Набір даних «Перелік регуляторних актів» містить перелік діючих регуляторних актів зі зазначенням інформації про нормативно-правові акти, якими вони були введені в дію, а також інформацію про базові, повторні та періодичні відстеження. Кожним записом у таблиці є діючий регуляторний акт.

Набір даних «План підготовки регуляторних актів» складається з однієї таблиці. Кожним записом до неї є проект регуляторного акту.

Будівництво: Будівельними підприємствами міста у 2018 р. виконано робіт на суму 1256,8 млн. грн., це на 39,7% більше, ніж у минулому році.

За видами будівельної продукції найбільший обсяг будівельних робіт виконано з будівництва будівель 738,8 млн. грн., або 58,8% загального обсягу. З них: з будівництва житлових будівель виконано робіт на 146,7 млн. грн., або 19,9%, нежитлових будівель — на 592,1 млн. грн., або 80,1%. З будівництва інженерних споруд виконано робіт на 517,9 млн. грн., або 41,2% загального обсягу.

У січні-вересні поточного року прийнято в експлуатацію 17,7 тис.м² загальної площі житла, що на 16,5% менше, ніж у січні-вересні 2017 р.

У розрахунку на 10 тис. населення станом на 1 жовтня 2018 р. прийнято в експлуатацію 666,8 м² житла проти 604,4 м² в середньому по області.

Управління об'єктами комунальної власності: У комунальній власності Житомирської міської об'єднаної територіальної громади перебуває 42 комунальних підприємства та 108 комунальних установ, за якими закріплені на праві оперативного управління об'єкти нерухомого майна, що знаходяться на відповідних балансах.

З метою упорядкування обліку майна громади сформована база даних «Об'єкти нерухомого майна Житомирської міської об'єднаної територіальної громади». Станом на 01.01.2019 р. загальна кількість об'єктів нерухомого майна складає 1566, в тому числі об'єктів галузі культури — 55, медицини — 104, освіти — 558, житлово-комунального господарства — 734, транспорту — 45, об'єктів побуту — 4, інших об'єктів — 66.

З метою захисту майнових прав Житомирської міської об'єднаної територіальної громади оформлено правовстановлюючі документи на 125 об'єктів нерухомого майна, кількість зареєстрованих об'єктів складає 1390, що становить 88,7% від загальної кількості об'єктів нерухомого майна. Робота в цьому напрямі триває.

Проведена робота щодо взяття на облік безгосподарського об'єкту нерухомого майна нежитлових приміщень за адресою: м. Житомир, вул. Михайла Грушевського, 75/114 та нежитлову будівлю по вул. Старий бульвар, 2/26.

Прийнято із спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст області об'єкти нерухомого майна — адміністративні будівлі Богунської та Корольовської районних рад міста, що розташовані за адресами: м. Житомир, вул. Перемоги, 55 та площа Польова, 8, у власність Житомирської міської об'єднаної територіальної громади. Також, прийнято із спільної власності територіальних громад сіл, селищ Житомирського району майновий об'єкт Житомирської районної ради — Вересівську загальноосвітню школу I-III ступенів, що розташована у селі Вереси по вул. Шевченка, 3.

Житомир — перше місто в Україні, яке здійснило перший електронний аукціон об'єктів малої приватизації в системі «ProZorro. Продажі».

Упродовж 2018 р. проведено 7 успішних електронних аукціонів та 5 аукціонів шляхом викупу. До міського бюджету від приватизації об'єктів нерухомого майна надійшло 26,3 млн. грн., що на 1,4% більше, ніж у 2017 р.

Основні показники приватизації об'єктів комунальної власності

Показник	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік
Кількість приватизованих об'єктів, од.	-	-	25	12
Загальна площа приватизо-	-	-	3755,0	2892,2

ваних об'єктів, м ²				
Сума надходжень від приватизації, млн. грн.	-	-	19,3	26,3

Суб'єктам господарської діяльності на умовах оренди передано нежитлові приміщення комунальної власності площею 62,2 тис. м², з них 18,9 тис. м² передані в оренду в розмірі 1 гривні.

До бюджету міста від оренди нежитлових приміщень комунальної власності надійшло 8,8 млн. грн.

Реєстр чинних договорів оренди нерухомого майна та перелік вільних нежитлових приміщень, що перебувають у комунальній власності та можуть бути передані в оренду розміщено на офіційному веб-сайті Житомирської міської ради.

Житлове господарство: Житловий фонд міста налічує 1536 багатоквартирних будинків, з яких 331 житловий будинок об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (далі — ОСББ), 30 — відомчий житловий фонд, 53 — перебувають на балансовому обліку житлово-будівельних кооперативів.

У зв'язку зі змінами правовідносин між основними суб'єктами (органами влади, населенням — користувачами житлово-комунальних послуг та підприємствами — надавачами послуг) у сфері житлово-комунального господарства, а саме прийняття Законів України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку» та «Про житлово-комунальні послуги», управлінням житлового господарства міської ради проведено конкурс з призначення управителів багатоквартирних будинків, співвласники яких самостійно не визначились з формою управління багатоквартирним будинком, за результатами якого призначено управителів 860 багатоквартирних будинків.

Співвласники 321 багатоквартирного будинку самостійно визначили управителів багатоквартирних будинків.

Зберігається тенденція старіння житлового фонду, загальний знос якого становить 49,0%. У процесі багаторічної експлуатації конструктивні елементи й інженерне устаткування під впливом фізико-механічних і хімічних факторів постійно зношуються, знижуються їхні механічні, експлуатаційні якості, з'являються різні несправності.

Із загальної кількості житлових будинків 12,5% визнано ветхими та аварійними. До категорії ветхих віднесено 167 будинків, до

аварійних — 24 будинки, в основному, це будинки до 1917 р. забудови. В деяких будинках визнані аварійними тільки окремі квартири.

У багатоквартирних будинках житлового фонду міста експлуатується 1004 ліфти, з них 786, або 78,3% мають термін експлуатації 25 і більше років.

Наявний житловий фонд та ліфтове господарство потребують проведення значних обсягів з ремонту та реконструкції.

З метою підтримання належного технічного стану житлового фонду міста виконано комплексний капітальний ремонт 1 житлового будинку, капітально відремонтовано 5 будинків ОСББ, завершуються роботи на 11 об'єктах, з них 7 — ОСББ. Відремонтовано покрівлі 2 будинків, замінено інженерні мережі в одному будинку.

Капітально відремонтовано 2 нежитлові приміщення під житло для учасників бойових дій в зоні АТО.

Проведено обстеження технічного стану існуючих конструкцій 2 житлових будинків.

Капітально відремонтовано 80 ліфтів та проведено експертне обстеження технічного стану 361 ліфта.

Проведено капітальний ремонт асфальтобетонного покриття прибудинкових територій 3 житлових будинків комунальної власності та 3 житлових будинків ОСББ. На 5 об'єктах ведуться роботи, що будуть завершені у цьому році.

В дворах багатоповерхових житлових будинків встановлено 15 дитячих ігрових майданчиків.

В рамках бюджету участі «Дитячий парк «Моя дитяча мрія» ведуться роботи з облаштування ігрового та спортивного простору за адресою: бульвар Польський, 7.

З кожним роком у місті зростає кількість ОСББ. Станом на 01.01.2019 р. зареєстровано 276 ОСББ. Позитивна тенденція створення ОСББ пояснюється переважно підвищенням рівня правової обізнаності співвласників багатоквартирних будинків, підтримкою з боку міської влади проведення ремонтів житлових будівель та їх інженерних мереж, реалізації енергоефективних заходів в житлових будинках ОСББ.

Для стимулювання об'єднань співвласників багатоквартирних будинків до впровадження енергоефективних заходів на рівні міста здійснюється відшкодування відсотків або відшкодування частини тіла кредиту на впровадження енергоефективних заходів у багатоквартирних житлових будівлях ОСББ.

Станом на 01.01.2019 р. ОСББ підписано 56 кредитних угод на загальну суму 19,7 млн. грн.

За рахунок «теплых» кредитів 1,8% ОСББ здійснили зовнішнє утеплення будинків, 5,4% — встановили ІТП, 23,8% — утеплили систему тепlopостачання, 51,0% — замінили двері та вікна в місцях загального користування, 18,0% — встановили енергоощадне освітлення.

Централізоване водопостачання та водовідведення:

Централізована система водопостачання міста складається із 6 водонапірних насосних станцій та 526 км водопровідних мереж, з яких 335 км мереж (63,7%) перебувають в аварійному стані.

Система водовідведення включає 25 каналізаційних насосних станцій та 259 км каналізаційних мереж, з яких 181 км (71,0%) перебувають в аварійному стані.

Комунальним підприємством «Житомирводоканал» міської ради виконані роботи з реконструкції аварійних водопровідних мереж в мікрорайоні Маликова загальною протяжністю 1,4 км, від вул. Сергія Параджанова до пров. Комунального протяжністю 1,1 км, вул. залізнична — 0,4 км та на вул. Кооперативній — 1,4 км. Всього перекладено 5,38 км водопровідних аварійних мереж на загальну суму 7,42 млн. грн.

В 145-ти багатоквартирних житлових будинках встановлено 148 лічильників обліку води, на що спрямовано 5,0 млн. грн. Всього встановлено 431 лічильник.

В рамках проекту «Розвиток та реконструкція системи водопостачання/водовідведення міста Житомира», що реалізується за кредитні кошти Світового банку, комунальним підприємством «Житомирводоканал» міської ради проводяться заходи з гідравлічного аналізу та побудови моделі міської системи водопостачання, підготовки проєктів та робочої документації з реконструкції мереж водопостачання, насосних станцій водопроводу та водоочисної станції.

Розпочато роботи із проєктування реконструкції каналізаційних очисних споруд по вул. Промисловій (комплекс ОСК-2). Реалізація проєкту, загальна вартість якого становить 10,6 млн. євро, забезпечить екологічно якісну очистку та утилізацію стічних вод, економію електроенергії та повну автоматизацію процесу очистки стічних вод. Проведено тендер та визначено переможця — словенську компанію ESOTECH D.D.

Розпочато реалізацію проекту з реконструкції очисних споруд води по вул. Чуднівській, 120. За результатами проведеного тендеру підписано контракт на суму 11,8 млн. євро з виконавцем робіт — словенським консорціумом RIKO-HIDROINZENIRING. Заплановано будівництво нового очисного комплексу за новітніми технологіями, що використовуються у найбільш розвинених країнах. Для очистки води буде використано французьку технологію ламельного освітлювача, що використовується для очищення води замулених і схильних до активного цвітіння річок. Будівництво буде здійснюватися на двох майданчиках — у селі Тетерівка та по вул. Чуднівська, 120. Потужність нових очисних споруд становитиме 75 тис. м³ на добу.

На водонапірній станції II підйому змонтовано два нові насосні агрегати з встановленням двох частотних перетворювачів, замінено металеві труби на пластикові. Це забезпечило економію електроенергії на 31,0% (в середньому це 5000 кВт в день, що в грошовому еквіваленті складає 11,0 тис. грн.).

Для покращення якості очищення води придбано три дозувальні насоси та установки дозування гіпохлориту натрію. За рахунок встановлення дозаторів гіпохлоритна станція вийде на повну проектну потужність з 410 кг виробленого хлору в день на 580 кг/день.

Замінено 50 одиниць запірної арматури на водопровідних мережах та водогонах різних діаметрів, що дасть можливість зменшити втрати води в мережі.

Для зручності мешканців міста створено новий інформаційний сервіс «ZTVODOKANAL» за допомогою якого здійснюється інформування абонентів через смс-повідомлення про відключення води.

Виявлено та ліквідовано 28 самовільних підключень до каналізаційних мереж приватних будівель.

Централізована система теплопостачання: Для виробництва та передачі теплової енергії у місті функціонує 55 котелень, 75 центральних теплових пунктів, 46 індивідуальних теплових пунктів. Загальна протяжність теплових мереж становить 207,1 км, з яких 80,0% мереж перебувають у зношеному стані, 37,8% або 78,3 км — в аварійному стані.

Замінено 8,6 км аварійних теплових мереж котелень РК-10, вул. Вільський Шлях, 15, 18 на загальну суму 7,7 млн. грн.

За рахунок власних коштів комунального підприємства «Житомиртеплокомуненерго» міської ради замінено 1,96 км теплових мереж із застосуванням трубопроводів в посиленій поліуретановій ізоляції по вул. Михайла Грушевського та 300 м.п. у двотрубному вимірі — від РК-6 до вул. Шевченка.

Для забезпечення обліку, контролю та регулювання теплової енергії у багатоповерхових житлових будинках встановлено 46 індивідуальних теплових пунктів.

Погоджено проектну та тендерну документацію на встановлення біопаливних котлів на РК-5 та РК-8, реконструкцію котельні РК-8 з заміною пальників та насосного обладнання.

Здійснено реконструкцію котельні РК-8, замінено насосне обладнання та систему автоматики котлів ДКВр-10/13 — 2 одиниці.

Виготовлено проектно-кошторисну документацію по об'єкту «Реконструкція інженерних вводів теплових мереж житлових будинків м. Житомира».

Благоустрій міста: Сприятливі умови для життя людей, розвитку місцевої економіки, зручний, комфортний та привабливий простір суттєво забезпечуються через благоустрій території.

Загальна протяжність вулично-дорожньої мережі міста становить 384,7 км, в тому числі з асфальтно-бетонним покриттям — 219,5 км (57,0% загальної протяжності), з щебеневим покриттям — 165,2 км (43,0%).

З метою забезпечення безпеки дорожнього руху та зменшення дорожньо-транспортних пригод в місті відремонтовано 99,4 тис. м² доріг, з них 38,0 тис.м² — капітальним ремонтом, 61,4 тис.м² — поточним ремонтом.

Продовжувалися роботи з реконструкції тротуарів центральних вулиць міста: Київська (від майдану Соборний до вул. Небесної Сотні), Велика Бердичівська (від майдану Соборного до бульвару Старий, від вул. Велика Бердичівська до майдану Перемоги).

Реконструйовано підземний перехід на проспекті Миру з влаштуванням пандусів для маломобільних груп населення.

Капітально відремонтовано 5,8 км. мереж зовнішнього освітлення із заміною 180 ліхтарів на світлодіодні.

Відновлено освітлення на пішохідному мосту в парку відпочинку ім. Ю. Гагаріна.

Встановлені святкові новорічні ілюмінації на майдані ім. С.П. Корольова та 32 парасольки на пішохідній вулиці Михайлівська.

В місті функціонує 2 парки загальною площею 91,6 га, 68 скверів загальною площею 24,4 га та 131,0 га лісів. Площа зелених насаджень складає 2230,0 га, що становить 36,5 % від загальної площі території міста.

Реалізовано заходи з покращення привабливості та облаштування громадських просторів.

Біля кінотеатру «Україна» по вул. Київська облаштовано новий громадський простір, встановлено лавочки для відпочинку, арку, світлодіодне освітлення.

Розпочато реконструкцію скверу на розі вулиць Небесної сотні та Бориса Лятошинського. Влаштовано 1396 м² тротуарної плитки, 477 м поребрику, 16 зовнішніх світильників, придбано 34 лави. Для мешканців та гостей міста буде створено сучасний, зелений, функціональний громадський простір.

В рамках Бюджету участі влаштовано екосквер на бульварі Старий, 7, де проводяться майстер-класи, зустрічі, обговорення щодо популяризації ідей розвитку альтернативної енергетики. В альтанці можна підзарядити мобільний телефон та скористатися відкритою точкою доступу до Wi-Fi.

Виготовлено проектно-кошторисну документацію з капітального ремонту об'єктів благоустрою території набережної річки Тетерів з розміщенням об'єктів фізичної культури і спорту.

Відповідно до Архітектурно-художньої концепції зовнішнього вигляду вулиць і територій міста оновлені фасади будівель пішохідної вулиці Михайлівська, змінено її дизайн. Встановлено дві параметричні лавки цікавої геометрії.

В рамках демонстраційного проекту «Водонапірна вежа» та з метою реалізації Концепції інтегрованого розвитку міста Житомира до 2030 р. спільно з партнерами GIZ проведено оцінку технічного стану Водонапірної вежі та виготовлено технічне завдання на науково-проектну документацію з ремонтно-реставраційних робіт.

Підготовлено відповідну документацію та організовано містобудівний конкурс на кращу концепцію реконструкції майданів Соборний та Перемоги, що відіграють важливу роль в ідентифікації міста та містять багато історичних та архітектурних пам'яток. Основним завданням, що ставиться перед конкурсантами є: гармонійне

поєднання існуючих пам'яток та будівель з новими об'єктами, забезпечення зручного співіснування транспорту і пішоходів, створення комфортних публічних просторів, привабливого та пізнаваного зовнішнього вигляду міста в цілому.

В рамках реалізації проектів Бюджету участі «Чиста річка Кам'янка та благоустрій пляжної території» та «Будівництво доріжки з твердим покриттям ФЕМ вздовж річки Кам'янки» облаштовано пішохідний та велосипедний маршрути вздовж річки Кам'янка.

На вулицях Івана Кочерги, 1, Бориса Лятошинського, 13 та бульвар Новий, 2-4 встановлені три сучасні громадські модульні вбиральні з врахуванням потреб людей з інвалідністю та маломобільних груп населення.

Забезпечено роботу 6 міських фонтанів.

Демонтовано більше 285 об'єктів тимчасових споруд та засобів зовнішньої реклами, розміщених з порушенням вимог діючого законодавства.

Для належного прибирання вулиць та доріг міста за власні кошти комунального підприємства «Управління автомобільних шляхів» міської ради придбано сучасний трицикл Hercules J7 SL250, зйомний солерозкидач до автомобіля МАЗ, телескопічний фронтальний навантажувач JCB.

Поводження з відходами: Захоронення твердих побутових відходів здійснюється на міському полігоні, загальна площа якого становить 21,5 га, площа захоронення ТПВ — 18,7 га. На полігоні накопичилось 14,5 млн. м³ сміття.

Капітально відремонтовано дамбу фільтраційних відстійників та 401 м.п. огорожі міського полігону. Виготовлено проектно-кошторисну документацію на будівництво дренажної системи для відтоку фільтраційних вод.

Для збору твердих побутових відходів встановлено 2089 контейнерів, з них 800 — для роздільного збору відходів, що становить 38,3% від загальної кількості контейнерів.

Облаштовано один сміттєзбірний майданчик.

З несанкціонованих сміттєзвалищ вивезено 32,3 м³ сміття.

Продовжується виконання робіт по дегазації міського полігону. На полігоні функціонує установка для відкачування біогазу, що виробляє електричну енергію шляхом спалювання біогазу. Біогаз відкачується із 42 свердловин.

Укладено тристоронню інвестиційну угоду між міською радою та ТОВ «МС Соціальний проект», компанією «ICUTRADING LTD» щодо будівництва сміттєпереробного заводу та передано в оренду земельну ділянку площею 5 га за адресою: м. Житомир, проїзд Складський, 20.

Відповідальне ставлення до тварин: Орієнтовна кількість безпритульних тварин в місті становить 2500 особин. Для регулювання чисельності безпритульних тварин комунальним підприємством «Центр захисту тварин» міської ради стерилізовано 642 тварини та кастровано 179 тварин. Здійснено кремацію та евтаназію 267 тварин.

В результаті співпраці із ТОВ «Чотири лапи Україна» додатково стерилізовано (кастровано), ідентифіковано та вакциновано 399 безпритульних собак.

В рамках проекту бюджету участі з метою можливості ідентифікувати тварину було придбано 2,5 тисячі мікročіпів та сканер. В поточному році чіповано 705 собак, з початку реалізації проекту — 947 собак, з них 869 безпритульних та 78, які мають власників.

Проведено теоретичні та практичні заняття з учнями трьох шкіл щодо гуманного поводження з тваринами та інформаційно-просвітницькі заходи: «Не купуй. Візьми з вулиці», «Мокрий ніс 2018», «Модний хвіст. Зима-2019». Активно взято участь в фестивалі «uCRAZYans».

Транспортна інфраструктура: Пасажирським транспортом перевезено 76,3 млн. осіб, що на 8,4% менше, ніж у 2017 р. Послугами електротранспорту скористались 46,4 млн. осіб, або 60,9% усіх пасажирів, з них тролейбусами — 51,1% осіб, трамваями — 9,8%. Порівняно з минулим роком обсяги перевезень тролейбусами скоротились на 11,4%, трамваями — на 4,5%.

Автомобільним транспортом перевезено 29,9 млн. осіб, що на 5,0% менше, ніж у 2017 р.

Електротранспортом перевезено 29,2 млн. пасажирів пільгових категорій, або 62,9% загального обсягу перевезень тролейбусами та трамваями.

У місті функціонує розвинена мережа міського пасажирського транспорту, яка включає 18 автобусних маршрутів, 19 тролейбусних та 1 трамвайний.

Перевезення пасажирів здійснюється 85 тролейбусами, 12 трамваями, 14 комунальними автобусами та 165 приватними автобусами.

У поточному році придбано 17 сучасних автобусів, що відповідають екологічним нормам та стандартам Євро 5, обладнані трапами для людей з особливими потребами, звуковою сигналізацією, камерами відеоспостереження, кондиціонерами.

Капітально відремонтовано 7 тролейбусів, 1 трамвай, проведено середній ремонт 1 трамвая.

З метою покращення транспортного сполучення збудовано та введено в експлуатацію нову тролейбусну лінію на вулицю Промислову та спрямовано два нових тролейбусних маршрути.

В електротранспорті встановлено 25 інформаційних систем, придбано 53 мобільних валідатори для кондукторів та 71 стаціонарний.

Встановлено 13 електронних табло прогнозування часу приїзду громадського транспорту на зупинки в рамках реалізації проекту Бюджету участі «Європейські електронні табло прогнозування транспорту на зупинках».

В місті функціонує 108 світлофорних об'єктів та 4080 дорожніх знаків. Завдяки поступовій заміні ламп розжарювання на економні Led-лампи вдалось скоротити витрати електроенергії, використаної світлофорами міста на 65384 кВт год, що на 16,2% менше, ніж у 2017 р. Це забезпечило зменшення кількості викидів CO₂ на 57,5 тонн та зменшення витрат міського бюджету на оплату електроенергії на 323,8 тис. грн.

Для забезпечення безпеки дорожнього руху та зменшення кількості дорожньо-транспортних пригод збудовано один світлофорний об'єкт по вул. Параджанова, 72, запроваджено односторонній рух транспорту від вул. Вільський Шлях до проспекту Миру, встановлено 520 нових дорожніх знаків, замінено — 161, встановлено два дорожніх дзеркала на перехресті вулиці Соснові-Героїв Базару, біля загальноосвітніх навчальних закладів міста та на аварійно-небезпечних ділянках доріг облаштовано 796 елементів пристроїв примусового зниження швидкості «лежачих поліцейський».

Розпочато будівництво нового світлофорного об'єкту за адресою Київське шосе, 126.

З метою недопущення паркування транспорту на тротуарах міста встановлено 100 антипаркувальних стовпчиків, придбано 100

напівсферичних куль, що будуть встановлені у 2019 р.

Завдяки реалізації заходів із підвищення безпеки дорожнього руху в місті знизилася кількість випадків ДТП на 30,8%, зменшилась кількість травмованих осіб в ДТП на 29,2%, загиблих — на 62,5%.

В рамках проекту «Інтегрований розвиток міст в Україні» було підготовлено План сталої міської мобільності міста Житомир під керівництвом міжнародної консалтингової компанії Dornier Consulting International із залученням основних зацікавлених сторін. Розробка Плану здійснювалась у відповідності до найкращих практик, враховуючи місцеві особливості.

План сталої міської мобільності — це інструмент планування розвитку міста, що забезпечує врахування потреб, інтересів різних цільових груп і зацікавлених сторін та вимог сьогодення в частині екології, охорони здоров'я, безпеки та комфорту міської мобільності.

Сталий енергетичний розвиток: У 2018 р. місто отримало Європейську Енергетичну відзнаку (ЄЕВ) та стало другим містом в Україні, що має систему управління енергетичною політикою міста.

Продовжувалась реалізація енергоефективних проектів і програм, в яких основними партнерами міста є Північна Екологічна Фінансова Корпорація (НЕФКО), Європейський банк реконструкції та розвитку, Фонд Східноєвропейського партнерства з енергоефективності та довкілля, Німецьке товариство міжнародного співробітництва (GIZ), Світовий банк, Швейцарське бюро співробітництва в Україні, Державний секретаріат з економічних питань Швейцарської Конфедерації (SECO) та Міністерство розвитку Польщі.

В рамках проектів у звітному році:

- здійснювалася підготовка землепорядної та проектної документації на будівництво міні-гідроелектростанції на гідротехнічній споруді за адресою: пров. Кривий 10-а;
- укладено договори на закупівлю обладнання і робіт по будівництву та приєднанню наземної фотоелектричної сонячної електростанції потужністю ~10,0 МВт на території Глибочицької сільської ради Житомирського району Житомирської області.
- продовжувалися будівельно-монтажні роботи з термосанації 5-ти дошкільних навчальних закладів у рамках проекту «Енергоефективність в м. Житомир». Замінено 100% вікон, утеплено 100% перекриття підвалу, 95% фасадів будівель;

— розпочато роботи по утепленню будівель загальноосвітніх шкіл №№ 12, 15, гімназії № 23, продовжуються роботи по утепленню терапевтичного відділення КУ ЦМЛ № 1 в рамках проекту «Підвищення енергоефективності об'єктів бюджетної сфери міста Житомир».

Житомир є ментором п'яти міст в проекті «Енергоефективність у громадах–II». На річній Конференції зазначеного проекту отримано «набір енергоменеджера» — кейс з вимірювальним обладнанням для проведення енергетичних обстежень будівель та інженерних систем.

Проведено зустрічі з представниками виконавчих органів міських рад м. Умань, м. Переяслав-Хмельницький, м. Чернівці, м. Обухів, м. Славутич для обміну досвідом у сфері енергоефективності.

Консультантами проекту SECO «Енергоефективність в м. Житомир» («PÖYRY») проведено навчання для представників департаменту освіти міської ради та дошкільних навчальних закладів, в яких проводилась термомодернізація в рамках зазначеного проекту, щодо запобігання виникненню плісняви у приміщеннях та поводження з матеріалами, що містять азбест.

Організовано та проведено тренінг «Реалізація проектів з підвищення енергоефективності по моделі ЕСКО» в рамках проекту «Польсько-норвезька допомога із підвищення енергоефективності в Україні». Презентовано проект ПРООН щодо сприяння залученню інвестицій в енергоефективність громадських будівель шляхом застосування механізму ЕСКО (енергосервісних контрактів).

Спільно з Клубом альтернативної енергетики організовано конференцію Alternative Energy Day, де були презентовані енергоефективні проекти, що успішно реалізовані у промисловості та в комунальному секторі.

Для впровадження заходів зі скорочення споживання теплової енергії визначено та затверджено базові рівні її споживання бюджетними установами міста.

Житомир став першим містом в Україні, в якому розроблено дієвий механізм стимулювання впровадження заходів з енергозбереження працівниками бюджетних установ.

Реалізовано пілотний проект щодо впровадження системи дистанційного енергомоніторинг у в Житомирському дошкільному навчальному закладі № 63.

Встановлено теплові лічильники в загальноосвітній школі № 12, амбулаторіях сімейної медицини №№ 9, 21 та електrolічильники в загальноосвітній школі № 21, загальноосвітньому ліцеї № 24, дошкільному навчальному закладі № 6, КУ ЦДМЛ.

З міжнародною неурядовою організацією «350.org» підписано меморандум про співпрацю для переходу міста Житомира на 100% відновлюваних джерел енергії до 2050 р. Житомир став першим українським містом, що задекларував такі зобов'язання.

В рамках співпраці із зазначеною організацією міський голова відвідав кліматичний саміт мерів у Сан-Франциско (США), Ninth International Forum on Energy for Sustainable Development у Києві, акцію «Дій за клімат», де обговорювались питання використання альтернативної енергії, скорочення викидів парникових газів та розвиток сталих міських спільнот.

В рамках урбаністично-культурного фестивалю «Майстерня міста», організованого спільно з Німецьким товариством міжнародного співробітництва (GIZ), відбувся Європейський тиждень сталої енергії.

В рамках Європейського тижня сталої мобільності організовано виставку електромобілів та дискусію щодо переваг використання екотранспорту.

Розпочато роботу Школи «Агенти кліматичних змін» у Житомирському Національному агроекологічному університеті, участь у якій взяли учні та вчителі освітніх закладів м. Житомира та м. Бердичева. Проведено заходи «Перша Майстерня кліматичної політики у Житомирі» за підтримки фонду ім. Генріха Бюлля і Української кліматичної мережі та «Кліматична політика міста».

Здійснювалася інформаційна підтримка запровадження екологічних інновацій та стартапів. Мобільний додаток «Кліматичні краплі», який вперше запроваджено в місті Житомирі, отримав винагороду «Sustainable Cities and Human Settlements Award» в номінації «Взірець зеленої технології». Нагородження відбулось в рамках Global Forum on Human Settlements 2018 в м. Бангкок (Таїланд).

Представники екологічного загальноосвітнього ліцею № 24 стали одними з переможців всеукраїнського конкурсу «Кліматичні краплі» та отримали можливість відкрити День молоді на 24-й Конференції сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (COP24), що проходила в м. Катовіце (Республіка Польща).

Ринок праці та заробітна плата: Упродовж III кварталу 2018 р. середньооблікова кількість штатних працівників підприємств, установ та організацій міста становила 74,5 тис. осіб.

Послугами Житомирського міського центру зайнятості скористалися понад 10,2 тис. осіб. За сприяння служби зайнятості роботу отримали 9,4 тис. осіб, що на 1,6% більше показника минулого року.

Надано послуги 339 демобілізованим військовослужбовцям, які брали участь в антитерористичній операції, з них 188 отримали статус безробітного. У 2018 р. працевлаштовані 62 учасники АТО.

Послугами міського центру зайнятості скористалась 76 осіб, переміщених з тимчасово окупованої території України або регіонів проведення АТО, з них отримали статус безробітного 33 особи. Знайшли роботу 20 осіб даної категорії.

Станом на 1 січня 2019 р. кількість зареєстрованих безробітних становила 1048 осіб, що на 4% більше, ніж у 2017 р. Пройшли професійне навчання та підвищення кваліфікації 673 безробітних осіб.

Актуальними залишалися 635 вакансій, з них 29,0% склали вакансії для службовців, 71,0% — для робітників та осіб без професії.

На десять вільних місць претендує 20 осіб. Найвища конкуренція серед юристів, державних службовців, керівників та менеджерів — на 1 вільне робоче місце претендує майже 3 особи. Гостро відчувається дефіцит кваліфікованих робітників з інструментом (попит на них в 2 рази перевищує пропозицію). Тривалий час не укомплектовуються робочі місця електрогазозварювальників, токарів, шліфувальників, слюсарів із складання металевих конструкцій, слюсарів-ремонтників, електромонтерів, водіїв, швачок, кондитерів, продавців продовольчих товарів.

Департаментом економічного розвитку міської ради організовано та проведено два Ярмарки вакансій та Форум роботодавців, участь у яких взяли близько 100 підприємств та 40 навчальних закладів міста та області. За результатами заходів працевлаштовано більше 150 осіб, встановлено понад 400 нових контактів з потенційними працівниками.

Середньомісячна номінальна заробітна плата одного штатного працівника підприємств, установ та організацій у III кварталі 2018 р. становила 7990 грн., що перевищує законодавчо встановлені соціальні стандарти: мінімальну заробітну плату (3723,0 грн.) в 2,1 рази та прожитковий мінімум для працездатних осіб (1841 грн.) у 4,3 рази.

Зменшилась заборгованість із заробітної плати. Загальна сума боргу з виплати заробітної плати на 1 грудня 2018 р. становила по місту 2,9 млн. грн., що на 0,3 млн. грн., або на 10,6 % менше, ніж на початок року.

У структурі загальної суми боргу на економічно активні підприємства припадає 17,0%, на суб'єкти господарювання щодо яких реалізуються процедури відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом — 39,8%, решта 43,2% — на економічно неактивні підприємства.

Упродовж 2018 р. проведено 33 засідання спеціальної комісії з питань погашення податкового боргу та збільшення надходжень до бюджету, 7 засідань робочої групи зі сприяння легалізації «тіньової» заробітної плати та «тіньової» зайнятості населення. Заслухано 213 суб'єктів господарської діяльності щодо дотримання гарантій в оплаті праці, оформлення найманих працівників, погашення заборгованості з оплати праці.

Проведено 54 відвідування 591 суб'єкта господарювання з питань дотримання законодавства з оплати праці та зайнятості населення, сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів та неподаткових платежів до міського бюджету. За результатами превентивно-роз'яснювальної роботи щодо дотримання гарантій з оплати праці легалізовано працю 653 осіб.

Соціальний захист: Значна увага приділялася соціальному захисту населення.

Кількість одержувачів державних соціальних допомог у 2018 р. становила 51,6 тис. осіб.

Зросла кількість звернень громадян, які потребують надання окремих видів соціальних послуг та матеріальної допомоги — 6237 проти 5568 звернень у 2017 р.

Адресну матеріальну допомогу отримали 3854 громадянина на загальну суму 11934,7 тис. грн.

Для підтримки вразливих верств населення реалізовувалися соціальні ініціативи:

- надано допомогу на неповнолітніх дітей 33 багатодітним родинам, які мають шість і більше дітей до 1 червня — Міжнародного дня захисту дітей;
- надано одноразову грошову допомогу в розмірі 1000 гривень 4 особам, яким виповнилось 100 і більше років;

- надано одноразову допомогу для оплати житлово-комунальних послуг хворим на онко- та онкогематологічні хвороби;
- забезпечено виділення щомісячної допомоги на придбання лікувального харчування хворим на фенілкетонурію (12 особам на загальну суму 2793,7 тис. грн.);
- відшкодовано витрати за відпущені медикаменти 695 особам та за надані послуги зубопротезування 49 громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи на загальну суму 501,8 тис. грн.

З метою покращення якості надання адміністративних послуг громадянам розпочато реконструкцію адміністративної будівлі Корольовської районної ради для розміщення Центру надання адміністративних послуг у форматі «Прозорий офіс». Новий формат обслуговування жителів громади дасть можливість отримувати адміністративні та соціальні послуги в єдиному комфортному приміщенні.

В міському територіальному центрі обслуговувались понад 6,0 тисяч пенсіонерів, ветеранів війни та праці, одиноких, малозабезпечених громадян, які перебували в скрутних життєвих обставинах та потребували допомоги, з яких 1903 особи обслуговувалися у відділенні соціальної допомоги вдома. Для найбільш незахищених верств населення організовано безоплатне харчування (гарячі обіди), на що з міського бюджету було спрямовано 196,7 тис. грн.

Послугами «соціального авто» скористалися понад 1368 осіб з інвалідністю.

Центром комплексної реабілітації для дітей з інвалідністю Житомирської міської ради забезпечувалося надання реабілітаційних послуг дітям з інвалідністю. Значна увага приділялася розвитку дітей, які мають інвалідність з тяжкими фізичними та психологічними вадами, навчанню їх основним соціальним та побутовим навичкам, розвитку здібностей та створення передумов для інтеграції в суспільство.

Благодійною організацією «Комплексний заклад соціального захисту для осіб, які потрапили в складні життєві обставини» здійснювалося надання соціальних послуг особам, які перебували в складних життєвих обставинах. Упродовж звітнього року до закладу звернулося 203 особи (155 осіб вперше, 41 особа вдруге, 7 осіб втретє).

Для забезпечення діяльності закладу з міського бюджету виділено 632,2 тис. грн.

Спільно з Житомирською обласною громадською організацією «Милосердя» реалізовано ряд заходів для бездомних осіб, зокрема «Різдво для безхатченків», Різдвяну вечерю, Великдень для безхатченків та 4 концерти.

Реалізовано проект «Скринька Милосердя» в рамках якого виготовлено два контейнера для збору вживаного одягу та взуття. Всього по місту встановлено 4 таких контейнера.

За фінансової підтримки Міжнародного благодійного фонду «Місія самарян України» розпочато реалізацію проекту «Острів Милосердя». Відкрито соціальну майстерню з ремонту та пошиття одягу.

На базі Центральної міської бібліотеки ім. В. Земляка спільно з ГО «Дивосвіт» продовжував свою роботу безкоштовний навчальний заклад для пенсіонерів «Університет людей поважного віку». Протягом звітного року роботою закладу було охоплено близько 178 слухачів, проведено 187 занять.

Продовжував роботу «Пункт соціальної адвокації», в основу діяльності якого покладено метод «рівний — рівному», що передбачає залучення громадян поважного віку до просвітницької роботи щодо захисту прав та інтересів літніх людей.

Спільно з Житомирською обласною молодіжною громадською організацією «Паритет» проведено дводенний тренінг по програмі фінансової обізнаності людей поважного віку, учасниками якого були більше, ніж 50 літніх людей.

В рамках соціального проекту «Добрі руки відважним серцям» Житомирському відділенню Всеукраїнської Благодійної Організації «Турбота про літніх в Україні» профінансовано придбання тканини для пошиття білизни військовослужбовцям в зону АТО на загальну суму 10,0 тис. грн.

Взято участь у програмі професійної підготовки волонтерів Урядової організації «Корпус миру США в Україні».

Проведення антитерористичної операції на сході країни зумовлює значне збільшення кількості сімей, які потребують додаткових соціальних гарантій.

У «Центрі соціальної допомоги учасникам АТО та членам їх сімей» на обліку перебувало 2820 учасників АТО, з них 2139 осіб мали сім'ю.

Сертифікати на отримання грошової компенсації для придбання житла отримали 36 родин учасників бойових дій: 20 родин учасників бойових дій на території інших держав та 16 родин учасників бойових дій в зоні проведення антитерористичної операції на загальну суму 36513,3 тис. грн. Учасники АТО та члени сімей загиблих учасників АТО отримали 41 земельну ділянку під садівництво.

Протягом 2018 р. надано щомісячну адресну матеріальну допомогу 24 дітям військовослужбовців, які загинули в АТО, матеріальну допомогу 104 учасникам АТО на загальну суму 287,7 тис. грн. та одній родині загиблого військовослужбовця в сумі 100,00 тис. грн.

Оздоровлено 49 членів сімей загиблих військовослужбовців, у тому числі 9 дітей, на загальну суму 498,2 тис. грн.

Лікування та медичну реабілітацію пройшли 437 учасників АТО та членів сімей загиблих військовослужбовців за рахунок співфінансування з обласного бюджету. З міського бюджету на ці послуги було спрямовано 456,5 тис. грн.

Надано фінансову допомогу учасникам АТО в рамках проекту «Bus of heroes» в сумі 120,0 тис. грн.

У зв'язку з впровадженням оновленого порядку надання житлових субсидій у 2 рази зменшилась кількість домогосподарств, яким призначено субсидії на оплату житлово-комунальних послуг. Упродовж січня-листопада 2018 р. субсидії призначені 28,8 тис. домогосподарств (упродовж січня-листопада 2017 р. — 61,6 тис. домогосподарств).

Середній розмір субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, призначеної одному домогосподарству у листопаді, склав 519,5 гривні (у листопаді 2017 року — 714,9 грн.).

Охорона здоров'я: У рамках реформування системи охорони здоров'я у 2018 р. було відокремлено первинну медичну допомогу та створено нове комунальне некомерційне підприємство «Центр первинної медико-санітарної допомоги» Житомирської міської ради, у складі якого функціонує 21 амбулаторія загальної практики — сімейної медицини. З метою створення єдиного медичного інформаційного простору було придбано 131 комп'ютер, 37 БФП/принтерів, 94 робочих

місця медичного програмного забезпечення на загальну суму 3,1 млн. грн. Проведено навчання медичного персоналу Центру первинної медико-санітарної допомоги основам роботи на комп'ютерній техніці. Облаштування автоматизованих робочих місць для лікарів первинної ланки надання медичної допомоги, навчання медиків комп'ютерній грамоті та створення сайту Центру ПМСД дало можливість своєчасно з 02 квітня 2018 р. розпочати кампанію з вільного вибору лікаря та укладення декларацій з пацієнтами. Лікарями Центру ПМСД укладено понад 185 тисяч декларацій, що становить майже 70% населення м. Житомира.

У червні 2018 р. відбулося відкриття нової амбулаторії сімейного лікаря за адресою: вул. Старочуднівська, 12/77. Це дозволило наблизити первинну медичну допомогу до житомир'ян, які проживають на прилеглої до амбулаторії території. Виготовлено проектно-кошторисну документацію на проведення реконструкції приміщення за адресою: вул. Покровська, 159, під амбулаторію сімейного лікаря.

З 01 жовтня 2018 р. Центром ПМСД був укладений договір з Національною службою здоров'я України про медичне обслуговування населення та започатковано фінансування первинної медичної допомоги та виплату заробітної плати медичним працівникам Центру за новим механізмом.

Нові принципи фінансування первинної медичної допомоги дозволили проводити поточні ремонти приміщень амбулаторій та суттєво покращити умови праці медичних працівників первинної ланки. Ремонти проводились в приміщеннях амбулаторій за адресами: вул. Святослава Ріхтера 23, площа Польова 2, вул. Велика Бердичівська 32.

В амбулаторіях організований забір біологічного матеріалу на визначені лабораторні дослідження.

Запроваджено систему оцінки якості обслуговування Revizion.

У 2018 р. обсяг платних стоматологічних послуг, що надаються у стоматологічних поліклініках для дорослого населення, був збільшений до 50,0 %. Це сприяло стабільній виплаті заробітної плати співробітникам зазначених поліклінік (за 2018 р. від госпрозрахункової діяльності надійшло коштів у сумі 10155,08 тис. грн.). Були ліквідовані нерентабельні комунальні стоматологічні підприємства «Стоммакс» та «Житомирська госпрозрахункова стоматологічна поліклініка». Медичний персонал ліквідованих підприємств працевлаштований.

Міські лікувально-профілактичні та фармацевтичні заклади ефективно співпрацювали над реалізацією програм реімбурсації лікарських засобів, а саме:

Урядової програми «Доступні ліки» та Програми реімбурсації препаратів інсуліну.

Відповідно до укладених договорів за програмою «Доступні ліки» для пацієнтів з серцево-судинними захворюваннями, бронхіальною астмою, цукровим діабетом II типу було відпущено ліків та компенсовано їх вартість аптекам на загальну суму 6,5 млн грн.; за програмою реімбурсації препаратів інсуліну — на суму 9,6 млн. грн. Активна робота в цьому напрямку дозволила підвищити рівень доступності лікарських засобів для пацієнтів, які не мають пільг на забезпечення ліками, та сприяла зменшенню випадків самолікування хворих.

Забезпечення реципієнтів органів імунодепресантами, дітей хворих на фенілкетонурію спеціальними продуктами дієтичного харчування, пільгових категорій населення лікарськими засобами безоплатно або за 50,0 % вартості, технічними засобами реабілітації, лікування пацієнтів з числа учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС у спеціалізованих палатах ЦМЛ № 1, за рахунок видатків міського бюджету сприяло стабільному стану здоров'я пацієнтів та підвищенню якості їх життя.

За сприяння Асоціації медичних сестер України та Асоціації «Служба організації інфекційного контролю» в ЦМЛ № 1 впроваджувався всеукраїнський проект «Чиста лікарня безпечна для пацієнта». Успішно пройшли перевірку сім відділень акушерсько-гінекологічної служби, приймально-діагностичне відділення та отримали відповідні сертифікати.

Центральна міська лікарня № 1 увійшла до переліку 12 медичних закладів України, що затверджені МОЗ України для проведення міжнародного клінічного дослідження для пацієнтів, які страждають на хронічний кашель.

Упродовж 2018 р. продовжувалася робота з оснащення міських лікарень сучасним діагностично-лікувальним обладнанням. За рахунок коштів міського бюджету, за сприяння депутатів міської та обласної рад та в якості гуманітарної допомоги лікарні отримали різноманітного медичного обладнання на загальну суму понад 3,7 млн. грн.

Придбання лікарських засобів, рентгенівської плівки, дезінфікуючих засобів та інших витратних матеріалів за рахунок коштів міського бюджету дало можливість забезпечити безкоштовною медичною допомогою у першу добу пацієнтів, які потрапляють у приймальні відділення, травматологічні пункти, реанімаційні відділення.

Проведено реконструкцію покрівлі та розпочато капітальний ремонт приміщень інфекційного корпусу Центральної міської лікарні № 1; здійснені роботи по ремонту асфальтного покриття та проведені роботи з благоустрою територій стаціонарів міських лікарень (КУ ЦМЛ №1, КУ ЦМЛ №2, КУ ЦДМЛ); проведений капітальний ремонт ганку з пандусом дитячої поліклініки №1 КУ ЦДМЛ; розпочато капітальний ремонт приміщень операційного блоку хірургічного відділення ЦМЛ №2; також проводились поточні ремонти в амбулаторіях Центру ПМСД. Все це суттєво покращило умови перебування пацієнтів та роботу персоналу в міських закладах охорони здоров'я.

З метою недопущення заборгованості по оплаті праці та своєчасної її виплати працівникам міських закладів охорони здоров'я з міського бюджету у 2018 р. було спрямовано 20496,4 тис грн., що дозволило уникнути соціальної напруги.

Освіта: Серед пріоритетних завдань міської влади упродовж 2018 р. було збереження та відновлення мережі дошкільних навчальних закладів, збільшення охоплення дітей дошкільною освітою, забезпечення її доступності, модернізації та конкурентоспроможності.

Враховуючи потребу у збільшенні кількості місць у дошкільних навчальних закладах (на 100 місцях виховується 147 дітей), відбулося відкриття 5 нових груп на 100 місць в дитячому навчальному закладі № 30, навчально-виховних комплексах № 25, 34, 65.

Завершено реконструкцію та облаштування дошкільного навчального закладу № 58, що розрахований на 320 місць (12 груп, в т. ч. 4 логопедичних). Відкриття цього дитячого садка частково розвантажило дитячі заклади у мікрорайоні Крошня. На реконструкцію дошкільного навчального закладу було спрямовано 31,5 млн. грн., в тому числі 9,6 млн. грн. — з міського бюджету, 21,9 млн. грн. — з Державного фонду регіонального розвитку. На придбання матеріалів та обладнання з міського бюджету виділено — 3,7 млн. грн.

Продовжуються роботи по відновленню приміщень дошкільного навчального закладу № 32 на 105 місць.

Показник охоплення дітей дошкільною освітою віком від року до 6 (7) років складає 76,0 %, від 3 до 6 (7) років — 98,1 %, дітей 5-ти річного віку — 100 %.

У звітному році збільшилась кількість класів у загальноосвітніх навчальних закладах та зросла середня наповнюваність класів (29,4 учнів). У 2018-2019 навчальному році у 1038 класах навчалось 30363 учні.

Для покращення умов навчання дітей введено в експлуатацію новий корпус гімназії № 3, за адресою: вул. Михайла Грушевського, 8, будівництво якого тривало упродовж 2016-2018 років. Будівля розрахована на 450 учнів.

Загальна площа нового 4-х поверхового корпусу складає 4168,1 м², де розміщені 10 навчальних аудиторій, їдальня та харчоблок, спортивна та хореографічна зали, творчі майстерні, приміщення для настільного тенісу, медіатека, конференц-зал, логопедичний та лінгфонний кабінети, нові приміщення для адміністрації. Під час будівництва встановлено енергозберігаюче освітлення, утеплено стіни та дах. Санвузли обладнано з урахуванням потреб дітей з інвалідністю і маломобільних груп, будівлю облаштовано ліфтом. В холах та рекреаціях встановлені м'які куточки відпочинку для дітей.

На території закладу побудовано 3 спортивні майданчики: футбольний, баскетбольний та тренажерний.

Створено умови для запровадження інклюзивного навчання в дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах. В 10-ти дошкільних навчальних закладах функціонує 20 інклюзивних груп, до яких зараховано 34 дитини. На кожну дитину складено програму індивідуального розвитку, призначено групи фахівців індивідуального супроводу, до яких введено вихователів-методистів, вихователів груп, асистентів вихователя, практичних психологів, вчителів-логопедів, вчителів-дефектологів та медичних сестер.

У 25 загальноосвітніх закладах функціонує 138 класів інклюзивної форми навчання, в яких навчається 169 учнів. До роботи з цією категорією учнів залучені 131 асистент вчителя, 41 практичний психолог, 27 вчителів логопедів.

На базі підрозділу департаменту освіти міської ради, в загальноосвітніх школах №№ 14, 33 створено три інклюзивно-ресурсні центри.

Збільшилась кількість учнів-переможців олімпіад та конкурсів усіх рівнів. У всеукраїнських та міжнародних олімпіадах стали переможцями 3570 учнів загальноосвітніх закладів Житомира.

Позашкільна освіта є складовою системи безперервної освіти. Вона спрямована на розвиток здібностей та обдарувань вихованців, учнів, задоволення їх інтересів, духовних запитів і потреб у професійному визначенні.

Вихованці, творчі колективи закладів позашкільної освіти взяли участь у 119 всеукраїнських та міжнародних конкурсах, змаганнях, фестивалях та вибороли 302 призових місця: 260 індивідуальних, 32 колективних, 10 командних.

З метою заохочення педагогічних працівників та обдарованих дітей надано стипендії міського голови працівникам освіти на загальну суму 144,7 тис. грн., учням та вихованцям загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладів міста на загальну суму 187,2 тис. грн.

Забезпечено підтримку учнів навчальних закладів, що не належать до комунальної власності територіальної громади м. Житомира. У 2018 р. учні приватних шкіл міста отримали гранти на навчання на загальну суму 1934,4 тис. грн.

Серед обласних центрів України за результатами зовнішнього незалежного оцінювання місто зайняло 11 місце.

Важливою умовою для покращення навчального процесу в закладах освіти міста залишається оновлення їх матеріально-технічної бази.

З метою підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх установах впроваджувалися інформаційні технології.

За рахунок коштів бюджету розвитку (за кошти міського бюджету і субвенції з обласного бюджету) сім загальноосвітніх закладів отримали 7 комплектів мультимедійного обладнання на загальну суму 210,4 тис. грн., для 15-ти установ придбано 41 одиницю сучасної комп'ютерної та оргтехніки на суму 463,3 тис. грн. За рахунок коштів освітньої субвенції з державного бюджету сім загальноосвітніх навчальних закладів отримали комплекти комп'ютерів та акустичних систем для підготовки та проведення ЗНО з іноземних мов на суму 417,4 тис. грн., а загальноосвітня школа № 17 — обладнання для кабінетів української мови на суму 100,0 тис. грн.

У загальноосвітній школі № 5 за рахунок коштів бюджету розвитку облаштована медіатека, для якої придбано комп'ютерне і мультимедійне обладнання та меблі у сумі 134,7 тис. грн.

З метою забезпечення якісної, сучасної та доступної загальної освіти згідно з проектом «Нова українська школа» закуплено комп'ютерне обладнання, відповідний мультимедійний контент для початкових класів загальноосвітніх навчальних закладів міста на суму 374,2 тис. грн. (за рахунок державної субвенції) та 3511,9 тис. грн. (за кошти міського бюджету).

Також, субвенція (співфінансування) із міського бюджету до обласного бюджету у сумі 603,4 тис. грн. була спрямована на придбання для початкової школи міста фабрик друку (ноутбуків, техніки для друкування, копіювання, сканування та ламінування).

Інклюзивна субвенція з державного бюджету у сумі 340,1 тис. грн. була використана на оснащення кабінетів інклюзивно-ресурсних центрів. Придбано комп'ютерне обладнання та оргтехніка.

За кошти міського бюджету і субвенції з обласного бюджету придбано 15 одиниць сучасного холодильно-технологічного обладнання (пральні та сушильні машини, електрокотел, електром'ясорубка, бойлери, холодильна шафа) для тринадцяти дошкільних навчальних закладів на загальну суму 353,1 тис. грн.

Для спортивних майданчиків дошкільного навчального закладу № 39 та центру розвитку дітей № 41 придбано комплекти ігрового обладнання на суму 40,0 тис. грн., для трьох дошкільних закладів — тіньові навіси для ігрових майданчиків на загальну суму 270,5 тис. грн.

За кошти міського бюджету та субвенції з обласного бюджету придбано обладнання для систем очистки води для двох закладів (дошкільного навчального закладу № 61, школи художньої майстерності «Сонечко») на загальну суму 26,5 тис. грн., телевізійну та аудіоапаратуру для 6-ти закладів на суму 86,8 тис. грн., інше обладнання для освітніх закладів на суму 179,2 тис. грн.

За рахунок коштів бюджету розвитку в закладах освіти проведені капітальні ремонти.

Завершено ремонти:

- харчоблоків та пралень у 6-ти закладах (дошкільних навчальних закладах №№ 33, 63, 44, 49, загальноосвітній школі № 5 та загальноосвітньому ліцеї № 24) на загальну суму 146,9 тис. грн.;

- покрівель у 2-х закладах (дошкільному навчальному закладі № 10 та загальноосвітній школі № 36) на суму 112,9 тис. грн.;

- приміщень у 5-ти закладах (актової зали загальноосвітньої гімназії № 23, спортивної зали загальноосвітнього ліцею № 25, групи продовженого дня загальноосвітньої школи № 35, обідньої зали загальноосвітньої школи № 21) на зальну суму 436,8 тис. грн.;

- зовнішнього освітлення навчально-виховного комплексу № 11 на суму 149,3 тис. грн.;

- системи вентиляції та огорожі загальноосвітнього ліцею № 24 на суму 31,2 тис. грн.

В рамках реалізації проектів проведені капітальні ремонти спортивних майданчиків у 3-х загальноосвітніх закладах (виконані роботи у повному обсязі у міському колегіумі, тривають ремонти у загальноосвітніх школах №№ 10, 16, що будуть продовжені у 2019 р.) на загальну суму 2819,8 тис. грн.

Тривають ремонти приміщення та утеплення фасаду басейну у дошкільному навчальному закладі № 61, на що у звітному році з міського бюджету спрямовано 416,9 тис. грн. (ремонти планується завершити у 2019 р.).

Упродовж 2018 р. була проведена експертиза та виготовлена проектно-кошторисна документація на проведення капітальних ремонтів:

— покрівель 4-х закладів (дошкільних навчальних закладів №№ 32, 37, 40, загальноосвітньої школи № 36) у сумі 150, 7 тис. грн.;

— заміну вікон у гуманітарній гімназії № 1 у сумі 81,6 тис. грн.;

— санвузлів із заміною інженерних мереж в загальноосвітньому ліцеї № 2 у сумі 4,9 тис. грн.;

— спортивних майданчиків загальноосвітніх шкіл №№ 6, 28 у сумі 68,5 тис. грн.;

— фасаду загальноосвітньої школи № 36 у сумі 3,0 тис. грн.

Культура: З метою задоволення культурних запитів мешканців та гостей міста організовано та проведено 41 державне свято, 14 загальноміських та 18 мистецьких заходів. На реалізацію 11 соціально-культурних проектів (заходів) інститутів громадянського суспільства було спрямовано 1,3 млн. грн.

Учні музичних шкіл брали активну участь у міжнародних, всеукраїнських, регіональних, обласних конкурсах ансамблевої гри та солістів-виконавців, де посіли призові місця.

Твори учнів художньої школи виставлялись на всеукраїнських, обласних конкурсах, виставках та фестивалях: Всеукраїнському фестивалі «Барви життя», «Таланти багатодітної родини».

В КПСМНЗ музичній школі № 1 ім. Б.М. Лятошинського працював народний музей Бориса Лятошинського, де проведена 121 екскурсія.

КПСМНЗ музична школа № 2 імені Святослава Ріхтера стала єдиною школою в Житомирській області, що бере участь у пілотному проєкті з упровадження нових освітніх програм початкової мистецької освіти в освітній процес мистецьких шкіл (загалом у цьому проєкті беруть участь 29 мистецьких шкіл з 10 областей України, м. Києва та м. Житомира). Для забезпечення повноцінного, різнобічного розвитку дитини на базі школи відкрито групу естетичного виховання для дітей 4-5 років — «Дебют».

Комунальним закладом «Палац культури» разом із структурними філіями «Соколова гора» та «Дім української культури» проведено 1014 культурно-освітніх та розважальних заходів, екскурсій, вистав, концертів тощо, в тому числі 616 для дітей, які відвідали більше 100,0 тис. осіб.

Проведено 142 культурно-освітніх та розважальних заходів (презентації, форуми, тренінги, конференції, тематичні вечори тощо), які відвідало більше 5,0 тис. осіб.

На базі кінотеатру «Жовтень» проводились виставки-презентації та відбулися культурно-просвітницькі заходи до знаменних та визначних дат, зокрема, фестиваль сучасної культури «Жовтень у Жовтні», виставка проєкту «Коли тиша заговорила», «Творчі зустрічі», «Новорічна карусель».

В кінотеатрі ім. І. Франка продемонстровано 110 різних кінофільмів на 2900 сеансах, в тому числі 1607 — дитячих. Кінопокази відвідало 71,7 тис. глядачів, у тому числі 50,1 тис. дітей. Постійно проводились благодійні акції у вигляді безкоштовного перегляду кінофільмів для дітей з малозабезпечених сімей, дітей з інвалідністю, дітей учасників АТО тощо.

З 2018 р. у всіх міських бібліотеках впроваджено Єдиний електронний читацький квиток.

Під час літніх канікул в Центральній міській бібліотеці та під час осінніх канікул в бібліотеках-філіалах №№ 1, 8 функціонував Табір

книголюбів (організований спільно з ГО «Український дім ХХІ століття»), де відпочила та корисно провела дозвілля 181 дитина.

У рамках Бюджету участі в комунальному закладі «Централізована бібліотечна система» реалізовано проект «Інтелектуальна мережа» — шахові клуби у міських бібліотеках», що мав на меті залучення широкого кола городян до мистецтва гри у шахи. Створено шахові кімнати на базі Центральної міської бібліотеки та бібліотек-філіалів №№ 1, 3. Протягом року були проведені шахові фестивалі: «До Дня міста», «Покровський кубок» та «Кубок Св. Миколая», у яких взяли участь більше 240 учасників.

Продовжувалася робота щодо залучення громадян до активного відпочинку на свіжому повітрі. Кількість відвідувачів гідропарку у 2018 р. по відношенню до минулого року збільшилась на 8,0%. Важливу роль в цьому відіграли мотузкові парки «Monkey park» та «Sky Park», гурток скелелазіння, тролейна траса, прокат велосипедів та каяків, а також новий вид дозвілля на воді — прокат дошок для серфінгу.

Впроваджено новий проект «Школа гідів міста Житомир», що є програмою навчання організації туристичного супроводу, а саме проведення екскурсій, здобуття навичок професії гідів-перекладачів, спеціалістів туристичних інформаційних центрів, менеджерів з туризму та проведення інших видів курсової підготовки в галузі туризму. Головною метою «Школи гідів» є покращення якості наданих туристичних послуг та розширення екскурсійних програм та напрямів туризму в м. Житомирі.

З метою підготовки спеціалістів у сфері культурного маркетингу та менеджменту, фандрайзингу, стратегічного планування вперше запроваджено новий проект — Мистецька лабораторія «Школа соціально-культурного менеджменту». Це постійно діючий освітній курс, спрямований на підвищення рівня обізнаності молоді міста у сфері культурного маркетингу та менеджменту на прикладі управління культури міської ради.

Упродовж звітнього року створювались належні умови функціонування та зміцнювалась матеріально-технічна база закладів культури.

В рамках Бюджету участі проведено капітальний ремонт даху та утеплення фасаду приміщення КПСМНЗ музичної школи № 3.

Проведено поточні ремонти та технічне обслуговування приміщень музичних та художньої школи на суму 641,1 тис. грн.,

поточний ремонт приміщень комунального закладу «Палац культури» на суму 217,7 тис. грн.

Придбано музичні інструменти, супроводжуючі елементи, інвентар для шкіл естетичного виховання на загальну суму 795,5 тис. грн., мікшерний пульт, сценічні костюми, музичні інструменти та акустична система для комунального закладу «Палац культури» на загальну суму 177,7 тис. грн., поповнено книгами бібліотечний фонд комунального закладу «Централізована бібліотечна система».

Комунальним підприємством «Парк» проведено поточні ремонти 8 човнів та 6 катамаранів, атракціону «Фігурна карусель», пневматичної зброї тиру, настелена нова підлога на атракціонах «Літачки» та «Фігурна карусель», придбано 3 лавки-гойдалки.

На проведення робіт з благоустрою території КП «Парк» витрачено понад 371,2 тис. грн., в тому числі на квіткове оформлення та придбання багаторічних зелених насаджень — 93,5 тис. грн., висаджено кущі та дерева на суму понад 49 тис. грн.

Охорона дитинства: Одним із важливих напрямів роботи міської ради є захист прав дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які проживають в сім'ях, де батьки ухиляються від виконання батьківських обов'язків.

Станом на 01 січня 2019 р. на обліку Служби у справах дітей міської ради перебувало 445 дітей.

Продовжувалася робота щодо забезпечення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання в сімейному оточенні.

У місті функціонують 6 дитячих будинків сімейного типу, в які влаштовано 38 дітей, та 14 прийомних сімей, в які влаштовано 20 дітей.

Упродовж 2018 р. 55 дітей набули статусів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з них до сімейних форм виховання влаштовано 47 дітей.

Національне усиновлення є найбільш пріоритетною формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У 2018 р. в Службі у справах дітей міської ради перебувало на обліку з усиновлення 79 дітей. 7 дітей було усиновлено громадянами України, 1 дитина була усиновлена іноземними громадянами. Із закладів інституційного догляду та виховання дітей, розташованих на території м. Житомира, було усиновлено 49 дітей. 20 дітей пройшли через внутрішньо-сімейне усиновлення.

З метою запобігання злочинності, бездоглядності та безпритульності у дитячому середовищі працівниками Служби у справах дітей спільно з працівниками департаменту освіти міської ради, працівниками ювенальної превенції Житомирського відділу ГУНП в Житомирській області проведено 26 профілактичних рейдів під умовними назвами «Діти вулиці», «Канікули», «Підліток».

Для запобігання негативним явищам у підлітковому середовищі працівниками Служби у справах дітей міської ради проведено 54 інформаційно-консультативні лекції, бесіди з учнями навчальних закладів міста на антиалкогольну, антинаркотичну тематику. Проводилася робота, спрямована на пропаганду здорового способу життя, формування у дітей негативного ставлення до вживання наркотичних засобів та психотропних речовин, обговорювалась проблематика виникнення булінгу, як з учнями, так і з їх батьками, знаходження шляхів подолання даного явища.

У 2018 р. за рахунок коштів субвенції з державного бюджету та міського бюджету було придбано чотири квартири. Три однокімнатні квартири для осіб із числа дітей-сиріт надано на праві власності, одна однокімнатна квартира включена до житлового фонду соціального призначення та надана на праві користування особі із числа дітей-сиріт. Також, облаштовано та відкрито два дитячих будинки сімейного типу.

Молодіжна і сімейна політика: У звітному році основні заходи у сфері молодіжної політики були спрямовані на підвищення національно-патріотичної свідомості, громадської активності молоді, розвитку її творчого потенціалу, утвердження здорового способу життя шляхом проведення інформаційних компаній та профілактичних заходів.

Налагоджено співпрацю з 32 молодіжними, дитячими та благодійними громадськими організаціями, спільно з якими реалізовано 77 проектів та заходів: «Яка прекрасна наша планета!», «Протидія булінгу в підлітковому середовищі м. Житомира», «Про Житомир», «Шодуарівська альтанка», «Студентська ліра», «Європейські студії — 2018», «Наполегливість + вчасна допомога = працевлаштування», «Культурна інтеграція сучасної молоді», «Молодь — надія держави», «Житомир! Я люблю тебе!» та інші.

В рамках проекту «Муніципальна школа місцевого самоврядування» пройшли навчання та отримали сертифікати 158 студентів.

Стипендії міського голови отримали 15 кращих студентів вищих навчальних закладів міста за загальну суму 30,0 тис. грн. У звітному році удвічі збільшено розмір виплати, що становить 2 тис. грн. для однієї особи.

Призначено 8 грантів Житомирського міського голови для обдарованої молоді на реалізацію проектів: «Розвиток талантів дітей та молоді у сфері створення художніх короткометражних фільмів», «Кінопоказ та лекції під відкритим небом «Доторкнись до мрій», «Житомир поетичний», «Урочиста церемонія нагородження учасників Всеукраїнського шкільного кінофестивалю «ЖУК», «Фестиваль популярної культури «Акаріфест 2018», «Школа самозахисту для дівчат та жінок «Неслабка стать», «Літній тур здорового способу життя районами міста Житомира», «Перейменовані вулиці Житомира» на загальну суму 150,0 тис. грн.

Проведено 44 заходи щодо підтримки сім'ї, протидії домашньому насильству та торгівлі людьми. З метою популяризації сімейних цінностей, підтримки багатодітних сімей проведено заходи: «Мамафест», «Світ без рабства», «Дитяче бажання», «Щаслива родина», «Дитинство — час мріяти» та інші.

Упродовж 2018 р. видано 278 нових посвідчень батькам багатодітних сімей та 901 посвідчення дітям з багатодітних сімей.

Здійснювалась системна робота з упровадження гендерної політики у діяльність виконавчих органів міської ради з урахуванням комплексного підходу. Навчання із зазначеного напрямку пройшли 50 працівників структурних підрозділів міської ради та представників інших структур. Спільно з громадськими організаціями реалізовано 20 проектів з означеної діяльності.

З метою охоплення більшої кількості дітей послугами оздоровлення та відпочинку в 2018 р. було організовано роботу п'яти відпочинкових змін у міському таборі «Супутник» та забезпечено функціонування 31 пришкільного табору. Це дало змогу оздоровити 1125 дітей, що на 225 дітей більше, ніж у 2017 р., та забезпечити відпочинком 2852 дитини.

В оздоровчих закладах за кошти державного бюджету оздоровлена 481 дитина пільгових категорій, обласного — 177 дітей, міського — 1075 дітей.

На організацію і проведення літнього відпочинку дітей з міського бюджету було спрямовано 6276,2 тис. грн.

Житомирським регіональним управлінням Держмолодьжитла постійно оновлюється база даних молодих сімей та одиноких молодих громадян, які зареєстровані та перебувають в рейтингу на отримання пільгового довготермінового кредиту на будівництво (реконструкцію) та придбання житла. За рахунок коштів міського бюджету у 2018 р. чотири молоді сім'ї отримали пільгові кредити на придбання житла.

Фізична культура і спорт: Упродовж звітного року проведено 169 масових спортивних заходів.

Наймасовішими заходами були: 3-й «Нова Пошта — космічний напівмарафон» (3,5 тис. учасників), «Велодень — 2018» (2,2 тис. учасників), «Спортивне містечко» (1,0 тис. учасників), Олімпійський день бігу (600 учасників), чемпіонат міста з футзалу — 40 команд (600 осіб), турнір з мотокросу ім. С.П. Корольова (500 учасників), «Школа плавання» (400 дітей) та інші.

У місті відроджуються види спорту, офіційні змагання з яких не проводились тривалий час, зокрема проведено змагання з веслування на байдарці та каное «Меморіал пам'яті МСМК С.З. Ліміновича», змагання з веслування на човнах «Дракон», чемпіонат України з велоспорт-шосе. Також, міська рада була співорганізатором чемпіонатів України з дзюдо, боксу, самбо, шахів, карате, футзалу серед юнаків, волейболу (вища ліга, дитяча ліга), баскетболу (перша ліга, дитяча ліга).

З міського бюджету надавалася фінансова підтримка для підготовки та участі у змаганнях командам з ігрових видів спорту: «ФК «Полісся» (чемпіонат України з футболу II ліга), БК «Житомир» (чемпіонат України з баскетболу серед чоловічих команд, I ліга), БК «Каліпсо» (чемпіонат України з баскетболу серед жіночих команд, вища ліга), чоловіча волейбольна команда (чемпіонат України з волейболу I ліга), футзальна команда «ІнБев/НПУ» (сезон 2017-2018рр.), команда з настільного тенісу (чемпіонат України, вища ліга).

Надавалася фінансова та організаційна підтримка розвитку спорту ветеранів, зокрема, проведено турніри з баскетболу на призи С.П. Корольова та пам'яті заслуженого майстра спорту Г.С. Чечуро, волейболу, два турніри з більярдного спорту, турнір з бадмінтону, футзалу, настільного тенісу.

З метою підготовки провідних спортсменів міста до обласних, всеукраїнських та міжнародних змагань забезпечено проведення 90

навчально-тренувальних зборів з олімпійських та неолімпійських видів спорту.

Спортсмени міста взяли участь у 102 міських спортивних заходах, обласних і всеукраїнських змаганнях з олімпійських видів спорту та 116 — неолімпійських. На розвиток олімпійських та неолімпійських видів спорту з міського бюджету у 2018 р. було спрямовано 2,3 млн. грн.

Зареєстровано ГО «Асоціація художньої гімнастики у Житомирській області» та організовано заняття серед дівчаток наймолодшої вікової групи.

Зберігається позитивна тенденція щодо збільшення кількості призерів всеукраїнських та міжнародних змагань. У 2018 р. переможцями Всеукраїнських та міжнародних змагань було 220 спортсменів з Житомира.

Упродовж 2018 р. 16 спортсменам міста присвоєно звання «Майстер спорту України», 293 спортсмени виконали норматив І спортивного розряду та 213 спортсменів — норматив кандидата у майстри спорту. Тренеру з гирьового спорту присвоєно звання «Заслужений тренер України».

Стипендії міського голови отримали 110 кращих спортсменів міста. Вісім громадських організацій спортивного спрямування отримали гранти на розвиток різних видів спорту на загальну суму 175,0 тис. грн.

Значна увага приділялась зміцненню матеріальної бази галузі. Введено в експлуатацію спортивний зал, два спортивні майданчики з синтетичним покриттям для гри у міні-футбол та баскетбол та майданчик з тренажерним обладнанням у гімназії № 3. В рамках проекту «Бюджет участі» облаштовані спортивний майданчик з синтетичним покриттям у загальноосвітній школі № 16 та майданчик з тренажерним обладнанням у загальноосвітній школі № 10.

На умовах співфінансування з міського та державного бюджетів здійснюється реконструкція стадіону «Спартак». Здійснено демонтаж старих та монтаж нових трибун, демонтаж основного та тренувального футбольних полів, встановлено синтетичне покриття на тренувальному полі, покращено дренаж основного поля, встановлено конструкції для накриття над трибунами стадіону. Загальна сума використаних у 2018 р. коштів на реконструкцію стадіону — 22,3 млн. грн.

Розпочато реконструкцію 8 спортивних об'єктів, на що з міського бюджету було спрямовано 5,4 млн. грн. Виготовлено проектно-кошторисну документацію на 5 спортивних майданчиків.

За кошти міського бюджету придбано спортивну форму для збірних команд міста з баскетболу (чоловічої та жіночої), футболу, дзюдо, самбо; придбано спортінвентар для розвитку баскетболу, художньої гімнастики, волейболу, триатлону, туристичне спорядження для спортивного туризму тощо.

Придбано спортивний інвентар для 3 загальноосвітніх навчальних закладів, що стали переможцями міського конкурсу-огляду на кращу спортивну роботу серед освітніх закладів.

Залучення громади до розвитку міста: У звітному році продовжувалося розроблення Концепції інтегрованого розвитку м. Житомира до 2030 р. в рамках проекту «Інтегрований розвиток міст в Україні», що виконується німецькою урядовою компанією «Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH» та фінансується Державним секретаріатом Швейцарії з економічних питань (SECO) і Федеральним міністерством економічного співробітництва та розвитку Німеччини (BMZ).

Для визначення цілей, завдань, заходів та результативних показників пріоритетів інтегрованого розвитку міста до 2030 р.: «Ефективне місто», «Інноваційне місто», «Зелене місто», «Інклюзивне місто», «Активне місто», «Комфортне місто» було проведено 10 фокус-груп із залученням 350 учасників.

З метою отримання пропозицій та зауважень від мешканців міста було організовано два обговорення проекту Концепції та презентовано на

IV форумі «Інтегрований розвиток міста Житомира», в якому взяли участь понад 160 осіб.

Втретє проведено урбаністично-культурний проект «Майстерня міста» — платформу для співпраці, спілкування громадських організацій, ініціативних мешканців, митців та міської влади. Тематикою Майстерні було визначено «Зелене місто».

За 5 днів роботи Майстерні відбулося понад 80 заходів (майстер-класів, семінарів, дискусій тощо) про клімат, дослідження якості міських публічних просторів, планування зелених коридорів, менеджмент сміття, інновації, екологічні проекти, енергоефективність, озеленення, велорозвиток тощо, до яких долучилися понад 6,0 тис. мешканців міста.

Продовжувалося впровадження партисипативних практик залучення громадян в процеси управління містом та прийняття рішень через реалізацію проекту Бюджет участі. У жовтні відбулося голосування за 80 проектних пропозицій мешканців міста, в якому взяли участь 12527 громадян. Переможцями визначено 19 проектів, для реалізації яких у міському бюджеті на 2019 р. передбачено понад 15,0 млн. грн.

Література та джерела

1. Звіт про виконання Програми соціально-економічного і культурного розвитку міста Житомира за 2018 рік, у тому числі здійснення державної регуляторної політики виконавчими органами міської ради [Ресурси Інтернет] — Режим доступу: <http://zt-rada.gov.ua/files/upload/sitefiles/doc1557555565.pdf> (Останнє звернення 09.09.2019 р.).

— o —

Розділ II. МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

УДК 34 (091)

СЛОБОДЯНЮК С.С.
(м. Житомир)

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В МІСТАХ ВОЛИНИ-ЖИТОМИРЩИНИ: ПОШИРЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ

***Анотація.** У статті досліджується географія, хронологія та особливості поширення магдебурзького права в містах на території Волині-Житомищини, аналізується процес формування, структура та повноваження органів міського самоврядування та їх роль в економічному розвитку міст.*

***Ключові слова:** магдебурзьке право, магістрат, бурмістр, жалувана грамота, цех, ярмарок, війт, лавники.*

Виклад основного матеріалу. Сучасні умови євроінтеграційних процесів, що відбуваються в Україні, наповнюють проблематику впровадження та особливостей функціонування магдебурзького права в Україні новим світоглядним змістом, який єднає нас з європейськими цінностями. Адже магдебурзьке право українських міст XIV-XIX ст., які впродовж століть перебували в єдиному політичному, культурному,

правовому просторі з містами Європи, переконливо свідчить про наявність традицій європейського права та демократії [3].

Метою статті є дослідити зміст, географію, хронологію впровадження і дію магдебурзького права на землях Волині-Житомирщини в XV-XIX ст.

Магдебурзьке право на теренах сучасної Житомирщини запроваджувалось поступово. У 1432 р. Житомир у числі перших міст Великого князівства Литовського отримав право на самоврядування, що визначалось магдебурзьким правом. Але у зв'язку зі складною політичною ситуацією в країні це право було остаточно затверджено лише 12 років по тому. 6 лютого 1444 р. привілеєм короля Казимира Ягеллончика Житомир було віднесено до 15 найбільших міст Великого князівства Литовського та підтверджено його магдебурзьке право [1]. В 1569 р. після затвердження Польсько-литовським сеймом політичного об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського в одну державу — Річ Посполиту, розпочинається новий, «польський» період у житті регіону. У цей час зростає і роль Житомира як королівського міста. Водночас, як і по всій Правобережній Україні, розпочинається наступ польської державної адміністрації на права городян, посилюється релігійний, національний та культурний гніт. Однак житомиряни борються проти утисків уряду, що змушує короля Стефана Баторія 25 січня 1580 р. видати привілей, яким підтверджувалися вольності, надані Житомиру магдебурзьким правом [11].

В період Речі Посполитої відбувається основний перехід міст до магдебурзького права. Після укладання Люблінської унії Малин відійшов до складу Речі Посполитої, і у 1569 р. шляхта також надала місцевому населенню магдебурзьке право [14]. В 1578 р. на прохання Якова Вербовецького, який побудовав замок Форощня (сучасне село Нехворощ Андрушівського району) для захисту краю від татарських навал, польський король Стефан Баторій надав містечку привілеї магдебургського права, які потім були підтверджені у 1593 р. на прохання нового власника Василя Козаревського в Коронних метриках [9]. В 1585 р. король Стефан Баторій надав київському хорунжому Бутовичу привілей магдебурзького права для відновлення і залучення населення до міста Брусилова, який зазнав майже повного спустошення від татарських набігів [8]. В 1589 р. Сигізмунд III подарував Іскоростеню (сучасний Коростень) магдебурзьке право на прохання

багатого магната Прокопа Мержевицького, який, одружившись з однією зі спадкоємниць Тереха, став власником цього маєтку [10]. В 1641 р. польським королем Владиславом IV було надано магдебурзьке право містам Овручу та Олевську [16; 17].

Рукописи не дають однозначної відповіді на питання, чи отримали магдебурзьке право Звягель, Любар. Зазначається, що Звягель управлявся на засадах неповного магдебурзького права, отриманого від польсько-литовських князів орієнтовно в кінці XVI — на початку XVII ст. У польських архівних матеріалах 1699 р. є згадки про ратушу у Звягелі та привілейованого війта Сеня [2].

Немає документального підтвердження отримання магдебурзького права і Любаром, хоча в записці Ф. Дажо «План Волинської губернії Новоград-Волинського повіту містечка Любар» 1897 р. є згадка про привілей: «На головному майдані Старого міста розташовані звичні атрибути волинського містечка кінця XVIII ст. — початку XIX ст.: будівля колишнього магістрату (місто мало привілей магдебурзького права)» [21].

В 1779 р. місту Коростишів, який належав нащадкам графів Олізарів, було надане магдебурзьке право і герб з зображенням їх родової емблеми [6]. В 1791 р. Рішенням чотирилітнього сейму містечко Романівка (територія сучасного Попільнянського р-ну) отримало реноваційний привілей від короля Станіслава Августа Понятовського як вільне місто (магдебурзьке право) [13]. В 1817 р. Романів на прохання господаря маєтку, мецената Юзефа Августа Ілінського отримав магдебурзьке право, що активізувало розвиток містечка [19].

В 1793 р. після другого поділу Речі Посполитої Волинь-Житомирщина увійшла до складу Російської імперії. Почалася нова епоха для міст: інтереси і доля містян формувались у повній залежності від імперської адміністрації, із поступовою ліквідацією міського самоуправління. Але всупереч жорсткому тиску, містяни боронили своє право на самоврядування. Наприклад, жителі Житомира ще більш ніж 40 років (до 1837 р.) обирали магістрат і президента міста.

Процес надання магдебурзького права містам Волині-Житомирщини мав свої особливості. Магдебурзьке право після захоплення поліських земель Польським королівством, Великим князівством Литовським надавали їхні володарі. Жалувані грамоти містили три основні принципи: скасування звичаїв литовського,

польського і руського права, що були чинними раніше; скасування влади і суду державців щодо міщан; утворення органу самоврядування — ради, яка обиралась міським населенням. Практика ця збереглася і в період Речі Посполитої: уряд переводив міста на самоврядування на основі магдебурзького права, надаючи їм грамоти на «вільність». Хоча магдебургія була зумовлена і намаганням міщан вийти з-під влади держави, магнатів і церкви, домогтися права на самоврядування. Таким чином, шлях набуття магдебурзького права українськими містами відрізнявся від того, як здобувалися комунальні свободи в країнах Європи. Там міські вільності міщани отримували в основному в результаті запеклої боротьби проти світських і духовних сеньйорів (так звані «комунальні революції»). Суттєвою вадою магдебурзького права в містах Волині-Житомирщини було те, що його не можна було вибороти, а тільки одержати від вищої державної влади. Тому міста Волині-Житомирщини майже втратили стимули до самостійного поступу, і всі свої сподівання покладали на зовнішні чинники — державну владу, місцевих магнатів.

Надання магдебурзького права поліським містам переслідувало й мету зміцнення зовнішніх рубежів держави, протистояння експансії турків і татар. Українські поселення, міста-фортеці, міста-замки, які отримували магдебурзьке право, були однією з найголовніших ланок у структурі оборони краю, державних кордонів. «Ці функції міст, — писав у своєму дисертаційному дослідженні «Барське староство» М.Грушевський, — хоча інколи вони були зовсім незначними, все ж таки якимось чином слугують доказом ущільнення населення, потреби в торгівельних і промислових пунктах. Ці ж міста мали й інші значення — укріплених пунктів, замків, які оберігали населення з боку шляхів татарських, позаяк це загалом було невіддільно пов'язано з поняттям міста на Україні» [5, с. 56]. Звичайно, на це прямо вказувалося в королівських привілеях. Так, в грамоті Польського короля Стефана про надання Брусилову магдебурзького права сказано: «Коли вже почало немало людей селитися (у містечку) за вторгненням потроєкратним неприятельським у панства наші в тамті краї прикордонні, від татар містечко дуже спустошене...» [8].

Прикордонне розташування та ідея збройного захисту від нападників знайшло своє відображення у символіці оригінальних гербів міст Волині-Житомирщини, які вони отримали одночасно з магдебурзьким правом. Герб ставав емблемою міста, обов'язково

зображувався на ратуші, на міській брамі. Значна частка гербів міст Волині містить архітектурні сюжети саме оборонних споруд, які в житті прикордонного міста завжди набували особливого значення. Так, на гербі Житомира зображена кам'яна міська брама з відчиненими золотими ворітьми на лазуровому полі, увінчана трьома вежами, на гербі Іскоростеня — фортечна стіна темно-червоного кольору, на гербі Романівки — брама з піднесеною вежею. Символізують ідею збройної боротьби з ворогом, захисту міста від завойовників стрілу в гербі Романова, схрещені меч і козацька шабля в гербі Звягеля. Елементи гербів часів магдебурзького права знайшли своє відображення і в сучасних гербах міст Житомирщини [4].

Магдебурзьке право на поліських землях мало і інші особливості, не подібні до класичного магдебурзького права. Не дивлячись на низьку пільг стосовно сплати податків і надання широких повноважень магістратів у питаннях місцевого значення, магдебурзьке право обмежувало українських міщан за релігійною ознакою. Так, М.Грушевський зазначав, що магдебурзьким привілеєм в містах з німецьким правом могли у повній мірі користуватися не русини, а лише католики — німці та поляки [5].

Надання містам Волині-Житомирщини магдебурзького права за часів Речі Посполитої супроводжувалося мовними, культурними та політичними обмеженням прав некатолицького населення, яке не обиралося до магістрату, не мало права вступати в цехи. Дійшло до того, що православні українці були відсторонені від міського управління в управах і судах з тієї причини, що нібито міські закони з магдебурзькою правовою основою стосуються виключно католиків. У результаті реальна міська влада зосереджувалася в руках некорінного населення, що призводило до обмежень, а то й до заборон для українців у торгівлі, в судових рішеннях, у купівлі та продажу будинків, у здійсненні церковних обрядів.

Відомий український історик Н.Полонська-Василенко писала, що статuti магдебурзького права у більшій частині міст застерігали, що населення міста повинно належати до римо-католицької віри. Це вносило тяжке ускладнення в життя міст, де більша частина людності була православна. Ледве вдалось їм отримати право обирати 1–2 представників до лави і ради [18]. У Житомирі, наприклад, православне населення спочатку було відлучене від керівництва містом. У менших містах, де православні переважали, існувало правління на паритетних

засадах: наприклад, половину посад обіймали католики, а половину — православні.

Культурна й політична дискримінації корінного населення певною мірою виступили впливовими чинниками в процесі підтримки козаків у спротиві католицизмові українським населенням. Це зумовило наступну специфічну рису розвитку магдебурзького права на Волині-Житомирщині, яка полягала в тому, що в привілеях відзначалося — місцеві міщани не повинні приймати під свою юрисдикцію так званих «люзних людей». Йшлося про тих, хто «ходив козакувати»: хоча вони і боролися з татарами, але виступали і проти адміністрації Речі Посполитої.

Специфічним для магдебургії на Волині-Житомирщині було і питання євреїв, які виключалися з-під дії магдебурзького права, хоча їх чисельність складала суттєвий відсоток населення. Наприклад, у 1789 р єврейське населення Житомирі становило третину жителів міста (882 людини). Відомий універсал королевича Владислава Ваза навіть забороняв євреям селитися на території, що входила до юрисдикції магдебургії. Офіційна заборона була знята лише в 1792 р. На той час в Житомирі жив 1261 євреїв, а в 1847 р. ця цифра вже збільшилася до 9500 євреїв [22].

Таким чином, до особливостей розвитку магдебурзького права на Житомирщині можна віднести надання прав самоврядування через локаційні грамоти, особливу увагу обороні і подальшому залюдненню міст, які були розташовані на прикордонних територіях, вплив релігійної складової на обмеження прав міщан, виключення єврейського населення, «люзних людей» з-під юрисдикції магдебургії.

Після надання поліським містам магдебурзького права вони отримали можливість створити власний орган самоврядування — магістрат, який складався з війта і бургомістра, ратманів (радників), лавників (засідателів) і писаря. На ньому лежала турбота про міський благоустрій, він міг регулювати ціни на продукти, стежити за чистотою і порядком у місті. Магістрат мав «правові книги» (збірки законів) і друк з міським гербом.

Війт з лавниками відповідали за судову владу, протипожежну безпеку і громадський порядок у місті, бургомістр та ратмани займалися адміністративними, господарчими і соціальними питаннями. Їх вибирали раз в рік члени міської ради, і це обов'язково були шановні та знатні особи. Засідання обох частин магістрату проходили, як

правило, разом. В ухвалі про порядок судів і справ міських у Польській короні, говорилося, що «бурмістр і рада мають раз на тиждень або й більше, в разі потреби, сходитися в ратуші, радити про добро громади і запобігати шкоді, лагодити і розсуджувати різні суперечки, вживати заходів, щоб їжа та напої в місті були не занадто дорогі. Рада повинна попереджати сварки в місті, боронити від кривд сиріт і вдів, не дозволяти і викорінювати шкідливі і безчесні ігри — карти, кості тощо. Кожного року рада має складати рахунок з усіх міських прибутків перед старшими і визначнішими з громади. Що старші ухвалять, інші повинні сповняти» [12, с. 59].

Обов'язки війта за магдебурзьким правом визначались так: «Війт ні перед ким іншим, тільки перед нами, тобто магістратом, і не інакше, а лише правом німецьким мусить відповідати тоді, коли буде закликаний нашим листом. Війт уповноважений на те наше місто в головних справах судити, карати і стинати, і на кіл бити, і топити, як на те німецьке право магдебурзьке вказує» [12, с. 60]. Крім суду, війт відповідав за протипожежну безпеку та санітарний стан міста. Хоча посади лавників та радників були виборними, однак, ця колегія особливо не мінялась, поповнюючи сама себе.

Вигода від служби в магістраті була суттєвою. Плату за це не отримували, зате ті, хто займав високу посаду радника, звільнялись від сплати податків на нерухоме майно, хоча розміри не обкладеної податком нерухомості обмежувалися одним будинком, в якому жив посадовець. Лавників також не обділяли привілеями. Кожного року вони отримували пай землі від власності лави, розпоряджались судовими викупамі та штрафами. Окрім того, до кожного свята члени магістрату отримували подарунки, величина яких вимірювалась важливістю посади.

Поступово міська верхівка, що складалася з представників окремих заможних родин, перетворилася в окрему замкнену корпорацію. В її середовищі процвітало хабарництво та зловживання службовим становищем. Особливо прибутковою була посада війта, яка у XVII ст. стала привілеєм шляхти. Конституції 1567 р., 1620 р., 1622 р. проголошували виняткове право шляхти на війтівство. На кінець XVII ст. в Житомирі проявились загальні ознаки кризи міського самоврядування: війти вже не обирались, а покупались і призначались королем довічно; почалося захоплення керівних позицій у місті представниками адміністрації.

Наприкінці 70-их років XVIII ст. активізувалася боротьба житомирських міщан, які через свого посла клопотались у сеймі про збереження традиційних прав і привілеїв. З метою виправлення становища в місті було створено так звану «комісію доброго порядку». До Житомира така комісія у складі 22 членів прибула в серпні 1778 р. Необмежена сваволя останнього старости графа Яна Каєтана Іллінського, що став фактичним власником міста, привела до занепаду ремесел і торгівлі, постійних конфліктів міщан не тільки зі старостою Іллінським, але й генералом Любовидзьким, земським писарем Каленським та іншими шляхтичами, які захопили землі, що здавна належали житомирській громаді. Діяльність комісії розтягнулася на довгих десять років. Але боротьба житомирян за свої права змусила комісію 30 липня 1785 р. видати декрет, за яким місто повертало собі всі права та привілеї, надані ще литовськими князями та польськими королями. І вже 1789 р. для гідного представлення житомирської місцевої влади за європейським зразком магдебурзького права на Замковій горі було збудовано новий магістрат в стилі неоренесансу [15].

Завершальним актом в роботі комісії стала «Ординація місту Житомиру», затверджена варшавською коронною асесорією 30 квітня 1788 р., яка змінила структуру житомирського міського самоврядування. Тепер воно складалося з трьох ступенів (магістратських порядків): магістрату, лави, гміни [12]. До складу магістрату входило вісім радників із числа найбільш знаних, освічених та сумлінних громадян міста. На чолі магістрату стояв президент — перша посадова особа в місті. Всі місця в магістраті заміщувалися за старшинством служби. Старшим радником вважався той, хто найдовше прослужив в магістраті. Другий порядок — лава («коло лавних») — складався з шести членів, обраних з міщан. Лава на чолі з війтом розглядала справи кримінального суду. Третій порядок — гміна — складався з 12 членів, але не мав реальної влади і був представницьким органом міщанства та жителів передмість. Посади всіх трьох магістратських порядків були довічними, лише президент та війт обиралися на один рік з числа радних магістрату. Перевага на виборах віддавалася людям освіченим, осілим міським жителям. Особи з вищою освітою могли обиратися радниками, минуючи ступені гмінних і лавників, тоді як іншим це не дозволялося.

Процедура обрання президента в Житомирі мала свій порядок. В останній вечір перед новим роком члени всіх магістратських порядків разом з цеховими старшинами слухали месу у кафедральному костьолі, після чого збиралися у магістраті, де президент з війтом дякували уряду і разом з радними розходилися по домівках. В ратуші залишались лава, гміна, старшини і підстаршини міських цехів. Кожен з присутніх голосував за двох із восьми радних, кандидатів у президенти. Обраними вважались два кандидати, які отримали найбільше голосів. Наступного дня на засіданні в магістраті, який з цієї нагоди відкривався для вільного доступу, староста від імені короля оголошував ім'я одного з двох кандидатів, якого він вважав найздібнішим. Після чого новий президент складав публічну присягу. Результати записувалися до протоколу публічних нарад міста, староста підписував його й доручав президентові урядування протягом наступного року.

Разом із наданням права на самоврядування в привілейній грамоті давався дозвіл на організацію та проведення торгів і ярмарків, які повинні були сприяти економічному розвитку міст та поліпшувати матеріальне становище міщан [7]. Ярмарки, коли до міста приїжджали купці з навколишніх містечок та сіл, були дуже вигідними як ремісникам, так і міській скарбниці, в яку поступало ярмаркове мито.

Кількість ярмарків протягом року в різних містах Житомирщини була неоднакова. Причому терміни ярмарків і торгів в регіоні не збігалися між собою і були приурочені до різних релігійних свят, що надавало можливість купцям вести жваву торгівлю в різні пори року. Строки ярмарків призначалися з таким розрахунком, щоб після закінчення одного ярмарку купці могли встигнути на інший. Так, житомирським міщанам за королівським привілеєм 1527 р. підтверджувалися їхні права на проведення торгів, які проходили двічі на тиждень: у п'ятницю і в неділю, і ярмарків, які в місті проходили тричі на рік: на день Св.Онуфрія, на Покрову і на Св.Миколая. В Овручі діяли дві річні ярмарки: на Покрову і на Св. Миколи Весняного; в Звягелі ярмарки проходили три рази на рік: на день Св. Петра, день Св. Дмитра й на Водохреще; в Брусиліві дозволялося мати по одному ярмарку в рік; в Олевську — два ярмарки на рік; Коростишів отримав право на проведення шести річних ярмарків. Торгові привілеї, надані поліським містам, свідчили про потребу Речі Посполитої, яку роздирала збройна ворожнеча між магнатами, в українських товарах.

Провідну роль у торгівельному житті самоврядних міст відігравав магістрат, який визначав місця торгівлі й брав за них відповідну плату. В ухвалі про порядок судів і справ міських у Польській короні ці повноваження визначалися так: «Продавців, які порушують накази, райці повинні карати. Крім того, вони мають наглядати пекарів, різників і шинкарів, запобігати шахрайству в мірах і вазі під час продажу товарів, дивитись, щоб корці та інші міри мали на собі міський знак» [12, с. 59]. Гарантією добротності місцевого товару стало позначення герба, який став зовнішнім виразником особливих прав.

Регулювало торгівлю у містах ринкове право, що гарантувало купцям недоторканність товарів і особи, встановлювало відповідальність за порушення під час ярмарків та торгів. Торгували, як правило, на ринку, що ділився на «коморні» або «лавочні» місця — «пляци». Постійну торгівлю вели в крамницях та в ятках, які були меншими від крамниць за розміром. У крамницях велась універсальна торгівля, у ятках вона була переважно спеціалізованою [18].

Окрім купців, значні кошти на будівництво і підтримку торгівельних споруд витрачали ремісничі цехи. Справа в тому, що зведення власних яток гарантувало цехові стабільне місце в постійній міській торгівлі. Якщо ж ремісники не мали власних яток, то їхнє місце на ринку щорічно визначалося міськими урядами. Згідно з реєстром поборів 1576 р. в Житомирі працювало 129 ремісників з 24 спеціальностей. Ординація 1788 р. доручила житомирському магістратові написати статuti для трьох цехів: ковальського, шевського та гончарського. 1569 р. в Овручі жило 14 кравців, 6 шевців і кушнірів, 4 лучники, зброярі, гончарі та кілька ювелірів. Саме ці цехи і підтримували торгівельні споруди у місті. Станом на 1858 р. ремісники Звягеля були задіяні у 9 цехах і могли утримувати ятки шевців, кравців, ковалів, мулярів, столярів, чинбарів, булочників, теслярів та склярів.

Атрибутом кожного торгу була важниця, де зважували товар і стягали торгівельний податок — вагове. Місцеві міри і ваги повинні були переглядатися хоча б раз в місяць, а приїжджі мали послуговуватися не власними мірами і вагами, а виключно тими, що встановлювалися місцевим магістратом. Вони зберігалися під суворим контролем у спеціально відведеному для цього місці. Особливо опікувалися магістрати мірами напоїв по корчмах. Тут знаходились

жерстяні зразки мір: гарнець, кварта і кварточка, — які прибивали у корчмі на ланцюжку, щоб людина могла переміряти, якщо захоче.

До обов'язків магістратських бурмистрів входив нагляд за якістю продукції, гарантією якої в середньовічному європейському місті служило клеймо, яким відзначали товар. Отримати товарне клеймо було нелегко. Тих, хто намагався торгувати неякісною продукцією, карали. Піклувалися ради й про ціни на міських ринках, вписуючи до міських книг список базарних цін. Переслідуванням піддавалися ті, хто розпускав погolos про їх підвищення.

У період середньовіччя монета могла карбуватися в різних місцях від імені окремого міста, держави, магната. Рада постійно стежила за тим, щоб у містах не з'являлися підроблені гроші, і прискіпливо розглядала всі випадки порушень закону. Від купців, що прибували, вимагали обмінювати привезену монету на місцеву, що зумовлювало наявність спеціальних посередників — «мінйял», які повинні були визначати повноцінність або підробку грошових одиниць. «Належністю ярмарків були столики мінйял, які одержували традиційний прибуток від розміну великої срібної та золотої монети і завжди були готові купити або продати срібло в усіх видах — талярах, ламі й старій монеті» [20, с. 57].

Сприяло розвитку місцевої торгівлі складське право, яке забороняло приїжджим продавати свої товари вроздріб, змушуючи реалізувати їх тільки оптом і тільки місцевим жителям. До того ж, підкоряючись складському праву, заїжджі купці зобов'язані були рухатися лише певними, точно визначеними шляхами, не обминаючи такі міста. Так, важливими торгівельними пунктами Радомишльського повіту були Брусилів та Коростишів, які визначалися як складські місця товарів місцевого походження: дьогтю, смоли, дубової кори, дерев'яних виробів, які вимінювалися на привозні із півдня сіль, вовну, солону рибу.

Таким чином, магдебурзьке право завдяки різного роду привілеям, що надавалися разом із правом на самоврядування, сприяло організації торгівлі, істотно впливаючи на господарсько-економічну діяльність міста. Справжніми провідниками цієї політики були маїстрати, які стали тим суспільним механізмом, за допомогою якого розвивалася місцева економіка.

Отже, магдебурзьке право на теренах Волині-Житомирщини запроваджувалось поступово і залишалось чинним понад 350 років від

першої половини XV до початку XIX ст, територіально охоплюючи міста Житомир, Іскоростень, Малин, Овруч, Олевськ, Брусилів, Коростишів, Романів, Любар, Звягель, Форощня, Романівка. Міста не просто перейняли нові принципи життя, але і пристосовували їх до своїх умов і особливостей.

Література та джерела

1. Державний архів Житомирської області. — Ф. Р-3409. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 88-91.
2. Вітренко В.В. Новоград-Волинський у складі Російської імперії / Валентин Вітренко, Леонід Коган // Новоград-Волинський. Історія міста. — Новоград-Волинський : НОВОГрад, 2010. — С. 85-218.
3. Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні, XIV — початок XVII ст. / Т.Д. Гошко — Львів : Афіша, 2002. — 254 с.
4. Гречило А.Б. Герби та прапори міст і сіл України / А.Б. Гречило. — Львів : Друкарські куншти, 2004. — 120+44 с.
5. Грушевский М.С. Барское староство: Исторические очерки (XV-XVIII вв.) / М.С. Грушевский — Киев, 1894. — 115 с.
6. Ершов В.О. Магдебурзьке право в Коростишеві // Житомир в історії Волині і України : тези Всеукраїнської наук. краєзн. конф. (Житомир, 7–10 вересня 1994 р.) — Житомир, 1994. — С. 111-113.
7. Заяць А.Є. До історії правової локації волинських міст XVI — першої половини XVII ст. : локаційні привілеї у Литовській і Волинській (руській) Метриках / А.Є. Заяць. // Архіви України. — 2001. — № 4-5. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-4-5-4.php> (дата звернення: 13.05.2016). — Назва з екрана.
8. Історія Брусилова [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.brusilov.org.ua/History/brusyliv_1.htm, доступно всім (дата звернення: 15.07.2016). — Назва з екрана.
9. Історія Нехворощ [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://mistaua.com/Історія / Історичні події/ Коротка історія с.Нехворощ/ 184,> доступно всім (дата звернення: 23.05.2016). — Назва з екрана.
10. Коростень чи Іскоростень — себто місто із кори на стіни. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zt.ridna.ua/2015/10/17/korosten-chy-iskorosten-sebto-mistom-iz-kory-na-stiny/>, доступно всім (дата звернення: 13.05.2016). — Назва з екрана.
11. Кондратюк Р.Ю. До питання про час надання Житомиру магдебурзького права. // Житомир в історії Волині і України. — Житомир, 1994. — С. 10.
12. Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир. Підручна книга з краєзнавства / М.Ю. Костриця, Р.Ю. Кондратюк. — Житомир : Косенко, 2007. — 463 с.

13. Махорін Г.Л., Оленська І.С. Край над Унавою / Г.Л. Махорін, І.С.Оленська — Житомир : Волинь, 2006. — С. 25.
14. Місто Малин: його історія та пам'ятки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://sites.google.com/site/normalnijsait/istopia-mista>, доступно всім (дата звернення: 18.07.2016). — Назва з екрана.
15. Мокрицький Г.П. Житомир: архіт.-краєзн. ілюстрований путівник-довідник. — Житомир : Волинь, 2007. — 224 с.
16. Овруч (X-XIX ст.): роки, події / Овруч, сторінки історії. [Електронний ресурс] — Режим доступу: www.ovruch.info/ovruch-x-xix-st-roky-podiji/, доступно всім (дата звернення: 18.07.2016). — Назва з екрана.
17. Олевськ. Україна Інкогніта. [Електронний ресурс] — Режим доступу: ukrainaincognita.com > ... > Олевськ, доступно всім (дата звернення: 18.07.2016). — Назва з екрана.
18. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2 т. / Н.Д. Полонська-Василенко — Київ : Либідь, 1992. — Т. 1. — До середини XVII ст. — 1992. — 640 с.
19. Романів. Вікіпедія. [Електронний ресурс] — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Романів_\(смт\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Романів_(смт)), доступно всім (дата звернення: 18.07.2016). — Назва з екрана.
20. Спаський І.Г. Дукати і дукачі України. Історико-нумізматичне дослідження / І.Г.Спаський. — Київ : Наукова думка, 1970. — 171 с.
21. Суперечності міста Любартова. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://lyubar.info/> про місто, доступно всім (дата звернення: 18.07.2016). — Назва з екрана.
22. Електронная еврейская энциклопедия. Житомир. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/11572>, доступно всім (дата звернення: 14.10.2017). — Назва з екрана.

— о —

УДК 069.5:908(477.84)](045)

КОСТЮК С.В.
(м. Тернопіль)

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО І ТЕРНОПІЛЬЩИНА: ФОНДИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

***Анотація.** У науковий обіг уперше вводиться інформація про документи фондової збірки Тернопільського обласного краєзнавчого музею, що засвідчують надання Магдебурзького права містам регіону.*

***Ключові слова:** бургомістр, грамота, привілей, самоврядування.*

Виклад основного матеріалу: «Найкорисніше» прислужився громаді Тернополя перший бургомістр-українець Володимир

Лучаківський: вперше у Тернополі облаштовано електричне освітлення, водогін та телефон.

Відтак, 19 березня 2018-го сесійну залу Тернопільської міської ради обрано місцем пошанування 180-річчя від народження колишнього очільника сьогодні «файного міста». Низку заходів увиразнило спецпогашення поштової друкованої продукції [1, с. 3].

Академічне, ілюстроване видання «Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область» (Київ, 1973, 640 с.) документально засвідчує 19 населених пунктів регіону, громади яких упродовж XIV-XVIII ст. отримали самоврядні права, задекларовані магдебурзьким правом.

Хронологічно, зокрема, привілей одержали: Теребовля (1389 рік; с. 480), Кременець (1438 рік; с. 368), Коропець (1453 рік; с. 425), Бучач (1515 рік; с. 175), Бережани (1530 рік; с. 101), Підгайці (1539 рік; с. 110), Тернопіль (1548 рік; с. 66), Товсте (1548 рік; с. 262), Гусятин (1559 рік; с. 205), Золотий Потік (1601 рік; с. 185), Борщів (1629 рік; с. 130), Зборів (1689 рік; с. 320), Мельниця-Подільська /до 1940 року — Мельниця-над-Дністром/ (1747 рік; с. 147), Заліщики (1766 рік; с. 253) тощо [2].

Серед наявного тематичного фонду тільки п'ять оригінальних документів.

Позиція перша. «Привілей польського короля Жигмонта Старого для м. Золочева, яким йому надається Магдебурзьке право, за яким місто перейшло на самоврядування. 15 березня 1523 року» /пергамент, рукопис, мова латинська, початкові букви тексту вензель утворюють; різнокольоровим шнуром прикріплено королівську воскову печатку; зверху — червоний колір; час надходження — 1942 рік/ (ТКМРД — 5759).

Позиція друга. «Грамота князя Міхала Казімежа Радзівілла підтверджує надане м. Золочеву... магдебурзьке право...» (раніше документ видано 30 листопада 1681 року /Яворів — тепер Львівщина/) /рукопис, заставні букви — форма вензелів; туго сплеченим шнурком жовто-зелених ниток скріплено печатку — металевий футляр; запис щодо надходження — 1948 рік/ (ТКМРД — 5539).

Документом, спроможним збагнути сучасниками суть положень магдебурзького права постає «Книга із бібліотеки ім. Л. Фінкеля регіонального Музею Подільського в Тернополі /«Магдебурзьке право,

перекладене з латинської і німецької мови на польську. Варшава. 1646 рік»/» (ТКМРК — 2412).

Чисто «магдебурзькі» матеріали доповнюють інші артефакти «призначального» (ТКМРД — 5537), «підтверджувального» (ТКМРД — 5760, 5761) змістів.

Тернопільським обласним краєзнавчим музеєм також випущено два різновиди тематичного конверта — «Володимир Лучаківський. 180 років», здійснено тогоденні відправлення.

Упродовж кількох останніх років Україна впроваджує децентралізацію влади. Скажімо, на Тернопільщині передбачено утворити 56 об'єднаних територіальних громад. Результати напрацювання — не забарилися. Визначено рейтинг діяльності громад області за перше півріччя 2019 року [3, с. 506; 4].

Висновки. Опрацювання документально-пергаментного фонду «підказало» оформити спеціальний роздільник — «Магдебурзьке право», що надасть можливість — за необхідності — швидшого отримання матеріалів для вивчення та запровадження повноважень, враховуючи особливості сьогодення [5].

Література та джерела

1. Коваль Георгій. Філателістичне пошанування українського бургомістра // Свобода. — 2018. — 23 березня; Чубата Д. «Просвіті» є за що дякувати Володимирові Лучаківському // Вільне життя плюс. — 2018. — 30 березня. — (Славетні країни).
2. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. — Київ, 1973. — 640 с.; іл.
3. Костюк С. Надання Магдебурзького права населеним пунктам Тернопільщини: фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею // Минувле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії: Науковий збірник: Вип. 65. — Ковель, 2018.
4. Сформовано рейтинг 20 кращих громад області // Свобода. — 2019. — 31 липня.
5. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

— о —

УДК 908

АКАШ КРІШАН
(*м. Київ*)

ІНШІ, АЛЕ СВОЇ: КОВЕЛЬСЬКІ «КАТОЛИКИ» НА ЧОЛІ МІСЬКОГО МАГІСТРАТУ В 1611-1693 рр.

Анотація: В статті розповідається про систему міського самоврядування Ковеля у 1511-1693 рр. та його керівників — очільників лентвійтівського міського «уряду».

Ключові слова: бурмістр, Ковель, лентвійт, магістрат, міщани.

Виклад основного матеріалу. Уся влада у місті з магдебурзьким статусом належала **магістрату** — органу міського самоврядування, що складався з двох колегій — **ради і лави**. До складу першої входили «радці» (або «райці», нім. *Ratman*) під керівництвом бурмістра, а до другої — лавники (або «присяглі», нім. *Schefen*), очолювані війтом [17, с. 182-183]. Цікаво, що до кінця XVII ст. в деяких українських містах існували допоміжні судові структури у складі міської лави — колегії т. зв. «шафарів» [15, с. 29]. Незважаючи на те, що згідно із Магдебурзькими статутами кількість членів магістрату мала становити 12 осіб (за кількістю Божих апостолів) [14, с. 116], в українських містах цього правила могли і не дотримуватися.

Цікавим також є факт наявності у системі війтівсько-лавничого судового органу уряду **лентвійта** («лантвійта»), що був заступником війта, коли останній з тих чи інших причин не міг бути присутнім у ратуші під час ведення судових розслідувань. Найчастіше функції лентвійтів виконували старші лавники, тобто найбільш шановані громадою члени міського уряду [14, с. 113].

Згідно з інформацією з наявних джерел, протягом XVII ст. у Ковелі функціонували «повноцінні» органи міського самоврядування — **рада та лава**, які, відповідно, очолювали квартальний бурмістр та лентвійт [2-12]. Останній здійснював загальне керівництво обома урядовими структурами магістрату і був присутнім практично на усіх засіданнях, що вони проводили. Протягом 1611 – 1693 рр. (з перервами) цей лентвійтівський уряд посідали представники т. зв. «католицької» громади. Перебуваючи на чолі магістрату, вони, безперечно, користувалися певним правовим імунітетом, однак по втраті його часто ставали достатньо вразливими у юридичному аспекті. Водночас їх матеріальні статки, а подеколи і авторитет сімейних «кланів», до яких вони належали, допомагали їм залагодити подібні ситуації та знову висуватися на міські уряди, приміром, райців та бурмістрів.

До складу міського уряду входили представники лише двох «національних громад» — т. зв. «католики» та «русини», які постійно проживали у місті, вони ж і очолювали місцевий магістрат протягом досліджуваного періоду. Саме про лентвійтів-«католиків», їх соціальне походження та діяльність як міських урядовців і просто міщан у Ранньомодерний час ми й оповімо далі.

Цілком вірогідно, що першим ковельським лентвійтом став саме міщанин-«католик» **Петр(о) Гловацький**, про якого маємо згадки у тексті люстрації ковельського староства за 1616 р. Дослідник Володимир Кравченко вказує на те, що, згідно з Володимирськими гродськими книгами, пан Гловацький посідав лентвійтівський уряд ще з 1614 р. (а, можливо, і раніше) відповідно до листа тогочасного старости. Станом на 1616 р. очільник місцевого магістрату тримав на «доживотному» праві вільний від податків «дім війтівський судовий на розі Ринку ... з садом за млинами і лукою» [16, с. 344]. Окрім переліку нерухомості у власності лентвійта, жодних інших даних про професійну приналежність чи особисте життя цього міського урядника до цього часу виявити не вдалося.

З огляду на брак джерельної бази, а саме ковельських міських книг, наразі поки що неможливо встановити імена наступників Петра Гловацького на лентвійтівському уряді у Ковелі у 1620-1630-их рр. Мабуть, що за цей період очолити магістрат змогла не одна людина, а декілька осіб. Така наша гіпотеза ґрунтується на тому, що у 1640-их рр. на цьому уряді за неповних 8 років встигло побувати аж 3 осіб з числа ковельських міщан [16].

Станом на лютий 1640 р. на чолі ковельських самоврядних інституцій перебував **Мацей Прендецький**, про якого маємо згадку у тексті судового позову місцевого плебана Якуба Косинського до Володимирського гроду щодо загарбання міщанами земель, належних до костелу [16, с. 351].

З огляду на брак джерел поки що неможливо встановити, хто ж очолював ковельський магістрат протягом 1649-1660 рр., проте можна висловити гіпотезу, що під час років воєнного лихоліття внаслідок катастрофічного зменшення кількості жителів міські самоврядні структури не могли діяти повноцінно, а тому — і не потребували очільника. Лише з середини 1650-их рр., коли епіцентр військових дій змістився на далекі від Волині терени, а покозачені мешканці або ж склали зброю, або ж пішли «за козаками», міська громада за активної

допомоги старостинського уряду змогли поступово реанімувати діяльність самоврядних судових інституцій. Втім, русинам вже не так довіряли на місцях, і, напевно, уряд «першого повоєнного» лентвійта було надано саме представнику «католицької» громади міста — **Яну Полаському**. На жаль, на сьогодні відомості про життя та діяльність цього очільника магістрату вельми скупі. Нам вдалося віднайти судові свідчення від 1 квітня 1661 р. подружжя ковельчан — Власа Куцевича і Вівді Хомічанки, що вони «колись» (тобто до 1661 р.) продали лентвійту Яну Полаському будинок у місті за 40 злотих [2, арк. 30]. Цей факт красномовно свідчить, що останній був людиною небідною і прагнув збільшити свої статки надбанням нової нерухомості. Тут слід згадати, що теоретично у власності Поласького на час його урядування у магістраті також перебував вже згадуваний «дім судовий на розі Ринку», який передавався у якості своєрідного спадку від одного лентвійта до іншого.

Протягом 1664-1675 рр. лентвійтом і керівником міського судочинства у Ковелі був колишній цехмістр золотарів **Гжегож Добростанський**, який постійно згадується в актах з 29 липня 1664 р. [3, арк. 207зв.] по 12 лютого 1675 р. [3, арк. 103]. Він належав до т. зв. «польської» громади міста і був письменним. Про це свідчать його особисті підписи в актових книгах ковельського магістрату [3, арк. 207зв.] Відомо, що цей лентвійт посідав фільварок під містом [4, арк. 195зв.] і, очевидно, володів іншою нерухомістю в межах самого Ковеля. Попри поважний статус і прибуткове місце в ковельському уряді, Добростанський досить часто позичав гроші у заможних міщан і навколишньої шляхти. Так, на початку січня 1670 р. Шимон Клечковський, урядник шляхтича Яна Молодинського, стягнув з ковельського лентвійта борг у сумі 80 злотих польських [3, арк. 310-311зв.]. Того ж року він повернув ще 100 злотих шляхтичу Стефану Вежбицькому, про що залишився запис у ковельських книгах [3, арк. 311-312].

Постійно здійснюючи судочинство у місті та розглядаючи кримінальні справи, Гжегож Добростанський сам іноді виступав в суді не лише у якості керівника лави, але і як звичайний ковельський міщанин [3, арк. 316зв.-317]. Так, вже за пару років свого урядування у лентвійта виникла гостра майнова суперечка з міщанином Гаврилом Мартишевичем, про що маємо відповідний запис в актових книгах за 21 липня 1666 р. [3, арк. 79]. Втім, найбільші неприємності «чекали» на

цього міського урядника, коли він (з не відомих нам причин) передав свій уряд наступнику у лютому 1675 р. [5, арк. 103зв.]. Зокрема, досить гучною була справа за позовом Добростанського про «гвалтовний наїзд» ковельського мечника Остапа на його двір (1679 р.). Самого пана Гжегожа нападник вдома не застав, а тому довго тут не пробув, проте встиг за короткий час прилюдно образити жінку Добростанського і налякати його ж челядника. За чотири дні Остапа було позвано до магістрату, який своїм вироком відрядив мечника до міської в'язниці [7, арк. 102зв.-103].

Як бачимо, цю справу Г. Добростанському пощастило виграти, але вже наступного року його було притягнуто до суду за позовом жінки цехмістра золотників і ковалів Федора Григоровича, якого привселюдно побив колишній лентвійт. Останній не виявив «бажання» з'явитися у приміщення магістрату (в «іздебку» лентвійта [10, арк. 272зв.]) і тому, незважаючи на поручительство Омеляна Панфіловича та Карпа Семеновича, йому було присуджено штраф у 100 гривень [8, арк. 74зв.-80]. Після майже 5-літньої «відсутності» у міських актах ім'я колишнього лентвійта знову фігурує серед новообраних райців, коли він присягнув на уряд намісника лентвійта [8, арк. 235], а вже у червні 1686 р. Добростанський повторно стає лентвійтом [9, арк. 1]. Судячи з інших прикладів, це «повернення» до складу магістрату її колишніх членів являло собою радше закономірність, ніж виняток.

Варто зазначити, що «другий термін» у Добростанського був доволі коротким, позаяк, вже 3 вересня того ж 1686 р. на лентвійтівський уряд присягнув інший ковельський міщанин — Стефан Бобовський, про діяльність якого ми оповімо детальніше трохи згодом [9, арк. 6]. Протягом 1687 р. в актових книгах відсутні жодні згадки про Гжегожа Добростанського у складі місцевих самоврядних інституцій [9, арк. 6-110 зв.], але вже у січні 1688 р. колишній лентвійт знову обирається до ради [9, арк. 117] і майже одразу ж посідає уряд квартального бурмістра [9, арк. 118]. Цілком вірогідно, що на момент свого «чергового» обрання райцею у 1688 р. Гжегожа Добростанського вже поступово покидали життєві сили. На початку травня 1688 р. його «замісником» у раді було призначено ковельчанина Яна Гневського [9, арк. 135], а ім'я Добростанського більше не фігурувало у переліках міських урядників у наступні роки [9, арк. 178 зв.]. Можливо, що саме на зламі 1688-1689 рр. колишній лентвійт відійшов у засвіти, загалом пробувши у складі міського уряду (з перервами) майже чверть століття.

У 1686-1693 рр. Ковельський магістрат знову очолив представник т. зв. «католицької» громади **Стефан Бобовський**. Цей чоловік не був добре знаним у місті, позаяк на момент свого обрання він прожив у Ковелі лише три роки [8, арк. 157зв., 247]. Подібна ситуація є, радше, винятком з правила. Напевно, що каталізатором стрімкої кар'єри нового очільника магістрату стали його родинні зв'язки з кланом Ніфановичів: дружина Стефана Анастасія була дочкою вже згаданого пана Марка і Тетяни Федорової [10, арк. 74-74зв.] Очолюючи міський уряд, С. Бобовський намагався активно збільшити свої матеріальні статки. Відомо, що в 1683 р. він придбав у Марчіна Собковського ½ плацу за 40 злотих, а під час урядування прикупив фільварок [11, арк. 133зв.] і взяв у тримання в єврея Мордухуя Іршовича ще одну ділянку землі в місті [11, арк. 41].

Про деякі особливості урядування нового лентвійта можемо робити приблизні висновки з доступних нам джерел. Прикра історія трапилася з С. Бобовським 1695 р. вже після складання повноважень. Новообраний член ради і квартальний бурмістр Павло Клукович звинуватив його у крадіжці грошей, які в якості податку з ковельського кагалу, перебуваючи на колишньому уряді, забрав С. Бобовський у кагального слуги Йови і не віддав до магістрату. Справа затягнулася, і, ймовірно, її наслідки могли виявитися дуже неприємними для колишнього очільника лави, а тому він змушений був скласти присягу, яка довела його непричетність до фінансових махінацій [9, арк. 49]. Загалом, С. Бобовського аж ніяк не можна зарахувати до категорії «неконфліктних» міщан Ковеля. Документи формують абсолютно протилежне уявлення: колишній лентвійт доволі часто фігурує у судових справах в якості позивача/відповідача [11, арк. 175; 12, арк. 2, 5зв., 18], причому інколи С. Бобовського позивали представники старостинського уряду, наприклад, старостинський економ Ян Архипович. Водночас колишні «колеги» з магістрату теж іноді виявляли свою «недоброзичливість» стосовно С. Бобовського. Так, найгучніший конфлікт стався 17 лютого 1695 р. на засіданні магістрату, коли лавник Прохор Григорович «поривався» на колишнього лентвійта, присутнього у ратуші, з оголеною шаблею, і лише допомога челядника вберегла С. Бобовського від серйозних поранень. Того ж дня інший міський урядник — райця Яцентій Слабошевський — завдав останньому ударів кием і привселюдно зневажав його на вулиці [11, арк. 54]. Втім, ці перешкоди не стали на заваді його намірам висувати

свою кандидатуру на «елекцію» 1696 р., і вже 2 лютого бачимо ім'я колишнього лентвійта серед осіб, затверджених на уряді райців [11, арк. 158], а восени 1696 р. — взимку 1697 р. він неодноразово згадується в актах як квартальний бурмістр [11, арк. 208, 223].

Стефан Бобовський став останнім очільником ковельського магістрату т. зв. «польського» походження. Надалі, у джерелах відсутні данні про посідання лентвійтівського уряду іншими місцевими «католиками», а з 1700 р. функції управління самоврядними структурами у Ковелі старостинською адміністрацією було надано квартальним бурмістрам [1; 13].

Отже, як можемо спостерегти згідно з джерелами, у 1611-1693 рр. ковельські «католики» неодноразово посідали уряд очільників місцевих ради і лави (а на той час ці структури були надто тісно пов'язані між собою). В усіх документально зафіксованих випадках, це були, переважно, заможні міщани, які чи то займалися міжміською торгівлею, або ж очолювали ремісничі цехи у Ковелі.

Література та джерела

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — Киев, 1869. — Ч. 5, т. 1. — 675 с.
2. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 2 [Ковельська міська книга за 1661–1665 рр.]. — 292 арк.
3. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 3 [Ковельська міська книга за 1665–1670 рр.]. — 381 арк.
4. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 4 [Ковельська міська книга за 1670–1673 рр.]. — 310 арк.
5. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 5 [Ковельська міська книга за 1673–1676 рр.]. — 189 арк.
6. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 6 [Ковельська міська книга за 1676–1678 рр.]. — 190 арк.
7. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 6а [Ковельська міська книга за 1676–1680 рр.]. — 196 арк.
8. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 7 [Ковельська міська книга за 1680–1686 рр.]. — 279 арк.
9. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 8 [Ковельська міська книга за 1686–1690 рр.]. — 283 арк.
10. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 9 [Ковельська міська книга за 1690–1694 рр.]. — 283 арк.

11. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 10 [Ковельська міська книга за 1694–1697 рр.]. — 227 арк.
12. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 11 [Ковельська міська книга 1697–1700 рр.]. — 273 арк.
13. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 12 [Ковельська міська книга 1700–1704 рр.]. — 333 арк.
14. Білоус Н.О. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. — Київ, 2008. — 358 с.
15. Владимирский-Буданов М.Ф. Німецьке право в Польщі та Литві. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. — Львів, 1903. — Ч. 1. — 176 с.
16. Кравченко В. Документи до історії ратуші в місті Ковелі 30-х – 40-х років XVII ст. // Український археографічний щорічник. — Нова Серія. — Випуск 16/17. — Київ, 2012. — С. 337-362.
17. Góralski Zbigniew. Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. — Warszawa, 2000. — 191 s.

— o —

Розділ III. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ, НАУКИ І МИСТЕЦТВА

УДК 908

СЛЕНІНА Є.Г.
(м. Житомир)

МОНОЛОГ У ФОТОГРАФІЯХ

***Анотація.** В статті викладено враження автора від перегляду фотосвітлин у виставковій залі Житомирського обласного краєзнавчого музею.*

***Ключові слова:** Австралія, фотороботи, Антарктида, айсберг, пінгвіни.*

Виклад основного матеріалу. У Житомирському обласному краєзнавчому музеї була виставлена виставка фоторобіт «Тім Болотнікофф. «Південні землі. Австралія/Антарктида», яка представлена посольством Австралії в Україні.

Відстань між нашою країною і п'ятим та шостим континентами значна. Але сучасні засоби зв'язку дозволяють її скоротити. Тому в уяві глядача постає своєрідний «**Монолог у фотографіях**» австралійського дипломата Тіма Болотнікоффа.

Він, напевно, з тих людей, які сміливо долають простір, дарують іншим радість пізнання нового, незвичного.

Майстри поетичного слова неодноразово зазначали, що людині взагалі притаманно бути мандрівником. Шукати «гармонію крізь тугу дисонансів...» характерно для неї.

Автор пропонує глядачеві перш за все захопитися величчю Природи в різних станах: чи то земна поверхня, чи то повітря, чи то водна стихія. І в цій безмежності живі істоти як намистинки, що оживляють, прикрашають цей світ.

Щоб бути найбільш переконливим, автор виставкових робіт обрав ефективний прийом — співставлення. Попарне розташування світлин підпорядковано цьому рішення.

«Безкінечна дорога. Бурк. Новий Південний Уельс. Австралія, 2017». «The endless road. Bourke. New South Wales. Australia. 2017». Гарна асфальтована дорога з розподільною білою смугою, що переривається, для транспорту можливий обгін. Обабіч дороги, куди не кинь оком, густі зарості високої жовтої трави. На значній відстані поодинокі дерева або купки невисоких дерев. Якщо ми на сході, то дорога веде нас на захід, якщо — на півночі, то їдемо на південь. Дорога сягає лінії горизонту. А там біло-сірі хмари з рожевим відтінком натякають на наші сподівання, що нас не очікує ґрунтова дорога, а продовжиться упорядкований асфальт.

«Безкінечна дорога. Станція «Кейсі». Антарктида, 2011». «The endless road. Casey Station. Antarctica. 2011». Колір неба і колір снігового покриву співпадає, тому зосереджуємо увагу на тому, що саме перед нами. На льодовій поверхні безліч слідів траків всюдиходів, широких коліс важкої техніки, слідів присутності людей. Хтось різко звернув вліво, але потім майже зразу повернувся на прокладений шлях.

Десь, в стороні, звичні ознаки сучасного міста. Автора світлин цікавить підготовка живих істот до долання океанічного простору. На фото **«Сьорфери. Карамбін. Квінзленд. Австралія. 2018». «Surfers. Currumbin. Queensland. Australia. 2018»** це відповідно одягнені дві жінки і чоловік.

А на фото **«Тріо. Станція «Кейси». Антарктида. 2011». «Trio. Casey Station. Antarctica. 2011»** чудовий пейзаж. Склеястий обрив океанічного берега. Бачимо скелі, які вільні від льоду, і такі, над якими нависає спресований сніговий покрів. Перед нами своєрідний сніговий дах, бо під впливом температури, сонячної радіації, близькості океану по краях звисають бурульки. На ньому наші герої. Це три пінгвіни. Автор зупинив цікавий момент. Наші птахи на казковому роздоріжжі.

Куди піти далі? Один пінгвін повертає наліво, збирається пірнати, інший обирає протилежну сторону, залишається на материку. А третій? Третій ще не вибрав напрямку, поки ще зупинився в роздумах.

Водній стихії присвячено фото «**Пляжні прапори. Голд-Кост. Квінзленд. Австралія. 2014**». «**Beach flags. Gold Coast. Queensland. Australia. 2014**». Прапори мають червоно-жовтий колір. Небезпека. На березі безлюдно. А океанські хвилі з білими гребінцями на відстані здаються такими спокійними.

Про сміливців, які долають водну стихію фотографія «**Плавці. Байрон Бей. Новий Південний Уельс. Австралія, 2018**». «**Swimmers. Byron Bay. New South Wales. Australia. 2018**». Двоє — він і вона — вже на березі, а хтось ще грається з хвилями. Велич океану захоплює, а люди — тільки маленькі часточки Природи.

«**Пінгвін-самітник. Земля Уїлкса. Антарктида, 2011**». «**Solitary penguin. Wilkes Land. Antarctica. 2011**». Така характеристика героя викликає співчуття. Крижина, на якій він знаходиться, достатньо велика, однак невідомо, куди течія її винесе. Але, як знати, можливо, у воді пташку очікує більша небезпека.

В загальній презентації виставки фото «**Пінгвіни на ковзанці. Земля Уїлкса. Антарктида. 2011**». «**Sliding penguins. Wilkes Land. Antarctica. 2011**» — одне із головних. І це, дійсно, так, бо зображення пінгвінів на фоні крижаної поверхні давно в світі стало візитівкою шостого континенту. Але автор знайшов свій, нетривіальний підхід до зображення. Кожен із птахів на своєму черевці знайшов спосіб швидкісного подолання снігового насту. А коли дивишся здалеку, то здається, що вони «летять» на білому тлі.

Приваблюють парадні монопортрети. Один із них «**Валабі. Маунт Баррел. Новий Південний Уельс. Австралія. 2018**». «**Wallaby. Mt. Burrell. New South Wales. Australia. 2018**». На фоні темної зелені суцільних дерев, у центрі, на схилі суцільного смарагдового оксамиту трави, на мить зупинився один із символів австралійського континенту. По-своєму граційна постать видає зацікавлення тварини кимось або чимось.

Поруч «**Крикливий пінгвін. Станція «Маріо Цукеллі». Антарктида. 2011**». «**Screaming penguin. Mario Zucchelli Station. Antarctica. 2011**».

Якщо попередня картина грає яскравими, сонячними барвами, то на цій світлині домінують стримані холодні кольори. Але враження не

менш захоплююче. Під впливом вітру, течій панує темно-синя мінлива оксамитова поверхня океанського простору. Майже на лінії горизонту знаходяться на певній відстані один від одного чотири айсберги. Вони ніби чатують природні багатства. А в правому ближньому до глядача куточку фотографії на верхівці скелі пінгвін — символ Антарктиди. Автор «піймав» найбільш емоційний момент, коли той подає голос про своє існування.

До речі, від такого співставлення виграють обидві картини.

Фотографія **«Попередження. Улуру. Північна територія Австралії. 2017».** **«Warning. Uluru, Northern Territory. Australia. 2017»** — друга візитівка презентації всієї виставки.

Десь справа, в стороні, залишилося гарне асфальтоване шосе з подвійною суцільною розділовою лінією. Перед нами місцина з ґрунтом теракотового кольору. На поверхні розкидані рештки сухої обгорілої деревини, сухе гілля. На відстані починаються зарості високої сухої трави. І це жовто-коричнєве море із вкрапленням темно-зеленого сягає до самого горизонту. Тільки де-не-де на відстані можна побачити окремі чи маленькі купки дерев. На передньому плані розміщені дорожні знаки **«WATCH FOR WILD»** з символами, що нагадують ящірку або крокодила. **«WACH FOR»** з малюнком велосипеда. Цікаво, що попередження сприймається двозначно: чи то людині потрібно бути обережною в дикій природі, чи то природу попереджають про втручання людини.

Автору притаманне почуття гумору, бажання підтримати оптимістичний настрій мешканців італійсько-французької станції **«Конкордія»**. В біло-блакитному просторі сама станція ледь-ледь видна. А на передньому плані поруч з імпровізованим покажчиком відстаней до великих міст швидше за все Австралії ми бачимо.... Що бачимо? Про це говорить назва світлини **«Кораблі сніжної пустелі. Станція «Конкордія». Антарктида.»**. **«Ships of the snow desert. Concordia Station. Antarctica»**. Перед нами міні-караван із трьох моделей верблюдів, пов'язаних мотузками, щоб не розбіглися, не втратили орієнтир. Що це? Реальність? Гра майстерності фотографа? Фотографічне марево? Комусь, напевно, пригадалася пустеля Сахара. Але автору відомо, що для спрощення пересування місцевими пустелями, в Австралії розводять і використовують верблюдів. Можливо, наспівуючи джазову композицію Дюка Елінгтона **«Караван»**,

фотомайстер поєднав у цьому веселому сюжеті п'ятий і шостий континенти. Він вміє погратися стереотипами, вигаданими людьми.

Світлина хоч і називається **«Безкрайне небо. Боурал. Новий Південний Уельс. Австралія. 2017»**. **«The vast sky. Bowral. New South Wals. Australia. 2017»**, але перед нами напівпустеля, жовто-коричневий океан сухої трави, злаків, який сягає до самого обрію. Ідесь, посередині зображеного, знаходиться саодинок дерево. Трава така висока, що дістає середини стовбура, а трохи вище починається його роздвоєння. Ці частини, як дві руки, здіймаються в голубе небо до сонця, яке їх спалило. На гілках жодного листочка, голий стовбур. Так, суворі умови існування на континенті.

Цей сюжет нагадав «Меморіал жертвам Чорнобиля, м-ко Народичі». Висять різні за розміром дзвони і поруч — сухий остов колись розкішного дерева. Всесвітній масштаб....

«Сходинки до неба. Станція «Конкордія». Антарктида. 2011». **«Stairway to heaven. Concordia Station. Antarctica. 2011»**. Суцільний біло-блакитний простір. Ще треба добре придивитися, де небо. На льодовій поверхні на певних відстанях розставлені тички з прапорцями. Одна з них на передньому плані фотографії. На ній вимірювальні прилади. Саме до неї за сюжетом приставлена драбина з дев'ятьма сходицями. Уявляєте, ніби господар приніс у залу звичайну домашню драбину, щоб поправити люстру під стелею. Чи реально це в умовах антарктичної пустелі? Сліди людей тільки навколо тички з приладами. Драбиною ніхто не користувався. Напевно, автор трохи іронічно зобразив намагання людей суттєво розкрити таємниці Природи. Ми все ще на початку цього шляху.

Фотографія **«Ката Тжута у сутінках. Північна територія Австралії. 2017»**. **«Kata Tjuta twilight. Northern Territory. Australia. 2017»** зацікавила екзотичною назвою і можливістю наблизитися до одного з національних парків Австралії. Перед нами рівнина, вкрита високою жовто-коричневою травою, поодинокі сухі дерева, і на горизонті, справа, гірська гряда бурого, червоно-коричневого кольору. Чотири схили, а далі — трохи нижчі ще два. У сутінках на тлі блакитно-рожевого неба можна уявити нахилені червоно-коричневі, теракотові гігантські спини назавжди замерлих дивовижних звірів.

До речі, поруч фотографія **«Айсберги. Станція «Кейси». Антарктида. 2011»**. **«Icebergs. Casey Station. Antarctica. 2011»**.

Попередній і цей знімки наочно відображають специфіку всієї виставки, авторський задум — співставлення.

Ката Тжута — старі гори на рівнині материка. Айсберг — крижана гора, що відкололася від материкового льоду і курсує за течією. З одного боку, червоно-коричневий колір скелястої гряди, з іншого — яскраво-білий айсберг. Жовто-коричнєве оточення сухих злаків на рівнині не так привабливе для ока, як темно-синя оксамитова поверхня води навколо айсбергів. Але якщо придивитися до поверхні обох прикладів гір, то можна зробити висновок: вони старі. Вітри, вологість, сонячна радіація, те, що ми звикли називати випробуванням часом, — все це зробило свою справу. З'явилася округлість країв, безліч тріщинок, углублень. Тобто поверхня, особливо видно у айсберга, нагадує шкіряний покрив людини, яка пододала столітній рубіж.

Серія фотознімків представляє наслідки діяльності людини в природі.

«Покинута станція «Уїлкс». Земля Уїлкса. Антарктида. 2011». **«Abandoned Wilkes Station. Wilkes Land. Antarctica. 2011».** Біло-сірі кольори підкреслюють сум від зазначеної події. Залишається сподіватися, що десь знайдено більш досконалі засоби, комфортні умови перебування зимівників на шостому континенті. А перед нами снігове оточення, скелястий виступ, на якому залишилася витягнута сферична споруда великих розмірів. Чимось вона мені нагадала батискаф капітана Немо із старого кінофільму, знятого за мотивами роману Жуль Верн.

Є фотографії, які зафіксували парадоксальність у діях людини, те, що викликає подив. Напевно, цьому присвячені дві з них. Перша називається **«Велосипедист у хуртовину. Станція «Конкордія». Антарктида. 2011».** **«Cycling in a snowstorm. Concordia Station. Antarctica. 2011».** Льодова поверхня утрамбована важкою технікою, і раптом рух велосипедиста. Так, він тепло одягнений, з рюкзаком. Але ж хуртовина. Куди він добереться?

Інша фотографія **«Мотель у сутінках. Наррабай. Новий Південний Уельс. Австралія. 2016».** **«Motel twilight. Narrabri. New South Wales. Australia. 2016».** Вздовж дороги червона цегляна стіна з написом MOTEL. Розміри напису на всю висоту стіни. Біля неї, де закінчується назва, стоїть автомобіль, далі — темні дерева. А що за стіною? Дійсно, все в сутінках....

Світлини «Зернохосвище. Наррабай. Новий Південний Уельс. Австралія. 2016». «Grain silo. Narrabri. New South Wales. Australia. 2016», «Промисловий пейзаж. Наррабай. Новий Південний Уельс. Австралія. 2016». «Industrial landscape. Narrabri. New South Wales. Australia. 2016» зображують масштабні сільськогосподарські, промислові споруди, ознаки цивілізації, комунікації, транспорт, асфальтовані дороги. І все це на тлі темно-сірих хмар, крізь які прокладає собі шлях біле сонце. Тому автор виставки знову повертає нас до Природи, її краси.

Фотографією «Життя у білій пустелі. Станція «Конкордія». Антарктида. 2011». «Life in a white desert. Concordia Station. Antarctica. 2011» автор нагадує глядачеві про повсякденне життя дослідників Антарктиди, про технічні наслідки їхньої присутності. Але нас найбільше приваблює світлина «Пейзаж Східної Антарктиди. 2011». «Eastern Antarctic landscape. Antarctica. 2011». Наостанку маємо можливість помилуватися таїнами шостого континенту. Холодні біло-блакитні кольори. Рельєф і небо здаються суцільними. Подекуди проглядають вершечки скель. І тільки панівний вітер залишає загадкові сліди на сніговій поверхні.

Повним контрастом попереднім картинам, кольоровим «вибухом» слугує фотографія «Улуру на світанку. Північна територія Австралії. 2017». «Uluru sunrise. Northern Territory. Australia. 2017». Запропонований пейзаж дає можливість зрозуміти, чому Австралію ще називають «темно-коричневою країною». Перед нами червоно-коричнева земля, стелеться густий трав'яний покрів, чагарникові зарості темно-бордового кольору, далі коричнева смуга дерев. А за нею яскраво-жовтий горизонт, що міниться кольорами спектру до червоного, на фоні якого (і це диво!) хмарки з синім відтінком. Спекотне сонце підіймається. На світлині займається новий день Австралії.

Монолог може лунає і далі. Процес пізнання нового не зупинити. Крім цього, побачене спонукає нас вступити в діалог з автором, уважніше придивлятися до навколишнього і поцінувати красу і неповторність тієї землі, де народилися.

— o —

ЖИТОМИР У ТВОРЧОСТІ Л. ФЕДОРЧУКА
(ПОВІСТЬ «СОБАЧЕ ЖИТТЯ»)

***Анотація.** У статті розглядається часопросторовий феномен Житомира у прозі житомирського письменника-мемуариста Леоніда Федорчука. Вивчаються особливості розкриття образу міста в загальній образній системі твору.*

***Ключові слова:** мемуари, хронотоп, урбаністична тема.*

Виклад основного матеріалу. Житомирська прозова школа давно стала надбанням історії національної літератури, презентуючи Україні і світу невелике, затишне, дуже провінційне місто, що завжди перебувало в тіні величного Києва. Більшість письменників цієї школи починали з локальних історій про цікавих людей і знакові місця Житомира, а потім перебирались у столицю. Але житомирська школа все одно має важливий маркер — часопростір у творчості її представників міцно прив'язаний до Житомира [3]. На жаль, спадщина Леоніда Івановича Федорчука не розглядається в контексті житомирської школи, що видається нам несправедливим, бо його творчість має всі ознаки приналежності до цього літературного феномену, хоч мало вивчена і поцінована. Його мемуари про життя і роботу в Житомирі добре вкладаються в парадигму особливостей прозової житомирської традиції. Однак житомирська школа була і залишається предметом зацікавлення багатьох учених, зокрема В. Шевчука, В. Даниленка, О. Юрчук, А. Савенця, В. Єршова та інших, а от спадщина Л. Федорчука мало досліджена, за малим винятком [2].

Особливо цікавим і актуальним видається нам вивчення часопросторового виміру Житомира у творах Л. Федорчука, бо він представлений прямо, без натяків і недомовок, топографічні назви, знакові для кожного жителя місцини, символічні локації міста і його околиць розкриваються всім охочим більше дізнатись про старовинне місто на Тетереві. Письменник веде нас вулицями Житомира, описує його природу, річку, історичні місця, парки і сквери, магазини і базари, лікарні і підприємства, околиці і центр. Усе це на відстані певного часу,

бо розповідь обіймає більше, ніж півстоліття, тому хронотоп провінційного міста постійно міняється і наповнюється новим сенсом.

Мета і завдання статті — дослідити особливості творення часопростору Житомира в мемуарах Л. Федорчука, де місто стає не просто тлом для розвитку подій, а важливим елементом оповіді, розкриваючи і свій характер, і характери головних дійових осіб. Час і простір не залишаються незмінними, вони ніби підкреслюють ідею про невідпинний плін життя, яку намагається донести нам автор.

Матеріалом для дослідження є повість Л. Федорчука «Собаче життя, чи Пауза для естрадина з оркестром», яка вийшла в 2009 р. в Житомирі в однойменній збірці, що вміщувала також новели і поезії. Автор, Леонід Іванович Федорчук (1939-2014), доволі відома серед певного житомир'ян людина, активна і творча, прагнув донести до сучасників непросту історію своєї родини, а також розповісти про досягнення у випуску на заводі «Електровимірювач» унікальних електроінструментів. Так постала мінлива і цікава епопея життя країни в післявоєнний період і на цьому тлі історія багатьох людей, включно з автором, його дружиною, донькою. Велика увага приділена домашнім улюбленцям сім'ї, собакам, що стало лейтмотивом твору і дало йому назву, хоч вона стосується і життя людей в переносному і не дуже втішному значенні.

Особливе місце в мемуарах займає образ Житомира, теж дуже мінливий, часопростір його то розширюється до приміських сіл, то стискається до кількох вулиць. Це залежить від описаного періоду, що допомагає розкрити драму людини, яка на схилі літ залишається практично на самоті із містом. Сам час теж міняється, бо початок розповіді – це автобіографія автора, народженого до війни, місто він пам'ятає розбитим, в руїнах, його дитинство пройшло серед цих руїн (новела «Пташечка і комашечка»). Далі місто стає ніби меншим, але розширюється за рахунок околиць.

Певні особливості зображення урбаністичної теми у творі пов'язані з тим, що основною сюжетною лінією виступає виробнича, бо маємо поєднання мемуаристики і рис виробничого роману. Основною локацією є знаменитий колись житомирський завод «Електровимірювач», де автор трудився інженером-конструктором. Часто події крутяться навколо цього місця, якого сьогодні вже практично не існує. І всі інші локації так чи інакше з ним зв'язані, як наприклад, відомий до сьогодні всім містянам гастроном «Темп», який

знаходився близько від заводу. У 70-ті роки ХХ століття цей гастроном часто ставав плацдармом для боїв за дефіцит серед колег автора, описаних в новелі «У Вас з яйцями все в порядку?».

Але часопростір міста не обмежується історичним центром і урбанізмом, бо це місто провінційне, тому воно вкорінене у свої сільські околиці. Автор народився в Житомирі, жив у місті з невеликими перервами від самого народження і до смерті. Л. Федорчук часто описує мальовничі околиці, згадує живописні місцини, що стали знаковими, наприклад, знамениту скелю Голова Чацького чи прекрасні плеса притоки Тетерева — невеличкої річки Гнилоп'яті, де така чудова рибалка. Все це складає ніби орбіти Житомира, які були доступні автору замолоду, але з часом вони стискаються до 4 вулиць у історичному районі Житнього ринку: «...все хороше рано чи пізно закінчується, прийшов, певно, останній період мого життя, замкнений у квадраті чотирьох житомирських вулиць — Хлібна, Київська, Гоголівська і Шелушкова. Ось тут протікає воістину Собаче життя» [1, с. 57] (переклад з російської наш — М.Ф.).

Локація оповіді не обмежується лише Житомиром, автор розповідає про своє навчання в Одесі, а також про іркутський період, який тривав 15 років. Є також історії про подорожі до Києва, Криму. Однак, часу і місця цим подіям у житті відводиться дуже мало, крім того, тільки Житомир постає у реалістичній об'єктивності, навіть документальності, бо Л. Федорчук не тільки використовує загальну топоніміку, а й прописує точні адреси, включно з номерами будинків і квартир, описами маршрутів. Таким чином, оповідь стає більш приватною, нагадує особистий щоденник, нотатник, що додає їй інтимності і буде більш довірливі стосунки з читачем. Узагалі, створюється враження, що повість написана житомирянином для житомирян, бо в ній місто постає у звичній кожному жителю буденності, автор мало пояснює, де відбуваються події і як місцевість на них впливає. Тільки житомирянин може легко уявити часово-просторові рамки того чи іншого епізоду, бо знає, про які місця і про які відстані між ними йдеться. Це не значить, що мемуари мають тільки локальне значення, навпаки, вони описують значні досягнення у становленні електромусики в межах усієї країни, тим більше, що завод «Електровимірювач» був відомий далеко за її межами. Але хронотоп провінційного міста все ж проявляється постійно, визначаючи і плин оповіді, і її сенс.

Повість Л. Федорчука належить до доволі рідкісного в українській літературі жанру: це мемуари, що межують з виробничим романом. Також ця повість написана в оригінальній формі, складається вона не просто з розділів, а з розділів-новел, не зв'язаних хронологічно. Це дозволило автору розімкнути час і простір, зробити їх рухомими, а не статичними, мінливими і кожного разу наповненими різним сенсом. Ті самі місця Житомира в різний час постають у різному ракурсі, що вибудовує його строкату і роз'єднану картину, яка водночас для автора і його читачів залишається єдиною і завершеною. Таким чином, урбаністичний хронотоп переростає з топографічного у психологічний, а місто стає чимось значно більшим, ніж локація для подій.

Творчість Л. Федорчука відома небагатьом у Житомирі і за його межами, але він належить до тих авторів, які, знаходячись у доволі вузькому часопросторі свого провінційного міста, роблять його символічним місцем, де життя проявляється не менш наполегливо, ніж у великому світі. Творчість цього письменника варта подальшої популяризації і дослідження, зокрема і в площині вивчення урбаністичної теми в українській літературі нового часу.

Література та джерела

1. Федорчук Л.І. Собаче життя, чи Пауза для естрадина з оркестром. Проза та поезія. Рос. мовою. — Житомир : Рута, 2009. — 352 с.
2. Франчук М. На межі мемуаристики і виробничого роману: творчість Леоніда Федорчука / М. Франчук // Волинь філологічна: текст і контекст. Література non-fiction: зб. наук. пр. / Упоряд. Н.Г. Колошук, Т.П. Левчук. — Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2018. — Вип. 25. — С. 253-260.
3. Юрчук О. Житомирська прозова школа: нативізм (В. Шевчук) і контракультурація (В. Даниленко) / О. Юрчук // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. — 2010. — № 20. — С. 218-231.

— о —

УДК 908

СЛЕНІНА Є.Г.
(м. Житомир)

ВЕКТОР ЛЮДЯНОСТІ

***Анотація.** В статті розкрито роздуми автора з приводу побаченого на виставці «На далеких берегах Антарктиди» в Житомирському обласному краєзнавчому музеї).*

***Ключові слова:** Антарктида, фотографії, материк, пінгвіни, виставка.*

Виклад основного матеріалу. Людина, яка мандрує, реально переміщається по землі чи тільки в думках, завжди стикається з існуючим порядком у різноманітності світу. У той же час дивується, що світ тісний. Все в довкіллі близьке, взаємозалежне, взаємопов'язане і нескінченно різноманітне.

Пригадується з дитинства велика політична карта світу, яка висіла на стіні в кімнаті. Після засвоєння місць знаходження столиць країн, назви яких постійно повторювалися в засобах масової інформації, мій погляд мимоволі притягувала своєю химерно порізаною кромкою територія шостого континенту. Антарктида, Південний полюс.... Зацікавлювали назви: «Земля такого-то», «Земля такої-то». Частіше подобалося повторювати: «Земля королеви Мод».

І ось зовсім недавно виставка «На далеких берегах Антарктиди» в Житомирському обласному краєзнавчому музеї рішуче наблизилася знову до шостого континенту.

Треба зазначити, що саме фотографії передають усю глибину діалектики взаємозв'язків «людина-природа», «людина-людина», «людина-техніка», різноманітність світу. Хочеться висловити слова вдячності авторам виставки за організацію наповненості простору фотознімками.

Глядачу надана географічна карта Антарктиди в зручному для сприймання масштабі. Відшукуємо її західну частину. Ось зігнутий «язык» Антарктичного півострова. На схід — море Веддела, на захід — море Белінсгаузена, прямо на північ — Атлантичний океан і, нарешті, значок-показчик «Vernadsky (Ukr)». Далі координати, які ми ще не раз побачимо на листівках, вимпелах і в зовсім несподіваних місцях:

65°15'S

64°16'W

З друкованої інформації:

«На о. Галіндез, за 7 км від західного узбережжя Антарктичного півострова, в умовах південної полярної області нашої планети з 1996 р. діє єдина українська наукова антарктична станція.

Заснована у 1953 р. як британська станція «Фарадей» в лютому 1996 р. придбана Україною за символічну ціну 1 фунт стерлінгу Британії і перейменована на честь видатного українського вченого, академіка В.І. Вернадського, першого Президента НАН України».

І перша ж фотографія відкриває панораму на материк, на вражаючий вигляд засніжених гір.

Проте ми затримаємося біля фотографії барвисто оформленого флюгера. Це потім на значках, вимпелах ми побачимо такий напис WORLD' END. А зараз повторюємо промовисті для нас рядки:

«Одеса - 15010 км

Київ - 15168 км»

Десь у цьому проміжку і наше місто.

Далі парадні фотографії учасників XVIII, XX, XXIII експедицій. Вони в повній екіпіровці — громадяни Світу, представники світової цивілізації.

З друкованої інформації:

«Проводяться наукові фундаментальні дослідження, пов'язані з фізикою полярного геокосмосу і сонячно-земних зв'язків, ядерно-фізичні дослідження Землі та атмосфери.

Національний антарктичний центр є національним оператором України в Антарктиді».

Окремі фотографії це й ілюструють. Наприклад, «Доктор Валерій Семенюк», «Біолог Дмитро Пилипенко біля тюленя», «Віктор Лук'ященко поруч зі зграєю тюленів-крабоїдів». Герой фото «Олександр Зулас, гідролог-метеоролог» в гідрокостюмі нагадує космонавта-дослідника океанічного Космосу.

Наступні фотографії дозволяють зазирнути в кают-компанію зимівників. Яскравість, строкатість оформлення інтер'єру, різноманітність форм вимпелів, шевронів, прапорів і прапорців, що його оздоблюють, та зовнішній вигляд мешканців приміщення переконливо доводять, що опинилися (хай не великі розміри!) на території нашої Батьківщини, України.

Урочисто підтверджує цю думку фотопортрет малинчанина Василя Омеляновича — учасника чотирьох експедицій. Він — у вишиванці, прикрашеній стилізованим зображенням цвіту льону, що так притаманно Житомирщині. А тримає він у руках значних розмірів пиріг, поверхня якого оформлена у вигляді нашого державного символу (прапор), а на ньому емблема ювілейної експедиції в Антарктиді.

З друкованої інформації:

«Це система зі своєю власною інфраструктурою, яка забезпечує протягом року 10 будівель, двоповерховий житловий будинок з кают-компанією, бібліотекою, їдальнею, робочими офісами, 2 магнітних

павільйони; ДИЧ-лабораторія для вивчення верхніх шарів атмосфери, аварійна база, склади, дизельна.

Цілий рік працюють 12 полярників, під час зміни їх стає 24».

Безперечно, поділяємо думку, що особисті речі учасників експедицій, подарунки гостей станції, науково-допоміжна література, геологічні та зоологічні колекції, яйця пінгвінів, скелетні панцирі морських їжаків, зовнішні оболонки молюсків, гербарії роблять виставку глибоко пізнавальною.

Назви зразків корисних копалин: кальцинит, кварц, базальт, яшма, мідний колчедан у габроїдній породі — нагадують нам, що ці породи характерні і для нашої місцевості.

Є можливість здивуватися ювелірній формі і розмірам окулярів зимівника, яким властивий високий ступінь захисту від ультрафіолетового випромінювання.

Автори фото не пригнічують глядачів складністю перебування на острові шостого континенту. Тільки окремі знімки-штрихи дають інформацію для роздумів. Серед них: «Антарктичний пейзаж», «Тектонічна тріщина», «Замело. Будиночок Ворд — одна з перших британських науково-дослідницьких антарктичних станцій»: все занесено снігом, виглядає тільки дах. «Засніжені пінгвіни» — дивимосся на три фігурки пінгвінів, які вже на половину засипані снігом, і поруч ще в трьох місцях — натяк на присутність живих істот.

Привертає увагу силует судна «National Geographic Explorer» серед крижин. Складається враження, що корабель у льодовому полоні.

Серед хвиль, залишків льоду антарктичний символ самотності «Скеля-останець».

Одна із найбільш вражаючих фотографій називається дуже скромно — «Доріжка до станції». Вона оформлена в кольоровому стилі триптиху, про який розмова буде далі. Величні ступки розкриті, і перед нами крижана стіна метрів отак до шести, навпроти — крижана стіна подібної же висоти, а між ними вузький прохід — дорога до житла, до тепла.

На світлині «Повернення на станцію» бачимо в снігу глибокий слід людини, яка крокує.

Є фотографія, яка мимохіть повертає нас до початку нашої розповіді, розмови про різноманітність. «Антарктична зима (серпень)». Видно, видався погідний деньок. Двоє зимівників у повній екіпіровці,

стоячи на лижах, на хвилинку затрималися на сніговій поверхні. За ними, віддалік, вражаючих розмірів крижаний стовп.

Багато фотографій створюють уяву про ті місця, які оточують зимівників. Цікавість викликає також фото «Вигляд станції «Академік Вернадський» з куполу о. Галіндез» — у сонячному промінні острівець скельної породи, оточений водою з плаваючими крижинами.

Фото «Сутінки» — контури будівель станції, її технічних конструкцій. Достатньо часто повторюється сюжет — водні протоки, засніжені скелі і, звичайно, айсберги. Айсберги різноманітної конфігурації. Брили льоду гострокінцеві поруч зі скелями. Вони можуть бути і пологими, але в прозорій воді бачимо їх у вигляді перевернутих гір.

У блоці з 6 частин особливо сприймається в яскраво-голубих тонах білизна контурів льодовика на острові Галіндез з такою значущою для нас назвою «Голова Чацького». Так, значущою, бо в Житомирі існує визначна скельна пам'ятка з аналогічною назвою.

Зимівники у фотографіях відмітили естетичну складову своїх наукових спостережень. Тільки в цій місцевості вони вперше спостерігали за явищем, якому згодом дали назву «Біла райдуга», змогли зберегти на плівці «Сочевицеподібні та перламутрові хмари» та ще раз захопитися можливостями Природи-художника, яка сміливо використовує палітру від бежевого, помаранчево-червоного до темно-бузкового, фіолетового тону або на фіалковому залишає біло-рожевий «мазок» хмарки. А далі - темні хмари над засніженими скелями.

Привертає увагу величний, завдяки кольоровому рішення, триптих. Три картини-пейзажі із серії «Фотографії як витвори мистецтва». Ось та, що зліва. Уявимо розкриті темні стулки жалюзей і ми побачимо «Перший лід на світанку». На тлі від червоного до фіолетового виділено те, що зображено на передньому плані. Вітер, підводні течії, температура повітря зробили химерними візерунки на льоду. Але в той же час подумалося, що Природа в чомусь уже повторилася. Побачене мимовільно нагадало потріскану поверхню пустелі, яка прагне вологи.

В центральній картині теж домінують холодні кольори, проте світло-жовта смуга сонячного світла робить більш яскравими мачти яхти «Podorage», підкреслює красу, але не менше захоплення викликає її дзеркальне відображення у воді.

Третя картина — справа. Червоні, фіолетові кольори виділяють крижану брилу в правій частині фотографії. Так, ми бачимо те, що названо автором «Антарктична гаргуля на о. Вінтер». Яскравість, білизна гіпнотично притягують погляд глядача. Протилежну частину картини автор залишив у темних тонах. Там рівна лінія краю фотографії, нижня частина якої достатньо точно урівноважена затемненою брилою льоду. І ми сприймаємо це як контури колони з базою. Взагалі можемо уявити, що знаходимося під склепінням готичного храму ось тут, в Антарктиді. Де знаменитий флюгер? Житомир — 15036 км? Париж з його готикою — поруч!!!

Інша серія фотографій.

Вишуканість сіро-голубого тону. На його тлі чіткість, стрункість силуєту барки «Еуроре».

Сюжет наступної картини викликає посмішку своєю зворушливістю. Тюлень Уеддела мордочку прикрив лапкою-ластом. Ніби засоромився, що його сфотографували.

Далі — «Пляж на мисах Пінгвін та Піджин» — суворість краю: скелі, брили льоду, поросль лишайника і те, що все це оживляє — фігурки пінгвінів.

Ще один блок картин складається з чотирьох фотографій. Перша картина «Токування». Витягнута струнка фігурка пінгвіна. Вічний поклик життя, продовження роду. Друга картина «Хто — на суходіл, а хто — у воду». Безперечна удача автора — зафіксувати момент, коли один пінгвін стрибає в воду, а інший в цей же час вистрибує з води на лід. Завжди зацікавлювало, як це йому вдається «вистрілити», тобто вистрибнути з води.

На третій фотографії зображена сім'я пінгвінів. Пара дорослих, один із них подає голос, тому що дзьоб відкрито. І біля лап малюк, який пригорнувся до нього. Навколо каміння, лишайники. Картина на всі часи. Це фото — своєрідне дзеркало, яке дає можливість ненав'язливо нагадати людині про його власний дім, про членів сім'ї, близьких.

А четверта фотографія охоплює широкий простір скель, який покритий лишайником, і представляє багаточисельне місцеве населення. Недарма її назва «Колоніальне поселення пінгвінів та бакланів на о. Пітерман».

Можна ближче побачити цілковито зворушливий портрет пташеняти пінгвіна Аделі. Ще весь у сіро-коричневому пуху, який світлішає до низу черевця, біля ніг. І тільки крильця, за допомогою

яких він не літає, натякають на дорослість. Як вдало помітив фотограф, пташеня, напевно, тільки-но закінчило чистити пір'я. Пушок приліпився і так кумедно тримається на дзьобику.

Автору фотографій сподобалися пташеня мартина домініканського і спокійно позуючий мартин Франкліна. А баклан синьоокий - на кублі, тому розкрив дзьоба, агресивний. Йому є що захищати. В заглибленні скелі, яке обкладено лишайником, три яйця.

Глядачу надана можливість побачити «портрет» симпатичного дитинчати тюленя Уеддела. Поступово починаємо відмічати, що бородатий пінгвін відрізняється від пінгвіна Магеллана.

На морських, океанських просторах є де розвернутися тваринному світу крупних розмірів. Доказом тому слугують фотографії, на яких збережено і допитливих китів-горбачів, і молодих косаток, і фонтануючого кита-горбача.

На пам'ять залишається на фоні льодовика «метелик» кита під час занурення його у водну стихію. Це зображення було потім розтиражоване у вигляді символів на багатьох вимпелах, прапорцях.

А ось фотографія, яка змушує пильніше придивитися до її героя. Це морський леопард. Вигляд з боку на такого собі значного в розмірах тілесного «пузиря» з розкритою зубатою пащею. Безперечно, перед нами загроза для пінгвінів і тюленей. Поруч — морський слон теж голосно заявляє про себе, розкрив пащу, максимально наближену до глядача автором фото. На певній відстані ми можемо побачити дитинча морського слона. У сніговому заглибленні, на спині, з піднятою лапою і розкритою пащею він вже проявляє норів дорослої особини.

На виставці наведені зразки водної та наземної рослинності Антарктиди. Кожний з них привертає до себе увагу глядача чи то кольором, чи то формою, веде боротьбу за існування. У будь-якій прогаліні серед снігу можна побачити лишайники оранжевого, жовтого або темно-сірого, свинцевого кольору. Мабуть, доречно виділити фотографію «Перлинниця антарктична». Маленький оазис — кущики яскравої зелені з фрагментами жовтого. Це так нагадало узлісок за 18 км від нашого міста на початку весни. Серед засохлої багаторічної рослинності такі ж островки яскравої зелені, щоправда, з додаванням блакитних, білих первоцвітів. Але на антарктичному острові лісу немає.

Досить пізнавальна фотографія «Мартин домініканський та його гніздо». Наш герой у білому і чорному з вкрапленням сизих пір'їн.

Крила довші, ніж хвіст. У гнізді-заглибині, яке вкрите засохлим і місцями зеленим лишайником з додаванням пташиних пір'їнок, бачимо три яйця. Цікаве обрамлення гнізда. Це різноманітні за формою і кольором панцирі-шкарлупки — все, що залишилося від молюсків, які слугували їжею.

У блоці з восьми фотографій центр — яскравий, сонячний. Перед нами пташеня південно-полярного поморника. Незвично яскрава зелень, на фоні якої в скельному заглибленні світло-коричнева жива грудочка створює відчуття тендітності існування всього живого.

Виставка дозволяє розширити горизонти звичного, осмислити побачене і зробити ще один важливий висновок. Професіоналізм і взаєморозуміння: здатність побачити, вивчити, передати і зберегти гармонію нашого суперечливого і чудового світу — ось вектори благополуччя соціуму.

— о —

УДК 379.8(477.43/.44):638.1]:796.5:39

ДМИТРЕНКО А.

(м. Луцьк)

БДЖІЛЬНИЦТВО ЖИТОМИРЩИНИ ЯК ОБ'ЄКТ НЕМАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ТА ЙОГО МІСЦЕ В СИСТЕМІ ЕТНО- І ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ

***Анотація.** На основі матеріалів історико-етнографічної експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф висвітлено сучасний стан і традиції бджільницького промислу у селах Ємільчинського і Новоград-Волинського районів Житомирської області; проаналізовано поширеність бджільницького промислу в різних селах; збереженість традиційних бортницьких пристосувань а також виробничих знань, пов'язаних із доглядом за бджолами у колодних і рамкових вуликах; проблеми в розвитку бджільництва на сучасному етапі; зміни, що відбулися у бджільництві впродовж другої половини XX — початку XXI ст.*

***Ключові слова.** Правобережне Полісся, Житомирське Полісся, нематеріальна культурна спадщина, бджільництво, бортництво,*

колодне бджільництво, лісове бджільництво, пасічництво, етнотуризм, зелений туризм.

Виклад основного матеріалу. В останні десятиліття в Україні активно розвивається сфера етно- та зеленого туризму. Все більше людей, намагаючись відпочити від міського темпу життя, їдуть у сільську місцевість. У зв'язку з цим зростає попит не тільки на екологічні продукти харчування, а й виникає потреба побачити щось нове, познайомитись з культурою того чи іншого регіону України. Зоною активного відпочинку стають не тільки Карпати, а й Полісся, багате на водойми, ліси, привітних людей, які дотепер бережуть у своїй пам'яті не тільки звичаї й обряди свого краю, а й численні матеріальні артефакти, що можуть викликати зацікавлення в туристів.

Цікавим етнокультурним явищем Житомирського Полісся є бджільництво, особливо його давня форма — бортництво — унікальний об'єкт нематеріальної культурної спадщини. Прийняття Конвенції «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» сприяло зростанню інтересу до різних її об'єктів, у т. ч. і до бджільництва. Україна формує національний Перелік об'єктів НКС, окремі з них вже включені до Репрезентативного Списку нематеріальної культурної спадщини людства, що є аналогом Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Зараз Україна, Білорусь і Польща працюють над внесенням до Репрезентативного Списку і бортництва [1]. У зв'язку з цим вивчення бджільництва є актуальним, що дозволить і розробку спеціальних туристичних маршрутів по ознайомленню з традиціями поліського бджолярства.

На основі експедиційних матеріалів проаналізуємо стан бджільницького промислу у селах Ємільчнського та Новоград-Волинського районів і збереження традицій промислу. Варто відзначити, що рівень розвитку бджільництва сьогодні залежить від ряду факторів. Наприклад, наявність або відсутність лісу біля села впливає не тільки на розвиток лісового бджільництва, але й забезпечує медоносами домашніх бджіл. Негативний вплив на розвиток бджільництва має запустіння полів після розвалу колгоспів, що також привело до зменшення медоносів, а отже, й бджіл. Та особливої шкоди бджолярству завдають хвороби бджіл, що масово поширились в останні десятиліття. Та все ж, бджільництво в регіоні залишається достатньо розвинутим і може бути включене в систему етно- та зеленого туризму.

Навколо села Кочичине багато лісу, тому раніше бджільництво було виключно лісовим. В останні роки, у зв'язку з вирізуванням лісу і поширенням бджолодерством, лісове бджільництво занепало. Колодні вулики з лісу перевезені в село. Сьогодні вони є на пасіках кількох господарів, але використовуються переважно як ловушки — щоб сів рій, якого потім переселяють у рамкові вулики. Окремі господарі все ж продовжують утримувати бджіл у колодах і на домашніх пасіках. На садибі М. Греська, наприклад, стоять великі за розмірами колоди, видовбані за давньою традиційною технологією — через довж, які дісталися йому від тестя Терешка. Є в селі й рамкові пасіки, в тому числі одна велика. Однак традиції давнього промислу поступово вмирають, на чому й наголошував респондент: *«Вимерли пчоловоди, вимерло і ремесло»* [8].

А от А. Балюрко із с. Рудня Іванківська вважає, що сьогодні бджільництво більш розвинене, ніж раніше: *«Я вам скажу, що зара більше є, як тоді було. Так. А у нас, взагалі, в селі мало їх було. У трьох хазяїв тільки»*. Але до війни побутували лише колодні вулики, які стояли переважно по лісах: *«А вдома не навчилися ті рамки робить. У лісі було»*. Зараз переважають рамкові. На хуторі є велика колодна пасіка, зберігаються бортницькі пристосування, а бджоляр досконало володіє секретами давнього промислу [7].

Близько від лісу розташоване і село Велика Глумча. Тому бджолярство тут залишається доволі розвинутим. Є рамкові і велика колодна пасіка. Колись колоди стояли по лісах, по полях, де були великі дерева: *«...в нас в лісі [...]. Наветі по полях стояли. Сосни, дерева старинніє стояли і на цих деревах вулики були. Цих, ну, і так би дедов. Таких, як мой батько. Ето, як мой дід»*. В колишнього егера І.Тукайла в лісі раніше було більше 70 вуликів, які виготовив сам: *«То, то було в мене сємдесят вульов по лісі кругом. А зара лес повиризували... Да. Сам наризав, уручну. Дерево найшов гниле. Наризав. Видовбав. Коня десь у когось попросив, да вивьоз і сам вітягнув на дерево. Так любив пчоли! І зара люблю»*. Його вулики стояли за 15-29 км від дому. Респондент прекрасно пам'ятає і справжні борті, які колись були по лісі. Мав борті і його дід: *«Єсть, це у мого діда тоже була. Це було до війни»*. У І. Тукайла і зараз ще є по лісу власноруч виготовлені борті: *«Да! Є в мене. Є! Й я счас поробив, єсть у мене»*. В останні роки ліс масово вирізують, що привело до швидкого скорочення лісового бджільництва. Тому переважна більшість

колодних вуликів розміщені на домашніх пасіках. Але є ще й по лісах: *«Ше й мої є, стоять в лесі»* Бджільництво для І. Тукайла — родинне заняття: *«Це потомство ще, оці вуллі, займалися вулями цими. А в рамочних ранче поняття не мали»*. Бджолярем був дід Ананій і батько респондента Кирило [9].

Дуже розвинутим бджільництво було і в с. Підлуби. Багато колодних вуликів стояло по лісах: *«О! В лісі повно було. Даже тисе були, вуллі. Да, колоди. Цепляли по дереву, отако. Колоди здоровіє. Ше й зара в мене колода»*. Зараз колодних вуликів немає. Лише на одному подвір'ї залишилось дві колоди, але людей, які ними займалися, немає. В останні роки зменшується кількість бджіл, що спричинене масовим застосуванням хімічних засобів у сільському господарстві: *«Потому шо, дивись, бульбу кропиш, все кропиш, а вони ж то сядають. Отак прийдеши, то вже тут на досточці вже й лежить. Пропадає»* [6].

Близько розміщене до лісу і село Лука, тому лісове бджільництво тут було дуже розвинутим. Раніше бджоли були майже в кожній хаті. Колоди в лісі стояли до останніх років: *«[А. Д. У вашого діда стояли?] Стояли. Ше й багато. В нас це, ше як був батько, ну, вин загинув на фронті [...], то перед цим було тридцать два, чи тридцять три рої. Довбані. І всі були по лесі. Там, штук п'ять було коло хати»*. Зараз колодні і рамкові вулики розміщені переважно на домашніх пасіках. У родині Андрія Самченка бджільництво — спадкове родинне заняття — займались прадід, дід, батько — *«всі займалися»*. На його пасіці є ще дідівські і прадідівські колодні вулики: *«Ну, наведено вже прадед робив. То я не знаю. Це ше дуже старі! Вже тепер нема таких сосон»*. З бортницьких пристосувань у А. Самченка є старе бортне колесо для піднімання колодних вуликів на дерева, а також липовий «короб» для вибирання меду з лісових вуллів [17].

У с. Андріївчів лісового бджільництва не пам'ятають. Зараз бджіл у селі дуже багато. Пасіки з рамковими вулики мають багато господарів. Є й великі рамкові пасіки (понад сто вуликів). Лише в одного господаря є колодні вулики, які використовуються переважно як ловушки. Стоять на землі і на деревах на садибі. Бджільництвом займаються переважно молоді і середнього віку господарі. Старих пасічників немає. За селом, біля витоків р. Уборть поставили своєрідний пам'ятник — вулик-колоду.

У с. Березники про лісове бджільництво знають. Респондент бачив як за допомогою бортного колеса піднімали на дерево колоди.

Однак лісові колоди часто розорювали бджолодери. Сьогодні в селі переважно невеликі рамкові пасіки. В одного господаря є велика пасіка з рамкових вуликів. Є й колодні вулики. Зокрема, на подвір'ї Чайковської Ніни стоїть вісім колодних вуликів. Частина з них вже зруйнована, один лежить, але два заселених. Тільки один тоненький, решта всі великі, товсті, тобто старі. В.Лук'янчук займається бджільництвом з 1952 р. Ще й тепер має понад 20 сімей. Перший вулик був колодним. Сьогодні залишились лише рамкові [27].

У с. Сергіївка було розвинуте лісове бджільництво. Зараз домашнє. На великій рамковій пасіці родини Яценків є старі дідівські колодні вулики, розміщені на землі і на деревах. Респондент пам'ятає про звичай, яких дотримувались у їхній родині: *«Все таке я помню. Добре так запамніла. Оце, баба каже, занеси на покуть кутю, щоб дідови пчоли роїлися. В дідових рукавицях. Так казала. Да! Шоб пчоли роїлися!»* [28].

У с. Середи раніше бджіл було багато. Зараз бджіл менше, але на пасіках є й колодні і рамкові вулики: *«... було, да, було. Зара мало є [...]. Є ще колоди. Є»*. Лісового бджільництва немає, так як справжній дорослий ліс дуже далеко від села: *«А в нас нема. У нас нема дерев у лесі таких»*. Респондент пам'ятає старі липи, в дуплах яких водилися бджоли: *«Липи були. Вже вони тут большинство попадали вже. Скільки ж вони можуть? То в липах були пчоли ці, тоже. Дупло в липи і там і пчоли виводились»* [2].

У с. Велика Цвіля — колодних вуликів немає після війни. Село горіло і всі старі колодні вулики також погоріли. Залишились тільки ті, що були в лісі. Однак тепер і їх вже немає. Великих пасік також немає. Раніше в селі був чоловік, що мав більше 150 сімей у рамкових вуликах, однак після його смерті пасіка занепала. Але потомственні бджолярі є й сьогодні. У С. Бочковського бджільництвом займався дід і батько: *«І дід мой займавса, і батьки мої займалися. Всі були пчоловодами [...] вони мене, як-то з детства інтересовали. Потому що я помню ще в той період, як батько держав пчил, я ще малий був [...]». Ну, й воно мене прямо тянуло до того»* [3].

У с. Серби є рамкові пасіки. До війни, коли жили по волоках, було багато колодних вуликів: *«Кажен мав свою землю. І мав своє улля, і все»* [5]; *«Скризь вони були. То в мене дід був тута. Там були вулики [...]». Вони погнили і їх порубали»* [4] і збирпли багато меду: *«Ну, були, були вулики. А колись вуликів, таких спеціальних [рамкових — А. Д.],*

було дуже мало. То не помню, в мене батькув батько, дід і материн батько. Вони обоє були бджолярі. Материн батько мав, як война почалась [...], то в його меду було, стояли отакіі дерев'яніє такіє, діжки називалися [...]. Там їх було мабуть штук чотири, чи п'ять. Цей мед такий засахарився, о [...]. То він цього, меду, значить, як жили на цих волоках, він його багато вже у його було. Тоді люди багато того мали меду. Бо то була й природа наче, всьо. І все пропало вже». Ще у 1950-х рр. рамкові вулики були лише у трьох господарів, а колодних було дуже багато, в тому числі й по лісах. Скорочення бджільництва, на думку респондента, розпочалося з масовою колективізацією: «А послі, послі вже тис колгоспи стали. Почали ту землю горать. Усе воно пропало [...], все унічтожилось. І так того меду більш і не було [...]. Цей дід, і тей помер дід, і цей помер уже. Не було вже цих пчол. Ше так держали так по одном вулику. Всьо, послі не було» [5].

Села Сімаківка і Степанівка розміщені дуже далеко від лісу, тому лісового бджільництва не було. Але раніше було багато колодних вуликів. Зараз немає. Рамкових не багато. У с. Сімаківка зафіксовано розміщення маленької рамкової ловушки на дереві. Респонденти відзначають, що в останні роки бджоли часто гинуть. Серед причин явища називають і мобільний зв'язок: «Вони й заре є по людях. В мене он внук занімається. Засипав роя, засипай рой, глянув — і мед є, там вон на pewno й зара в вуллі може є. А бджолей, Бог їх знає, де вони деваются? Оце цій мобільніє. Оце це все. Воно все прибирає» [10]. Колодні вулики були у Р. Князя, який пригадує, як військові розорили йому чотири вуллі: «То отута в нас воєнніє приехали, шось на станції робіли [...] да пришли, да штири вулики перекинули. Ну, мед, то вони забрали канешно. Отам. А пчоли пропали» [11]. У Степанівці теж раніше було багато бджіл «Колись було. Колись в мого дєда багато було пчол. В дядька було багато пчол. В колодах таких були. Да. То тута в нас колесь колода стояла. А колись отамо [...]». Колода така була [...]. Часом й по лісі є! Да!». Зараз обсяги бджолярства зменшилися: «Не дуже багато вже в нас. Мало чогось. Нема таких старих людей — таких немає! А молоді не інтересуются, да й таке» [12].

У с. Малоглу́мчанка бджільництво не отримало значного розвитку. Хоч колодні вулики були й по лісі і в селі: «Було чимало. І кругліє, і плоскіє, з дощок [...]. Батько займався» [15]; «То, пчоли, то були. В мого, в мого тестя були пчоли. У дерев'яних, тіх. У колодах.

Да, були, ціє вулики, і ціє, дерев'яниє, та з дощок зробляни». Однак значної шкоди лісовому бджільництву завдавали бджолодери: «Ціє! Злодії! То було! До чорта було! Да! Вибирали. Прийде, возьме запалить і пчолу попалить, спалиться, мед забрав і пошов» [16]. Зараз в селі залишилися поодинокі рамкові вулики.

Село Червона Воля розміщене поміж лісів, тому має багаті традиції бджолярського промислу. Раніше лісове бджільництво було досить розвинутим: *«Колись ставили у лесі пчолу, дома мало їх держали [...]. І осинню позно десь, яку верес перецвів, же все, ідеши ладить вулика на зиму. І там ведро, чи двє меду в том вулику береш». Сьогодні займаються домашнім бджільництвом, а колодні вулики, які часто стоять і на деревах, використовують переважно як ловушки для бджіл, що спричинене масовим поширенням хвороб бджіл і розплідники роїв: «І зараз ше в колодах є. Роє пускає там, в колоди. П'ять роїв, четири пускає за літо [...] І ловушки це, большинство. Зара клєц нападає, то в колоди пагано з їми займатися. Їх не можна покропить. Я ставлю колоди, вони сядають. Посля я їх перегоню в рамошни вулі». Часто колодні вулики вивозять до лісу для того, щоб сів рій: «Як зразу сіли, то треба сторожувать, коли пчолу сядуть. Саме добре пчолу перевезти, як вони ще не було меду там». В.Клопотенко цікавиться бджолами з дитинства. Сам виготовляв колодні вулики, використовуючи для цього переважно сосну, рідше липу, осіку. Зменшення обсягів бджільництва у другій половині ХХ ст. пояснює тим, що перейшли на рамкові вулики, які потребують постійного догляду, а люди всі працювали в колгоспах, на підприємствах і не мали для цього часу: «А коло хати, то ходиши до їх не раз. А через неділю та й зазираєши. Там, чи там мошка, чи там муха напала, метелик якийсь є. Чи тие жучки є, позалазять между рамок. Повидовбувають [...]. Треба пчолами займатися. Щоб нічого не робить. Я всю жизнь проробив на комбайни, на трактори» [13].*

С. Кленова — колись по лісах були колодні вулики, але давно немає. В селі є рамкові вулики, в т. ч. одна дуже велика рамкова пасіка, що належить С. Марчуку. Всього має понад 50 вуликів, виготовлених власноруч, серед яких і один колодний, привезений з лісу. Всі вулики пронумеровані з тим, щоб краще вести спостереження за пасікою: коли з якого вулика рій вийшов, коли підгодовував, чистив та ін. Сергій Марчук займається бджолярством з дитинства, перейнявши справу від батька [14].

Село Неділище розміщене далеко від лісу, тому по лісах вуликів не було: *«По лісах у нас не було його. Це там, де крупніє леса, то таке було. Но в нас не було. В лісі не було!»*. Але колодні вулики респонденти пам'ятають. Вони й сьогодні ще є у селі: *«Канєшино! Там в одного дядька ще і зара вона [колода — А. Д.] по-моєму стоїть»*. Зараз на пасіках в основному рамкові вулики [18].

У с. Рясне раніше бджіл було багато, в т. ч. і в родині Є.Лакейчук, мама якої три роки сама доглядала за вуликами: *«Бо мама [...] самі бжолі. Бо батька їхнього забрали ото в тридцять сьомому році і він і не повернувся. То мама три годи сама держала ще бжолі»*. Ще до війни було багато рамкових вуликів. Потім бджільництво занепало. Біля покинутої садиби стоїть колодний вулик. В останні роки кількість господарів, які мають бджіл, в т. ч. й значні за розміром пасіки, збільшується. Починають займатися молоді господарі, в родинях яких раніше і не було бджіл: *«... у його батька бджил не було [...]. Ну, вже тепер молодих багато. Туди, в кінець, тоже мужчина молодий, це голова сільської ради тоже завів. Он там дальше. Але це мой плем'янік. Бжолі вже тепер більше»*. Респондент пояснює це високими цінами на мед. Відсутність заробітку по селах змушує шукати шляхи виживання [19].

Раніше було багато бджіл і у с. Кривотин. Їх тримали в колодних і рамкових вуликах. Стояли й по лісі. Респондент пам'ятає, як їх піднімали на дерева за допомогою мотузки. Були бджолі і в родині Павлиліни Метельської. Коли батька забрали на війну, залишилось 14 сімей бджіл і мама сама доглядала за ними: *«Вони [мама — А. Д.] дуже любили так пчолі!»* [21]. Зараз бджіл має лише один чоловік, що живе біля лісу: *«Тільки один держить там, коло ліса»* [20]. У Малому Кривотині теж були бджолі, окремі стояли й по лісі. Зараз значна за кількістю рамкових вуликів пасіка є у Анатолія Яворського: *«Я люблю їх [бджолі — А. Д.]. Я люблю так, як жєницїну [...]. Я не знаю. От наравиться міні!»* [22]. На одній садибі, господарі якої померли, залишилось дві колоди.

Село Бараші далеко від лісу, тому лісового бджільництва респонденти не пам'ятають. Розвивається лише рамкове бджільництво [23]. Як і в с. Киянка, де багато вуликів взагалі пустих у зв'язку з масовою загибеллю бджіл: *«У мене вуликів багато, да пчолі нема [...]. І мед остався у рамах і пчолі пропали. Загинули. А хто його знає? І болєзнь, не мона сказати. Така крепка сим'я була. Така крепка сим'я*

була. І од голоду не. І од холоду не, бо ми обкутуємо їх завжди. А загинули» [24].

У с. Миколаївка було розвинуте лісове бджільництво, яким займалися і в родині С. Саченка: *«Я знаю, колись покійний мій дід, тожє такий, там займався. Були там і колоди [...] ці в його. Коло хати стояли»*. Респондент знає про пішню, жень, бортне колесо, короб для вибирання меду та ін. Колодні вулики масово побутували до кінця 1950-х рр. Зараз колод немає, лише рамкові вулики: *«... у багатьох були вони [колодні вулики — А. Д.] десь, десь порядка до п'ятидесятих років. Да. А потім уже те, оціє рамочни, легши. Перейшли на рамочні»*. Зараз у селі є значні за чисельністю пасіки [25].

У с. Симони переважають невеликі пасіки з рамкових вуликів. Євгенія Заїка — жінка-бджоляр, перейнявши справу від чоловіка, сама доглядає за двома вуликами бджіл: *«Дарма, шо мині восемдесят скоро. Але я держу пчоли. В мене то чоловік покойний крепко держав пчоли. І я научилась. І я дві сим'ї держу»*. Вона знає, коли починати чистити, коли і як годувати, як збирати рої, вибирати мед, готувати вулики до зими [26].

У селі Курчиця раніше було розвинуте лісове бджільництво, було багато колодних вуликів. Зараз переважають рамкові. В родині Івана Гудюка бджолами займалися всі чоловіки по лінії мами. Сам респондент доглядає за бджолами із 1950-х рр. Добре пам'ятає колодні вулики, які сьогодні залишилися в одного господаря, що живе на хуторі. Взагалі розміри бджільництва скорочуються. Старі пасічники помирають і залишають бджіл. Серед негативних факторів впливу на бджіл називає телефонні вишки: *«Телехвон. Кажуть люди. А я знаю? Може й так [...]. Кажуть, шо вони терають ціє, орієнтири. А шо ви розберете, як воно? Вони вертаються не всі»* [29].

Село Осова дуже маленьке. У кількох господарів є рамкові вулики.

Людей, які займаються бджільництвом, у досліджуваному регіоні називають бджоляр, пчоляр, пасічник, а у с. Червона Воля знає і термін «медяр» [13]. Всіх бджолярів, з якими нам довелося спілкуватися, можна об'єднати у дві групи: тих, хто займається цим ремеслом з діда-прадіда, і тих, хто в якийсь момент почав займатися бджолами. Серед спадкових бджолярів варто назвати М. Греська (с. Кочичине), І.Тукайла (с. Велика Глумча), В. Клопотенка (с. Червона Воля), А. Самченка (с.Лука), С. Бочковський (с. Велика Цвіля), М. Майданович

(с. Андрієвичі), В. Яценко (с. Сергіївка), І. Гудюк (с. Курчиця). Серед тих, хто започаткував бджільництво у своїй родині — А. Яворський (с. Малий Кривотин), В. Лук'янчук (с. Березники).

Лісове бджільництво дотепер майже не збереглося, але ряд респондентів про нього пам'ятають. Є бджолярі, які самі мають колоди в лісі, є такі, що допомагали батькам. Для лісового бджільництва характерні два типи вуликів — борті і колоди.

Стосовно бортництва, то воно практично не збереглося. Лише в І.Тукайла із с. Велика Глумча сьогодні є чотири борті в лісі. Респондент пам'ятає ще й довоєнні борті свого діда: *«То стояв дуб [...]. І в том дубі ця борть була. Дід зробив»* [9]. Ще один респондент знає, що таке борть: *«Таки в сосні просто роблять... і там пчолы заходять»* [27]. Два респонденти вважають, що борті — це колодні вулики [8; 23].

Другим типом вуликів є колоди (колодка, вулле, гулле, дуплянка). Найкращим матеріалом були м'які породи дерев, переважно сосна, липа, осика. Бажано, щоб дерева для колодних вуликів були з дуплами, порохняві, тому що такі вулики тепліші [9; 13; 17]. Традиційним пристосуванням для виготовлення колодних вуликів була пішня (пешня) — долото з довгою замашною ручкою. Сьогодні використовують ще й бензопилу «Дружба», якою прорізують необхідний отвір який потім доробляють пішнею.

Висота вуликів може бути різною, але найкраще — 120 см. Якщо дерево товсте (сантиметрів 80), вулик може бути і до метра. Як показують проміри старих колодних вуликів їх висота коливалася в межах 110-150 см. Умовно колодний вулик можна поділити на три частини. Верхня частина колоди (до довжі) у більшості сіл називається «голова» і тільки в с. Лука зафіксований термін «лоб» [17]. Нижня частина колоди (від довжі) у більшості сіл називається «дно» або «спод». Лише у с. Сергіївка — «подка» [28]. Зважаючи на те, що більшість колодних вуликів в обстежених селах видовбані через верх, то верхню частину (голову, лоб) вставляють «кружок». Поверх голови кладуть берест, який деруть з берези наприкінці травня. Сьогодні використовують толь і поліетиленову плівку. В голову вулика вставляють спеціальну хрестовину («наставку») для кріплення вошини. Зовні у верхній частині колоди забиваються металеві (колись дубові) «костилі», за які зачіпляють мотузку, коли піднімають вулик на дерево. Поздовжній отвір у колоді, через який дивляться за бджолами і вибирають мед, називають «довж». Якщо в інших регіонах Полісся

довж закривається одним брусом, то тут довж ділиться поперечною планкою на дві частини, які відповідно, закриваються двома брусами. Цікаво, що в таких вуликах немає окремо видовбаних «очей» (льотка). У нижній частині довжі прибиті по боках дві маленькі вузенькі планки, а середина залишається вільною, що утворює «очі».

Єдиним пристосуванням для піднімання колод на дерево колись було колесо. Тепер використовують «блочки», лебідки, а також силу коня та трактора. Бджоларі піднімались на дерево по сосні з сучками — «розсоха». Поширеним було піднімання за допомогою рук і ніг. Сьогодні використовують драбину. Ряд респондентів пам'ятають і про давнє бортницьке пристосування — жень. Бджіл обкурювали за допомогою «курака» — паклю скручували у довгу качалку і обмотували полотном. Рої збирали у коробки. Мед у колодних вуликах підрізували довгим ножом і складали його у липові «короби». Назва «лазбень» на позначення посудини для вибирання меду відома лише у с. Червона Воля.

Домашнє бджільництво представлене двома типами вуликів: рамковими і колодними. Рамкові вулики сьогодні є переважаючими на пасіках досліджуваного регіону. Їх можна робити з любого дерева, але добре коли внутрішня дошка липова — її люблять бджоли. Однак найкращим матеріалом для рамкових вуликів є сосна. Стосовно осики, то одні респонденти вважають її придатною для вуликів, інші — ні, пояснюючи це тим, що осикова дошка лопає і не гріє [9; 22]. Стосовно систем рамкових вуликів, то найпоширенішими є даданівські (горизонтальні рамки) і українські (вертикальні рамки). Одна пасічники вважають кращими вулики з горизонтальними рамками [17], інші — з вертикальними [22].

Основні сорти меду — із садовини, крушиновий і вересовий. Дуже добрий мед із весняного різнотрав'я, лісових ягід. Подекуди є посіви ріпаку з якого активно беруть мед бджоли. Але залишати ріпаківий мед на зиму не можна, бо він дуже сахариться і бджоли загинуть, бо не зможуть його взяти [23]. Непридатний для бджіл і падевий (падъовий) мед [9]. Добрим вважається мед, після якого гірчить у горлі [18]. У селах Рудня Іванківська, Кочичине, Сімаківка, Лука, Кривотин, Миколаївка, Андрієвичі, Сергіївка записані відомості про звичай частування нововибраним медом. Мотивація звичаю наступна: *«шоб пчоли роїлиса, велиса»*; *«шоб мо то пчоли велиса, чи*

щоб мед носився, чи Бог є знає»; «Дай, Боже, щоб вам велися да тако» та ін.

Мед освячували в церкві на Маковея і Спаса, додавали до колива і куті. На родини породіллі приносили кашу, приправлену медом. У кількох селах медом вітали молодих. На поминальні дні (на Діди) мед носили до церкви. Продукти бджільництва використовують в народній медицині. Мед кладуть до скронь, коли людина втрачає свідомість. Настоянки із мертвих бджіл вживають для натирання ніг та ін. Для лікування захворювань шкіри помічна настоянка прополісу. Як загальнозміцнюючий препарат вживають пилок.

В ході експедиції з'ясовано, що на території досліджуваного регіону сьогодні переважаючим є рамкове бджільництво, однак у багатьох селах зберігається і колодне. Багато старожилів ще пам'ятають лісове бджільництво, особливості догляду за колодними та рамковими вуликами. Потребує вивчення бджільництво усіх поліських районів Житомирщини, а також докладне дослідження традиційних технологічних процесів по виготовленню вуликів і бджільницьких пристосувань; особливостей догляду за бджолами у бортях, колодних і рамкових вуликах; вибирання, переробку та використання бджолопродуктів. Це дозволить зберегти багатовіковий досвід і сприятиме розробці туристичних маршрутів, етно- та зеленого туризму в регіоні.

Література та джерела

1. Гарна новина. URL: <https://www.facebook.com/groups/361162167557946/>.
2. Записано від Волощука В. О., 1924 р. н., с. Середи Ємільчинського р-ну Житомирської обл. (далі — Ємлч.). *Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф*, ф. Березне–2013, оп. Дмитренко, од. зб. D1S1.
3. Записано від Бочковського С.Г., 1929 р. н., с. Велика Цвілія Ємлч. *Там само*, од. зб. D1S2.
4. Записано від Загреви М.Н., 1927 р. н., с. Серби Ємлч. *Там само*, од. зб. D2S4.
5. Записано від Пилипчук Г.І., 1927 р. н., с. Серби Ємлч. *Там само*, од. зб. D2S5.
6. Записано від Лавренчука В.Я., 1942 р. н., с. Підлуби Ємлч. *Там само*, од. зб. D3S2.
7. Записано від Балюрка А.М., 1929 р. н., с. Рудня Іванківська Ємлч. *Там само*, од. зб. D3S3.
8. Записано від Греська М.Г., 1936 р. н., с. Кочичине Ємлч. *Там само*, од. зб. D4S1.

9. Записано від Тукайла І. К., 1936 р. н., с. Велика Глумча Ємлч. *Там само*, од. зб. D4S3.
10. Записано від Гресько П.О., 1933 р. н., с. Сімаківка Ємлч. *Там само*, од. зб. D5S2.
11. Записано від Князя Р.С., 1917 р. н., с. Сімаківка Ємлч. *Там само*, од. зб. D5S4.
12. Записано від Євтушок К.І., 1923 р. н., с. Степанівка Ємлч. *Там само*, од. зб. D5S6.
13. Записано від Клопотенка В.Р., 1938 р. н., с. Червона Воля Новоград-Волинського району Житомирської обл. (далі — Н-В). *Там само*, од. зб. D6S1.
14. Записано від Марчука С.М., 1931 р. н., с. Кленова Н-В. *Там само*, од. зб. D6S4.
15. Записано від Єфименка В.С., с. Малоглумчанка Ємлч. *Там само*, од. зб. D7S2.
16. Записано від Філоненка В.У., 1936 р. н., с. Малоглумчанка Ємлч. *Там само*, од. зб. D7S3.
17. Записано від Самченка А.О., 1934 р. н., с. Лука Ємлч. *Там само*, од. зб. D7S4.
18. Записано від Дмитренка І.О., 1922 р. н., с. Неділище Ємлч. *Там само*, од. зб. D8S1.
19. Записано від Лакейчук Є.Я., 1938 р. н., с. Рясне Ємлч. *Там само*, од. зб. D8S4.
20. Записано від Метельського Й.А., 1922 р. н., с. Кривотин Ємлч. *Там само*, од. зб. D9S1.
21. Записано від Метельської П.І., 1926 р. н., с. Кривотин Ємлч. *Там само*, од. зб. D9S2.
22. Записано від Яворського А.І., 1938 р. н., с. Малий Кривотин Ємлч. *Там само*, од. зб. D9S4.
23. Записано від Шевчука О.Г., 1935 р. н., с. Бараші Ємлч. *Там само*, од. зб. D10S5.
24. Записано від Петренко Г.А. 1940 р. н., с. Киянка Ємлч. *Там само*, од. зб. D10S6.
25. Записано від Саченка С.А., 1931 р. н., с. Миколаївка Ємлч. *Там само*, од. зб. D11S1.
26. Записано від Заїки Є.Д., 1936 р. н., с. Симони Ємлч. *Там само*, од. зб. D12S4.
27. Записано від Лук'янчука В.В., 1920 р. н., с. Березники Ємлч. *Там само*, од. зб. D13S2.
28. Записано від Яценко Т.Г., 1951 р. н., с. Сергіївка Ємлч. *Там само*, од. зб. D13S3.

УДК 908

КУЧЕРЯВА В.А.

(м. Бердичів, Житомирська обл.)

**ПРЕМ'ЄРА У БЕРДИЧІВСЬКОМУ МУЗИЧНО-
ДРАМАТИЧНОМУ ТЕАТРІ НА ЄВРОПЕЙСЬКІЙ: ВИСТАВА ЗА
РОМАНОМ МАРИНИ ГРИМИЧ «ФРІДА»**

***Анотація.** Напередодні старого нового року ціле століття життя одного бердичівського міського дворика, історія древа Торгової, № 4, привиди будинку і спогади дитинства його мешканців ожили на сцені Бердичівського музично-драматичного театру на Європейській. Міські актори виступили з прем'єрою вистави «Фріда» за романом **Марини Гримич**...*

***Ключові слова:** Бердичів, вистава, дім-дерево, театр, «Фріда».*

Виклад основного матеріалу. Перш ніж театральне дійство зібрало глядачів у залі, пройшли не одна, не дві й не десять репетицій, а набагато більше, і причому останнім часом — щодня, нерідко — до півночі, бувало і пізніше. У них брали участь не тільки майже півсотні акторів, 40 музикантів двох духових оркестрів та півтора десятка учасників ансамблю фольклорного співу «Вінець», а й інші співробітники театру: режисери, декоратор, художники, дизайнер, столяри, звукорежисер, балетмейстер і костюмери. Журналістам «Бердичівського погляду» поталанило привідкрити залаштунки і побачити фрагменти репетицій перед прем'єрою вистави. Окрема подяка керівнику театру **Валентині Бабич** та режисеру **Валентині Ратушинській**, які погодилися пустити кореспондентів у святая святих...

Спочатку було вчора...

У театральній залі тиша, **Володимир Ковальчук** в образі офіцера-орденоносця Федора Соболева готується до свого виходу. Ще декілька хвилин, і він прокрокує твердою та рішучою ходою на сцену. А квартирує у місцевого єврея Мойсея Давидовича Шнеєрзона у будиночку-химері на вулиці Торговій, зведеному на кшталт фортеці, і

«люди тут теж нічого, хороші, тільки якісь дивні...». Живуть за своїми звичаями, але дружно, допомагають одне одному. Роль, говорить **Володимир Ковальчук**, не проста: *«Потрібно увійти у глибини свідомості сибірського хлопця, який після фронту потрапив до Бердичева і звикає до місцевих устоїв та менталітету»*. Зазираємо у гримерку, зустрічаємося зі **Світланою Вдовиченко**, яка грає декілька ролей. *«Мати Ірини, Теодозія Дзедківська, Каріна Варданян — вони різні, кожній притаманні свої риси, — ділиться думками акторка, — але всі вони — жінки...»*. Керівник музично-драматичного театру **Валентина Бабич** — неперевершена пані Ірена Жевуська, уроджена Огінська, яка *«обплутувала дім-дерево шляхетними запахами кави, цинамону, парфумів, квітів, запахами, що перебивали гіркоту підгорілої на пательні олії, запахи виварок і господарського мила, сморід каналізації...»*. Виконавиця показала героїню у роки юності, дорослості та зрілості. Питаємо, що спільного в акторки та її персонажа? *«Мабуть, — посміхається Валентина Євгенівна, — лише польське коріння, в житті я зовсім інша...»*. У трупі — люди різного віку, досвідчені і молоді. Юна **Олександра Коваль** зі зразкового театрального гуртка «Трамвайчик» ЦПО ім. О. Разумкова перевтілюється у маленьку Берту. *«У дитинстві вона сором'язлива, а доросла Берта Соломонівна Кац — мудра та розважлива, — міркує 10-річна дівчинка. — Дуже подобається роль... Гарні костюми, чудові декорації»*. Вихованок театральної студії «Notes de Vita», яка діє при парафії Непорочного Зачаття Пресвятої Диви Марії, у виставі побачимо серед студентів-однокурсників. **Світлана Мазур** натхненно танцює на балу, готувала свій вихід із професійним хореографом. **Вікторія Саган** — учасниця вечірки доби 80-х років. *«Було чимало репетицій, — розповідають дівчата, — проте все настільки цікаво, що театр приходить навіть у снах...»*.

Тринадцятого січня, у Щедрий вечір, на сцену Бердичівського музично-драматичного театру на Європейській піднялися учасники вокальної чоловічої формації МПК ім. О. Шабельника (керівник **Валерій Федорчук**), заспівавши колядки. Згодом до нового творчого колективу приєдналася солістка **Дарія Назимчук**, і полилася милозвучна щедрівка із щирими побажаннями добра. Відродженому театру на Європейській — рік. За цей час — глядач побачив на його підмостках 18 вистав і концертів, які відвідали понад 8 тисяч жителів та гостей міста. Шанувальники мистецтва аплодували нашій землячці —

солістці Одеського академічного театру музичної комедії імені Михайла Водяного **Лілії Духновській-Бех**, знаним акторам **Євгену Паперному**, **Володимиру Горянському**, **Ользі Сумській**, **Віталію Борисюку** і **Руслані Писанці**, повний аншлаґ збирали спектаклі за участю **Ади Роговцевої**. Театр на Європейській відзначив свою першу річницю особливою і довгоочікуваною подією — прем'єрою вистави «Фріда» за романом лауреата Всеукраїнської літературної премії «Коронація слова» **Марини Гримич** від бердичівської трупи — театральних професіоналів та аматорів. За словами письменниці, твір — це її «*освідчення в коханні до культури українських містечок*». Автор інсценізації і режисер-постановник — **Валентина Ратушинська**, для якої театр — її життя, храм добра, надії та любові... У залі згасло світло, публіка завмерла в очікуванні початку дійства...

Це не простий будинок. Це – дім-дерево.

І виросло дерево-дім зі стовбуром, *«що роздвоювався, а, може, навіть потроювався, щоб уже нагорі сплестися в одну крону»*, — символ цілісності мешканців химерної споруди, де гілки, тобто чорні ходи, *«переплелися в дивний вузол, розібратися в якому могли лише мешканці певної частини будинку»*, а коріння: підвальні приміщення і підземні лабіринти — було найбільш заплутаною частиною дому і йшло в невідомість, у вічність. Тут з'єдналися долі людські... Сюди, у бердичівський дворик, у напівзруйнований будинок свого дитинства повертається головна героїня роману — успішна столична бізнес-леді Ірина Ревуцька (**Анастасія Сердюк**). Один телефонний дзвінок змінив її життя, і ось молода жінка бродить порожніми кімнатами, лабіринтами пам'яті і підземеллями Бердичева. У пошуках власного «я» зустрічає привид Гешефта (**Євгеній Наконечний**), вічного мандрівника в часі Юру Юродивого (**Віталій Войцехівський**), представників давніх аристократичних польських родів, вірменських торговельних династій та родин євреїв-підприємців. Разом із «паперовою королевою» цими ходами блукає глядач, пізнаючи таємниці колишніх мешканців (у кожного — свій скелет у шафі), читаючи листи, записки, щоденники й шкільні зошити та передивляючись бухгалтерські книги... У будинку чимало різних дверей, адже це — його суттєвий елемент, а ще більше — потаємних дверцят. Дім-дерево з трьома ярусами: земним, піднебесним і підземним — своєрідне маленьке містечко, держава у державі, де життя протікало за своїми законами й правилами, — цілий просторово-

часовий організм. — *«У цьому домі краще слухати, ніж говорити...»*. Зверху розмістилися кравець Мойсей Давидович Шнеєрзон (**Олександр Боровський**), який працював у майстерні з дивною назвою «Добір хутра», директор ринку Рафік Вазгенович Варданян (**Олександр Парубльов**), «справжній крутий мужик», якого поважав весь Бердичів, та Берта Соломонівна Кац (**Катерина Сальва**) — *«директорка комісійного магазину, королева антикваріату й секонд-хенду»*. На земному ярусі проживали земні люди — *«військово-освітянсько-чиновницькі різночинці Соболеви, Альперовичі й Ковалі»*, бігали й гралися діти, а також снували коти, собаки і таргани. У таємничому підземеллі витали духи старих контрабандистів, ненароджених дітей та ченців-розстриг, а у напівпідвальні кімнатки періодично вселялися і звідти зникали *«бердичівські маргінали — жебраки справжні, жебраки-симулянти, крадії, лжепророки тощо...»*. У домі народжувалися і вмирали, сварилися та мирилися, закохувалися й зраджували. І ці невидимі нитки натягалися, але не рвалися, ними зв'язані ті, хто має зустрітися... *«З Торгової, 4 майже ніхто не хотів виїжджати. Люди були тут щасливими...»*. А в театральній залі грав зведений духовий оркестр двох колективів: народного — міського Палацу культури ім. А. Шабельника та військового 26-ї Бердичівської артилерійської бригади (головний диригент — заслужений працівник культури України **Анатолій Тетьоркін**, диригент — **Андрій Билинь**), кружляли на балу пари, і пускало паростки кохання Розалії Огінської (**Вікторія Коберник**, **Катерина Тополюк**) та Стефана Жевуського (**Андрій Брік**). На сцені оживали фрагменти щоденника начальника паспортного столу Федора Соболева: розмови мешканців, святкове застілля з піснями та інші картинки буття Бердичева, де *«різких рухів робити не рекомендується»*. І сибірський хлопець поступово став частинкою цього світу, зрісся з ним душею та тілом... Публіка тихенько підспівувала «Тум-балалайку», всміхалася, почувши бердичівські вислови, аплодувала автору твору про дружбу народів — учню Бердичівської загальноосвітньої школи № 1 Рубену Варданяну (**Петро Петрук**), осмислювала листування батьків Фріди — Галі й Рубіка і переймалася думками Маджаряна (**Андрій Островський**) та Ірини про самотність та «самість». І відчувала, як у головній героїні *«оживає древо, як розгортаються прив'ялі листочки і набрякають бруньки, як у стовбурі починають пульсувати соки...»*. Фріда померла! Фріда воскресла! Хай живе Фріда! Самопізнання і торжество

всеперемагаючої сили любові, яка не має строку давності... Любіть ближніх своїх...

Діалоги після вистави

Вистава закінчилася — шквал оплесків та лавина почуттів, зал аплодував стоячи... Вихід акторів, і слова подяки міського голови **Василя Мазура**, котрий декілька років вірив та переконував скептиків: *«Театру в Бердичеві бути!»*, а нині з гордістю наголосив: *«Завдяки цьому колективу міський театр, який зупинив свою діяльність у 1959-му році, відродився»*. Захоплення і квіти — режисеру **Валентині Ратушинській**, виконавиці головної ролі — актрисі **Анастасії Сердюк**, керівнику музично-драматичного театру **Валентині Бабич**, кошик зі східними солодощами від письменниці **Марини Гримич** та бурхливі оплески — усій театральній трупі. Вистава «тримала» від першого і до останнього слова, дивилися «Фріду» 13-го січня, а вона до сих пір не відпускає, переповнює враженнями, почуттями та відкриттями. Хочеться почути думку наших містян, які разом з акторами пройшли шляхами життя мешканців непростого дома-дерева. Представник видавництва «Дуліби» **Марини Гримич** на Житомирщині **Микола Гордієнко** з 2005-го року особисто знайомий з авторкою роману: *«У наших родин дружні стосунки, ми зустрічаємося і спілкуємося. Марина Гримич співпрацює з міськими краєзнавцями. Багато часу присвятила дослідженню феномена Бердичева, шукала і знаходила бердичівлян серед тих, хто навчався у Київському національному університеті ім. Т.Г. Шевченка. Авторка майбутнього роману декілька разів приїздила до нашого міста. У прогулянках його вулицями її нерідко супроводжували члени моєї сім'ї. Вирішила свої враження викласти на папері і влітку 2006-го року вручила екземпляр роману моєму сину. Згодом передала декілька книг нашим читачам і захотіла зустрітися з ними. Відбулося спілкування з міським головою **Василем Мазуром** та журналістами, а у вересні, на презентації роману в музичній школі, був справжній аніслаг! Присутні не могли повірити, що Марина Гримич — не бердичівлянка! Чимало жителів придбали книгу і передали своїм рідним у Канаду, Німеччину та Ізраїль. Потім була прес-конференція у МПК ім. О. Шабельника. А в грудні 2016-го, у Центральній міській бібліотеці, знову відбувалася зустріч із Мариною Гримич. Мер міста повідомив, що незабаром відкриють театр, і письменниця дала добро на постановку «Фріди». Прем'єра вразила: неоціненна праця, актори — молодці!»*

*«Вистава – чудова! — відгукується директор Бердичівської міської централізованої бібліотечної системи **Тетяна Кушук**. — До того ж у ній грає наша колега, завідувач філії № 4 **Людмила Горобчук**. Переповнена гордістю за талановитих бердичівлян, хочеться знову подивитися виставу. Задовго до прем'єри збільшилася кількість читачів: люди прагнули прочитати книгу Марини Гримич».*

Корінний бердичівлянин **Володимир Дуковський** не приховує свого захоплення: *«Талановита вистава, вражають режисерська робота, гра акторів. А з точки зору технічної — бомба! Не кожний театр має такі декорації! До речі, на Торговій, 4 я робив фотосесії».*

Ділиться своїми міркуваннями жителька Бердичева **Наталія Матат**: *«Вистава перевертає душу, емоції виплескуються. Дивилася на одному диханні, не один раз на очах виступали сльози. Схвилювали думки інваліда війни дядька Льоні, який на фронті був героєм... Душа у нього скалічена... Співзвучно нашому часу, болить за наших захисників, котрі повертаються із зони бойових дій і стикаються з різними проблемами... Дуже близькі фрази головної героїні: «Як же мені важко бути сильною і незламною! Господи, та в цьому світі ніхто не каже: «Візьми оце!» Всі тільки просять або наказують: «Дай! Зроби! Заплати!» Як я стомилася від такого життя! Та я згодна віддати всі мої багатства за один день, прожитий з вами, за одне слово — «донецько!» Занурившись у спогади, теж захотіла потрапити в дитинство, у такий само бердичівський дворик, де ми збиралися вечорами, спілкувалися, святкували і чаювали. Як пишеться в романі: «Кухонні спогади з дитинства завжди найяскравіші...». На репетиціях пані Наталія спостерігала за своєю дочкою **Настею**, вихованкою зразкового ансамблю фольклорного співу «Вінець». Дівчина була на сцені у гурті колядників лише близько двох хвилин, але настільки захопилася виставою, що вже придбала квиток на наступний показ, щоб подивитися драму із залу.*

І знову скажу: сильна, емоційна постановка, дивовижна енергетика акторів, прекрасна жива музика, чудові звуковий фон та освітлення. Залишається тільки вигукнути: браво! На мою думку, зіграти на сцені прозовий текст, нехай навіть його інсценізацію, — непросто. І потрібно мати сміливість, щоб зважитися на подібну роботу й поставити багатоплановий, складний, написаний в особливій манері роман.

«Книга чіпляє, вивертає навиворіт багато невидимого, у ній закладені квінтесенції людства. «Фріда» — про Бердичів і для бердичівлян. Ця вистава — не для розваги, а для роздумів. Театр — місце відпочинку душі, він виховує та навчає відчувати й співпереживати, — говорить режисер **Валентина Ратушинська**. — Прем'єрі передувала велика робота. Зробити інсценівку роману — процес довгий. До того ж потрібно було підібрати акторів певного типажу. Враховуючи різні нюанси, до останнього шукали Соломона Каца — його зіграв працівник театру **Дмитро Мальцев**. Є місцеві та приїжджі актори. Випускниці зразкового театрального гуртка «Трамвайчик» ЦПО ім. О. Разумкова, професійні актриси **Анастасія Сердюк** та **Вікторія Коберник**, живуть і працюють у Києві. Вихованець зразкового ансамблю сучасного танцю «Шакті» **Віталій Войцехівський** після закінчення Житомирського інституту культури і мистецтв проходив практику в «Трамвайчику». Цікавий збіг: у виставі задіяні актори з легендарними прізвищами: **Островський**, **Белінська**, **Гайдай** і **Брік...**».

На етапах підготовки вистави виникали різні завдання: від визначення задуму до пошуку його стильового рішення і втілення. Здавалось би, деталь — крісло-гойдалка, але без цього атрибута розкоші не можна. «Адже ніщо так добре не зберігає минуле, як меблі...». Його подарувала сестра поетеси **Валентини Бендерської**. У виставі немає дрібниць, тут усе гранично важливо... Запам'яталася зустріч з актрисою **Анастасією Сердюк**, яка зіграла головну роль у драмі. «Я все дістаю із себе і пропускаю через себе, — розповіла вона про роботу над образом. — Задача актора — вийти до глядача і закинути вудку у світ ідей. І чим більше ти занурюєшся у простір, тим більше понесе глядач... Торгова, 4 — це ключове місце життя Фріди, вона — частинка життя дому-дерева. І щоб стати папером, їй потрібно було провести велику роботу... Наприкінці роману вона забирає Юру, дякує Семакіній... Вона розуміє: настав час жити...» І наостанок питання: «Який посил несе вистава глядачу?» Анастасія лаконічно відповіла: «Простити себе, прийняти, зрозуміти і полюбити». До речі, повідомила акторка, виставу прагнуть побачити директор і режисер Київського театру «Срібний острів» **Іван Войтюк** та композитор і музикант **Володимир Бистряков**.

Велика та щира подяка талановитому колективу, нам усім пощастило, що в Бердичеві є свій театр, він пульсує і дихає... Віримо, у

вистави — довгий та щасливий шлях... Пам'ятаєте: «будинки не можуть жити без людей»? І нині на Торговій, 4 мешкає чоловік, схожий на Юру Юродивого — вічного мандрівника в часі. Колись там жила тітонька **Іда**, а половина акторів, котрі грають у виставі, тим чи іншим чином пов'язані з цим будинком. Грамер театру і кіно, майстер із зачісок та спецефектів **Катерина Малярчук** із Києва, яка працювала в Театрі імені Лесі Українки, також має бердичівську бабусю. Наше місто стало рідним і для авторки роману «Фріда» **Марини Гримич**. Колись, згадує **Микола Гордієнко**, вона побувала тут із учасниками етнографічної експедиції і відкрила для себе будинок на Торговій, 4, дуже схожий на її житло в Києві. Ймовірно, письменниця знову завітає до Бердичева — влітку цього року...

«Усе періодично вмирає і наново народжується». А, може, настане час, і цей напівзруйнований дивний дім оживе та стане у пригоді, і тут відкриється музей або ж ресторан «Фріда»?

— о —

УДК 908

ЄЛЕНІНА Є.Г.
(м. Житомир)

ПОГЛЯД НА «ВІТЕР З АНТИЧНОСТІ»

***Анотація.** В статті розкрито враження автора від перегляду персональної виставки живопису Заслуженого художника України Юрія Дубініна.*

***Ключові слова:** Юрій Дубінін, художник, живопис, картина, античність.*

Виклад основного матеріалу. Житомирський обласний краєзнавчий музей знову нагадав давнє своє призначення бути храмом муз. Відкрилася персональна виставка живопису заслуженого художника України Юрія Дубініна.

Коли дивишся роботи Юрія Олексійовича, перший порух душі, перше бажання — посміхнутися у відповідь. Посміхнутися яскравості, сонячності, чистоті. Потім радісно знаходити ці особливості манери письма в творчості молодих художників.

Як говорив креативно мислячий персонаж світової літератури барон Мюнхгаузен у відомому фільмі: «Посміхайтесь, панове, посміхайтесь....»

Цього разу виставка називається «Вітер з античності». Завжди цікаво, чому в галузі мистецтва людство знову і знову, особливо в періоди розбрату, суцільного нігілізму, переоцінки цінностей, звертається до досягнень античності? І зараз не втратив своєї актуальності «Вітер з античності». Автор вибрав сюжети, пов'язані з давньогрецькою культурою.

Що нам навіноє цей «вітер»?

Легка гра кольорів, рухів, бажань. Ось дві картини «Двоє» і «Смоківниця». Разом із художником прослідкуємо за його героями. Юнак і юнка.... Від можливості опинитися поруч, пограти з метеликами в першій картині до спільних бажань зірвати один і той же плід смоківниці. Вже потім буде чудова картина «Гра в чотири руки», а зараз.... Зараз автор біло-жовто-блакитною гамою кольорів, аркою зеленого листя смоківниці з плодами дає можливість і глядачеві відчувати початок взаєморозуміння двох осіб, зародження справжнього почуття любові, а також увійти у світ уподобань самого художника.

Якщо ми поділяємо думку про те, що античність — пора дитинства європейської культури, то доречно нагадати: в дитинстві улюблене заняття — це гра. Чи не під впливом античності в іншу добу скажуть, а потім неодноразово будуть повторювати, що весь світ — театр, а люди в ньому — актори.

Елемент театральності спостерігаємо в картині «Частування». Зображено три вишукані жіночі постаті в парадному одязі. Автор на мить зупинив їхні граційні рухи. Перша опікує глек із вином, третя тримає амфору з водою. Типовим у ту пору було розбавляти вино водою. А у другій на великій тарелі грона винограду та інші фрукти.

Рухи, спокійний вираз облич двох жінок сповнений значущості події і обернений до глядача. Все це надає сюжету картини навіть деякої монументальності. Цю думку підкреслює і те, що наші героїні зображені на фоні розмальованої стіни, де в оточенні орнаменту «хвилі» представлено групу жінок, які танцюють у колі. Частина з них тримає музичні інструменти. Одна грає на авлосі, інша тримає ліру, а сусідки застосовують бубни.

Разом із цим, хочеться зазначити, що герої картин Юрія Дубініна, граючи, живуть. Автор на мить зупиняє їхнє природне існування.

Ось «Таємниця водяних лілей». Двоє дівчат затамували подих від захоплення дослідженням чудової квітки лілей. І глядач зупинився, милуючись красою, цнотливістю не тільки одної, а ще двох «квіток».

На відміну від «Золотих рибок» Матісса, в картині «Золоті рибки» Юрія Олексійовича присутня зацікавлена спостережниця. Але вона не тільки споглядає, вона їх підтримує, годує.

І за змістом, і за кольоровим рішенням яскравою є картина «Три бажання». Вдалий рибалка тримає у своїх обіймах значну за розмірами рибину (комусь вона нагадує коропа) з блискучою лускою кольору золота. На обличчі рибалки усміх задоволення. І рибина цікава, особливо її око, що виражає подив. Так, незвичні такі рухи. Глядач також відчуває силу цих обіймів, а все тому, як каже автор, бажань так багато і треба вибирати. Пригадуєте назву твору?

«Нова пісня» — стилізоване оформлення побутової сценки. Три жінки біля фонтану набирають у керамічний посуд воду.

На верхній частині споруди скульптурне зображення Сфінкса. На площині під її крилом лежить жінка в зеленому вбранні, біля фонтанної стіни сидить інша в білому і грає на авлосі. Ще одна в жовтому стоїть спиною до глядача, тримає пусту амфору. Всі слухають музику, що лунає. Цікавий вигляд стіни фонтану, звідки витікає три струмочки. Отвори у вигляді скульптурних облич, і з рота кожного збігає вода в амфори, які стоять під ними знизу. Чи пісня нова - нам важко сказати. Жінки слухають, і тільки скульптурні обличчя з відкритими ротами, звідки дзюрчить вода, здається, виражають подив.

А ось герой типових народних свят доби античності. «Бахус». Він обійняв і спирається на амфору, поруч килик із вином, залишки білого винограду. Наш герой, увінчаний зеленим виноградним вінком, задумався, відпочиває. Маємо змогу розглянути посуд. На амфорі зображено постаті людей з лірою, попереду них птах з головою людини. Чашу для вина прикрашає тварина, що нагадує пантеру.

А на картині «Свято червоно вина» Бахус іронічно усміхнений, приймає залицяння і сам готовий погратися з жінкою, яка наливає йому у килик вино. Полотно так і грає червоно-жовто-білими кольорами. Дійсно, святкова картина. Герої в білому одязі, чисті риси обличчя, немає ознак зловживання алкоголем.

Триптих «Аріадна і Тесей» змушує пригадати сюжет давньої легенди. Вітер з античності навіває думку про метафоричність сприймання подій як способу мислення.

Зліва, на блакитному тлі, гарна, у світлому вбранні, з гідністю стоїть Аріадна. Тримає і дивиться на клубок ниток, який вже розмотано.

Справа, на червоно-бордовому фоні, Тесеї у військовому обладунку, ліва рука, обмотана ниткою, тримає її продовження. Він дивиться на Аріадну. Центральна частина — стіна із стилізованим зображенням голови бика. Здається, Мінотавра вже переможено. На це натякає і килик, що стоїть на полиці біля стіни. До речі, чашу оздоблено військовим сюжетом: воїн, що справа, нападає з мечем, а інший, що зліва, захищається великим щитом. Розмах рогів бика нагадує, якою майже нездоланною була небезпека.

Знову придивляємося до погляду Тесеї, який звернений до Аріадни. В цьому погляді щось таке, що натякає: чоловік скористався почуттями, вчинками жінки, у подальших стосунках немає майбутнього. Цю думку підтверджує і зображення центральної частини картини. Стіна небезпеки оплетена майже голою виноградною лозою, звисають де-не-де рештки червоних листочків. Але це буде потім. А поки що надзвичайні труднощі подолані, бо наші герої діяли спільними зусиллями, нитка ще їх поєднує.

Вітер з античності торкнувся нас і в картині «Спрага». Дівчина нахилилася до струмочка джерела з водою, а для глядача вона ніби у поцілунку наблизилася до скульптурного зображення античного обличчя.

Художник поділяє традицію, яка започаткована з часів античності, акумулювати духовні сили певної епохи в жіночому образі. І на нашій виставці є Лице Краси. Ідеал, заснований на гармонійному поєднанні фізичних і духовних сил, рівновага між внутрішньою свободою та законами буття. Реально існуюча особа і в той же час Сфінкс, таємниця, яку треба розгадувати і розгадувати, як це визначено на візитівці виставки «Вітер з античності». На спину Сфінкса спирається постать молоді жінки, нашої сучасниці. Усміхнена, грайлива, в русі, радіє свіжому подиху вітру, можливо, промовляє до нього. Ось вона, єдність часів.

В імпресіонічному стилі представлено рух жінки в картині «Літо». Вона під час відпочинку на полі, в оточенні великої кількості червоних маків. Вона сама як прикраса поля маків, готова літати, як той метелик, що поруч.

На світлому полотні «Молоде вино» знову усміхнена молода жінка в яскравому червоному вбранні. Автор пропонує придивитися до її рухів і таким чином підкреслює ще одну особливість жіночої статі, а саме -непередбачуваність.

Молоде вино — це завжди таємниця. Яким воно буде? Якою буде його дія на людину? Так і справжня жінка — це завжди загадка.

Театралізовано побутову сценку в картині «Родзинки». Під зеленою завісою білого винограду знаходиться скульптура сплячого лева. Одна із дівчат сидить на його спині і милується виноградною «аркою» над собою, торкається грон винограду. Друга молода жінка в голубому сидить біля лап лева і тримає вже зірване велике гроно винограду. Усміхнені, вільні в рухах, бажаннях, такі жінки — також родзинки цього життя.

Героїнями наступного сюжету «Вдале полювання» є жінки-амазонки. Позаду пірамідальні тополі, поле злаків, долину, а на передньому плані — дві задоволені жінки. Та, що на гнідому коні, грає на флейті Пана, друга — на білому коні, притримуючи зброю, співає. Вона з наслідками полювання. За спиною, на коні, везе полоненого. Чоловік, хоч і добре зв'язаний мотузкою, сподівається (про це говорить вираз його обличчя) встановити дружні стосунки з хазяйкою його становища.

Художник любить споглядати народження жіночої таємниці. Частина робіт присвячена дівчатам-підліткам.

«Веселка». Так, перед нами всі кольори райдуги, а в середині Вона з довгим золотим волоссям, усміхнена, струнка, в одязі із краплин рясного дощу. Ми радіємо разом з нею, бо вона у щасливій порі, коли всі барви веселки належать їй, і вона може гратися ними скільки хоче. Може поділитися своїм гарним настроєм і з глядачем.

Ще одна дівчина-підліток на білому коні. Руки підняті до неба, струнка постать, яку обгортає вітер. Ще й поруч голубий птах у польоті. Все в русі! Недаремно картина називається «Політ».

Цьому настрою близька картина «Полювання». Кінь несеться по зелено-жовтій рівнині, і дівчина на ньому, подібно до вітру, летить. Тільки троє собак намагаються наздогнати вершницю, бути поруч.

Як зазначають дослідники творчості художника, Юрій Дубінін розглядає знайомі міфологічні сюжети під своїм кутом зору. Такий підхід відчувається в картині «Викрадення Європи».

По блакитній поверхні моря пливе золотавий бик, який, судячи з його погляду, уважно ставиться до тієї особи, яку несе на своїй спині. А постать дівчинки-підлітка спокійна. Лесть помітна пустотлива посмішка натякає, що ці мандри героїні подобаються, вона не задумується про наслідки.

Картина «Погляд» акумулює всю силу «Вітру з античності». Зображено жіночий погляд через химерний заворот дужки амфори. Детальний розпис вази демонструє чоловіків у трьох періодах життя: підліток, юнак, літній чоловік. Всі їхні рухи показують, як вони із захопленням слідкують за польотом ластівки. А ми повернемося до нашої героїні. Жінка примружила одне око, а другим дивиться на нас. Жіночий погляд із давнини. Швидше за все, вона вдивляється в нас сьогоднішніх. Не ми, а нас цей погляд вивчає, проникає в глибини душі. Які ми? В чому вбачаємо сенс життя? Які наші погляди?

В одному з куточків виставки на стіні висить полотно, на якому буяє в усій красі колір морської хвилі, але центральне місце займає зображення людини похилого віку. Весь у білому цей дід сидить на бочці, тримає в руці килик вина. І звать його за назвою картини Діоген. Так, він був відлюдником, жив у бочці, потім удень з каганцем шукав людину, можливо, знаходив істину у вині. Але тепер він сидить на бочці і слухає спів маленької жовтої пташки, яка примостилася на краєчку тієї ж самої бочки і співає.

Ось ще одне підтвердження висновку, який приніс нам «Вітер з античності». Життя коротке, а мистецтво вічне.

— o —

ПОЕТ ДЛЯ ПОЕТИВ

Анотація. В статті висвітлено життя і творчість відомого в світі, і мало знаного в Україні, поета, перекладача Олега Зуєвського. Подані для ознайомлення декілька віршів, які яскраво ілюструють стиль і характер поетичних творів автора, адже у поезії Зуєвського сказано все те, що в ній має бути сказано, і якщо вона Вам нічого не сказала, значить поет і читач розмовляють різними мовами.

Ключові слова: Зуєвський, поет, перекладач, журналіст, вірші, Альбертський університет, Канада, Києво-Могилянська академія.

Виклад основного матеріалу. В травні 1996 р. на житомирському кладовищі у присутності нечисленних людей було поховано Олега Зуєвського — визначного літератора, яскравого представника кола символістів, найоригінальнішого українського поета — сюрреаліста ХХ століття. Тут вже знайшла вічний спочинок його мати Теодосія Шостак-Зуєвська (1900-1989), яка за життя не дочекалась зустрічі з сином. Сумно згадати, але не було на похороні нікого зі спілки письменників України, нікого з житомирських поетів, діячів культури. Шкода. Олег Зуєвський своїми творами довів світу, що українська поезія займає гідне місце у світовому рейтингу. Його переклади українською віршів відомих європейських поетів надали можливість читати Стефана Малларме, Артюра Рембо, Гійома Аполлінера, Вільяма Шекспіра, Новаліса, Райнера Рільке, Оскара Уайльда та інших. Не кожен народ має рідною мовою надбання цих авторів. Ми — маємо, завдяки Зуєвському.

Олег чудово знав мови поетів, твори яких перекладав, філігранно володів українською — відзначався тонким її знавцем. Був чудовим співрозмовником та істинним інтелігентом, мав вишукані манери, приємний відкритий погляд і аристократичну поставу.

Народився Олег Зуєвський у 1920 р., 16 лютого на Полтавщині, в містечку Хомутець. У 1936-1938 рр. навчався в Харківському газетному технікумі, який невдовзі реорганізували у інститут журналістики. Саме тут, на сторінках альманаху інституту та в «Літературному журналі», з'явилися перші вірші Зуєвського. До початку другої світової війни встиг закінчити 2 курси. Одним з його викладачів був відомий мовознавець, історик української літератури Юрій Шевельов. Одночасно з Олегом набували знань майбутні письменники Олесь Гончар, Василь Бережний та поетеса Валентина Ткаченко, які досягли значного творчого успіху та популярності в Україні і за її межами. Під час війни Зуєвський був примусово вивезений німецькими окупантами до Німеччини, де працював робітником на фабриці та на сільській фермі. По завершенні військових дій Олег з дружиною Людмилою залишився в Німеччині, але згодом в пошуках кращої долі поїхав до Америки. Помилково вважати, що там радо зустрічали емігрантів з СРСР: спочатку всім було важко. Декілька років Олег займався непрестижною фізичною роботою, а вечорами старанно відвідував Пенсильванський університет, факультет славістики. По завершенню навчання він захистив докторську дисертацію і отримав пропозицію викладати російську мову та літературу у Фордхемському та Ратгерському університетах. Набувши педагогічного досвіду у 1966 р. переїздить до Канади, де біля 30 років був професором славістики Альбертського університету.

Перша поетична книга Олега Зуєвського «Золоті ворота» вийшла у Мюнхені в 1947 р., наступна, більш значна «Під знаком фенікса», — у 1958 р., а потім багато інших. Маючи власний стиль та оригінальність поет перебував під впливом символістів, таких як Олександр Олесь (Олександр Кандиба, батько Олега Ольжича). У його творчості відчувається присутність Павла Тичини.

Поетична та перекладацька діяльність Олега Зуєвського завжди викликала підвищену зацікавленість шанувальників і критиків, гаряче обговорювалась у літературних колах. З часом творчість «поета від Бога» стає елітарною. Існують вислови про нього:

«Поет-символіст, якому відкрилась містика у щоденному»,

«Його поезія існує насамперед для поетів, тобто для тих хто шукає поезії в поезії, незалежно від того чи вони самі її творять, чи тільки сприймають. Це творчість на певну адресу».

Вірші Зуєвського вимагають іншого літературного і читацького досвіду. Порушення ним синтаксичної інерції відразу зупиняє читача, і він починає безпорадно борсатись в словах, ніяк не просуваючись за першу строфу — це для нього щось на зразок шаради. Навіть двічі прочитавши вірш, іноді його не розуміє..

Олег Зуєвський мав численні літературні нагороди у США та Канаді, став лауреатом премії імені Сковороди в Україні. Наприкінці життя приїздив до Києва, читав лекції в Києво-Могилянській академії, виступав в Інституті літератури НАНУ, бував у Житомирі. І все життя був безмежно відданий українській національній ідеї, рідній землі.

Поет відійшов у кращій світ 27 березня 1996 р. у Едмонтоні в Канаді. Заповідав поховати його в Житомирі, де жила його мати Теодосія.

Нижче подаємо один з віршів Олега Зуєвського:

Отут її незаймана хода -
У незрівняній розкоші спокою.
Старіє час... А ти її такою
Зустрінеш знов, де провесна й вода.

Малюнком не назвеш її краси,
Бо сніг розтанув, а вона - як мрія:
Кладе вінок на щедрий сплет коси
І взором воскрешати світ уміє.

Олег Зуєвський

**ПАВЛО ЯКОВИЧ КОРОЛЬОВ — ВЧИТЕЛЬ ЖИТОМИРСЬКОЇ
ПЕРШОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ**

Про батька видатного конструктора ракетно-космічних систем Сергія Павловича Корольова — Павла Яковича — відомо небагато. Основна інформація міститься в книзі Н.С. Корольової, яка описує життєвий шлях свого дідуся. Проте, і в її розповіді можна знайти певні прогалини. Зокрема, період перебування родини у Житомирі описаний фрагментарно. Відтворення цього недовгого, але важливого відрізка життя Корольових у Житомирі, спонукало автора статті звернутися до архівних джерел і переглянути книги протоколів педагогічної ради, журнали успішності та звіти директора Другої чоловічої гімназії за 1906-1908 рр. Проведений аналіз документів відображає ту частку повсякденного життя вчителя — філолога Першої чоловічої гімназії Павла Яковича Корольова, яка належить нашому місту.

Почнемо з відомих фактів, описаних Наталією Сергіївною на основі матеріалів, що зберігаються в Меморіальному будинку-музеї академіка С.П. Корольова. Павло Якович Корольов народився 7 січня 1877 р. в Могильові в православній родині відставного унтер-офіцера Якова Петровича та Домніки Миколаївни Корольових. Яків Петрович вважався тимчасово відпускним старшим писарем 114 піхотного Новаторського полку, бабуса — селянка з Могильовської губернії. В сім'ї було семеро дітей: Павло, Марія, Олександр, Іван, близнюки Надія і Віра, та Олексій [1, с. 46].

Після закінчення Могильовського духовного училища в 1893 р. Павло вступив до Могильовської духовної семінарії, яку закінчив в 1899 р. з непоганими оцінками та був зарахований до першого розряду вихованців семінарії. До атестату була додана приписка: «В случае непоступления на службу по духовному ведомству или на учебную службу в начальных народных школах Королев Павел, на основании Высочайше утвержденного в 26 день месяца июня определения Святейшего Синода от 28 марта - 18 апреля 1891 года, обязан уплатить

сумму за его обучение в семинарии в количестве двухсот двадцати рублей, каковыя деньги подлежащее гражданское или военное начальство, в ведении которого будет он состоять, имеет возвратить Правлению Могилевской духовной семинарии, производя вычет из получаемого жалования на законном основании» [2].

Після закінчення семінарії Павло Якович деякий час служив наглядачем при Могильовському духовному училищі, а потім подав прохання директору Ніжинського історико-філологічного інституту про допуск до вступних екзаменів, доклавши необхідні документи, в тому числі свідоцтво про відношення до військової повинності: «Мещанин губернского города Могилева Королев Павел Яковлевич являлся к исполнению воинской повинности при призыве 1898 г. и по вынужденному им N триста сорок восьмому жребию зачислен по первому призывному участку Могилевского уезда в ратники ополчения первого разряда до 43-летнего возраста, то есть до 1 января 1921 года. Выдано Могилевским уездным по воинской повинности Присутствием 21 сентября месяца 1899 года за № 142» [1, с. 46].

Успішно склавши екзамени, він був прийнятий на перший курс. При цьому Павло Якович підписав наступне зобов'язання «Поступая в Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине в число казенных воспитанников, я, нижеподписавшийся, обязуюсь на основании Высочайше утвержденного устава сего Института прослужить, по окончании курса, не менее шести лет в учебных заведениях ведомства Министерства Народного Просвещения ...» [2].

Після чотирьох років навчання на словесному відділенні, він отримав атестат з одною трійкою з історії римської літератури та звання вчителя гімназії з обіцянкою прослужити не менше як шість років у відомстві Міністерства народної освіти. Крім того, під час роботи Корольов повинен був повернути кошти за навчання у Могильовській духовній семінарії в розмірі 220 карбованців, які з нього вирахували з майбутнього жалування вчителя.

15 серпня 1905 р. Павло Якович Королев обвінчався з Марією Миколаївною Москаленко – дочкою ніжинських купців в Миколаївському соборі міста Ніжина.

Службова кар'єра Павла Яковича почалася в Єкатеринодарі, куди він був направлений за розпорядженням Міністра народної освіти вчителем чоловічої гімназії. Через рік подружжя вирушило до Житомира. Там на Павла Яковича чекало місце вчителя російської

мови у Першій чоловічій гімназії.

У звіті директора Першої чоловічої гімназії зазначено, що П.Я.Корольов був призначений на місце вчителя російської мови А.С.Преображенського. Той був переведений до Кременчуга виконувати обов'язки інспектора реального училища [7, бзв.]. П.Корольов приступив до виконання своїх обов'язків 2 вересня 1906 р. Павлу Яковичу дісталось навчальне навантаження попередника: уроки російської мови учням 2, 3, 4, 5, 7, 8 класів та класне керівництво сьомим класом першого відділення [3, арк. 5]. В наступному, 1907-1908 рр Павло Якович Корольов читав російську мову в 1, 4, 5, 6, 8 та логіку у 8-х класах. Крім того він залишався класним керівником 8 класу першого відділення [4, арк. 5зв.]. Заробітна плата становила 2010 карбованців на рік. За ці гроші вчитель гімназії мав змогу винаймати за 300 карбованців на рік частину будинку поблизу гімназії на вулиці Дмитрівській, 5. На його утриманні знаходились дружина з маленьким сином і брат Олексій, якому виповнилось 13 років. Олексій навчався у третьому класі гімназії і займав окрему невеличку кімнату в частині будинку, де жили Корольови. Старший брат сплачував за його навчання 70 карбованців на рік. А молодший, як і всі хлопці його віку, іноді бешкетував, і навіть розглядався на засіданні педагогічної ради: Олексію двічі було знижено оцінку за поведінку до «4» балів «за свист у коридорі» та «за недоречне сперечання з вчителем» [3, арк. 34зв.].

Очевидно, що класному керівникові семикласників в бурхливі роки першої революції в Росії було нелегко. Життя в гімназії відображало загальні настрої суспільства. Учні старших класів, яким на той час виповнилось по 14-17 років не могли стояти осторонь політичних подій. Вони пропускали уроки, вступали в суперечки із викладачами, влаштовували барикади, не пускаючи в клас вчителів, підпалювали гумові калоші, розливали різко пахучу речовину, підбурювали молодші класи зривати уроки. Таким був клас Павла Яковича. Гімназійна адміністрація була не в змозі їх заспокоїти. Не справлявся з юнаками і батьківський комітет. Особливо критичною склалася ситуація в березні 1907 р. Тому на засіданні педагогічної ради 30 березня було вирішено вдатися до крайньої міри: закрити 5, 6, 7 класи та провести новий прийом «відповідно до рішення педагогічної ради до 14 квітня. Таким чином адміністрація гімназії отримала змогу не брати на навчання найбільш революційно налаштованих учнів, злісних порушників дисципліни та «небажаних осіб». Павло Якович

небайдуже ставився до подій у гімназії та переживав за своїх семикласників. Відомим фактом в житті класного наставника П.Корольова стала його «особлива думка» щодо одного з учнів — Лейби Брискіна [5, арк. 34]. Батьки Брискіна не подали заяви на прийняття його до гімназії у встановлений термін. Згодом вони почали звертатися до педагогічної ради про його відновлення у гімназії. Рада щоразу відповідала відмовою. Павло Якович не підтримував такого рішення і залишився з «особливою думкою». На жаль, в протоколах її зміст відсутній ймовірно, наставник вважав, що хлопець може надалі продовжити навчання. Нам залишається лише здогадуватись, чому педрада була налаштована проти цього учня. Аналіз журналу успішності учнів 7 класу першого відділення свідчить про його досить середній рівень знань [6], відвідування уроків було не гіршим, ніж інших учнів, проте декілька разів його прізвище зустрічається серед учнів, яким на засіданні класних комісій була знижена оцінка за поведінку до трьох балів за «грубе та зухвале ставлення до викладачів» [3, арк. 79.]. Таке формулювання було дуже вагомою причиною для виключення з гімназії. На засіданні 20 березня 1907 р. педрада вирішила попередити батьків про те, що учні, які мають знижені оцінки за поведінку, будуть звільнені. А 30 березня, як зазначалось вище, старші класи закрили. Отже, можливо, причиною негативного ставлення педради до Брискіна була його зухвала поведінка, яку вважали загрозою для порядку у гімназії. Саме тому Лейба Брискін потрапив до «чорного списку». Це відобразилося і на майбутньому юнака — в подальшому педагогічна рада відмовила йому у видачі свідоцтва про закінчення 7 класів. І тут Корольов уже нічим не міг допомогти. Заради об'єктивності потрібно зазначити, що Лейба Брискін був не єдиним учнем, якого не повернули до гімназії. За інших теж заступалися вчителі, але їх «особливі думки» були марними.

Викладачі намагалися відволікти учнів від революційних ідей і подій. В гімназії було заведено в позаурочний час проводити додаткові заняття. Долучився до таких уроків і Павло Якович. Декілька годин на тиждень він присвячував літературним лекторіям: проводив обговорення творів, керував написанням рефератів, намагався навчити учнів літературній критиці. Наприкінці вересня семикласники звернулись до адміністрації дозволити їм організувати власну бібліотеку. Можливо вони знайшли підтримку в особі Корольова, оскільки він виступив на засіданні з доповіддю організувати в гімназії

лекторій для учнів з використанням книжок, які цікавили юнаків. Спочатку викладачі не заперечували, але згодом педагогічна рада заборонила такі заняття [4, арк. 41зв.].

Восени 1907 р. П.Я. Корольов як класний керівник восьмого класу разом з вчителем Закону Божого А.М. Середовичем та вчителем історії А.Н. Циркуном організували поїздку учнів до Почаївської Лаври. Адміністрація гімназії звільнила учнів від уроків 29 вересня та 2 жовтня і виділила 75 карбованців з спеціальних коштів на покриття витрат. Враховуючи події, що відбулися у попередньому навчальному році, ця поїздка була організована з виховною та освітньою метою, а саме «для підняття духу релігійності серед учнів та для ознайомлення учнів з історичними пам'ятками», як зазначалось у протоколі педагогічної ради [4, арк. 17зв.].

Всім класним керівникам було доручено щотижня надавати батькам відомості про навчання та поведінку кожного з учнів. В подальшому відповідно до циркулярного розпорядження вищого керівництва класні наставники заводили журнал для внесення у нього характеристики на кожного учня, починаючи з п'ятого класу [4, с. 64]. Відомості з журналів обговорювались щочверті на засіданні класних комісій.

Обов'язком вчителів було наглядати за учнями, які жили на квартирах, регулярно їх відвідувати. Для цього був складений графік відвідування. П.Я. Корольов відвідував учнів, що жили на квартирі Цецетовської [7, с. 112.].

Також на Павла Яковича було покладено обов'язки бібліотекаря. До його обов'язків увійшло складання списку книг для придбання на поточний рік. Запропонований перелік видань затверджувався виключно педрадою. Переважно це була навчальна та художня російська і зарубіжна література, яка вважалась корисною для підростаючого покоління. Павло Якович склав список з 37 книг, до якого, між іншим, увійшла праця М. Грушевського «Очерк истории украинского народа» 1906 р. [8, с. 67зв.].

Певного клопоту завдавали боржники бібліотеки. Корольову доручили перевірити наявність книг і знайти боржників. Цікаво, що в їх числі виявились і колишні вчителі. Викладач Крашенінников [8, с. 3зв.], який перевівся до Глухівської гімназії, під час від'їзду «забув» повернути книжки. На значну суму — 100 карбованців — набрав літератури попередник Павла Яковича вчитель Преображенський.

П.Я.Корольов поставився до свого завдання з відповідальністю. Завдяки старанням нового бібліотекаря, боржники повернули гроші [8, 55зв.].

Виховна робота та діяльність на громадських засадах безумовно займали багато часу. Проте не варто було забувати про те, що молодих революціонерів потрібно було навчити і підготувати до екзаменів. Педагогічна рада гімназії вирішила наздогнати пропущений та слабо засвоєний навчальний матеріал, даючи додаткові уроки, до викладання яких долучився і П. Корольов. Оцінити професійну діяльність Павла Яковича дозволяють результати успішності з предметів, які він викладав (російська мова, логіка). Знаходимо їх у матеріалах звітів директора гімназії. В 1906 р. успішність з російської мови становила: в 7 класі — 86%, у 8 класі — 100%; у 1907 р.: у 5 класі — 88%, у 6 класі — 93%, у 8 класі — 100% [7, с. 46]. Зауважимо, що на той час в гімназіях учнів, які відставали (а такі завжди були в класі) залишали на другий, і навіть, третій рік навчатися в тому самому класі. У випускному восьмому класі Корольова таких не було. За рішенням педагогічної ради всім вручили атестат зрілості. В 1907-1908 навчальному році, будучи класним керівником 8 класу, П. Корольов почувався спокійніше: учні розуміли важливість останнього року навчання та отримання атестату зрілості і мітингували набагато менше.

Випустивши восьмий клас, П. Корольов залишив викладання у Першій чоловічій гімназії та разом з родиною переїхав у Київ, проявивши себе в Житомирі справжнім фахівцем-філологом, педагогом та небайдужим вихователем, до якого з повагою ставилися колеги та учні та набувши досвіду педагогічної діяльності в умовах політичної та соціальної напруженості.

Література та джерела

1. Корольова Н. Отец / Н. Королева. — Москва : Наука. — 2001. — Книга 1. — 235 с.
2. Фондові матеріали Музею космонавтики ім. С.П. Корольова Житомирської обласної ради.
3. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). — Ф. 72. Житомирська Перша чоловіча гімназія. — Оп. 1. — Спр. 872. — 96 арк.
4. ДАЖО. — Ф. 72. Житомирська Перша чоловіча гімназія. — Оп. 1. — Спр. 888. — 142 арк.
5. ДАЖО. — Ф. 72. Житомирська Перша чоловіча гімназія. — Оп. 1. — Спр. 887, 42 арк.

6. ДАЖО. — Ф. 72. Житомирська Перша чоловіча гімназія. — Оп. 1. — Спр. 882. — 40 арк.
7. ДАЖО. — Ф. 72. Житомирська Перша чоловіча гімназія. — Оп. 1. — Спр. 891. — 104 арк.

— о —

УДК 908

ЛУКУЦ Ю.М.

(м. Бердичів, Житомирська обл.)

ВИДАТНІ УРОДЖЕНЦІ ЖИТОМИРА В ЕНЦИКЛОПЕДІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ (НАРОДЖЕНІ У СЕРЕДИНІ ХХ СТОЛІТТЯ)

Анотація. В статті автор наводить короткі дані про 53-х видатних уродженців міста Житомира, які народилися у середині ХХ ст. (1936-1965 рр.) і встановлені на основі 52579 гасел перших 18 томів Енциклопедії Сучасної України.

Ключові слова: Житомир, доктор наук, професор, письменник, лікар, художник, інженер, військовик, співак, спортсмен.

Виклад основного матеріалу. У 2017 р. у 56-му та у 2018р. у 57-му випусках наукового збірника «Велика Волинь» було надруковано дані про 83-х видатних уродженців міста Житомира, які народилися у ХІХ та першій третині ХХ століттях, інформація про яких увійшла в загальний масив інформації 18 томів Енциклопедії Сучасної України (далі ЕСУ), які були видані протягом 2001-2017 рр.

З представлених у 18 томах ЕСУ видатних уродженців Житомира, які народилися у 1936-1965 рр. 42 чоловіки та 11 жінок. Ось їх імена:

Абрамович Семен Дмитрович народився 29 червня 1945 р. у Житомирі. Філолог. Доктор філологічних наук від 1992 р., професор від 1993 р. Закінчив Житомирський педагогічний інститут у 1968 р. Працював учителем у 1965-1974 рр.; викладав у Коростишівському педагогічному училищі у 1968-1974 рр.; старшим викладачем, доцентом Кам'янець-Подільського педагогічного університету у 1974-1988 рр.; від 1988 р. у Чернівецькому університеті: доцент, від 1993 р. — професор, від 1996 р. — завідувач кафедри російської філології. У 1995-1996 рр. — завідувач кафедри українознавства та гуманітарних

наук Чернівецького медичного інституту. Досліджує російську та зарубіжну філологію, теорію літератури, риторику, українознавство, культурологію, релігієзнавство [1, с. 39].

Ахметов Рустам Фагімович народився 17 травня 1950р. у Житомирі. Легкоатлет (стрибки у висоту), фахівець у галузі фізичної культури та спорту. Доктор наук з фізичного виховання та спорту від 2006 р., професор від 2007 р. Майстер спорту міжнародного класу від 1971 р. Закінчив Київський інститут фізкультури та спорту у 1973 р. Вихованець школи Віталія Лонського, 6-разовий чемпіон України у 1969-1973 рр. Чемпіон 5-ї Спартакіади народів СРСР у 1972 р. та рекордсмен України зі стрибків у висоту (219 см та 223 см). Учасник 20-х Олімпійських ігор у Мюнхені у 1972 р. (8-е місце), бронзовий призер чемпіонату Європи у Гельсінкі у 1971 р. У 1979-2002 рр. — завідувач кафедри фізичного виховання, у 2002-2006 рр. — декан однойменного факультету, від 2006 р. — завідувач кафедри теорії та методики фізичного виховання Житомирського університету. Основні напрями наукових досліджень — використання технічних засобів та тренажерів для удосконалення навчально-тренувального процесу [8, с. 625].

Бабков Сергій Андрійович народився 31 березня 1948 р. у Житомирі. Художник декоративно-ужиткового мистецтва. Член Національної спілки художників України (НСХУ) від 1990 р. Закінчив Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва у 1972 р. У 1982-1992 рр. — художник монументального цеху Львівського художньо-виробничого комбінату Львівського відділення Спілки художників України (СХУ); від 1992 р. викладає у Львівській Академії мистецтв. Працює в різних галузях монументального, декоративно-ужиткового й станкового мистецтва. Від 1977 р. бере участь у республіканських, всеукраїнських, міжнародних (США, 1991 р., Польща, 1995 р.) виставках. Персональна виставка у Львові (1977 р.). Засвоївши технолого-варіативні можливості плоского шпалерного текстилю Бабков використовує багату асоціативну палітру. У монументальних творах органічно поєднує давні символічні системи з власним образно-знаковим надбанням. Твори зберігаються в муніципальній художній колекції Львова [2, с. 36].

Баклан Михайло Васильович народився 22.02.1947 р у Житомирі. Актор. Заслужений артист України від 1994 р. Закінчив студію Київського театру оперети (викладачі А. Скибенко, В.Васильєв).

Працював у Закарпатському музично-драматичному театрі в Ужгороді у 1971 р., Житомирському українському музично-драматичному театрі імені Івана Кочерги (від 1974 р.) Баклан — актор експресивний, емоційний, його сценічні образи вирізняються психологічною переконливістю й художньою глибиною [2, с. 114].

Белінський Віктор Петрович народився 19 липня 1938 р. у Житомирі. Терапевт-ендокринолог. Доктор медичних наук від 1992 р., професор від 1996 р. Закінчив Вінницький медичний інститут у 1962 р. Працював лікарем у 1962-1964 рр.; від 1967 р. — у Запорізькому медичному університеті: асистентом, доцентом, від 1996 р. професор кафедри факультативної терапії. Вивчає лікувальну дію радоново-вуглекислих ванн курорту «Хмільник»; стан серцево-судинної системи у хворих на гіпертонічну хворобу, ожиріння, цукровий діабет [2, с. 564].

Бруханський Віктор Олександрович народився 24 травня 1945 р. у Житомирі. Культурний діяч. Заслужений діяч мистецтв України від 2002 р. Закінчив Київський інститут театрального мистецтва у 1970 р. Працював у 1967-1976 рр. помічником режисера, заступником директора Рівненського музично-драматичного театру імені Миколи Островського; у 1976-1983 рр. — заступник директора Кишинівського російського театру імені Антона Чехова; відтоді — у Дніпропетровському українському музично-драматичному театрі імені Тараса Шевченка: заступником директора, у 1985-1994 рр. — директором: від 1994 р. — у Дніпропетровському цирку: художнім керівником, генеральним директором. Очолював у 2003-2005 рр. Раду директорів Державної циркової компанії України при Міністерстві культури і туризму у Києві. Під керівництвом Бруханського створено низку циркових номерів, проводять благодійні заходи для дітей з дитбудинків, інтернатів [8, с. 674].

Будник Андрій Вікторович народився 29 вересня 1964 р. у Житомирі. Графік, живописець. Член НСХУ від 1992 р. Переможець конкурсу рок-плаката «Моє покоління» у 1990 р., перша премія на 4-му і 5-му бієнале Київського плакату у 1995, 1998 роках. Закінчив Український поліграфічний інститут у Львові 1990 р. (викладач Б.Валуєнко), Київський художній інститут у 1992 р. (майстерня Т.Лящука). Головний художник рок-фестивалів «Міс-рок-Європа» у 1988, 1990. 1992 роках; художній редактор, головний художник видавництва «СВЕНАС» у 1992-1999 рр. Працює в галузях плаката,

графічного дизайну, книжкової та станкової графіки, живопису. Будник — представник молодії хвилі у сучасному українському плакаті, прикметними рисами якої є підвищена соціальна активність, пошук нових графічних форм, вільне володіння засобами інших жанрів образотворчого мистецтва. Від 1986 р. бере участь у міських, республіканських, всесоюзних, міжнародних виставках. Персональна — у Києві в 1994 р. Твори зберігаються в Українському музеї Нью-Йорка, Державному музеї книги і друкарства у Києві, Моравській галереї у Брно (Чехія) [3, с. 541].

Буйко Георгій Володимирович народився 21 серпня 1947 р. у Житомирі. Політичний діяч. Народний депутат України у 1998-2002 рр. Кандидат історичних наук від 1984 р. Закінчив Донецький університет у 1975 р. та Національну юридичну академію у 2003 р. У 1969-1982 рр. працював електрослюсарем на шахті, у 1982-1984 рр. — викладачем кафедри історії КПРС та політекономії Донецького медичного інституту; у 1984-1991 рр. — на партійній роботі; у 1991-1998 рр. — старший викладач, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту здоров'я, фізичного виховання та спорту. Голова підкомітетів Комітету Верховної Ради України у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів у 1998-2002 рр. та Комітету ВР України з питань боротьби з організованою злочинністю та корупцією від 2002 р. Член депутатської фракції комуністів. Головний редактор газети «Коммунист Донбасса» від 1996 р. [5, с. 556].

Бутковський Микола Анатолійович народився 14 липня 1960 р. у Житомирі. Живописець, графік. Член НСХУ від 1992 р. Закінчив Московське художнє училище у 1984 р. (майстерня В. Пастухова) та художній інститут у 1990 р. (майстерня Б. Дехтерьова). Від 1992 р. — викладач спеціальних дисциплін у дитячій художній школі Житомира, від 1997 р. — в училищі культури. Від 1988 р. бере участь у міжнародних та всеукраїнських виставках. Персональні — у селі Кмитів Коростишівського району у 1991 р., Житомирі у 1993, 1998, 1999 роках, Києві у 1995 р. Творчості Бутковського притаманне поєднання минулих і сучасних традицій через призму внутрішніх рефлексій, втілення можливостей графічної пластики ікони з різноманітними фактурними нашаруваннями через часову імітацію [3, с. 656].

Вакалюк Валерій Анатолійович народився 30 вересня 1947 р. у Житомирі. Майстер художньої кераміки. Член НСХУ від 1976 р.

Закінчив Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва у 1972 р. (викладачі Д. Кравич, Ю. Лашук, Е. Мисько). Відтоді — художник декоративно-ужиткового мистецтва Вінницьких художньо-виробничих майстерень. Працює у галузях декоративної композиції в інтер'єрі, станкової скульптури у техніках кераміки та дерева. Учасник обласних, всеукраїнських, всесоюзних та міжнародних виставок від 1976 р. Роботи зберігаються у Вінницькому художньому музеї [4, с. 31].

Вакс Борис Йосипович (справжнє — Бенціон) народився 12 травня 1912 р. у Житомирі. Живописець і графік. Заслужений художник УРСР від 1973 р. Член СХУ від 1950 р. Учасник 2-ї світової війни. Закінчив Київський художній технікум у 1932 р., навчався у Харківському художньому інституті у 1944-1948рр. (викладачі М.Дерегус, О. Кокель, С. Прохоров). Від 1933 р. — у Сталіно (нині Донецьк); художник клубу, викладач живопису у Палаці піонерів від 1936 р., головний художник театру юного глядача (ТЮГ) у 1939-1941 рр. Викладав у Харківському художньому училищі у 1951-1955 рр. Відтоді — на творчій роботі. Учасник республіканських, всесоюзних і зарубіжних мистецьких виставок від 1949 р. Персональних — у Харкові у 1972 р., Києві — у 1975 р. Працював у галузях станкового і монументального живопису, графіки. Створив дещо ідеалізовані образи сучасників. Провідні теми — шевченкіана, поетизація жінки-трудівниці. У 1960-1970 рр. перебував під впливом «суворого» стилю, що перетворило живописні твори на своєрідний плакат. Помер Борис Йосипович 4 серпня 1989 р. у Харкові [4, с. 33].

Васютинський Олег Едуардович народився 16 березня 1941 р. у Житомирі. Актор. Заслужений артист України від 1996 р. Освіта середня. Працював у Житомирському (1965-1970 рр., 1972-1981 рр.) та Хмельницькому (1971-1972 рр.) театрах ляльок «Золотий ключик». Виконує переважно характерні ролі [4, с. 152].

Вербицький Володимир Миколайович народився 7 квітня 1952 р. у Житомирі. Графік і живописець. Член СХУ від 1989 р. Закінчив Ленінградський педагогічний інститут (нині Санкт-Петербург) у 1978 р. (викладачі Л. Кабачек, В. Ледньов). Працював на Житомирській дзеркальній фабриці у 1972-1973 рр.; оформлювачем Житомирського художньо-виробничого комбінату у 1978-1981 рр.; художником рекламно-виробничого комбінату Облспоживспілки у 1981-1982 рр.; оформлювачем у 1982-1986 рр., від 1986 р. — головним художником Житомирських художньо-виробничих майстерень Художнього фонду

УРСР. Голова Житомирської організації СХУ у 1992-1996 рр. Учасник всесоюзних від 1978 р., міжнародних від 1984 р., республіканських від 1985 р. мистецьких виставок. Персональних — у Житомирі у 1991 р., 1996 р. Основні жанри плакат і портрет. Творчість Вербицького має соціально-екологічне спрямування. Плакатам притаманний лаконізм форми, виразність лінії кольору. Помер Володимир Миколайович 18 серпня 1996 р. у Житомирі [4, с. 248].

Врублевська Валерія Василівна народилася 19 грудня 1938 р. у Житомирі. Письменниця, перекладачка. Кандидат філософських наук від 1974 р. Член Національної спілки письменників України від 1975 р. Нагороджена літературною премією Олександра Корнійчука у 1985 р. Закінчила Київський університет у 1968 р. Працювала науковим співробітником Інституту літератури Академії наук УРСР у 1968-1973 рр., старшим н.с. інституту філософії АН УРСР у 1973-1992 рр. Від 2003 р. — головний редактор відділу художньої літератури видавництва «Ін'юре» у Києві. Перший твір — повість для дітей «Перстень» (К., 1969р.). За історико-біографічним романом Врублевської «Соломія Крушельницька» (К., 1979 р.; 1986 р.; російський переклад — Москва, 1989 р.) знято фільм «Повернення Баттерфляй» (1982 р.; режисер О. Фіалко); за сценарієм «Первоцвіт» — однойменний фільм (1987 р.; режисер В. Жилко; обидва на Київській кіностудії імені О. Довженко). Авторка багатьох повістей та романів. П'єси за творами Врублевської йшли на сценах театрів України, Росії, Чехії, Словаччини, Румунії та інших європейських країн. Переклала із польської повісті «Блакитна планета» М. Канн (К., 1967р.), «Волення» Ю. Ковальця (К., 1976 р.) [5, с. 202-203].

Гадзевич-Карпенко Людмила Миколаївна народилася 2 листопада 1941 р. у Житомирі. Актриса. Заслужена артистка УРСР від 1970 р. Закінчила Київський інститут театрального мистецтва у 1964 р. (курс О. Фоміна). Працювала у Миколаївському театрі драми та музичної комедії у 1964-1976 рр.; Хмельницькому імені Г.Петровського у 1976-1980 рр.; Херсонському імені М. Куліша (1980-1995 рр.), українському музично-драматичному театрах. Гадзевич-Карпенко — актриса широкого творчого діапазону, для якої характерні вулканічний темперамент і тонке відчуття жанру [5, с. 281].

Горобець Микола Миколайович народився 17 жовтня 1940 р. у Житомирі. Радіофізик. Доктор фізико-математичних наук від 1984 р., професор від 1986 р. Закінчив Харківський університет у 1962 р., де й

працює від 1965 р.: завідувачем кафедри прикладної електродинаміки від 1971 р., професором від 1983 р. Наукові дослідження у галузі електродинаміки та електромагнітної екології. Розробляє мікрохвильові антенні пристрої, зокрема для аерокосмічної техніки. Один із укладачів «Англійсько-російсько-українського словника з теорії та техніки антен» (Х., 2001 р.) [6, с. 279].

Готшалк Галина Олександрівна народилася 4 січня 1955 р. у Житомирі. Художниця. Член НСХУ від 2003 р. Закінчила Одеський педагогічний інститут у 1990 р. (викладачі Г. Басанець, В. Захарченко). Від 1990 р — учасниця обласних, всеукраїнських, міжнародних виставок. Персональних — у Житомирі у 1996-1997 рр., Києві у 1998 р. Працює у галузі вітражного мистецтва (фігуративні, натюрмортні, орнаментні композиції). Творчі пошуки здійснює в напрямку художньо-виражальних можливостей вітража, що перетворюється на витвір станково-декоративного мистецтва [6, с. 335].

Градівський Анатолій Володимирович народився 20 березня 1952 р. у Житомирі. Педагог. Доктор педагогічних наук від 2004 р., професор від 2005 р. Закінчив Черкаський педагогічний інститут у 1973 р. Вчителював. Від 1983 р. — у Черкаському університеті, від 2007 р. — завідувач кафедри зарубіжної літератури, методики навчання та теорії літератури. Основний напрям наукових досліджень — компаративний аналіз у методиці викладання української та зарубіжної літератури [8, с. 704].

Грицак Віктор Захарович народився 26 лютого 1940 р. у Житомирі. Фахівець у галузі механіки. Доктор технічних наук від 1988 р., професор від 1990 р. Заслужений діяч науки і техніки від 2004 р. Закінчив Дніпропетровський університет у 1964 р, де відтоді і працював: від 1985 р. — декан факультету прикладної математики; від 1993 р. — проректор з економічних питань та міжнародного співробітництва, водночас у 1994-1996 рр. — завідувач кафедри математичного моделювання, у 1996-1999 рр. і від 2001 р. — проректор з наукової роботи, завідувач кафедри прикладної математики Запорізького університету. Розробляє аналітичні методи розв'язання проблем механіки неоднорідного середовища; досліджує напружено-деформований стан стійкості та коливань силових конструкцій при детерміністичному і стохастичному навантаженні; математичне моделювання проблем біомеханіки [6, с. 500].

Гузун Тетяна Іванівна народилася 30 квітня 1951 р. у Житомирі. Хореограф, педагог. Народна артистка України від 1994 р. Нагороджена орденом княгині Ольги 3-го (1999 р.) та 2-го (2007 р.) ступенів. Закінчила Краснодарський інститут культури Російської федерації у 1973 р. (викладачі Л. Нагайцева та В. Баранникова). Відтоді — в Житомирі: керівник танцювального гуртка, художній керівник дитячого народного хореографічного ансамблю «Сонечко» Палацу піонерів і школярів; від 1991 р. — викладач Центру дитячої народної хореографії; 1993 р. брала участь у заснуванні Школи хореографічного мистецтва «Сонечко», де відтоді викладала; від 2000 р. — доцент Житомирського університету. Співавторка концертної програми «Танці народів світу» у 2000 р., до якої увійшли 20 хореографічних постановок [6, с. 596].

Гуменюк Віктор Іванович народився 6 жовтня 1952 р. у Житомирі. Поет, перекладач, театрознавець, літературознавець. Доктор філологічних наук від 2002 р. Член НСПУ від 1989 р. Нагороджений літературною премією імені Симоненка у 1995 р. Закінчив Київський інститут театрального мистецтва у 1975 р. Працював завідувачем літературної частини Житомирського музично-драматичного театру імені І. Кочерги у 1978-1989 рр. Від 1989 р. — у Таврійському університеті (Сімферополь); від 1998 р. — завідувач кафедри української літератури; від 2005 р. — надзвичайний професор Люблінського університету (Польща). Перший опублікований вірш — «Лелека» у газеті «Радянська Житомирщина» у 1967 р. Автор збірок поезій. Основні прикмети лірики Гуменюка: пластичність поетичного малюнка, настроєвий пейзаж, патріотичні і любовні мотиви. Перекладацьку діяльність розпочав у творчій співдружності з Борисом Теном, написав спогади про нього. Переклав українською мовою окремі твори багатьох зарубіжних письменників [6, с. 627].

Даць Ірина Вільямівна народилася 14 квітня 1963 р. у Житомирі. Співачка (сопрано), режисер, педагог. Народна артистка України від 2007 р. Третя премія Міжнародного конкурсу вокалістів імені Миколи Лисенка у Києві 1997 р. Закінчила Київську консерваторію (нині Національна музична академія України) у 1987 р. (клас сольного співу З. Бузини); 2004 р. (клас музичної режисури В.Лукашова). Від 1987 р. — солістка Національної опери у Києві; водночас від 2002 р. — доцент вищого театрального училища при Київському університеті театру, кіно і телебачення та виконувачка

обов'язків професора Академії статистики, обліку та аудиту, від 2004 р. — доцент Київського університету культури та мистецтва. Володіє гнучким, яскравим голосом повного діапазону красивого тембрального забарвлення. Як режисер здійснила постановки музично-драматичної вистави, опери та драматичної вистави. Гастролювала в США, Німеччині, Швейцарії, Франції, Італії, Іспанії, Нідерландах, Австрії, Болгарії, Мексиці, Російській Федерації, Латвії, Узбекистані [7, с. 242].

Дем'янюк Валентин Дмитрович народився 31 жовтня 1950 р. у Житомирі. Тренер (спортивна акробатика). Заслужений тренер України від 1995 р. Закінчив Кам'янець-Подільський педагогічний інститут (Хмельницька область) у 1977 р. Від 1971 р. працює старшим тренером відділення спортивної акробатики Житомирської дитячо-юнацької спортивної школи (ДЮСШ) № 2. Голова суддівської колегії України зі спортивної акробатики від 2000 р. Серед вихованців — І. Вишневська, Л. Ковальчук, О. Руденко, О. Нечипорук [7, с. 372].

Дещук Тетяна Олексіївна народилася 10 листопада 1950 р. у Житомирі. Лікар. Доктор медичних наук від 1990 р., професор від 1992 р. Закінчила Полтавський медичний стоматологічний інститут у 1976 р., де відтоді й працювала (нині Українська медична стоматологічна академія); від 1992 р. — професор та завідувачка кафедри анатомії людини. Обґрунтувала вплив фізичного навантаження на виникнення інфаркту міокарда. Померла Тетяна Олексіївна 8 травня 1994 р. у Полтаві [7, с. 501].

Джурмій Леонід Михайлович народився 31 січня 1941 р. у Житомирі. Диригент. Заслужений артист УРСР від 1983 р. Закінчив Одеську консерваторію у 1964 р. (клас кларнета К. Мюльберга). Диригуванню навчався у В. Базилевич у 1965-1969 рр. Від 1963 р. працював солістом оркестру, від 1969 р. — асистентом диригента, від 1993 р. — заступник директора з творчих питань Харківського театру опери та балету імені М. Лисенка. Диригував 4 опери та 6 балетів [7, с. 533].

Дорфман Йосип Давидович народився 1 травня 1952 р. у Житомирі. Шахіст. Міжнародний гросмейстер від 1978 р. Переможець чемпіонатів Європи та світу серед студентів (обидва — 1977 р.) у складі збірної команди СРСР. Учасник змагань на першість світу (зональні турніри 1978 і 1982 років) Володар кубка європейських клубів у 1984 р., Кубка СРСР у 1982 р., переможець першості СРСР у 1981 р. у складі товариства «Труд». Чемпіон СРСР у 1977 р.

Переможець Спартакіади народів СРСР у командному заліку в 1979 р., бронзовий призер чемпіонату України в 1976 р. Багаторазовий переможець низки міжнародних турнірів у 1979-1992 рр. Секундант Г.Каспарова в матчах на першість світу у 1985-1987 рр. Тренер збірної команди Франції на Всесвітній шаховій олімпіаді у 1990 р. Шахіст активного позиційного стилю, тактик [8, с. 347].

Єленін Георгій Георгійович народився 11 березня 1947 р. у Житомирі. Математик. Доктор фізико-математичних наук від 1993 р., професор від 1996 р. Закінчив Московський фізико-технічний інститут у 1971 р. Від 1980 р. — у Московському університеті завідувач лабораторії математичного моделювання у фізиці (1997-2002 рр.), професор, провідний науковий співробітник кафедри обчислювання методів від 2003 р. Наукові дослідження: математична фізика; математичне моделювання явищ нелінійної динаміки у відкритих неідеальних системах, далеких від стану термодинамічної рівноваги; теорія самоорганізації простору-часу; математичні проблеми гетерогенного каталізу і нанотехнології. Написав спогади про Житомир «Предвкушение будущего» (2004 р.) [9, с. 386].

Жегунов Олександр Михайлович народився 14 квітня 1951 р. у Житомирі. Живописець. Член НСХУ від 1983 р. Закінчив Івановське художнє училище (Російська Федерація) у 1972 р. (викладач М.Калашников) Працював у 1973-1998 рр. у майстернях Художнього фонду Житомира. На творчій роботі. Учасник всеукраїнських виставок від 1973 р. Персональні — у Житомирі у 1979 р. і 1991 р. Зображує людей в моменти екзистенційного вибору, творчого пориву, прагне переосмислити теми народження і смерті, покори й боротьби, віри в Бога і трагедії внутрішнього спустошення. Творчість Жегунова тяжіє до експресивного колористичного вирішення. Окремі роботи зберігаються у Житомирському краєзнавчому музеї [9, с. 525].

Зависляк Ігор Володимирович народився 17 жовтня 1947 р. у Житомирі. Радіофізик. Доктор фізико-математичних наук від 2000 р., професор від 2003 р. Закінчив Київський університет у 1974 р., де й працює від 1977 р.; від 2002 р. — професор кафедри квантової радіофізики. Наукові дослідження: електродинаміка спінових хвиль у шаруватих структурах, радіоспектроскопія епітаксціальних феритових плівок і спін-хвильова надвисокочастотна електроніка [10, с. 51].

Зіновчук Віталій Володимирович народився 2 серпня 1957 р. у Житомирі. Економіст. Доктор економічних наук від 2000 р., професор

від 2002 р. Заслужений діяч науки і техніки України від 2007 р. Закінчив Житомирський сільськогосподарський інститут у 1979 р. Працював у науково-дослідному і проектно-технологічному інституті (НДПТІ) хмелярства у Житомирі в 1979-1981 рр., від 1984 р. (з перервою) — у Житомирському с-г. ін-ті (нині агроекологічний університет). Від 1994 р. — завідувач кафедри менеджменту та агробізнесу, від 2008 р. — завідувач кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності; у 1995-2007 рр. — в інституті аграрної економіки Української академії аграрних наук (УААН) у Києві; від 2001 р. — головний науковий співробітник. Обґрунтував системний підхід до створення й поширення кооперативних підприємств і їх об'єднань у сільському господарстві України, що є альтернативою неконтрольованому розповсюдженню посередницького бізнесу [10, с. 596].

Іващенко Володимир Васильович народився 6 квітня 1949 р. у Житомирі. Лікар-хірург. Доктор медичних наук від 1986 р., професор — від 1989 р. Закінчив Донецький медичний інститут у 1972 р. Працював лікарем. Від 1978 р. — у Донецькому медичному університеті: від 1988 р. — завідувач курсу хірургічних хвороб; від 1990 р. — завідувач кафедри загальної хірургії № 2. Наукові дослідження: корекція обмінних порушень в осіб з тяжкими опіками; хірургічні лікування гострої та хронічної ішемії кінцівок; діагностика й лікування діабетичної стопи; малоінвазивна хірургія жовчнокам'яної хвороби і її ускладнень [11, с. 169].

Кальницька Людмила Степанівна народилася у Житомирі, кандидат філософських наук від 1980 р., член НСХУ від 1982 р. Закінчила Київський художній інститут у 1966 р. Працює у Києві: від 1967 р. — викладач художньої середньої школи імені Т. Шевченка; від 1968 р. — редактор з питань образотворчого мистецтва на Республіканському телебаченні; викладач художньо-промислового технікуму у 1970-1973 рр. та університету у 1974-1975 рр.; доцент кафедри історії української музики і народної творчості національної музичної академії України у 1975-2007 рр.; від 2010 р. — доцент кафедри мистецтвознавства та гуманітарних наук Інституту моделювання та дизайну. Підготувала кілька авторських програм. Уклала альбом «Скульптур В. Клоков» (К., 1980р.). Л. Кальницька є авторкою ряду статей для різних видань [12, с. 85].

Камишний Юрій Константинович народився 25 квітня 1962 р. у Житомирі. Живописець і графік. Заслужений художник України від 2008 р. Нагороджений обласною премією імені Лесі Українки у 2001 р., міжнародною премією імені М. Реріха у 2006 р., всеукраїнською премією імені Івана Огієнка у 2008 р. Член НСХУ від 1992 р. Закінчив Одеське художнє училище у 1982 р. (викладачі В. Власов та К.Філатов). Працював у Житомирській організації НСХУ у 1980-2005 рр. На творчій роботі. Учасник вітчизняних і зарубіжних мистецьких виставок та пленерів від 1986 р. Персональних — у Житомирі в 1990, 1992, 1996-1997, 2000, 2003, 2006-2010 рр., Києві у 2005-2006, 2008-2009 рр.; Львові і Москві (обидві у 2005 р.), Одесі у 2006-2009 рр., Новограді-Волинському у 2008 р. Створює переважно пейзажі та натюрморти, порівнюючи реалізм з етнокультурним пластом. Окремі роботи зберігаються у музеї космонавтики імені Сергія Корольова, літературно-меморіальному музеї Лесі Українки у Новоград-Волинському, у Львівській галереї мистецтв, Одеському музеї імені М.Реріха [12, с. 118].

Камінський Олександр Борисович народився 7 вересня 1955 р. у Житомирі. Спортсмен (кульова стрільба із пістолета), тренер. Майстер спорту міжнародного класу від 1982 р. Заслужений тренер України від 2008 р. Закінчив Львівський інститут фізичної культури у 1976 р. Чемпіон СРСР у 1981-1982 рр., України у 1980-1984 рр., переможець міжнародних змагань в Німеччині, Угорщині. Рекордсмен СРСР у 1981-1982 рр., України у 1982 р. Член збірної команди СРСР та України у 1975-1983 рр. Виступав за спортивне товариство «Динамо» Рівне, де й працював тренером у 1985-1991 рр. У 2000-2005 рр. тренер збірної команди Пакистану, у 2005-2006 рр. — Кувейту. Від 2006 р. — старший тренер збірної команди України. Серед вихованців — О.Камінська, С. Кудря, Д. Кушніров, О. Омельчук [12, с. 125].

Кирилович Наталія Миколаївна народилася 23 січня 1956 р. у Житомирі. Тренер (тріатлон). Заслужений тренер України від 2008 р. Закінчила Чернігівський педагогічний інститут у 1977 р. Учителювала; у 1983-1996 рр. працювала у ДЮСШ обласної ради спортивного товариства профспілок: у 1990-1996 рр. та у 1997-2003 рр. — директором, у 2003-2005 рр. — старшим тренером-викладачем з тріатлону ДЮСШ «Авангард»; від 2005 р. — тренер-викладач обласної школи вищої спортивної майстерності (усі в Житомирі). Від 2011 р. — президент Житомирської обласної федерації тріатлону, старший тренер

області. Серед вихованців — Ю. Єлістратова, О. Ченчева, бронзова призерка першості світу Ю. Бебешко [13, с. 50].

Кіпніс Леонід Абрамович народився 27 квітня 1952 р. у Житомирі. Математик. Доктор фізико-математичних наук від 1993 р., професор від 1997 р. Закінчив Воронежський університет (Р.Ф.) у 1975 р. Працював ст. н.с. Всесоюзного науково-дослідного інституту (ВНДІ) бурової техніки у Москві у 1980-1982 рр.; від 1983 р. в Уманському педагогічному університеті Черкаської області завідувачем кафедри вищої математики. Основні напрями наукових досліджень — математичні проблеми механіки руйнування матеріалів (задачі теорії пружності для клиновидних тіл; контактні задачі теорії пружності; задачі теорії концентрації напружень [13, с. 207].

Клименко Петро Михайлович народився 18 лютого 1961 р. у Житомирі. Живописець. Закінчив Житомирську художню школу у 1978 р. (клас В. Шкуринського), навчався в Одеському художньому училищі у 1978-1980 рр. На творчість Клименка справив вплив М. Максименко. Учасник мистецьких виставок від 1994 р. Персональних — у Києві в 1994, 1999 рр.; у Житомирі у 1999 р. На творчій роботі. Автор портретів, пейзажів, натюрмортів. Для творчості Клименка характерні імпресіоністська виразність та енергійність мазка з його динамічною пластикою, відтворення складних світлових ефектів, багатство кольорових рефлексів. Помер Петро Михайлович 2 серпня 2000 р. у Житомирі, похований у селі Левків Житомирського району [13, с. 307].

Климова Катерина Яківна народилася 14 жовтня 1965 р. у Житомирі. Педагог. Доктор педагогічних наук від 2011 р., професор від 2012 р. Закінчила Житомирський педагогічний інститут (спеціальність «російська мова і література» у 1987 р., «українська мова і література» у 1992 р.), де й працює від 1987 р. (нині університет); від 2003 р. — завідувач кафедри філології і лінгводидактики. Наукові дослідження: методика формування культури мовлення майбутніх учителів в умовах діалектичного впливу; теорія і практика формування мовнокомунікативної компетентності студентів. Авторка розділу в навчальному посібнику «Методика навчання української мови в початковій школі (К., 2011р.) [13, с. 319].

Коваленко Євген Володимирович народився 14 квітня 1948 р. у Житомирі. Піаніст, співак (тенор), аранжувальник, музично-громадський діяч, педагог. Народний артист України від 1997 р. Нагороджений орденом «За заслуги» 3 ступеня у 2008 р. Закінчив

Житомирське музичне училище у 1967 р., Ростовський музично-педагогічний інститут (місто Ростов-на-Дону, РФ) у 1973 р. (клас фортепіано В. Топіліна і М. Саямова). Відтоді концертмейстер мюзик-холу. Від 1975 р. — артист; від 1977 р. — художній керівник вокально-інструментального ансамблю «Кобза». За сумісництвом від 2004 р. — доцент кафедри естрадного співу Університету культури і мистецтва (усі — Київ) Ансамбль «Кобза» гастролює в Україні та за кордоном. У репертуарі пісні М. Мозгового, О. Семенова, М. Литвина, В. Івасюка та інші [13, с. 443].

Копоть Ірина Євгенівна народилася 29 жовтня 1952 р. у Житомирі. Музикознавець, педагог. Кандидат мистецтвознавства від 1996 р., член НСХУ від 1996 р. Закінчила Харківський інститут мистецтв у 1980 р. (клас Г. Тюменєвої) та аспірантуру при державному музично-педагогічному інституті імені Гнесіних у Москві у 1983 р. (клас Р. Ширинян). Відтоді викладала у Житомирському педагогічному інституті, у 1995-2003 рр. у музичному училищі. Від 2003р. — доцент кафедри психології та культурології Житомирського агроєкологічного університету, водночас від 2004 р. — ст. н.с. Житомирського краєзнавчого музею. Копоть — художній керівник камерного ансамблю імені І. Добжинського Житомирської обласної спілки поляків України від 2004 р. Наукові дослідження: оперознавство, лібретологія, музичне краєзнавство [14, с. 436].

Костриця Микола Юхимович народився 20 вересня 1942 р. у Житомирі. Економгеограф, краєзнавець. Доктор географічних наук від 2007 р., професор від 2008 р. Член національної спілки журналістів України (НСЖУ) від 1991 р. Лауреат Всеукраїнської премії імені Івана Огієнка від 2010 р. Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ступеня у 2011 р. Закінчив Київський університет у 1966 р. Учителював. Працював у 1971-1976 рр. на Житомирській дитячо-екскурсійній станції, водночас у 1973-1975 рр. у Житомирському сільськогосподарському інституті; у 1976-1984 рр. — у Київському інституті удосконалення вчителів; за сумісництвом у 1977-1984 рр. — у Київському педагогічному інституті; у 1984-1986 рр. — у Центральному інституті удосконалення вчителів у Києві; від 1986 р. — у Житомирському інституті післядипломної педагогічної освіти; у 1999-2009 рр. — завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін, у 2010 р. — завідувач, у 2011 р. — професор кафедри методики викладання навчальних предметів. Від 1993 р. — президент

Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині та головний редактор його наукового збірника «Велика Волинь». Вивчав проблеми територіально-галузевої структури та розміщення продуктивних сил України, розробляв теоретично-методологічні засади національного краєзнавства. Автор низки статей в ЕСУ. Помер Микола Юхимович у Житомирі 23 квітня 2014 р. [14, с. 734].

Костюк Олександр Володимирович народився 3 лютого 1949 р. у Житомирі. Скульптор, живописець. Заслужений художник України від 2009 р. Член НСХУ від 1994 р. Закінчив Київський художньо-промисловий технікум у 1970 р. Працює від 1970 р. у Житомирських художньо-виробничих майстернях. Учасник мистецьких виставок від 1982 р. Персональних — у Житомирі у 1999 р. Створює переважно скульптури малих форм, вироби монументально-декоративного мистецтва. Мозаїки. Для творчості притаманні тонке відчуття пластичності форми і матеріалу. Окремі роботи зберігаються у Житомирському краєзнавчому музеї [14, с. 742].

Котвицький Леонід Болеславович народився 11 квітня 1943 р. у Житомирі. Тренер (велоспорт, триатлон). Майстер спорту СРСР від 1962 р., заслужений тренер України від 1994 р., суддя республіканської категорії від 1978 р. з велоспорту. Закінчив Київський інститут фізичної культури у 1964 р. Від 1965 р. працює тренером-викладачем з велоспорту, від 1999 р. — з триатлону Житомирської ДЮСШ «Авангард». Підготував 6 майстрів спорту міжнародного класу, 22 майстрів спорту. Серед вихованців — рекордсменка світу, Європи та України О. Сидоренко, рекордсменка СРСР О. Грибан, учасниця 27-х Олімпійських ігор І. Денисюк, Є. Мартиненко [15, с. 8].

Кошечко В'ячеслав Григорович народився 22 червня 1946 р. у Житомирі. Фізико-хімік. Доктор хімічних наук від 1987 р., професор від 1996 р., академік Національної академії наук України (НАНУ) від 2006 р. Заслужений діяч науки і техніки України від 1997 р. Отримав Державну премію України в галузі науки і техніки у 1993 р., нагороджений премією імені О. Бродського НАНУ у 1998 р., орденом князя Ярослава Мудрого 5-го ступеня у 2008 р. Закінчив Ужгородський університет у 1969 р. Від 1971 р. працює в інституті фізичної хімії НАНУ у Києві; від 1986 р. завідувач лабораторії електроорганічних реакцій, одночасно у 1998-2008 рр. — заступник директора з наукової роботи, від 2008 р. — директор та водночас завідувач відділу вільних радикалів. Зробив значний внесок у розвиток широкого кола проблем

сучасної фізичної хімії. Створив та запровадив у серійне виробництво в Україні й РФ нові літєві джерела струму [15, с. 99].

Кравченко Василь Іванович народився 22 січня 1956 р. у Житомирі. Економіст. Доктор економічних наук від 1998 р., професор від 2002 р. Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ступеня у 1997 р. Закінчив Київський університет у 1981 р. Відтоді працював у Житомирському педагогічному інституті: у 1985-1990 рр. перебував на партійній роботі; у 1990-1992 рр. — у Житомирському облвиконкомі; у 1992-1994 рр. — Адміністрації Президента України; у 1994-2003 рр. — перший заступник директора Науково-дослідного фінансового інституту при Міністерстві фінансів України; водночас у 1993-1998 рр. — член Центральної виборчої комісії; у 2003-2006 рр. — президент Міжнародного інституту фінансів; у 2006-2012 рр. — виконавчий секретар Будівельної палати України (усі у Києві). Наукові дослідження: фінанси, місцеве самоврядування та регіональний розвиток, житлова економіка й будівництво [15, с. 130].

Кравченко Мілада Вікторівна народилася 13 вересня 1939 р. у Житомирі. Художниця декоративної кераміки. Член НСХУ від 1984 р. Закінчила Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва у 1970 р. (викладачі А. Бокотей, Д. Кривавич, Е. Мисько). На творчій роботі. Учасниця республіканських, всесоюзних мистецьких виставок від 1970 р. Авторка керамічних композицій та пластів [15, с. 141].

Краснощоків Олександр Олександрович народився 25 вересня 1950 р. у Житомирі. Тренер (волейбол). Заслужений тренер України від 1997 р. Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ступеня у 2001 р. Закінчив Кам'янець-Подільський педагогічний інститут (Хмельницька область) у 1971 р. Тренер обласного відділу Українського товариства глухих у 1974-1993 рр., чоловічої збірної команди обласного центру «Інваспорт» від 1993 р. (обидва — Житомир), водночас головний тренер штатної чоловічої збірної команди України з волейболу серед глухих. Серед вихованців — І. Завіруха, О. Полімчук, В. Розбицький [15, с. 248].

Крюков Анатолій Васильович народився 10 травня 1947 р. у Житомирі. Тренер (тріатлон). Заслужений тренер України від 2007 р. Закінчив Київський інститут фізичної культури у 1969 р. Працював тренером-викладачем із плавання ДЮСШ «Україна» у 1970-1995 рр.; від 1995 р. — старшим тренером-викладачем з тріатлону обласної

школи вищої спортивної майстерності (обидва — Житомир). Підготував 18 майстрів спорту та 3-х майстрів спорту міжнародного класу, зокрема Є. Мартиненка, О. Величко, М. Крята, В. Філінського, І.Циганок [15, с. 590].

Лазо Сергій Васильович народився 26 липня 1953 р. у Житомирі. Письменник, композитор. Член НСПУ від 2005 р. Нагороджений міжнародною літературною премією імені Григорія Сковороди у 2012 р. Переможець всеукраїнського фестивалю «Шлягер» у 1999 р. Заслужений діяч мистецтв України від 2015 р. Закінчив Житомирський педагогічний інститут у 1974 р. Учителював. Від 1977 р. у Тернополі працював у Палаці культури «Жовтень», від 1989 р. — директором молодіжного центру «Лідер» і центру «Мальви», нині на творчій роботі. Пише українською та російською мовами. Дебютував у 1983 р. віршем у журналі «Смена». Автор музичного супроводу до п'єс. Опублікував низку статей про театральну музику, роздуми про творчість у періодиці. Автор і виконавець пісень. Записав 6 компакт-дисків. Чимало власних поезій поклав на музику. Використовує різні музичні жанри: від бардів, пісні до джазу. Перекладає поезії з російської та польської мов, окремі його твори перекладено іноземною мовою [16, с. 482].

Лисайчук Юрій Сергійович народився 12 листопада 1949 р. у Житомирі. Лікар-хірург. Доктор медичних наук від 1998 р. Лауреат Державної премії України у галузі науки і техніки від 1996 р. Закінчив Київський медичний інститут у 1976 р. Відтоді — провідний співробітник відділу мікрохірургії судин та пластичної хірургії інституту хірургії та трансплантології Академії медичних наук України (АМНУ); від 2001 р. — професор кафедри хірургії хвороб медичного університету Української асоціації народної медицини; від 2015 р. — професор кафедри хірургії, анестезіології та інтенсивної терапії Національного медичного університету (усі — Київ). Наукові дослідження: хірургія артеріально-венозних лімфатичних судин, реконструктивно-відновна мікрохірургія та пластична хірургія. [17, с. 201].

Лімінович Сергій Зенонович народився 6 листопада 1953 р. у Житомирі. Спортсмен (веслування на байдарках і каное). Майстер спорту міжнародного класу від 1977 р. закінчив Житомирський сільськогосподарський технікум у 1980 р. Срібний призер на дистанції 1000 м у місті Дуйксбургу (Німеччина) у 1978 р. та бронзовий призер

на дистанції 500 м у місті Ноттенгем (Велика Британія) у 1981 р.; на дистанції 10000 м призер чемпіонатів світу; переможець 7-ї Спартакіади народів СРСР у 1979 р. на дистанції 500 м на каное-одиначці. 10-ти разовий чемпіон СРСР, багаторазовий чемпіон України та Збройних сил СРСР. Член збірної команди СРСР у 1975-1981 рр. Працював тренером збірної команди Збройних сил СРСР у 1983-1988 рр. У 2015 р. в Житомирі проведено Відкритий чемпіонат області з веслування на байдарках і каное імені Ліміновича. Помер Сергій Зенонович 25 жовтня 2007 р. у Житомирі [17, с. 385].

Лось Леонід Васильович народився 15 січня 1936 р. у Житомирі. Фахівець у галузі конструювання машин і приладів. Доктор технічних наук від 1992 р.; професор від 2001 р. Заслужений діяч науки і техніки України від 1997 р. Закінчив Київський політехнічний інститут у 1970 р. Працював у 1954-1959 рр. на підприємствах закритого типу у РФ; у Житомирі у 1959-1965 рр. — інженер-конструктор музичної фабрики; у 1965-1988 рр. на заводі «Електровимірювач», де пройшов від конструктора до головного конструктора (1979-1988 рр.); від 1988 р. в агроекологічному університеті: професор кафедри вищої математики та загально-технічних дисциплін від 1993 р.; вищої математики та прикладної механіки від 2012 р. Створив теорію структури конструкцій машин і приладів з системою аксіом, кількісні критерії яких дозволяють робити висновки про конструкції ще на стадіях розробки; побудував систему уніфікації конструкцій на основі математичної теорії груп. Вивчає проблеми альтернативної енергетики, газогенераторні конструкції [17, с. 687].

Любченко Владислав Якович народився 3 січня 1938 р. у Житомирі. Фахівець у галузі хмелярства. Доктор технічних наук від 1994 р. Закінчив Київський політехнічний інститут у 1960 р. Від 1961 р. працював у Сіверсько-Донецькій філії дослідно-конструкторського бюро (ДКБ) автоматики (нині Луганська область); у 1971-1978 рр. — провідний конструктор; від 1978 р. — в інституті сільського господарства Полісся у Житомирі; від 1996 р. — завідувач сектору нетрадиційного використання хмелю, у 2001 р. — завідувач лабораторії переробки хмелю та інших культур. Розробив технологію та обладнання для виробництва ефірної олії хмелю, налагодив її промисловий випуск, побудував детальну діаграму окислення аміаку на платиновому каталізаторі та описав механізм його ерозії. Співавтор

лікарського препарату «Корвалдин». Помер Владислав Якович 13 вересня 2001 р. у Житомирі [18, с. 320-321].

Малавський Мечислав Камільович народився 24 травня 1946 р. у Житомирі. Живописець, кераміст. Заслужений діяч мистецтв Польщі. Професор від 2011 р. Член Спілки художників Польщі від 2002 р., почесний член НСХУ від 2010 р. Закінчив студію образотворчого мистецтва у Житомирі у 1972 р. (керівник В. Кобилінський), Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва у 1977 р. (викладач К. Звіринський, В. Манастирський, В. Овсійчук). Приват-професор кафедри художньої кераміки Львівської академії мистецтв. Учасник обласних, всеукраїнських мистецьких виставок від 1978 р. Голова творчого об'єднання «Вориння» від 1998 р., Львівського товариства шанувальників мистецтва від 2002 р. [18, с. 655].

Література та джерела

1. Енциклопедія Сучасної України (далі ЕСУ). — Т. 1. — Київ : Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України (далі КБСУ), 2001. — 420с.
2. ЕСУ. — Т. 2. — Київ : КБСУ, 2003. — 872 с.
3. ЕСУ. — Т. 3. — Київ : КБСУ, 2004. — 696 с.
4. ЕСУ. — Т. 4. — Київ : КБСУ, 2005. — 700 с.
5. ЕСУ. — Т. 5. — Київ : КБСУ, 2006. — 728 с.
6. ЕСУ. — Т. 6. — Київ : КБСУ, 2006. — 712 с.
7. ЕСУ. — Т. 7. — Київ : КБСУ, 2007. — 708 с.
8. ЕСУ. — Т. 8. — Київ : КБСУ, 2008. — 716 с.
9. ЕСУ. — Т. 9. — Київ : КБСУ, 2009. — 712 с.
10. ЕСУ. — Т. 10. — Київ : КБСУ, 2010. — 712 с.
11. ЕСУ. — Т. 11. — Київ : КБСУ, 2011. — 712 с.
12. ЕСУ. — Т. 12. — Київ : КБСУ, 2012. — 712 с.
13. ЕСУ. — Т. 13. — Київ : КБСУ, 2013. — 573 с.
14. ЕСУ. — Т. 14. — Київ : КБСУ, 2014. — 768 с.
15. ЕСУ. — Т. 15. — Київ : КБСУ, 2014. — 712 с.
16. ЕСУ. — Т. 16. — Київ : КБСУ, 2016. — 712 с.
17. ЕСУ. — Т. 17. — Київ : КБСУ, 2016. — 712 с.
18. ЕСУ. — Т. 18. — Київ : КБСУ, 2017. — 712 с.

— о —

ДАЦЮК В.Б.

(с. Висока Піч, Житомирський р-он, Житомирська обл.)

НАДУБОВИЧ М.Ю.

(с. Бовсуни, Лугинський р-он, Житомирська обл.)

ЖИТОМИРЯНИ, ЗАКОХАНІ В АРКТИКУ

Анотація. В статті розкрито маловідомі широкому загалу факти про уродження Попільнянського р-ну Житомирської обл. Надубовича Юлія Аркадійовича, одного із вітчизняних першовідкривачів таємниць полярних сьайв, та льотчика-штурмовика, письменника Анфіногенова Артема Захаровича, що висвітлював роботу вчених-полярників, в тому числі і Юлія Надубовича.

Ключові слова: Романівка, Рильський, астрономія, геофізика, сьайва, Тіксі, обсерваторія, штурмовик, письменник, монографії.

Виклад основного матеріалу.

Надубович Юлій Аркадійович (1934-1991), народився 12 квітня 1934 р., рівно за 27 років до дати першого польоту людини в космос, в селі Романівка Попільнянського району — батьківщині М.Т. Рильського. Мати, Гертруда Йосифівна, працювала лікарем дільничої лікарні, а батько Аркадій Григорович — в місцевій школі на посаді вчителя математики. Молоде подружжя Надубовичів приїхало в Романівку на початку 30-х років XX ст. за рознарядкою після закінчення Київських інститутів: батько — педагогічного, а мати — медичного. Відтоді Романівка стала малою батьківщиною родини. Цікаво, що один із класиків сучасної української літератури, Максим Тадейович Рильський був знайомий з сім'єю Надубовичів і до нашого часу збереглася листівка, яку Максим Тадейович надіслав своїм друзям-землякам. Ще з дитячих років маленький Юлій любив читати оповідання та замітки про полярників, пілотів, дослідників, мандрівників та про полярні експедиції. В школі цікавився математикою, історією, а особливо — астрономією. Разом з батьком та зі своїм однокласником Петром Харченком Юлій виготовив простий

телескоп і почав вести спостереження нічного неба, ретельно занотовуючи все побачене в щоденник. Більше того — хлопцям вдалося, прилаштувавши до телескопа фотоапарат, виконувати фото небесних світил. Своїми знімками вони поділились із Максимом Тадейовичем Рильським — своїм земляком, а той передав їх в дитячу республіканську газету. Ось так хлопці потрапили на шпальти «Юного ленинця» в 1946 р., навчаючись лише в 5 класі Романівської середньої школи. Після закінчення десятилітки в 1951 р. Юлій Аркадійович прямує до Києва, мріючи отримати професію астронома. У 1956 р., закінчивши фізико-математичний факультет Київського Державного Університету по спеціальності «Фізик-астроном», його, як молодого перспективного спеціаліста, було відібрано в групу академіка Лебедінцева для роботи на Крайній Півночі в бухті Тіксі. Тут він включається в роботу по вивченні полярних сяйв в рамках програми Міжнародного Геофізичного Року (МГР) 1957-1958 рр. Відповідно до програми заходу, в якому прийняли участь вчені із 67 країн світу, тематика вивчення полярних сяйв була виділена в окремий розділ. Окрім цього розділу в Міжнародний Геофізичний Рік вивчались питання за розділами: метеорологія, геомагнетизм, іоносфера, сонячна активність, космічні промені, широти і довготи, гляціологія, океанологія, ракети і сателіти, сейсмологія, гравіметрія, ядерна радіація. Спостереження проводились на більш ніж 5000 дослідницьких станціях і обсерваторіях, що працювали синхронно. Ось лише кілька найважливіших результатів МГР: створена постійна радянська Антарктична експедиція; вивчались дані із перших штучних супутників Землі, запущених в СРСР та США: Супутник-1, Супутник-2, Супутник-3, Авангард-1, Експлорер-1, Експлорер-3, Експлорер-4; відкрито: радіаційні пояси Землі, підводні океанські хребти та особливості структури тектоніки плит.

Юлію Аркадійовичу судилося стати легендарним науковцем — піонером дослідження північних сяйв. В Тіксі він був серед засновників станції, що нині існує як Полярна геокосмофізична обсерваторія Інституту космофізичних досліджень і аеронормії ім. Ю.Г. Шафера, де була реалізована ідея патрульного фотографування всього неба фотокамерами типу С-180. За результатами досліджень в бухті Тіксі Ю.А. Надубович та його колега Д.П. Дума відкрили факт про те, що сяйва над морем досить рухомі і при наближенні до берега дуги сяйв фіксуються вздовж берегової смуги. Над островами, мілинами і

виносами прісних вод спостерігаються розриви дуг. А якщо дуги перпендикулярні до узбережжя, то точка перегину завжди лежить на лінії берега. Це, так званий, береговий ефект полярних сьйв. Саме йому була присвячена перша в світі збірка робіт — книга Юлія Аркадійовича Надубовича «Морфологічні дослідження полярних сьйв. Практика і результати». Але відступимо від теми полярних досліджень, оскільки в той час мав місце дивовижний факт — в Тіксі зустрілись земляки з такими різними долями.

Артем Захарович Анфіногенов (1924-2011), народився 11 травня 1924 р. в Житомирі. В червні 1941 р. вступив до Пермської авіашколи військових льотчиків, яку закінчив в 1942 р. 3 квітня 1943 р. — пілот 947 штурмового авіаполку. 27 липня 1943 р. в ході Міуської наступальної операції його штурмовик Іл-2 був збитий в повітряному бою, але пілот зумів посадити палаючий літак на своїй території. При цьому лейтенант Анфіногенов отримав чисельні опіки рук і обличчя. Після госпіталю через обмеження допуску польотів за станом здоров'я — пілот окремої авіаескадрильї штабу 7 ШАК. Літав на тихохідному літаку По-2, виконуючи польотні завдання і на лінію фронту. Але за будь-що хотів знову сісти за штурвал штурмовика і все ж добився переводу в свій полк. Приймав участь в боях в Прибалтиці. Війну закінчив у званні старший лейтенант, маючи 270 бойових вильотів. Нагороджений орденом Червоної зірки, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями. В 1992 р. — орденом Дружби народів.

По війні в званні капітана звільнився з армії і вступив на навчання до Московського Державного Університету ім. Михайла Ломоносова на філологічний факультет, який закінчив у 1953 р. З того часу розпочався його творчий політ як письменника.

Зацікавившись тематикою Міжнародного Геофізичного Року ще зовсім невідомий літератор вирушив на Крайню Північ, де став свідком грандіозних подій, описаних в книзі «Земна вахта, або Хроніка подій, що мали місце в незвичайному році на маршруті, що пролягав в Арктиці, але зачепив Антарктиду, три полюси і Космос». Книга мала

великий успіх і була випущена в 1961 р. тиражем в 27000 екземплярів. Зрозуміло, що на її сторінках розповідається про молодих вчених — дослідників Арктики, в тому числі і про Юлія Аркадійовича Надубовича, який відкривав секрети полярних сьайв. Ось так в Арктиці перетнулися творчі долі двох дійсно великих людей з Житомирщини.

Що ж до Артема Захаровича, то коротко можна сказати наступне. З 1961 р. — він член Спілки письменників СРСР, з 1981 р. — секретар Московського відділення Спілки. Автор романів та повістей про війну «А внизу була земля», «Миттевість — вічність», «Залишилось двоє», та про наукову діяльність вітчизняних вчених: «Край світу», «На двох полюсах», «Арктика минулого року». Вів активну громадську роботу, в 1993 р. підписав «Лист 42-х» — перше звернення ліберальних письменників до Президента Російської Федерації Єльцина щодо подій навколо конституційної кризи в країні, які привели до кровопролиття в жовтні 1993 р. Отримував з 1995 р. іменну пенсію Президента Російської Федерації. Помер у 2011 р. в Москві де і похований.

Отож, Юлію Надубовичу судилося стати людиною-легендою ще за життя. В 1971 р. вийшла науково-публіцистична книга «Ритми нашого часу (Про циклічність природних процесів)», автор Олександр Олександрович Гангнус (брат поета Євгена Євтушенка). В ній в пролозі, що має назву «Назустріч північній Аврорі», подано лист молодого науковця Валентини Дмитренко, датований 10 жовтня 1967 р. в Тіксі до свого наукового керівника Юлія Надубовича в Якутськ, щодо незвичності поведінки появи північних сьайв. Письменник цим фактом підводить читача до того, що Юлій Аркадійович уже на той час мав беззаперечний авторитет в галузі астрономії в частині дослідження полярних сьайв. А творчий шлях в цьому напрямку був досить стрімким, як спалах сьайва в нічному небі.

В 1966 р. в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка захистив кандидатську дисертацію «Береговий ефект в полярних сьайвах». Монографія була надрукована в 1967 р. в Москві видавництвом «Наука». З 1966 р. по 1976 р. — завідував лабораторією полярних сьайв, нині Якутського наукового центру Сибірського відділення Російської академії наук. З 1981 р. по 1990 р. Юлій Аркадійович працював на Комплексній магнітосферо-іоносферній станції в місті Норильську. В цей час вийшло кілька його фундаментальних праць, а саме: «Візуальні спостереження полярних

сйив» (Якутськ 1975 р.), «Вивчення оптичних випромінювань нічного неба» (Якутськ 1979 р.).

В 1987 р. з'явилась його досить цікава брошура «Розв'язок задач, що виникають при обробці спостережень полярних сйив, за допомогою програмованого мікрокалькулятора». Робота спирається на застосування мікрокалькулятора МК-61. Програмування на мікрокалькуляторі в той час було прогресивне нововведення, що відкривало нову інформаційну еру. Всі ці роботи були, ніби, щаблінками до головної праці життя науковця — «Морфологічні дослідження полярних сйив. Практика і результати». Робота стане класичною в світовій практиці дослідження полярних сйив але вийде в 1992 р. тиражем всього в 200 екземплярів. Тут спрацював факт нестабільності суспільства початку 90-х років минулого століття, зумовлений розпадом Радянського Союзу. Тож не дивно, що книга нині є раритетом і внесена в електронні каталоги державних бібліотек Росії, Білоросії, Вірменії, України та ін. Один її екземпляр зберігається в родинному сімейному архіві. Книга була надрукована в Новосибірську, на жаль — автору не судилося побачити і потримати в руках результат своєї праці...

Надубович Юлій Аркадійович передчасно пішов із життя, будучи в відпустці в своєму рідному селі Романівці в 1991 р., де і похований...

Родина Юлія Аркадійовича свято береже певні сімейні реліквії. До них належать, крім згадуваної книги, ще кілька раритетів. Це номер газети «Юный ленинец» № 16 (400) від 05.04.1946 р., в якому поміщено статтю про юних астрономів Романівської школи та листівку від Максима Тадейовича Рильського учневі 5 класу Юлію Надубовичу, датовану 27.02.1946 р.

Отож, його дружина — Луїза Михайлівна (1930-1988), була за спеціальністю — технік-конструктор. З нею Юлій Надубович познайомився, будучи в відрядженні на Красногорський механічний завод, який випускав оптичні прилади, в тому числі — удосконалені версії фотокамер С-180. Перша зустріч молодих людей переросла в кохання, яке, за словами Луїзи Михайлівни, було взаємним з першого погляду. Ось так до Тіксі разом з новими фотокамерами в 1958 р. приїхало і молоде подружжя. Дружина відразу приступила до роботи на станції, обслуговуючи оптику та виконуючи ескізи креслень отриманих результатів. Так було і надалі де б не знаходилась сім'я: в Тіксі, в Якутську, в Норильську. Всі схеми в працях Юлія

Аркадійовича виконувала Луїза Михайлівна. І лише страшний діагноз, поставлений медиками на початку 1988 р., зупинив цей процес... Похована вона в рідному Красногорську.

Син, Михайло Юлійович, 1960 року народження. Закінчив Московський Авіаційний Інститут за спеціальністю інженер-електромеханік по оснащенню літаючих апаратів. За розподілом в 1987 р. почав працювати в закритому науково-дослідницькому закладі — Білоозерському філіалі Науково-дослідного інституту автоматичних систем. Після розпаду Радянського Союзу повернувся на Україну. Остання посада — керівник гуртка історико-технічного стендового моделювання (ІТСМ) Лугинського будинку дитячої творчості Житомирської області. Брав активну участь в обласних та Всеукраїнських заходах з технічної творчості учнівської молоді, де його вихованці посідали призові місця та ставали переможцями. Автор власної програми для гуртка ІТСМ. Нині — пенсіонер. Проживає в селі Бовсуни Лугинського району Житомирської області, дружина Барановська Тетяна — вчитель математики і інформатики місцевої школи.

Дочка, Тетяна Юліївна, 1966 року народження. Закінчила Київський інститут культури за спеціальністю бібліотекар-бібліограф. Нині працює бібліотекарем у Вінницькому педагогічному училищі, проживає з сім'єю в Вінниці.

В музей М.Т. Рильського передано кілька копій артефактів із родинного архіву Ю.А. Надубовича, а у Високопільській Загальноосвітній школі I-III ступенів № 1 Житомирського району — стенд місцевого краєзнавчого музею із кількома особистими речами науковця — круговою логарифмічною лінійкою та обчислювальною лінійкою Крумера.

Закінчити статтю її авторам хочеться стрічками про північне саяво із поезії сучасного вітчизняного поета Анатолія Ключка:

*Цвітуть сніги, неначе поле літом,
П'янокї наливаючись жаги.
Цвітуть сніги, щоб ми могли радіти.
Немов богами послані з орбіти,
Цвітуть у вічній темряві сніги...*

Література та джерела

1. Алексеев В.Н. Надубович Юлий Аркадьевич. Институт космофизических исследований и аэронауки им. Ю.Г. Шафера. — Якутск, 2018.

2. Анфиногенов А.З. Земная вахта, или Хроника событий, имевших место в необыкновенном году на маршруте, пролежавшем в Арктике, но задевшем также Антарктиду, три полюса и Космос. — Москва : Молодая гвардия, 1961.
3. Гангнус А.А. Ритмы нашего мира: О цикличности природных процес сов — Москва : Мысль, 1971.
4. Надубович Ю.А. Морфологические исследования полярных сияний (Практика и результаты). — Новосибирск, 1992.

— о —

УДК 61(092)(477.44)+908(477.44)]Боржковський(045)(06)

ЮРЧИШИНА О.А.

(м. Вінниця)

ВІЙСЬКОВИЙ ЛІКАР ОЛЕКСІЙ БОРЖКОВСЬКИЙ — ХРАНИТЕЛЬ ПАМ'ЯТІ СЛАВЕТНОГО РОДУ

***Анотація.** В статті йдеться про життєвий шлях, лікарську й громадську діяльність житомирянина, військового лікаря Олексія Боржковського, випускника Вінницького національного медичного університету ім. М.І. Пирогова, нащадка поета й лікаря Степана Руданського, активну життєву позицію великого людинолюбця, життєлюбця і патріота.*

***Ключові слова:** нащадок старовинних родів, правнучатий племінник Степана Руданського, військовий лікар, громадський діяч, краєзнавець, лауреат Всеукраїнської літературно-мистецької премії ім. Степана Руданського.*

Виклад основного матеріалу. У листопаді 2019 р. виповнюється 85 років від дня народження житомирянина Олексія Васильовича Боржковського, підполковника медичної служби у відставці, військового лікаря-оториноларинголога вищої кваліфікаційної категорії, краєзнавця й громадського діяча. Врешті, він єдиний у великому родоводі нащадків українського поета-класика й лікаря Степана Руданського, який справою свого життя обрав медичний фах. Нащадок старовинних родів, Олексій Васильович успадкував від них палку любов до України, бажання бути корисним рідному народові. Майже все своє свідоме життя лікар Олексій Боржковський, виконуючи заповіт свого батька, досліджував історію свого родоводу. Збирав по

зернятку все, що лишень можна було відшукати. Перебуваючи у відрядженнях, під час підвищення кваліфікації у великих містах у першу-ліпшу вільну годину не обминав архівів, музеїв, бібліотек [1, с. 12]. Лікар трепетно зберігає пожовклу від часу листівку — запрошення на весілля: молодший син священика Василя Григоровича Боржковського Василь Васильович у 1897 р. взяв шлюб з племінницею Степана Руданського Софією, донькою його сестри Ольги. Так Боржковські поріднилися з Руданськими. «Софія — це моя бабуся, — оповідав лікар, — а брат мого батька, Валеріан Боржковський відомий український етнограф, фольклорист, громадський діяч у 1917 р. році був призначений Вінницьким комісаром Тимчасового уряду, брав найактивнішу участь в українському визвольному русі, за що був розстріляний чекістами у 1919 р.» [3]. Прадід Олексія Васильовича, протоієрей Василь Григорович Боржковський у 1913 р. був нагороджений Імператорським орденом Святого Рівноапостольного князя Володимира 4-го ступеня за 50-річну відмінно-старанну службу Церкві Божій. З його ініціативи в містечку Мізяків (нині село Калинівського району на Вінниччині) було збудовано двокласну церковнопарафіальну школу і церкву. Вдячні мізяківчани назвали у своєму селі центральну вулицю ім'ям священика, у Вінниці ім'ям Валеріана Боржковського названо вулицю на Старому місті.

Олексій Боржковський народився в 1934 р. у смт козацької слави Брацлав, на Вінниччині, через сто років після того, як на світ з'явився Степан Руданський. Олексієм хлопчика назвали на честь бабусиного брата по маминій лінії Олексія Вігури. «У мене в роду по маминій лінії є і німці, і французи, і чехи, і поляки, і литовці», — розповідав Олексій Боржковський. Після поразки Наполеона один з його урядовців емігрував із Франції до України, поселився в Брацлаві разом із 12-літньою донькою, яка й стала праматір'ю роду Боржковських по материнській лінії [3]. Дитинство і юність минули на Вінниччині у древньому і по-провінційно затишному Брацлаві. «З трирічного віку пам'ятаю все побачене й почуте, — розповідав лікар. — Південний Буг у зелені розкішних верб; запашні квіти на подвір'ї бабці Марії Вікторівни Пршемиської (Вігури), дворянки за походженням; молоду й гарну маму Галину Арсенівну, сільську вчительку в блакитній спідниці-плісе й жовтій блузочці; бабусині слова: «Ти, Галочко, як наш національний прапор...». Родина шанувала пам'ять свого пращура. Батько в окрему теку з написом «Степан Руданський» дбайливо

складав світлини, газетні вирізки й інші матеріали [8, с. 46]. На всіх сімейних святах у слухну хвилину підводився батько й розпочинав співати пісню «Повій, вітре, на Україну» й без паузи продовжував гімном «Ще не вмерла України ні слава, ні воля...». Пам'ять про Степана Руданського берегли мушлі, привезені з Ялти, де впродовж 1861–1873 рр. Степан Руданський працював першим штатним міським лікарем та подарований йому за ревну службу годинник фірми «Павло Буре». Якось увечері до оселі завітав незваний гість, назвався «представником органів», заявив про те, що йому треба переночувати. Поклав під подушку револьвер, заснув, а вранці разом з ним щез і пам'ятний для родини годинник [3].

До ветлікарні приходив енкаведист, від якого неодноразово хлопчик чув: «Дайте мне человека, а уж дело я ему пришью!». «З усієї вулиці Леніна, де ми жили, лише нашу родину не зачепили. Ми тоді вирішили, що батька, єдиного ветлікаря на весь Брацлавський район, людину, потрібну для влади, більшовики побоялись зачіпати, інакше б їм інкримінували саботаж», — згадував Олексій Боржковський. — Та все з'ясувалося на 60-річчі мого батька в 1967 р. Поздоровити ювіляра прийшов колишній санітар ветлікарні, 80-літній поляк Зарицький. Піднявшись для виголошення тосту, він промовив: «Вип'ємо за мене, бо якби не я, — не було б і Василя Васильовича... Мене викликали в органи й примушували підписати донос на ветлікаря Боржковського, який нібито створив антиурядову організацію. Мене катували, відливали водою й тортури продовжувались. Нестерпно боліла рука, яку затискали дверима. Подумав: «Якщо обмовлю невинну людину, то й мене знищать, як соратника лікаря, мої діти стануть дітьми ворога народу, а я сам після смерті потраплю в пекло. Якщо не підпишу наклеп — теж загину, але не постраждає Василь Васильович, мої діти будуть «чистими», а я потраплю в рай». Зарицького відпустили, нашу родину не чіпали» [3].

Друга світова війна назавжди закарбувалася в дитячій пам'яті. Батько — на фронті, у складі кавалерійської дивізії, декілька разів потрапляв в оточення. Родина офіцера Червоної армії перебувала на особливому обліку. В сім'ї окрім Олексія, були ще й молодші діти: брат Микола та сестра Лідія. Будинок, згідно з наказом, не зачинявся ні вдень, ні вночі. Тут ночували то німецькі солдати й офіцери, то — румунські. В оселі та в погребі переховувалася єврейська сім'я Ткачів, якій вдалося втекти з гетто. «Центральною вулицею Брацлава повз

нашу хату гнали полонених червоноармійців. Спека, курява. Голодні, виснажені й обірвані з низько нахиленими головами, вони рухались суцільною масою. Вицвілі, мокрі від поту гімнастерки й пілотки. У більшості не було головних уборів, багато хто з полонених накульгував. Брудні й закривавлені бинти на головах, руках, грудях. Полонених було багато. Траплялось, що за день їх проходило більше тисячі. Дехто з них тримав в руках головку капусти чи буряк і, намагаючись втамувати голод, їв їх на ходу. Підходити до червоноармійців і передавати їм їжу, будь-що було заборонено. Мати й ми, діти, виходили дивитися, чи не ведуть полоненого нашого батька. Сім'ї офіцерів Червоної армії мали бути евакуйовані, але за складних умов під час відступу не було можливості цього зробити й ми залишилися у Брацлаві. Мама заздалегідь насушила в дорогу сухарів. Ми їх виносили полоненим. Одного разу конвоїри стріляли в мене. Наприкінці колони йшли ті, хто не міг самостійно пересуватися, їх вели міцніші. Тих, хто насмілювався підняти голову вгору, й тих, хто втрачав свідомість і падав, фашисти пристрілювали. Від нашої хати до лікарні — менше 200 метрів, на цьому відрізку шляху одного дня залишилось лежати семеро убитих. На річці по-звірячому знищували євреїв — топили в ополонці баграми».

Минула нацистська окупація. Пройшовши пекельне горнило війни, з двома орденами Червоної Зірки й багатьма медалями повернувся додому батько. «Пам'ятаю, у повоєнні роки ми, діти, ходили на Кривулю (ділянку між старим та новим річищем Південного Бугу) — леваду, що в долині, в передмісті Брацлава. Діставали з болотистого дна черепашки, ловили рибу вудочками, косили траву для кози, збирали щавель, купалися в річці. Особливо запам'ятався один травневий день. Цвіло різнотрав'я й сповнювало повітря п'янкими пахощами. Різнобарвні метелики пурхали з квітки на квітку; літали тендітні бабки з прозорими крильцями; моторні красені-одуди нахилили чубаті голівки й довгими тонкими дзьобами діставали з вологого ґрунту дрібну поживу. В пошуках здобичі довгоногі чаплі та чорногузи бродили біля берега. Жовте пахуче латаття ледь-ледь гойдалося на хвилях. По його широкому зеленому листі, що долоньками лежало на воді, бігали курочки — невеликі водяні пташки, на деяких листочках сиділи жабки. Плюскотів хвилями Південний Буг. У безхмарному сонячному небі співали жайвори. В густій траві сюрчали коники-стрибунці. Гули товсті джмелі, снували в повітрі

бджоли. Кувала зозуля. Все це зливалося в одну неповторно-казкову симфонію, яка виразно чулася мені та сповнювала весь простір. Багатоголосся оркестру переповнювало невимовним щастям все мое ество та хлюпало через край. Може, вперше тоді пожалкував, що не знаю нотної грамоти й не можу записати почуте на папері. Минуло багато років. Взимку, вночі їхав автомобілем до рідного Брацлава... В салоні машини затишно й тепло. Падав пухнастий сніг. Біля автозаправної станції декоративна пальма сяяла помаранчевим світлом. Сніжинки мерехтіли в світлі фар і рекламних вогнів. Навкруги — засніжений ліс. І знову мене заповонила та дивовижна симфонія, яку я почув теплого травневого дня, багато років тому в далекому дитинстві», — згадував лікар [5, с. 64–65]. Романтиком залишився на все своє життя.

Коли настав час вибору майбутньої професії, юнак вирішив стати лікарем. У 1953 р., набравши 28 балів із 30 можливих, вступив до Вінницького медичного інституту. Навчався старанно, виявився напрочуд здібним студентом-медиком. Під час практичних занять завідувач кафедри гінекології, професор М.К. Венцківський час від часу повторював: «Толковый парнишечка» і пропонував вступати до аспірантури, а завідувач кафедри судової медицини В.П. Ципковський пропонував залишитися працювати на кафедрі. У 1959 р. здобув фах лікаря. Військових лікарів, яких для потреб армії готувала військова академія, виявилось замало. Спеціальна комісія з-посеред інших випускників відібрала Олексія Боржковського, як одного з найкращих для служби в армії. Так молодий лікар опинився в одному зі шпиталів Далекосхідного військового округу. Служив начальником медичних пунктів особливого полку зв'язку спецпризначення у райцентрі Шкотово, ракетній бригаді у селищі Роздольному, військового польового танкоремонтного заводу в м. Уссурійськ на Далекому Сході (1959-1965); старшим ординатором, начальником ЛОР-відділення військового шпиталю в м. Спаськ-Дальній Приморського краю (1965-1975). Служба на Далекому Сході тривала більше шістнадцяти років. Надавав медичну допомогу різного профілю: виконував акушерсько-гінекологічні операції, апендектомію, трахеотомію; діставав сторонні предмети з органів дихання, лікував тяжкі опіки верхніх дихальних шляхів, тощо. Термінові допомоги вимагали тяжкі травми. Важким хворим лікар надавав допомогу на місці, хоча були дуже складні випадки, а до окружного шпиталю, що в Хабаровську — 550

кілометрів. «Скільки я їх врятував!», — розповідав лікар. Неодноразово виїжджав на військові навчання, разом з колегами швидко розгортали польовий шпиталь. Опіки верхніх дихальних шляхів вимагали миттєвої допомоги — солдати задихалися. Доводилося десятки разів робити трахеотомію, внаслідок невідкладності — без наркозу в дорозі, на військових навчаннях, в польових умовах, на підлозі, тощо. Серед врятованих — солдат-кочегар котельні в Спаську-Дальньому: заснув і не бачив, як тиск на манометрі зашкалював; запобіжний клапан не спрацював — труба вибухнула і гаряча пара наповнила приміщення; солдати-водії один з яких підтягував бензин ротом, інший відкрив радіатор, з якого фонтаном вдарилася гаряча пара. Десятки солдат під час приймання їжі давилися кістками (сержанти і прапорщики наказували їсти швидко). Якось дістав із стравоходу, аж біля шлунку, баранячу кістку з гострими краями розміром 4,5 на 3,5 см [3].

З ініціативи начальника шпиталю Пухняка в далекому Уссурійську відбувалися українські літературно-мистецькі вечори, активним учасником яких був Олексій Боржковський: декламував співомовки Степана Руданського [1, с. 13]. Разом з сім'єю та друзями часто їздили до океану, ловили рибу; в предковичній тайзі збирали кедрові горіхи, ягоди, мед, милувалися тамтешніми квітами, такими гарними та без запаху. Від того ще більше хотілося додому, в Україну... Та у відповідь чув: «Або полковник на БАМі, або капітан у НДР!». Вибрав Німеччину. У званні не понизили, служив начальником ЛОР-відділення військового шпиталю в Групі радянських військ у м. Ютербог, а вже звідти вдалося перевестися до Івано-Франківського військового шпиталю, де працював упродовж 1980–1987 рр. Медсестра Катерина Михайлівна Чагур, яка асистувала Олексію Васильовичу під час операцій розповідала: «Боржковський оперував анатомічно й майстерно. Виконував трепанацію лобних пазух без розтину м'яких тканин; радикальні операції на гайморових пазухах, середньому вусі, тощо. Не пошкоджуючи навколишніх тканин, акуратно видаляв мигдалики. Ніколи не траплялося кровотеч, післяопераційний період був коротким, без ускладнень, солдати й офіцери швидко поверталися в стрій» [7].

Досвідчений водій-професіонал (посвідчення отримав ще під час навчання в інституті), Олексій Васильович однаково вправно і вдень, і вночі долав сотні кілометрів. Та одного разу не хотілося сідати за кермо «Жигулів», однак, родичка наполягала. Густий туман і нічні сутінки

суцільним серпанком заснували дорогу. Їхав повільно та обережно. «На трасі Івано-Франківськ-Бердичів на шаленій швидкості водій, порушуючи правила, виїхав на зустрічну смугу для обгону. Я викрутив кермо, але удару не вдалось уникнути — машина опинилася в кюветі. В якусь мить відчув своє тіло невагомим й опинився над машиною. Я розумів, що необхідно повернути ключ в замку запалювання — інакше виникне пожежа, та не міг і не хотів. Несподівано почав рухатись в бік тунелю назустріч моїм бабці, діду, батьку, двоюрідному брату. Я знав, що це вони, бачив їхні силуети. Мені було добре. Раптом почув голос: «Ти жив праведно, чинив вірно. Тобі ще не час сюди. Повертайся й продовжуй свої справи». Прийшов до тями в лікарні в дуже важкому стані: забій головного мозку тяжкого ступеня, черепно-мозкова травма, перелом основи черепа, крововилив у мозок, перелом ребер та верхньої щелепи, забій усіх органів... Як лікар я розумів, що після таких травм не завжди виживають, або стають інвалідами, тому й відмовився приймати будь-які ліки, вирішивши, якщо організм сильний — справиться сам, якщо — ні, навіщо бути тягарем для рідних? Обмірковував: одне вухо не чує, друге — чує, одне око не бачить, друге — бачить. Отже, водити машину й працювати зможу. Через три тижні я виписався з лікарні, слух і зір поступово відновилися і я вже стояв біля операційного стола», — розповідав Олексій Васильович.

Упродовж 1987–2012 рр. працював у Житомирському базовому військовому шпиталі. З 2012 р. — у Черняхівській районній лікарні на Житомирщині. Олексій Боржковський — чудовий діагност, прекрасний лікар, уважний і спостережливий фахівець, володіє всіма основними методами обстеження ЛОР-хворих, впевнено виконує оперативні втручання. Чимало хірургічних інструментів виготовив Олексій Васильович власними руками, чимало вдосконалив, міг би, звісно, досягти й вершин медичної науки, але не мав того на меті, бо все своє життя поклав на вітвар служіння практичній медицині. Чимало раціоналізаторських пропозицій О.В. Боржковського було впроваджено у лікувально-діагностичний процес. Серед них: «Комбінований распатор для тонзилектомії», «Стілець для бронхоезофагоскопії», «Канюля для промивання лакун піднебіння мигдаликів» та багато ін. Працю військового лікаря високо оцінювало командування. Толерантний, виважений, мудрий, він ніколи не принижував, не ставив колег у незручне для них становище. Навпаки — підбадьорював, допомагав, ділився з ними власним багатим досвідом роботи. Серед

колег лікаря — чимало його учнів, які з вдячністю й любов'ю згадують свого вчителя. Спочатку всі складні операції виконував сам, коментуючи асистентам кожен свій рух. А коли оперували його учні — доброзичливо й спокійно, радив як краще й більш раціонально виконати ту чи іншу операцію, маніпуляцію. «Дякую за батьківську турботу, переданий досвід і терпіння, здобуті знання, — писала до свого наставника його учениця, підполковник медичної служби, завідувач отоларингологічного відділення Житомирського базового військового шпиталю Леся Миколаївна Наконечна [5, с. 29-30].

Впродовж 2014-2018 рр. до виходу на заслужений відпочинок працював у Житомирському центрі профілактичної медицини за своїм фахом. За сотні кілометрів приїжджали до лікаря Боржковського на консультації. Ніколи про жодну людину не говорив із зневагою, нікого не принизив, ні ділом, ні словом.

Олексій Васильович — великий людинолюб і життєлюб, щирий пошановувач рідної мови. «В усіх анкетах, які мені доводилося заповнювати як військовослужбовцю, своєю рідною мовою я завжди називав українську, хоча в деяких сферах краще володію російською, зокрема це стосується професійної термінології, адже за шість років навчання в інституті нам лише один раз на останньому курсі професор М.К. Венцківський прочитав лекцію українською мовою. Із здобуттям Україною незалежності ми з моїм начальником розпочали вести всю необхідну документацію, у т. ч. писати історії хвороб українською мовою, хоча попервах це було нелегко через брак українських словників з медичної термінології», — розповідав лікар [3].

І досі Олексій Боржковський не полишає громадську роботу: він член Житомирського обласного об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка, партії захисників Вітчизни. Один з ініціаторів та спонсорів видання антиокупаційної збірки сатири «Московська ікра» (Вінниця, 2016) для підняття бойового духу воїнам АТО.

Любов до мандрів та фотографування — ще одна риса лікаря. Побував у всіх місцях, пов'язаних з ім'ям Степана Руданського: в селах Хомутині, Руданське, в містах Санкт-Петербург, Ялта, Шаргород, Кам'янець-Подільський, Сімферополь та ін. Популяризуючи лікарську і громадську діяльність свого прашура, скрізь возив із собою власноруч виготовлені портативні стенди. Лікар щоразу приїздить на Калинівщину, щоб стати учасником Всеукраїнського літературно-

мистецького свята ім. С. Руданського. До окупації Криму приїздив на могилу Степана Руданського в Ялту, садив на ній квіти; брав участь у Днях поета й лікаря в Криму, у Всеукраїнських фестивалях української книги у Феодосії, у літературно-мистецьких святах «Ялтинська весна Степана Руданського». Саме він організував свого часу збір книг для бібліотеки, що також названа ім'ям поета і лікаря в Сімферополі. Надав значну допомогу в створенні музейної кімнати в Ялтинському навчально-виховному комплексі № 15 «Гімназія-школа-садок» ім. Степана Руданського. Він один із тих, хто виборював право для цього навчального закладу носити ім'я великого українця. На жаль, ініціатива лікаря з приводу присвоєння імені Степана Руданського Кримському гуманітарному університету в Ялті не була реалізована. Лікар зніціював видання конверта і марки з зображенням поета і лікаря до його 175-річчя. Брав активну участь в урочистому відкритті меморіальної дошки С. Руданському у м. Кам'янець-Подільський на Хмельниччині (2015). Щороку приїздить до Національної наукової медичної бібліотеки України у м. Київ на традиційні літературно-мистецькі вечори, присвячені пам'яті С. Руданського [2, с. 7].

Олексій Васильович — автор численних краєзнавчих статей, серед яких чільне місце належить публікаціям про його славний рід. Світлини Олексія Боржковського ілюструють низку видань: буклет «Степан Васильович Руданський» (Вінниця, 2004); книг: «Всміхається Руданському нове тисячоліття» (збірка творів лауреатів Всеукраїнської літературно-мистецької премії ім. Степана Руданського (Вінниця, 2008); «Степан Руданський (1834–1873). Поет, лікар, громадянин» (Київ, 2009; О. Боржковський — один із укладачів); «І я знов живий світ оглядую...». До 180-річчя від дня народження Степана Васильовича Руданського (Київ, 2014; О. Боржковський — науковий консультант).

На могилах Ольги Руданської та її чоловіка, священика Стефана Комарницького в с. Малі Кутища лікар за власний кошт виготовив і встановив меморіальні дошки та в с. Мізяків на Вінниччині, де меморіальні дошки з зображенням Василя Григоровича Боржковського встановлено на фасаді місцевої школи та церкви. Успішно закінчилося його клопотання про спорудження пам'ятника поету та перейменування центральної площі в м. Калинівка на батьківщині поета-патріота й присвоєння їй імені С. Руданського. Вже не один рік подвижник клопочеться про повернення до шкільних програм з

української літератури середніх загальноосвітніх шкіл високопатріотичних творів С. Руданського «Наука», «Повій вітре, на Вкраїну...», які були вилучені з них у 2005 р.; про увічнення поетового невмирущого слова в академічному виданні його творів. Надав відчутну допомогу письменнику з Феодосії Євгену Білоусову в написанні художньо-документальної повісті для дітей «Степан Руданський — поет і лікар» (Тернопіль, 2008). Незважаючи на поважний вік, лікар живе повнокровно, активно, творчо. Так, у 2011 р. приїхав на зустріч із студентами і викладачами Вінницького національного медичного університету ім. М.І. Пирогова; у 2015 р. в літературно-меморіальному музеї М.М. Коцюбинського у Вінниці взяв активну участь у презентації книжки «І я знов живий світ оглядаю...»; у 2017 р. зустрічався з учнями та педагогами Київської школи № 215; разом з сином та онуком взяв участь у Дні Вишиванки в рідному Брацлаві, побував на віднайденій могилі діда Степана Руданського, священика Добротворського у с. Павлівка на Вінниччині (2017). У 2018 і 2019 роках приходив на зустріч з учнями Житомирського міського колегіуму. У 2019 р. відзначав День вишиванки у Житомирському товаристві «Просвіта», Брацлавській селищній бібліотеці; взяв участь у презентації історико-документального фільму «Степан Руданський — духовна єдність поколінь», яка відбулася в приміщенні Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олега Ольжича. Неодноразово приїздив в с. Базар Народицького району на Житомирщині, щоб ушанувати пам'ять героїв 2-го Зимового походу [4, с. 14]. Останніми роками бере активну участь у зйомках короткометражних фільмів, на пошану свого роду та України. За його ініціативи Житомирською телерадіокампанією створено низку відеофільмів: «Мамина доля» (2014), «Берегти пам'ять роду» (2015), «Бережімо Україну словом» (2016), «Жива пам'ять» (2017), «Пам'ятаємо, не здаємось» (2017), «Руданського треба вивчати вже в школі (2018), «Степан Руданський: духовна єдність поколінь» (2018).

На своїй земельній ділянці, вирощує овочі, зелень, ягоди та фрукти, майже все вирощене роздає сусідам, колегам, знайомим. Навесні тисячі тюльпанів різних сортів, нарциси, проліски, а згодом гортензії й чорнобривці милують очі житомирян.

Олексій Боржковський — лауреат Всеукраїнською літературно-мистецької премії імені Степана Руданського (2010). Нагороджений медалями «Будівничий України» (2014), двічі медаллю

«За вірність традиціям» (2015, 2016), «За заслуги перед містом» 3-го ступеня (відзнака Житомирської міської ради; 2017), нагрудним знаком «180 років Руданському С.В.» (2014), численними ювілейними медалями СРСР, грамотами і подяками начальників військових шпиталів і військових гарнізонів, грамотами й подяками Вінницької обласної державної адміністрації та обласної ради, *Вінницької обласної організації конгресу української інтелігенції*, ін.

Двоє синів, восьмеро внуків, п'ятеро правнуків лікаря є продовжувачами славетного роду. Молодший син Ігор та онук Ігор нагороджені подякою за участь у створенні фільмів, присвячених С. Руданському. Олексій Боржковський увійшов до Книги рекордів міста Житомира, як найстаріший військовий працюючий лікар і єдиний нащадок Степана Руданського у місті [6, с. 61]. Чимало зробив для вшанування достойників свого роду, вшанування рідної мови, культури, возвеличення нації. Недарма Вищі Сили в годину найбільших для нього випробувань відпустили його творити добро, примножувати славу роду, славу України.

Література та джерела

1. Боржковський О. Військовий лікар Олексій Боржковський: нащадок роду, який є окрасою нашої нації : [бесіда з О. Боржковським] / розмову вела М. Щербань // Ваше здоров'я. — 2006. — № 32. — 25 серпня — С. 12-13.
2. Боржковський О. Доктор Боржковський із роду Руданських: слідами предків : [бесіда з О. Боржковським] / записав Ю. Віленський // День. — 2010. — № 14/15. — 29-30 січня — С. 7.
3. Боржковський О.В. [Бесіда 05.03.2019 р.; 11.06.2019 р.] : [неопубл. док.] / О.В. Боржковський; бесіду вела О.А. Юрчишина.
4. Васильчук С. Із роду священиків, лікарів і поетів / С. Васильчук, Г. Махорін. — Житомир. — 2014. — [22] с. : іл.
5. Лікар Олексій Боржковський — нащадок славетного роду : бібліогр. нарис до 80-річчя від дня народж. / Вінниц. НМУ ім. М. І. Пирогова, наук. б-ка ; уклад., відп. за вип. О.А. Юрчишина, ред. Л.Є. Корнілова, авт. вступ. ст. : Ю.Г. Віленський, Р.І. Павленко, Т.А. Остапенко. — Київ ; Вінниця, 2014. — 68 с.
6. Махорін Г. Книга рекордів Житомира / Г. Махорін. — Житомир : О.О. Євенок, 2017. — 71, [1] с. : портр.
7. Чагур К.М. [Бесіда 24.07.2004 р.] : [неопубл. док.] / К.М. Чагур; бесіду вела О.А. Юрчишина.
8. Юрчишина О. Духовна спадщина лікаря Боржковського // Журнал практичного лікаря. — 2009. — № 4. — С. 46-47 : фот.

— о —

**ЖИТТЄВИЙ І ТРУДОВИЙ ШЛЯХ СЕМЕНЮК ТАМАРИ
ВСЕВОЛОДІВНИ — ВІД УЧИТЕЛЯ ДО ДИРЕКТОРА
ЖИТОМИРСЬКОГО ІНСТИТУТУ МАУП**

***Анотація.** Стаття містить відомості про життєвий і трудовий шлях **Тамари Всеволодівни Семенюк** — педагога, науковця і керівника — директора Житомирського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом». Дослідження присвячене вивченню сходинок її професійного зростання та вагомості досягнень у різних сферах діяльності.*

***Ключові слова:** Бердичів, лідер, директор МАУП, професор, психолог, соціологічні дослідження, наукові досягнення.*

Мета статті — показати роль особистості лідера у згуртуванні колективу і в управлінні позитивними змінами, приклад керівника у прагненні до самовдосконалення професійної компетентності.

Актуальність дослідження визначається затребуваністю вивчення проблеми формування творчої особистості та її здатності завдяки особистим якостям впливати на поведінку працівників із метою зосередження їхніх зусиль на досягненні спільних цілей.

Виклад основного матеріалу. Є люди, котрі не перестають дивувати своїми цілеспрямованістю, енергією та незвичайною ерудицією. Природа нагородила її багатьма талантами: **Тамара Всеволодівна Семенюк** — кандидат педагогічних наук, доцент, доктор наук у галузі соціології, професор МКА, директор Житомирського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом та Коледжу при ЖІ МАУП. Наша землячка — з розряду особистостей, яким притаманне рідкісне поєднання розуму, краси та впевненості в собі.

Вона народилася 7 листопада 1950 р. у старовинному селі Камінь Держинського (з 2003 р. — Романівського) району Житомирської області, яке зростило чимало цікавих особистостей. Тут навчалась у початкових класах, а в 1960-1967 рр. отримувала знання у Бердичівській середній школі № 2. У 1972-му Тамара Всеволодівна закінчила природничий факультет Житомирського державного

педагогічного інституту ім. Івана Франка за спеціальністю «Біологія і хімія», отримавши кваліфікацію вчителя біології та хімії середньої школи.

Тамара Всеволодівна Семенюк — неординарна людина, яка постійно розширює межі свого світогляду, вражають її високий рівень інтелекту, невгамовна енергія і кипуча діяльність. Трудовий шлях педагога розпочався у 1972-му році у середній школі № 10 м.Бердичева, де працювала вихователем групи подовженого дня, згодом стала вчителем біології у загальноосвітній школі № 14 м. Бердичева, а в 1974-1985-му роках працювала учителем біології та хімії у міській середній школі робітничої молоді № 1. Період 1985-1991 рр. пов'язаний із діяльністю інструктора з питань ідеології Бердичівського міськкому компартії України. У 90-х роках Тамара Всеволодівна викладала біологію та хімію у середній школі-інтернаті міста Бердичева, була заступником директора з навчально-виховної роботи загальноосвітньої школи I-III ступенів № 7 м. Бердичева і близько шести років (1994-1999 рр.) займала посаду директор загальноосвітньої школи I-II ступенів № 10 м. Бердичева. За плечима **Т.В. Семенюк** — досвід діяльності в.о. доцента кафедри педагогіки Житомирського державного університету ім. Івана Франка (за сумісництвом), старшого викладача кафедри природничо-математичних предметів Інституту удосконалення вчителів (м. Житомир), в. о. завідувача і завідувача кафедри управління закладами освіти та впровадження нових педагогічних технологій Житомирського обласного Інституту післядипломної педагогічної освіти. У 2002-2005-му роках **Тамара Семенюк** — заступник міського голови м. Бердичева з питань діяльності виконавчих органів міської ради, за сумісництвом — викладач кафедри педагогіки Бердичівського педагогічного коледжу. У 2005-2008-му роках очолювала Бердичівську філію Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП). Це був час вирішення складних господарських проблем, підготовки ліцензійних справ до спеціальностей «Психологія», «Облік і аудит», «Фінанси і кредит», «Обліковець», «Основи інформатики» та інших, проведення науково-практичних конференцій: міжвузівських — «Системний підхід до підготовки фахівців управління персоналом» (2006-й р.) і «Реформування національної системи освіти в Україні у контексті загальноєвропейського освітнього простору» (2007-й р.) та Всеукраїнської — «Проблеми формування конкурентоспроможних

фахівців в умовах впровадження Болонського процесу» (2008-й р.). У 2006-му році з метою вдосконалення навчально-виховного процесу на базі Бердичівського коледжу МАУП відкрили відділення інноваційного Телеуніверситету Президентського університету МАУП. Було встановлено мережу супутникового зв'язку, що зробило можливим проведення відеолекцій науково-педагогічним складом Президентського університету МАУП. Одним із пріоритетів Бердичівської філії МАУП була робота з системи відбору та підготовки молоді з діловими якостями, схильної до громадської і соціальної діяльності, і забезпечення її професійної орієнтації та розвитку. До педагогічного процесу на засадах сумісництва залучали керівників провідних підприємств й установ міста та Житомирської області і відомих учених країни. Високий професійний рівень науково-педагогічних працівників дозволив створити власну навчально-методичну базу. Коледж МАУП, як повідомляли в пресі, «залишався першим вищим навчальним закладом у Бердичеві, тому до нього така увага».

Після приєднання Бердичівської філії МАУП до обласного інституту з 2008-го року і дотепер **Тамара Семенюк** — директор Житомирського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом». «Заклад ... утворився у 1998-му році як Центр дистанційного навчання. Через три роки він став Житомирською філією МАУП, ще через чотири з'явилася Бердичівська філія».

Для забезпечення належного рівня якості освітніх послуг, проведення навчальних та виробничих практик було укладено угоди про співробітництво з провідними підприємствами, фірмами, установами й організаціями Житомирщини. «Продовжено співпрацю за угодою про військову підготовку студентів ЖІ МАУП за програмою офіцерів запасу з Житомирським військовим інститутом ім. Сергія Корольова Національного авіаційного університету. Починаючи з 2-го курсу, студенти проходять навчання за військово-обліковими спеціальностями протягом двох років і після закінчення отримують звання «молодший лейтенант запасу». З вересня 2010-го року створено та організовано роботу Коледжу при Житомирському інституті МАУП, на базі якого навчається молодь за спеціальностями «Облік та оподаткування» (спеціалізація «Оціночна діяльність») і «Фінанси, банківська справа та страхування». В подальшому випускники можуть бути зарахованими на 3-й курс відповідного напрямку або на 2-й —

невідповідного напряму ЖІ МАУП за внутрішнім рейтингом успішності. Випускники шкіл мають можливість отримати робітничу професію (на базі 11-ти класів) «Обліковець із реєстрації бухгалтерських даних». **Тамара Всеволодівна** — директор Коледжу з перших днів його заснування і по нинішній час. У 2016-му в м. Бердичеві відкрито представництво ПрАТ «ВНЗ «МАУП» — Бердичівський центр дистанційного навчання при ЖІ МАУП.

Бажаючих отримати освіту поінформували, що тут «здійснюватимуть підготовку за вісьмома спеціальностями — від психологів, менеджерів, фінансистів та обліковців до правознавців, соціологів й економістів. Не всі можуть дозволити собі їздити за межі Бердичева, не всі мають час на стаціонар, хтось не добрав потрібних балів на ЗНО, а хтось елементарно обмежений фізичними можливостями — подібний центр у змозі допомогти усім, хто прагне навчатися».

Житомирський Інститут МАУП отримав ліцензії на право здійснення навчальної діяльності та видачу дипломів державного і міжнародного зразків рівнів «бакалавр» та «магістр» за спеціальностями 053 «Психологія», 072 «Фінанси, банківська справа та страхування», 071 «Облік та оподаткування», 073 «Менеджмент» та 081 «Право». При кафедрах діють студентські гуртки, щороку в інституті й різних районах області проводяться Дні відкритих дверей, тематичні зустрічі з представниками різних професій, екскурсії та святкові програми, ділові ігри і тренінги. Відбулося понад 100 науково-методичних семінарів та зустрічей у форматі «круглих столів», 20 міжвузівських і Всеукраїнських науково-практичних конференцій. Налагоджено співпрацю з Житомирським обласним центром зайнятості в рамках навчально-виробничого комплексу «Кадри» та Житомирським міським творчим об'єднанням «Жіночий клуб «Крапля». На думку директора ЖІ МАУП **Тамари Семенюк**, *«головне завдання діяльності інституту — це формування і розвиток інтелектуальної еліти, мислячого та свідомого суспільства, яке розуміє, що сьогодні сучасні знання — це засіб забезпечення майбутнього собі та своїм нащадкам»*. «Під час навчання слухачі отримують теоретичні знання та практичні вміння і навички, що дає можливість професійно зростати, просуватися по службі і займати керівні посади».

Тамара Семенюк — постать такої багатогранності, що непросто виділити основні напрямки її педагогічної, пошукової і наукової

діяльності у досить обмеженій розповіді. Про динаміку професійного зростання та активності діяльної жінки свідчить хронологія досягнень і подій:

1995-1998 рр. — пошуковець кафедри експериментальних систем освіти Київської державної Академії керівних кадрів освіти;

1999-й р. — захист кандидатської дисертації «Науково-педагогічне проектування граф-схем навчальних курсів із модульно-розвивального навчання» у Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка;

1995-1999-й рр. — підтвердження кваліфікаційної категорії спеціаліста вищої категорії для присвоєння педагогічного звання «Вчитель-методист»;

2000-й р. — присвоєння наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності «Загальна педагогіка та історія педагогіки»;

2004-й р. — доцент кафедри педагогіки;

2006-й р. — початок навчання у докторантурі МАУП за спеціальністю «Соціологія»;

2006-й р. — професор кафедри соціально-психологічних дисциплін Міжнародної Академії управління персоналом;

2007-й р. — захист дисертації «Модульно-розвиваючі освітні технології в механізмі соціалізації особистості» у формі наукової доповіді на здобуття наукового ступеня доктора наук в галузі соціології;

2007-й р. — підвищення кваліфікації за темою «Особливості стратегічного планування як підсистеми стратегічного управління» у ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»;

2012-й р. — підвищення кваліфікації з питань охорони праці, безпеки життєдіяльності та цивільного захисту у ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»;

2016-й р. — підвищення кваліфікації цільового призначення у сфері цивільного захисту в навчально-методичному центрі цивільного захисту та безпеки життєдіяльності;

2016-й р. — підвищення кваліфікації на тему «Правові і теоретичні основи безпеки життєдіяльності» у ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»;

2017-й р. — закінчення ПрАТ «ВНЗ «МАУП» з отриманням диплому спеціаліста за спеціальністю «Менеджмент організацій і адміністрування» та здобуттям кваліфікації менеджера бізнесу.

Майже 47 років трудового стажу і близько 20-ти — науково-педагогічного: це розвиток та становлення, пошуки і відкриття, це 90 наукових праць, серед яких — «Модульно-розвивальне навчання: науково-педагогічне проектування граф-схем навчальних курсів», «І. Огієнко та сучасна школа», «Проектування освітнього простору за модульно-розвивального навчання», підручники «Технології професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів», «Практикум із педагогіки», «Професійна підготовка майбутнього вчителя до педагогічної діяльності» тощо [5].

Тамара Семенюк постійно популяризує свої наукові дослідження, розробляє програми навчально-методичних семінарів і тренінгів. Має численні нагороди за здобутки у праці та високу професійну майстерність: нагрудні знаки «Відмінник освіти України», «За досягнення в освіті» і «Василь Сухомлинський», Почесні грамоти МАУП, золоту медаль Міжнародної кадрової академії «За ефективне управління», Грамоти Міністерства освіти і науки України та Житомирської міської і обласної рад, пам'ятну медаль «Чарівна сила України», Почесну грамоту управління Державної пенітенціарної служби України в Житомирській області та інші. Вона депутат трьох скликань Бердичівської міської ради.

Справжній лідер, ініціативний та компетентний, який знає, куди рухатись, і вміє повести за собою інших, Тамара Всеволодівна шанує традиції й сміливо впроваджує інновації, вона належить до когорти тих людей, які своєю активною життєвою позицією вносять у повсякдення яскраві фарби, додають оптимізму та надихають на добрі справи. І згадуються рядки з Біблії: «Біжать усі ріки в море, але ж моря не переповнюються, до місця, звідки ріки біжать, вони повертаються, щоб бігти знову...».

Побутує думка, що жінка-керівник в силу своєї професійної діяльності набуває більшої твердості характеру та принциповості. Звичайно, це так: очільниця Житомирського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом» **Тамара Семенюк** орієнтована на досягнення успіху, вона має підвищене почуття обов'язку, їй притаманні обов'язковість і вимогливість до себе та інших. Але разом із тим за званням директора, котрий живе турботами інших,

ховається творча особистість і тонка лірична натура. Поєднання толерантності, доброти та чуйності з відповідальністю, вмінням згуртувати навколо себе команду однодумців і створити атмосферу довіри та взаєморозуміння забезпечили **Тамарі Всеволодівні** високий авторитет у колективі, який об'єднують спільні цілі та інтереси. «Сьогодні МАУП є лідером у сфері недержавної освіти в Україні. Академія має ліцензію Міністерства освіти і науки України, в тому числі на надання освітніх послуг іноземним громадянам, та акредитована за IV (вищим) рівнем за всіма ліцензованими спеціальностями і видає дипломи державного зразка. МАУП включена до Світової бази даних про вищу освіту, яку регулярно відслідковує Міжнародна асоціація університетів під егідою ЮНЕСКО» [4].

Поза межами робочого часу Тамара Всеволодівна — турботлива й ніжна дружина та матір. Разом із чоловіком — **Сергієм Григоровичем Семенюком** (у минулому — членом правління ВАТ «Бердичівський машинобудівний завод «Прогрес») — виховали двох чудових дочок: **Наталію Сергіївну Бабич** та **Ірину Сергіївну Семенюк**. Героїня пропонованої статті — любляча бабуся чотирьох онуків, успіхами яких особливо пишається: **Сергій Бабич** — стоматолог, **Дмитро Горобець** — студент Військово-морської Академії м. Варна у Болгарії, **Вероніка Бабич** навчається у 8-му класі Бердичівської міської гуманітарної гімназії № 2, найменшій дівчинці **Дарині** — 4 роки. Ті, хто знає бердичівлянку і спілкувався з нею, стверджують: Тамара Всеволодівна — надійний друг, який ніколи не зрадить, не залишить у біді і вміє співчувати, підтримувати та щиро радіти успіхам інших. Привітна і вміла господиня завжди рада гостям, яких зустріне лагідною посмішкою й усілякими смаколиками. Мабуть, немає такої страви, яку б не могла приготувати ця чарівна жінка. В ній гармонійно поєднується зовнішня і внутрішня краса, це людина, глибока за змістом, відкрита й справедлива, мудра та доброзичлива, це всебічно розвинена особистість, яка знається на мистецтві і літературі та має широке коло інтересів.

Професіонал найвищого гатунку й берегиня своєї родини — справжнє покликання педагога, науковця та керівника **Тамари Всеволодівни Семенюк**, і це дає їй сили, натхнення та нові ідеї.

— о —

УКРАЇНА В ЖИТТЄВІЙ І ТВОРЧІЙ ДОЛІ БАЛЬЗАКА
(до 220-річчя від дня народження Оноре де Бальзака)

Анотація. *Стаття висвітлює знайомство і листування Оноре де Бальзака та Евеліни Ганської, історію роду Ржевуських, історію Верхівні, перебування письменника в Україні в 1847-1850 рр.*

Ключові слова: *Оноре де Бальзак, Евеліна Ганська, Верхівня, Бердичів, Житомир, Париж.*

Виклад основного матеріалу. *«Тим, хто вивчав людську природу, виразно видно, що геній наділений двома здатностями, — писав Оноре де Бальзак у передмові до роману «Шагренева шкіра». — Він у думках пролітає простори так само легко, як точно воскрешає в собі речі, колись спостережені... Він по-справжньому бачить світ, або ж його душа інтуїтивно відкриває цей світ...»¹. Дві тисячі людських характерів, дві тисячі історій людського життя живуть і діють в неповторній літературній епопеї під назвою «Людська комедія», яка, долаючи час і відстані, і сьогодні знаходить відгук у наших серцях. Письменник виконав головну місію свого життя, створивши правдиву історію сучасності. Істориком Бальзак обрав французьке суспільство, себе призначив його секретарем.*

«Коли письменник змальовує все суспільство, описує його в усіх бурхливих потрясіннях, трапляється — і це неминуче, — що твір відкриває більше зла, ніж добра... — таку думку висловив Бальзак у передмові до «Людської комедії, — я не вірю у нескінченне вдосконалення Суспільства; я вірю у вдосконалення самої людини. Ті, хто думає знайти у мене намір розглядати людину, як істоту завершену, допускаються великої помилки...»².

Мабуть, тому у всьому світі не згасає інтерес до неперевершеного знавця людських душ, але особливі почуття до творця цієї епопеї в його українських шанувальників, адже життя письменника пов'язане з Україною. З цього приводу хочеться вигукнути разом з Шарлем Бодлером: *«Ви, о Оноре Бальзак, ви найгероїчніший, найдивніший і найпоетичніший з усіх персонажів, яких ви народили на світ!»³.*

Від знайомства Бальзака з Евеліною Ганською до одруження

минуло вісімнадцять років. Зустрічі, подорожі по Європі і листування. *«В епістолярній спадщині письменника листи до пані Ганської займають особлве місце»*⁴, — вважає Роже П'єрро, головний хранитель відділу рукописів Національної Бібліотеки Франції. бальзакознавець. Саме йому належить ідея видання роману Бальзака «Lettres a Madame Hanska», який вийшов у Парижі в 1990 році у видавництві Robert Laffont у двох томах, обсягом у 2166 сторінок.

Публікація епістолярної спадщини письменника в повному обсязі стала можливою лише через 121 рік після його смерті, тобто 18 серпня 1971 року. Для бальзакознавців це стало темою дослідження життя і творчості письменника. *«З 1832 по 1848 роки Бальзак написав Евеліні Ганській 444 збережені листи, це становить чверть текстів з «Людської комедії»,»*⁵ — пише Роже П'єрро у передмові до видання. Листи до пані Ганської відрізняються від листів до інших адресатів тим, що листи до Евеліни нагадують журнали: деякі з них від 12 до 30 сторінок, писались вони майже щоденно, відправлялись раз в тиждень або тричі на місяць. *«Я буваю щасливий лише в ті хвилини, коли пишу вам, ... Тільки листи до вас підтримують в мене бадьорість духу»*⁶. Перший лист Бальзака до «іноземки» датований травнем 1832 року, останній (444-й) лист написаний наприкінці вересня 1848 року — більше письменник зі своєю коханою не розлучався.

Евеліна-Констанція-Вікторія Ржевуська народилася 25 грудня 1804 року (за старим стилем), за новим — 6 січня 1805 р.⁷ в с. Погребищах Махнівського повіту Київської губернії.

*«Містечко стародавнє, на річці Росі, в 70-ти верстах від Бердичева... називалось колись давно Рокитнею... після спалення його монголами стало воно Погребищем. З 1762 року Погребищанський ключ належав Сганіславу-Фердинанту графу Ржевуському, потім сину його Адаму, а нині сину останнього Адаму Адамовичу»*⁸. Ржевуські належали до старовинного польського роду магнатів. Батько Евеліни Адам-Лоран Ржевуський (1760-1825) був людиною освіченою, мав чудову бібліотеку, писав філософські трактати, вважався другом французьких енциклопедистів, листувався з Вольтером. Він був костеляном Вітебська, депутатом сейму у Ворсові і Гродно, послом Польщі в Данії. Мати Юстина з роду Рдултовських. В сім'ї було семеро дітей: Генріх (1791-1866), Кароліна (1795-1885), Аліна (?-1878), Евеліна (1804-1882), Адам (1805-1888), Поліна (1808-1866), Ернест (1812—?)⁹.

Евеліна Ржевуська отримала хорошу освіту, вільно володіла

французькою, знала англійську, грала на фортепіано, вишивала, мала спадкову любов до літератури і неабиякий літературний хист. Евеліна була справжньою польською жінкою XIX ст. з її вишуканою чарівністю слов'янської парижанки, в ній чудово поєднувалась природжена інтелігентність і культура зі схильністю до дивацтва.

В 1819 році збіднілі граfi Ржевуські віддають Єву заміж за багатого поміщика Київської губернії, предводителя дворянства Вацлава Ганського (1778-1841), якому на той час належали Горностайпільський, Пулинський та Верхівнянський ключі¹⁰, всього 21 тис. гектарів землі. На початку XIX століття Ганський для будівництва своєї резиденції обирає Верхівню - мальовниче село, яке розкинулось на пагорбах, омитих заплавами річки Верхівенки, притоки Роставиці. Верхівня була розташована за 180 кілометрів на південь від Києва і за 60 кілометрів від Бердичева.

Родина Ганських поселяється у Верхівні. Зимою вони виїжджають на Контрактові ярмарки до Києва, влітку до Одеси на відпочинок. У газеті «Волинь»¹¹ до 100-річчя від дня народження Бальзака невідомий автор писав: *«Сім'я Ганських жила довгий час в селі, серед безмежних ланів пшениці, вона нерідко наїжджала і в наш Житомир, і багато старожилів, мабуть, пам'ятають пані Ганську. Молода жінка випишувала французькі журнали, слідувала за літературними новинами, зачитувалась романами. Під час контрактів з'їжджались до Києва всі поміщики Південно-Західного краю зі своїми сім'ями. Щороку контракти відкривались вранці: молебнем з процесією, а ввечері великим балом від дворянства в честь генерал-губернатора. Життя в Києві було дешеве, розкоші в будинках та екіпажах не існувало. Дами одягались просто, але зі смаком; але на великих балах, в кінці сезону, з'являлись дорогі вбрання... Красунь було багато... Але зіркою польського і всього київського товариства була графиня Евеліна Ганська, вроджена Ржевуська, сестра гр. Собанської та гр. Адама Ржевуського»*,¹² — так описує київські контракти В. С. Іконников. Саме там, на контрактах, взимку 1821-го познайомився з Ганськими Олександр Пушкін. В листі від 22.10.1823 року до Олександра Раєвського він пише: *«І, подібно до Лари Ганського, сидячи у себе на дивані, я вирішив не втручатись у цю справу, тобто, я не стану показувати вашого послання пані Собанській»*, — і в цьому ж листі: *«Я отримав звістку від вас, мені переказували, що Атала Ганська зробила з вас хлюста і чоловіка нудного, — ваш останній лист*

зовсім не нудний»¹³. В листі поет іронічно висловлюється про салонні стосунки Ганської, Раєвського, Пушкіна і Собанської. Всі в той час отримали прізвиська літературних героїв, як в арзамаському товаристві: Евеліна своєю благочестивою вдачею нагадувала «Аталу» Шотобріана, її чоловік Вацлав за свою зверхність і меланхолійний характер отримав прізвисько Лари з однойменної поеми Байрона.

Від шлюбу з Вацлавом Ганським Евеліна мала п'ятеро дітей, четверо з них померли малими, донька Анна (1828-1915)¹⁴ була єдиною і улюбленою у графині.

Взимку 1832 року, перебуваючи в Одесі, Евеліна відвідувала салон своєї сестри Кароліни Собанської, де збиралася вся славетна одеська знать, Можливо, Евеліна трохи позаздрила сестрі, її успіху, оточенню, бо саме в Одесі їй спало на думку написати лист Бальзакові, творами якого вона захоплювалась і які схвилювали її душу. Лист з Одеси було відправлено 28 лютого 1832 року з підписом «Іноземка». Бальзак дав підтвердження про отримання анонімного листа в «Газетт де Франс», цього повідомлення Евеліна так ніколи і не прочитає. 7 листопада вона знову напише Бальзакові: *«Здається, що ваша душа прожила кілька сторіч; що її філософська концепція — плід тривалих пошуків і випробовувань. Та мене запевнили, що ви молодий... Ви перевершили всіх, як знавець людського серця... Мене захоплює у вас дуже чутлива душа, адже це вона допомогла вам вгадати душу жінки»*¹⁵. У вересні наступного року сім'я Ганських виїжджає на відпочинок до Швейцарії. У вересні Бальзак і Ганська зустрічаються у Невшателі, ця зустріч і визначить їх подальшу долю. Бальзак поспішить поділитися враженнями з сестрою: *«...її двадцять сім, вона напрочуд гарна, в неї найчудовіше в світі чорне волосся, ніжна біло-мармурова шкіра, яка буває в брюнеток, маленька ручка, створена для кохання... Я п'янію від кохання...»*. Евеліна теж поділиться своїми враженнями з братом Генріхом: *«Ми завели в Швейцарії чарівне знайомство з паном де Бальзаком, автором «Шагреневої шкіри» та багатьох інших прекрасних книг. Знайомство це перетворилось в справжню дружбу, яка, сподіваюсь, на все життя... Бальзак мені нагадує тебе, дорогий Генріху, він веселий сміхотливий і любязний, як ти. Можливо у тебе більш холодний і менш експансивний характер, можливо, ти менше виявляєш свою симпатію і ніжність. Бальзак же справжня дитина, якщо він любить, він висловлює це з відвертістю дитини. Одне слово, спілкуючись з ним, важко уявити собі, як в ньому*

поєднується стільки знань і геніальних думок з безмежним талантом і щирістю душі»¹⁶.

Листи Бальзака до Евеліни Ганської — це своєрідний щоденник, де він ділиться з нею творчими планами, розповідає про друзів, своє життя, посилає їй рукописи окремих творів, просить прочитати і висловити свою думку: *«Я хотів би, щоб ти прочитала книжку вдруге, сторінка за сторінкою, роблячи якнайдосконаліші зауваження й виявляючи для мене тим самим ббрази та думки, які неприємно вражають тебе. Підкажуй мені, що треба відкинути, й замінити чимось іншим. Будь безжальна, забудь про поблажливість. Починай сміливо...»*. Йдеться про роман «Модеста Міньйон», в основу якого покладено сюжет новели, написаної Евеліною, а потім знищеною. В одному з листів вона розповіла про це, Бальзакові сподобався задум твору, який нагадував епізоди з його власного життя. Цей твір письменник присвятив Евеліні і в присвяті, дещо пишномовним стилем змальовує портрет коханої жінки.

«Присвячується одній польці.

Дочко поневоленої землі, чие кохання чисте, як у ангела, чия фантазія могутня, як у демона, чия віра наївна, як у дитини, чий досвід безмежний, як у людини старшого віку, чії надії глибокі, як у титана, тобі - створінню з чоловічим розумом і жіночим серцем, тобі, наділеній терпінням матері і мріями поета, тобі, що втілює собою красу, присвячую я цю повість...»¹⁷.

В 1841 році помирає Вацлав Ганський і вона залишається у Верхівні одна зі своєю донькою Анною. Після смерті чоловіка Евеліна мала багато клопотів зі спадщиною, на яку претендували родичі Ганського до повноліття доньки. В 1843 році Евеліна їде до Петербурга і виграє судовий процес. В Росію приїздить Бальзак. Вони не бачились майже вісім років. Повернувшись в Париж він знову писав у Верхівню: *«Моя любов — прекрасніше, більше, досконаліше, ніж все інше, що я зробив. Без такої повноти серця я не виконав би і десятої частини мого творіння, не було б у мене такої непорушної мужності. Частіше думайте про це в хвилини суму...»¹⁸*. Після одруження Анни з Жоржем Мнішеком, внучатим племінником останнього короля Польщі Станіслава Понятовського у Вісбадені в 1846 році, де був присутній Бальзак, Евеліна мала всі підстави дати згоду на одруження «після п'яти років сумісних подорожей і 16 років листування». Після того, як Бальзак купив у Парижі будинок і з великою любов'ю обладнав для

Єви: *«Будинок невеликий, але це справжнісінька королівська бомбоньєрка... З кредиторамі я ще не розрахувався, зате на ці сто сім тисяч франків влаштував для тебе чарівне гніздечко»*, — писав він 24 грудня 1846 року. З лютого по травень 1847 року Ганська гостює в Бальзака в Парижі, звідти їде до Німеччини, хворіє, народжує передчасно мертву дівчинку, це було великою втратою для них обох. Влітку Єва повертається в Україну, а вслід їй ідуть листи: *«Я не знаю, що мені робити... Я вже не господар своїх думок, правду кажучи, у мене і думок тепер немає. У мене тільки серце, і воно страждає...»*¹⁹.

28 червня 1847 року Бальзак пише заповіт, в якому будинок по вулиці Фортюне та всі в ньому чудові меблі і все своє нерухоме майно передає у спадок Евеліні Ганській²⁰.

5 вересня 1847 року, о восьмій вечора, потягом з Північної залізниці він від'їжджає в Україну. Деталі подорожі і маршрут, яким рухався письменник нам відомі завдяки його дорожньому нарисові у вигляді листа до редактора «Журналу дебатів» Армана Бертена. Рукопис залишився незавершеним, переривається приїздом у Верхівню, має назву «Лист про Київ», хоча про Київ він майже не пише.

З Парижа через Брюссель, Колонь, Дюссельдорф, Гамм, Берлін, Краків, Броди, і нарешті, на шостий день письменник дістається до застави в Радзивілові (нині Радивілів — райцентр Рівненської обл.). Від застави до Верхівні шлях проходив Житомирським поштовим трактом, через міста Дубно, Анопіль, Звягель, Житомир, Бердичів. Пізніше з Верхівні письменник писав графу Уварову: *«Мені, як французу, доводилось пристосовуватись до звичаїв країни, в яку їду, весь цей шлях я подолав в простій кибитці, мало не зі швидкістю самого імператора, я був радий дізнатися, що мої друзі перебувають від мене на відстані всього лише 6 днів шляху, адже перериви залізничної колії від Гамма до Ганновера та від Масловця до Кракова, що змусили мене витратити 48 годин, тепер вже забудовані»*²¹.

З Парижа Бальзак вирушив в подорож за 800 лье, без знання мови, лише з паспортом, «маленькою валізкою і сумочкою» з їжею, де були «неглазурований бісквіт, концентрована кава, цукор, копчений язик і маленька пляшечка анісової горілки»,²² якою письменник по дорозі пригощав візників. В нього було кілька зупинок: 10 вересня він вечеряє у Генріха Любомирського — родича Ганської, в Пржеворську, і звідти від'їжджає до Бродів. Друга зупинка була в Радзивілові, де його гостинно зустрів начальник Радзивілівської митниці пан П.Ф. Гаккель.

«Я залишив Радзивілів, переповнений теплом, напоєний чаєм, отримав власну подушечку від пані Гаккель, щоб пом'якшити трясіння кибитки...». Пан Гаккель спорядив письменника в дорогу, пославши з ним слугу за провідника, Пізніше в листах до Гаккеля Бальзак не раз висловлював щиру подяку за гостинність, а пізніше надіслав до Радзивілова 17-томне видання «Людської комедії» з автографом *«Панові Гаккелю в знак поваги від автора»*, автограф був поставлений на кожному томі зібрання. Опівночі 11 вересня дісталися до Дубна. *«Впевнений у своєму провідникові, я кинувся на жорстку канапу, як похідне ліжко, і заснув вперше за дев'ять днів; я спав дитячим сном, з яким я стомився боротися, сном, який не перебила б навіть стрілянина...».*

Вранці Бальзак виїхав о 10 годині, додавши чайових, щоб подорожувати без зупинок. Він хвилювався, що витратив 18 годин на зупинки в Бродах і Радзивілові, а ще зупинки на станціях для змін екіпажу, а йому хотілося швидше добратися. *«Добратися до України! Це було не лише бажанням, а й спрагою. Це був відпочинок, і я був виснажений, у мене вистачило б сили лише на двадцять чотири години. Яка подорож! Мій провідник один з тих людей, сила якого була казковою, просив мене зупинитися, роблячи мені знаки, що говорили про його бажання поспати, але я повторював - Бердичів! І чоловік змушений був скоритися, спокійно сідав у бричку, придивляючись до мене, чи я з таких кісток і м'язів, як він».* 13 вересня вранці Бальзак зупинився в Житомирі²³.

«...Близько восьмої ранку я побачив велике місто і подумав, що це Бердичів, і я відчув, наскільки я втомився. Думкою я був уже в Бердичеві, а насправді це був тільки Житомир; але зі мною трапилась така комічна пригода, в якій єврейський характер проявився у всій своїй повноті, п'ять різних персонажів чудово зіграли свої ролі, їх образи можуть бути знахідкою для роману чи водевілю. Я пам'ятатиму цей епізод, щоб при нагоді розвеселити поминальний обід, як це інколи трапляється. Цей дотеп буде кладом в колекції моїх подорожніх анекдотів. Сердитий через те, що втратив дві години, я подвоїв чайові і зі швидкістю 36 верств на годину помчав у напрямку Бердичева, схожого на свого брата — місто Броди, який належав Радзивілам».

Письменник, незважаючи на свою втому — восьмий день подорожі, з цікавістю оглядав Бердичів і в «Листі про Київ» цим

враженням присвятив цілу сторінку.

«Тут з подивом побачив я будиночки, що танцювали польку: нахилилися — одні вліво, другі вправо, треті наперед, більшість стоїть окремо, багато з них менші, як наші ярмаркові намети, а за чистотою схожі на свинарники. Це видовище таке несподіване для європейця, для парижанина, що потрібно це побачити в двох-трьох містах, щоб призвичаїтись. Місто було повністю заселене євреями, всі юрмились на вулицях. Побачивши Бердичів, запитуєш себе, як вони живуть в цих будиночках, які за один момент можуть вхопити три паризькі розсильні. Мій екіпаж з шести коней з великим трудом просувався через збитий натовп, незважаючи на дикі крики візника, декілька глухих потрапили під колеса...

Нарешті я прибув на поштовий двір, мені відмовили в конях під приводом того, що має приїхати князь з Варшави. Поліцейський пояснив мені, що моя подорожня закінчується в Бердичеві, а пошта вже вимагала з мене 6 карбованців, щоб довести до Верховні. Розтлумачували, що маєток цей знаходиться за 60 верств, що ведуть туди польові дороги та багато інших російських доказів. Все це пояснив мені француз-крavecь, який мешкав у Бердичеві і виявив до мене багато поштивості і уваги.

Мене оточила юрба євреїв, близько 25, чорні як семінаристи, їх бороди тріпотіли на сонці, а очі виблискували як рубіни, жадібними руками вони хапалися за мою палицю та за ланцюжок від годинника, щоб переконатися скільки він важить і чи справді золотий. І від цього всього я зі страху затремтів. Кравець відвів мене в свій магазинчик тканин і, поставивши своїх людей вартувати, напоїв мене кавою; Тут же ми торгувалися з євреями, котрі вдвічі дешевше, ніж пошта, взяли мене доставити мене у Верховню, дякуючи турботам пана Равеля, цього владики жилетів та законодавця моди в Україні, я виїхав о другій годині в єврейській бричці». Від Бердичева до Верховні трактова дорога пролягала мимо сіл: Нізгурці, Сингаївка, Закутинці, Малі Гадомці, далі навпростець - через Білопілья, Малу Чернявку, Коли Бальзак виїхав за місто, він побачив безмежне хлібне поле, це враження його відоме у всьому світі: «І тут я побачив справжній степ, бо Україна починається в Бердичеві. Все, що я бачив до цього, нічого не варте. Це пустиня, царство хліба. Тут починається український чорнозем, який іде вглиб на п'ять футів і більше і який ніколи не удобрюють і завжди засівають під хліб. Цей пейзаж навів на мене спокій, я впав у глибокий

сон і лише о пів на шосту мене розбудили крики Ебре, який вітав обітованну землю. Я побачив щось схоже на Лувр або грецький храм, позолочений вечірнім сонцем, який височів над долиною, третьою долиною, яку я бачив, перетнувши кордон».

У Верхівні Бальзак вперше живе і працює у теплому родинному оточенні сім'ї Евеліни Ганської: доньки Анни та її чоловіка Жоржа Мнішека. Евеліна поселила його в затишних кімнатах в лівому крилі другого поверху (коли стояти обличчям до палацу), вікна вітальні і кабінету виходять на південний захід. Площа трьох кімнат складає 55,5 м². *«В мене чудові апартаменти: салон, кабінет і спальня; кабінет із рожевого штучного мармуру, з каміном, чудовими килимами та зручними меблями, вікна з прозорого скла, краєвид відкривається переді мною на всі боки...»* — пише він сестрі Лорі Сюрвіль. Письменник знайомиться з побутом Верхівні, її природою і детально розповідає про це у листах до рідних і друзів. *«Тут чудова сукняна фабрика. Мені шиють із тутешнього сукна шубу з хутром сибірської лисиці, щоб я міг перезимувати і сукно це не гірше французького»*. Пише про те, що відвідав верхівнянський фольварок, що маєток графині, єдиний в окрузі, де є лікарня, що будинок опалюють соломною, а в палаці дзеркала заввишки в десять футів, і що лише в їхньому будинку є корселівська лампа і стіни не оббиті шпалерами. Захоплюється майстерними кріпаками графині: *«У Верхівні треба мати безліч своїх ремесел: тут є і кондитер, і мебляр, і швець, і кравець і інші майстри. Всі вони закріплені за маєтком. Тепер я розумію, чому в пана Ганського було триста слуг, з них навіть було створено оркестр, про який мені розповідав небіжчик у Женеві»*. Була у Верхівні шампінйонна оранжерея, іподром, навіть взимку палац прикрашався квітами. Місцем частих прогулянок письменника був парк навколо палацу (60 гектарів), об'їхати його можна було лише бричкою. Доріжки в парку були вимощені червоною цеглою, навіть після дощу можна було прогулятися тінистими алеями. Через яр у парку було перекинуто місток — все це збереглось донині, як промовисті свідчення його присутності там.

У Верхівні Бальзак пише другу частину повісті «Зворотний бік сучасної історії» під заголовком «Утаємничений», «Театр такий, яким він є» (з титульною сторінкою і переліком дійових осіб, датований: Верхівня, Україна, X, 1847 рік); «Жінка-автор», «Жіночий характер», редагує також мандрівні записи «Лист про Київ»²⁴.

В листопаді 1847 року Бальзак вперше відвідує Київ. *«Отже, Київ — це столиця України, святе місто Руси, колишня метрополія, тартарський і руський Рим, старший від Москви, резиденція царів, коли царі були залежними від великих орд...»*²⁶. Мандрівка до Києва мала свої складності, необхідно було вибрати шлях, залежно від пори року і стану доріг, найняти для цього будинок, відправити туди екіпажі, неохідне майно, на честь приїзду знаменитого письменника влаштовує прийом цивільний губернатор столиці І.І. Фундуклей, на якому він знайомиться з представниками вченого світу: археографом М.В. Юзефовичем, нумізмом бароном де Шодуаром, з поетом-романтиком, політичним діячем, близьким знайомим Пушкіна і Міцкевича, графом Густавом Олізаром. В листі до Юзефовича письменник згадає: *«І ось інколи, я подумки звертаюсь в ті місця: Київ з його куполами, Київ з його пагорбами і садами і багатствами усміхнеться мені, розвіє сум від літературних праць, я знову побачу будинок Фундукля і всіх його мешканців, таких люб'язних до мене»*²⁶.

2 лютого 1847 року Бальзак від'їздить до Парижа.

Повернувшись, продовжує працювати, пише п'єсу «Мачуха», прем'єра якої з успіхом відбулася 25 травня 1848 року в «історичному театрі».

В Парижі відбувається лютнева революція, яка проголошує буржуазну республіку. Це надзвичайно ускладнило другий приїзд письменника в Україну. Цар Микола I дозволив: *«Так. Але під суворим наглядом»*.

Бальзак живе в будинку по вулиці Фортюне, продовжує його обладнувати, пише Евеліні листи — 39 листів за цей період: *«Я не кажу тобі «прощай», а лише «до побачення». Певно, мені легше дихатиметься серед широких верхівнянських просторів, ніж у моїх рідних краях. Може, залишимося там обоє? Продамо дім на вулиці Фортюне, забудемо про цілий світ і цілий світ забуде про нас?»* А трохи згодом: *«Я продам і ліквідую все. Поїду туди, де будеш ти, байдужий до того, що залишив у Франції... Життя без тебе неможливе. Якщо ти хочеш бути поруч із нашою дорогою Анною, залишитися в Україні й там одружитися зі мною, обміркуй це і скажи мені відверто. Я не заважаю і на мільйонну долю секунди...»*.

Цікавими документами, які висвітлюють другий приїзд Бальзака, є його листи, написані в цей період з Верхівні до сестер Ганської. В листі до Аліни Монюшко 29 листопада 1848 року: *«...Якщо ви поїдете*

в Україну, у цей земний рай, де я вже дізнався про 77 способів випікання хліба: це говорить про природну винахідливість народу цієї країни, в умінні комбінувати найпростіші речі. Ви думаєте, що життя у Верхівні настільки одноманітне? Анітрохи. Я тут вже два з половиною місяці, і я не мав навіть десяти хвилин, щоб подумати про літературу або ж про мої справи...»²⁷. В листі до Кароліни Чиркович (Собанської), написаному в січні 1849 року, ми знаходимо характеристику Евеліні пером Бальзака, як на мій погляд, висловлену досить щиро: *«Ось, мадам, надзвичайна неперевершеність, яку я зустрів: вона має все, ту ж непохитну доброчесність, вона ніколи не демонструвала ні свою освіченість, ні свою набожність, ні чесність, ні свої неосяжні можливості. Не можна бути байдужим до її доброти і не бути схожим на неї, саме через це її рідні стали близькими мені»*²⁸.

За час другого перебування у Верхівні Бальзак п'ять разів відвідує Київ, із захопленням описує сестрі в листі ярмарок, на якому він побував у розпалі сезону. Але на заваді всіх справ письменника стають недуги. Він часто хворіє, нарікаючи на наш суворий клімат. Так і залишився недописаний рукопис «Листа про Київ», не здійснились і творчі задуми щодо «Людської комедії»: із 150 задуманих письменник встиг написати 98 романів і повістей²⁹. Але, окрім здоров'я, Бальзака надто хвилює драма його особистого життя. Дати згоду на одруження Евеліні було нелегко. Від своїх досвідчених лікарів батька і сина Кнотте вона знала, що Бальзак важко хворий, за законами Росії вона позбавлялась усього нерухомого майна, як жінка, що виходила заміж за іноземця; у Верхівні залишалась її єдина улюблена донька, вона повинна була їхати у Францію, яку не любила і яка так лякала її останньою революцією. Несплачені борги Бальзака, невідоме майбутнє, несхвалення шлюбу родиною — все це змушувало вагатися. Бальзак і Ганська звертаються до царя з проханням після одруження залишити за графінею спадщину. Але його Величність відповів через своїх чиновників, що в Росії є закони і їх потрібно дотримуватись. З одного боку все проти, але з іншого — одне-єдине «за» — це їх любов, без якої кожен з них вже не міг існувати. *«Це практично, ніщо — двадцять п'ять років праці і боротьби, щоб завоювати симпатію, настільки чудову, настільки променисту, настільки невичерпну, ось вже чотирнадцять місяців живу я в цій пустелі, а час сплив, наче сон, без хвилини суму, без єдиної суперечки, і це після п'яти років сумісних подорожей і 16 років безперервного знайомства.*

Єдина причина хвилювань — це наше здоров'я і наші справи»,³⁰ — писав Бальзак сестрі 29 листопада 1849 року.

Весілля відбулося дуже скромне. Вінчалися в римсько-католицькій церкві святої Варвари 2/14 березня 1850 року. Присутніх було небагато: донька Анна, шафери — зять Жорж Мнішек та граф Густав Олізар, володар Коростишева, добрий знайомий сімейства. Обряд здійснював житомирський прелат Віктор Ожаровський та канонік Йосип Білоблоцький. Книга з записом реєстрації шлюбу й досі зберігається в Житомирському обласному архіві, запис був опублікований завідуючою відділом архіву В.В. Калінкіною. Перед від'їздом до Парижа Бальзак побував в Києві, не заставши генерала Бібікова, залишив йому лист, в якому просив зробити всі формальності щодо оформлення документів, в цьому ж листі письменник висловлює сподівання щодо повернення в Україну: *«...Ми дуже б хотіли знову побачити дітей, яких ми залишаємо у Верхівні, якщо мені нічого не завадить, наступного року я повернусь ще до весни...»³¹.*

Через весняне бездоріжжя подорож тривала майже місяць. З листів Ганської з дороги ми дізнаємось про погіршення стану здоров'я письменника: *«...Ти собі не уявляєш, як він страждав минулої ночі, я сподіваюсь, що рідне повітря принесе йому полегшення, та якщо ця сподіванка не справдиться, я опинюся в дуже скрутному становищі. Жінці хороше, коли її кохають»³².*

В Париж, на вулицю Фортюне, в будинок, який з такою любов'ю обладнував для Евеліни Бальзак, прибули в кінці травня. Справді, рідне повітря на деякий час покращило здоров'я письменника, яке почало здавати, підірване багаторічною роботою. Евеліна мужньо провела останнє літо свого подружнього життя біля ліжка хворого чоловіка. Допомогали їй у цьому сестра письменника зі своїм чоловіком, з якими вона була у дружніх стосунках. Доречно було б навести лист Лори до матері з цього приводу: *«Лікар сміливо призначив хворому поставити (в три прийоми) сто п'явок на живіт, здутий від неодолимої водянки. Та серед веселоців, що ніколи не покидають їх, серед каламбурів самого Оноре, його жартів перед самим носом у смерті, він був уже майже безнадійний. Тож не дивно, що вчора ввечері, коли було виявлено перитоніт, наша невістка сказала Софі: «Я гадала, що то вже кінець». Але незабаром, вона знову пройнялася цією винятковою вірою, яка рідко покидала її, і вранці, не відаючи втоми, ні страху, вона поклала тридцять останніх п'явок... Моя братова загадковий ієрогліф.*

Чи знає вона про небезпеку? Чи не знає? Якщо знає, то поводитьсь героїчно»³³.

Помер великий Бальзак 18 серпня 1850 року, Похований на кладовищі Пер-Лашез. Поруч з ним похована вся його верхівнянська родина: Евеліна, Анна, Жорж.

* * *

У зв'язку з підготовкою до 200-річчя від дня народження Оноре де Бальзака, було прийнято розпорядження держадміністрації області (від 3.05.1994) про створення у Верхівні літературно-меморіального музею письменника як відділу Житомирського державного літературного музею, який було відкрито у 1999 р. На палаці встановлено меморіальну дошку. У Бердичеві в 1999 р, на костелі св. Варвари, де вінчалися Оноре де Бальзак і Евеліна Ганська, встановлено меморіальну дошку. В 2011 р. в Бердичеві було відкрито соціально-культурний центр імені Бальзака і встановлено пам'ятник письменнику. Меморіальні дошки та пам'ятник — роботи народного художника України Василя Феценка.

В 2017 р. видано путівник «Музей Оноре де Бальзака у Верхівні», автор — Л.Г.Журавська.

Література та джерела

¹ Оноре де Бальзак. Твори в 10 т. — К.: Дніпро, 1990, Т. 3. — С. 11.

² Там же. — Т. 1. — С. 51-53.

³ Бальзак в воспоминаниях современников. — М.: Художественная литература, 1986. — С. 18.

⁴ Honore de Balzac. Lettres a Madame Hanska: Robert Laffont. P. 1990. II T. — Т. I. — Р. II. (далі — НВ. LMH).

⁵ Там же. Т. I. // Preface. — Т. I. — Р. I.

⁶ Там же. Т. I. Р. 455-456.

⁷ Метричного запису народження Е. Ганської досі не знайдено.

⁸ Похилевич Л. Сказание о местностях и населенных пунктах Киевской губернии. — К., 1864. // Погребища. — С. 260-261.

⁹ Родовід подається за виданням: Paris-Musées, 1993. Balzac dans l'empire russe. — Р. 132-136 (далі Paris-Musées).

¹⁰ Горностайпіль — село Чорнобильського район Київської області, Пулини — нині селище Червоноармійськ, райцентр Житомирської області.

¹¹ К столетию со дня рождения Бальзака // Вольный. — 1889. — 19 июня. В. С. Иконников. Киев в 1654-1855 г. — К., 1904, — С. 329-330.

¹ Пушкина. С. ПСС в 10 т, — Л.: Наука, 1977. Т.9. — С. 118.

² Державний архів Житомирської області. Свідцтво про народження Анни Ганської. — Ф.178. — Оп. 51. — Спр. 253; — Арк. 62 зв.

- ³ НВ. LMH. — Т. I. — С. 13-16.
- ⁴ Там же. Р. 59., — Р. 107.
- ⁵ Онсреде Бальзак. Твори в 10 т. — К.: Дніпро. Т. II — С. 479, — С. 466-467,
- ⁶ НВ. LMH. T.I. — Р. 804.
- ⁷ Там же. Т. II. — Р. 643.
- ⁸ Там же. Т. I. — Р. LXXX.
- ⁹ Гроссман Л. Бальзак в России: Литературное наследство. — М. 1937. — 150-372 с. Т. 31-32. — С. 240.
- ¹⁰ Honore de Balzac. СНИ. Р. 1956-1963. t. I—XXVIII. Il lettre sur Kiew. Т. XXVIII. — Р. 505-536 (далі — Lettre sur Kiew).
- ¹¹ Поштова станція в 1847-1850 роках в Житомирі була розташована між вулицями Басейною та Малою Вільською. ДАЖО. — Ф. 263. — Оп. 1., — Спр. 2184. - Арк. 91 зв. 923 в., 93-94.
- ¹² Paris-Musées — Р. 26.
- ¹³ Lettre sur Kiew . — Р. 508.
- ¹⁴ Центральний державний історичний архів України, Київ. — Ф. 873. — Оп. 1. — Од. зб. 65. — Л. 1,2. Юзефович Михайло Володимирович (1802-1803), поет, публіцист, громадський діяч (далі ЦДІА У.К.).
- ¹⁵ НВ. LMH. — Т. II. — Р.1057.
- ¹⁶ Там же. — Р. 1058-1059.
- ¹⁷ Бальзак в воспоминаниях современников. — С. 6.
- ¹⁸ Monika Warnehska. Romantyczna podoröz pana Honoriusza. Warszawa, 1974,: Czytetnik.— S. 366-367.
- ¹⁹ ЦДІА У.К.-Ф. 442. - Оп. 1. - Од. зб. 8302. — Арк. 156.
- ²⁰ НВ. LMH, T.li. — Р, 1075-1076.
- ²¹ Моруа Андре. Прометей або життя Бальзака. К.: Дніпро, 1969, — С. 59

— о —

УДК 929 Петрів

ЗУБКО О.Є.
(м. Вінниця)

ТАМАРА ВАСИЛІВНА ПЕТРІВ (1896-1968):
«А ЩЕ Я БАЧУ МІЙ ЖИТОМИР....»

Анотація: *Стаття містить матеріал про житомирянку Тамару Василівну Петрів — дружину відомого генерала-хорунжого Армії УНР — Всеволода Миколайовича Петріва.*

Ключові слова: *Житомир, Українська Народна Республіка, еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, «ді-пі», Німеччина, США.*

Виклад основного матеріалу. У березні 1969 р. торонтівський «Дороговказ: орган вояцької думки і чину» на своїх шпальтах з сумом повідомив про смерть вдови легендарного генерала-хорунжого Армії УНР Всеволода Петріва (1883-1948) — житомирянки Тамари Петрів: *«1 серпня 1968 р. відійшла у вічність св. пам. Тамара Петрів — вдова по генералові Армії УНР Всеволодові Петріву. Коли згадуємо це ім'я, з пам'яті мимоволі виринає 1917 рік, золотий чар відродження України, перед очима мимоволі стають постаті великих соток українських дівчат, що овіяні цим чаром весни 1917 року, вже з перших днів Української національної революції, а то ще й перед нею, стали у лави борців за незалежність України і виконували найнебезпечнішу революційну роботу. До них належала і св. пам. Тамара Петрів»* [1, с. 18].

Тамара Василівна Петрів (в дівочтві Вікторівська) народилася 18 квітня 1896 р. в мальовничому волинському місті Житомир в родині вчителя середніх шкіл та доньки священика з Полонного. Батько Тамари Петрів (Василь Григорович) мав на ті часи досить прогресивні українофільські погляди, що не могло не відбитися на подальшій долі дівчини, а її мати (Ольга Григорівна, в дівочтві Громачевська) щоразу нагадувала доньці про свій священицький рід, який тримався однієї і тієї ж парафії ось вже більше 300 років, що, в свою чергу, вихлюпнулося в твердості й непохитності відносно статусу Української Автокефальної Православної Церкви.

По закінченні Маріїнської жіночої та Овсянникової гімназій в Житомирі 1911-1913 рр., Тамара Василівна стала студенткою природничого відділу фізико-математичного факультету Вищих Київських жіночих курсів (1915 р.), паралельно відвідуючи при цьому український клуб «Родина», де вона мала змогу спілкуватися з такими велетами «Українського Відродження» як Сергієм Єфремовим, Андрієм Ніковським, Олександром Олесем, Миколою Вороним, Іваном Стешенком, Людмилою Черняхівською-Старицькою. А ще співала у студентському хорі під керівництвом легендарного Олександра Кошиця.

До усього ніжна й тендітна житомирянки виявилася й затятою підпільницею. І хоча не належала до жодної політичної партії, однак вправно розповсюджувала нелегальну літературу соціалістичного напрямку, про що сама згадувала так: *«...Безтурботно помахуючи муфтою, що була наповнена одержаними з-за кордону, друкованими на*

тонесенькому папері, брошурами, як «Самостійна Україна — не соціалістичне гасло», або чимсь іншим, я йшла вулицями Києва, часом із якимсь незрозумілим героїзмом підходячи до поліція та запитуючи його про якусь добре відому мені вулицю. З вибухом революції все це змінилось...» [2, с. 4].

Романтична натура житомирянки з запалом відгукнулася й на революційні події 1917-го: «...На стіні моєї скромної студентської кімнати висить плякат, — читаємо в оповіданні Тамари Петрів «Весна 1917 року в Києві», — на цьому плякаті, на тлі густо синього неба, золоте сонце, а над його гострими променями напис — «Україна є, була і буде!». Кожного ранку, коли, прокинувшись, гляну на цей плякат, зразу так радісно стає на душі. Хутче, хутче вставати, не гаяти ані хвилячки часу....». «...Де поділося розмірене студентське життя: лекції, зачоти, іспити, праця в лабораторії, вечірки, театр? Це все таке нецікаве тепер і зовсім неважне. Із перших днів революції якимось зовсім непомітно для самої себе я увійшла в групу української активної молоді, яка завжди була наготові для виконання найрізноманітніших доручень і завдань...» [3, с. 74].

Влітку 1917 р., на прохання батьків, котрі побоювалися розлучитися з донькою «в непевні часи», Тамара Василівна повертається до рідного Житомира. Новопостала Центральна Рада, що мала великий попит відносно кваліфікованих кадрових робітників, призначила її головною співробітницею Губерніального відділу Інформаційного бюро. Водночас, Тамара Василівна секретарювала у відділі позашкільної освіти Житомирського комісаріату освіти.

Чергові зміни в житті житомирянки сталися з появою на історичній арені вже Директорії. Тамара Петрів переїздить на початку 1918 р. до Кам'янця-Подільського, де обіймає посаду секретаря персонального відділу Міністерства внутрішніх справ. Саме звідси, як урядовець, вона була евакуйована вперше восени 1919 р. до Польщі та інтернована у таборі м. Ланцут.

Впродовж 1920-1921 рр. Тамарі Василівні ще пощастило кілька разів подихати п'яним українським повітрям, що було пов'язано з її заміжжям. (Ще весною 1920 р. Тамара Василівна у Вінниці стала дружиною полковника Генерального штабу Армії УНР Всеволода Петріва). Однак вже з 1922 р. на неї та її родину чекав гіркий емігрантський хліб. Спершу табори інтерновах в польських Ченстохово, Ланцуті, Каліші, а від 1923 р. — Чехословаччина, куди

Всеволода Миколайовича Петріва було запрошено до Праги, на посаду професора історії Українського вищого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова (1923-1933). Сама ж Тамара Василівна в міжвоєнній ЧСР знову сіла за студентську лаву. Цього разу вже в Подєбрадах, в Українській Господарській академії.

В своєму «Curriculum vitae» для академічного керівництва Тамара Василівна так писала про своє минуле: «.....Український національний рух і пов'язана з ним праця, яку я рахувала для себе, як свідомої українки, обов'язковою, примусили мене тимчасово перервати освіту і вступити в розпорядження інформаційно-агітаційного відділу Волинської губерніяльної ради. Коли Житомир було зайнято більшовиками, до нового повороту української влади на протязі 5 місяців належала до складу повстанської організації, яка була органічно пов'язана з повстанчими відділами відомого повстанця [Дмитра] Соколовського, продовжуючи в той же час виконувати обов'язки секретаря відділу позашикільної освіти в «Наробразі». Після нового відвороту Української армії примушена була залишити Житомир, бо вже виявилася моя праця на користь української справи, і переїхала до Кам'янця на Поділля. Там зайняла посаду діловода в МВС. Після загальної евакуації мене було інтерновано в м. Ланцуті, де я була до 1920 року, в якому повернулася до України, де під час свого перебування брала участь в життю Союзу Українок у м. Винниці, а також зорганізувала Союз Українок у м. Житомир. Протягом літа 1920 року разом із чоловіком полковником, а нині генералом-хорунжим Генштабу В. Петрівим, з яким обручилася другим шлюбом в м. Винниці на Поділля 27 квітня (ст. ст.), мусила бути при Українським війську в час його бойових операцій на теренах Поділля й Галичини. Була конфінована в Ченстохові, а восени інтернована в таборі Каліш, де перебувала до осені 1923 року» [4, арк. 17].

В Подєбрадах Тамара Петрів (з перервами) закінчила відділ місцевого самоврядування економічно-кооперативного факультету (1924-1932). Дипломну роботу «Рух умісті та його регуляція» захистила «з успіхом дуже добрим» («четвіркою» — О.З.), здобувши кваліфікацію інженера-економіста. Емігрантське життя в міжвоєнній ЧСР, попри активну громадську позицію та здобутий кваліфікаційний фах (Союз Українок, хор Платоніди Россіневич-Щуровської, членство в чеському товаристві «Глагол», опікунство юнацького гуртка «Червона Калина»), змушує все ж житомирянку братися за будь-яку роботу. Як писала вона

в листі до Євгена Бачинського (1885-1978) — українського політично-церковного діяча, журналіста й дипломата в листопаді 1948 р.: *«...Крім свого нежиттєвого фаху інженера-економіста знаю декілька цілком практичних фахів як крій і шиття, друкування на машині, закінчила курс плекання домашньої птиці і кроликів й курс сестер-жалібниць. За наше тяжке емігрантське життя приходилося багато працювати, й ніякої праці не боялася й не боюсь... »* [5].

З початком 1930-х років життя українських вихідців ЧСР стає нестерпним. Закривається і до того закритий для них ринок праці (через світову економічну кризу, що охопила ЧСР в 1932 р. та затяглася тут до 1935 р. — О.З.). Тому багато «українських пражан» виїздить на Закарпаття або куди-інде. Не минула «Закарпатська Одісея» і родину Петрівих. У середині 1938 р. генерала Петріва було запрошено «на виклади» до Хустської гімназії. Однак, з початком угорської анексії Закарпаття в 1939 р., Всеволода Миколайовича було ув'язнено, і тільки з великими зусиллями Тамара Василівна спромоглася домогтися звільнення чоловіка.

В 1940-х, під час Другої світової війни, родина Петрівих проживає в окупованому німцями Брні. Тут житомирянка працює кравчиною в одній із майстерень, а сам генерал — на фабриці зброї, тоді як їх син Святослав здобуває освіту. А вже в 1945 р. родина Петрівих переїздить до Аусбургу (Німеччини). Саме в Аусбурзі, серед більшості «ді-пі» — колишніх «українських пражан», завирувало з новою силою українське еміграційне життя. Тут постала Українська національна рада (згодом Український національно-державний союз), тут перебував уряд УНР. Тамара Василівна, зважаючи на свій поважний громадсько-політичний досвід, швидко зуміла обійняти посаду секретаря Управи Українського національно-державного союзу. В 1950 р., після смерті генерала, разом із сином Святославом вона переїздить до Бостону в США, де вісімнадцять років (до останніх днів життя) очолює місцевий відділ УНДС і в міру своїх сил та можливостей працює на громадській ниві.

1955, липня 11. Бостон. — Лист Тамари Петрів до Є. Бачинського Бостон

11.VII. [19]55 р.

«Найпочесніший Отче!

Велику і несподівану радість зробили Ви мені своїм листом. Я дякую, що Ви згадали мого чоловіка і молились за нього. Яке це

прекрасне знати, що Ви можете молитись за нього і за інших; що сталося нарішті те, чого ми всі так довго чекали. Я всею душею віддана нашій правдивій Соборн[оправній] УАПЦ і ніщо і ніколи не змусить мене відійти від Її засад.

Таким же вірним Її членом був і мій чоловік. Ще за день до своєї смерті, коли я сказала, що залишу працю в Малій Раді (я тоді була секретарем Малої Ради) він рішучо запротестував. «Церковну справу не можна кидати, це дуже важне». Ці його слова були фактично єдиним заповітом, який він залишив мені і синові.

В Америці я втратила живий зв'язок з вірними нашої Церкви і тому цілком не в курсі всіх тих непорозумінь, судів і інших справ, які точились навколо нашої Церкви. Постанови Малої Ради про виключення еп. Миколая, о. Митрофана і т. д. прочитала в «Прав[ославному] Українцеві» буквально з жахом і просто-таки не вірила своїм очам. Разом з тим, з листа від знайомих, довідалась про Вашу висвяту і бачу, що Милостивий Господь не залишає нас і Церква наша буде жити далі й далі, аж поки, як не ми, то наші діти, або внуки або й правнуки, не донесуть Її хоругов аж до Св. Софії. Я вірю, що це буде. Нехай же Господь дасть Вам сили нести той тяжкий тягар, який Ви взяли на себе, й збереже Вас, наш дорогий Владико на довгі і довгі літа.

З глибокою пошаною і відданістю Ваша Тамара Петрів.

P.S. Мій син 2 роки тому одружився і має сина. Хоч в родині моєї невістки, а також в моїй всі з дідів й прадідів чорняві й темноокі, — мій внучок має блакитні очі, світле волосся і нордийську форму голови, яку мав мій чоловік. Ясно, що називається він Всеволод. Так що новий Всеволод Петрів є на світі, і я хочу вірити, що він не тільки зовнішнє буде схожий на свого діда..... А ще... я бачу все своє минуле і бачу мій Житомир... Пробачте цю мою приписку, але мені хотілось поділитись цим з Вами.

Т[амара] П[етрів]» [6].

Література та джерела

1. Липовецький І. Тамара Петрів // Дороговакз: орган вояцької думки і чину. — Торонто, 1969. — Січень-березень. — Ч. 23 (42). — С. 18-20.
2. URL: <http://nezbornyma-naciya.org.ua/show.php?id=185> (дата звернення: 26.07.2018 р.
3. Бюлетень СБУВ. — Ч. 12. — 1962.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві (ЦДАВОВУ). — Ф. 3795. — Оп. 1. — Спр. 1735.

5. URL:file:///D:/c24.07/Desktop/%D0%96%D0%98%D0%A2%D0%9E%D0%9C%D0%98%D0%A0%20%D0%9F%D0%95%D0%A2%D0%A0%D0%86%D0%92/Ostanni_lysty_henerala_Vsevoloda_Petriva_19471948_roky.pdf
6. Там само.

— o —

УДК94(477/8) (091)

КІЩЕНКО Г.В.

(сmt Вишнівець, Збаразький р-он, Тернопільська обл.)

ГРАФ ВОЛОДИМИР ДЕ БРОЕЛЬ-ПЛЯТЕР В ІСТОРІЇ ВОЛИНІ

***Анотація.** XIX ст. для Волинського регіону знаменується пошвавленням культурного та освітнього життя. В статі подаються біографічні дані про Володимира де Броеля-Плятера, історика, бібліофіла, колекціонера, засновника бібліотеки в Житомирі. Розглянуто важливий внесок В. Плятера в історію піднесення Вишневецького палацу, Воробіна як культурних осередків Волинського краю, а також європейської книжкової культури.*

***Ключові слова:** Волинь, Житомир, Дубровиця, Вишнівець, Житомирська бібліотека, Де Броель-Плятер, куратор, бібліофіл, історик, меценат.*

Виклад основного матеріалу. Розквіт культурного життя Волині XIX ст., зокрема Житомирщини, пов'язаний з іменами багатьох відомих особистостей. Проте для українського загалу внесок у національні культурні здобутки волинського аристократа графа Володимира Станіслава де Броель-Плятера ще не достатньо оцінений. Як бібліофіл, меценат, член Київської археографічної комісії, Володимир Плятер був одним з ініціаторів ідеї створення на Волині мережі публічних музеїв та бібліотек. В умовах тодішніх суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних чинників це було вкрай важливо для збереження національної самоідентичності народу.[3, с. 1].

Володимир Станіслав де Броель - Плятер (1831-1906) народився в родині волинських аристократів Ігнація Вільгельма та Ідалії Собанської. Рід Плятерів був відомий ще з XIII ст. і належав до вестфальської еліти. У XIV ст. одна з гілок роду прижилася на Волинському Поліссі. Одним з родовим маєтків стала Дубровиця.

Спочатку, до середини XVIII ст., Дубровицька маєтність перебувала у власності князя Михайла Огинського. У нього було три дочки, які вийшли заміж за Плятера, Бжостовського і Бржездецького. Після його смерті ця маєтність за розподілом 1750 р. переходить до його дочки, що була одружена з Бжостовським, який за споживчий характер використання маєтку став винним різним кредиторам великі суми грошей, а найбільшим його кредитором був Плятер. Між 1762-1768 роками останній надав позики на 536 тис. Бажання утриматися на плаву штовхає боржника відділити хоча б фільварки і передати їх під заставу за проценти іншому кредитору, але Плятер не погодився, бо хотів стати повноправним власником. Почався судовий процес, який закінчився у 1777 р., і власниками стали Плятери [3, с. 3].

Тодішнє економічне життя знаменується заміною старих-товарних відносин грошовими. Плятери належали до нової генерації власників, які, щоб мати прибуток вкладають капітал а не викачують. Звичайно ж, щоб вкласти гроші, потрібно бути впевненим в прибутковості даної справи. Прибутковим тоді було виготовлення поташу і його експорт за кордон. За інвентарем 1777 р. Дубровицький маєток мав приблизно 40 тис. гектарів землі. Половина їх була ріллею і сіножаттями, а на 12,5 тис. гектарів росли ліси. Останнє і приваблювало Плятера, бо це була база для випалювання поташу. Його собівартість була низькою, бо виробництво базувалося на використанні праці кріпосних селян у фільварково-поміщицьких господарствах. Протягом століття їх кількість у графстві зросла від 4 до 6. Міщани ділилися на плацових і ґрунтових. Перші, а це були в основному євреї (143 чол.) мали лише плаци у самому містечку, а другі, українці (44 чол.), користувалися ще й наділами. Десь 1/3 міського населення займалося ремеслом, яке було міцно пов'язане із землеробством. А виключно плацовими були лише столярі, гончарі, та мулярі. Частина ремісників уже об'єднувалася в цехи, які стали вищою формою організації праці. За постановою Плятера ремісники працювали на матеріалах замовника, а також і на графський двір. Тоді значно пожвавилася і розширилася торгівля. Ходовими товарами якими торгував двір, були горілка, сіль, воли, поташ і риба. Горілку і волів возили до Варшави, сіль — до Олики, Пінська, Горобина і Бродів, поташ — до Бреста для подальшої сплавки у Гданськ, рибу — у Луцьк і Пінськ. Дубровиця стала транзитним пунктом соляних перевезень. Більшість товарів доставлялись водним шляхом. Уся зовнішня торгівля була зосереджена

в руках графа, а внутрішній ринок контролювали євреї. У місті діяло 18 лавок, при кількості населення 700 чол. Почав зростати його статус в економічному відношенні. На початку XIX ст. у маєтку існували Воробинська винокурня, пивоварня, поташеві буди, фабрика для виготовлення дубової клепки, а в 1802 р. запрацювала суконна фабрика. Плятерам було вигідно мати не найманих працівників, а кріпосних, бо це була дешева робоча сила. А міщанам також надавалися ґрунти і вони відбували повинності у формі відробітків, за що не було жодної плати. Із часом поняття міщани ототожнилися з єврейським населенням, а не з місцевим. Кількість євреїв у місті поступово зросла, бо їхня община користувалася широкими правами. Їй надавалися в користування школа, лазня, кладовище, крамниці, право будувати винокурні без всякої оплати, право на заріз худоби і продаж її з виплатою економії щорічно по 200 злотих. Община звільнялася від подачі підвід такі умови заохочували євреїв. 5 липня 1795 р. Дубровицю віднесли до категорії містечок і вона стала центром Домбровицького (Дубровицького) округу Волинського намісництва. А з 1797 р. входила до Ровенського повіту Волинської губернії [3, с.5].

Вплив на історію міста мала і російсько-французька війна. Хоч воно і не було втягнуте у військові баталії, але збереглася значна кількість документів, які підтверджують, що Плятери не стояли осторонь. Регулярно поставлявся в армію провіант і фураж, коні, лісові матеріали. Ця підтримка лягла перш за все на плечі місцевого населення. Самі господарі переносять свою резиденцію з міста до колишнього Воробинського фільварку, де збудували палац. Графи ні в чому собі не відмовляли. У 1857 р. у палаці було 361 найменування різних меблів, 433 — столового срібла, 231 — порцеляни паризької, 41 — порцеляни саксонської розписної, 628 — столових виробів із скла, тощо. Починаючи з середини XIX ст. в архівних документах левову частку займають реєстри самого графського майна, що дає змогу побачити ту прірву що лежала між ним та простими людьми [3, с. 5].

А вже на кінець століття у місті діяли приватна лікарня та аптека, було відкрите однокласне училище яке згодом реорганізувалось у двоскладне. Серед культових закладів були дві церкви, синагога, костел і два молитовні будинки. У період середньовіччя Дубровиця посідає певне місце у системі феодальних міст України, хоч і незначне. А далі протягом століть місто наче бойкотується історією аж до двадцятого століття. Під керівництвом більшовиків учинили дикий погром маєтку

графів Плятерів під час цієї стихії в палаці загинули численні мистецькі шедеври [8, с. 453].

У 1867 р. граф Володимир Де Броель-Плятер з Воробіна викупив палац у Вишнівці (Волинь) з рук грузинської княгині Абамалик. На жаль княгиня перед продажем майна вирішила вивезти частину замкових колекцій на двадцяти возах. Нема докладного списку вивезених об'єктів, відомо лише, що від перевезення постраждали здебільшого колекції порцеляни та меблів, а також книжки. Невідомим є той факт, які саме книжки і скільки їх вивезла княгиня. Новий власник Вишнівця Володимир Де Броель-Плятер (1831-1906) — колекціонер, бібліофіл, видавець історичних праць, дійсний член Київської археологічної комісії (1860 рік) [6, с. 698]. Освіту граф Плятер, очевидно отримував у Петербурзі. У листі до Юзефа Крашевського він писав, що під час перебування в столиці імперії «наукам час і сили присвячував» [4, с. 297]. У 1860 р. Плятер займав посаду куратора Волинської гімназії в Житомирі і виступав ініціатором першої публічної бібліотеки. Впродовж 1848-1849 рр. він видав чотиритомну працю «Zbiór pamiątek do dziejów Polskich», в якій були опубліковані документи XVI ст.; головню з т.з. «Тек Адама Нарушевича» головного крайового архіву. Плятер також цікавився генеалогією і геральдикой, збирав матеріали для продовження гербовника К. Несецького [7, с. 685]. Історик і колекціонер В. Плятер вважав палац за культурний осередок, оберігав цілісність замкових колекцій, збільшуючи їх «Воробінськими» колекціями і частину власної книгозбірні і архів він перевіз до Вишнівця [4, с. 283]. За В. Плятера бібліотекарем книгозбірні у Вишнівецькому палаці став Францішек Радзішевський, який до того часу був бібліотекарем у Дубровицькому маєтку Плятерів. Францішек Радзішевський упорядкував бібліотеку і склав її інвентар.

Шанувальник мистецтва та старовини, граф Плятер прагнув відновити минулу славу Вишнівецької резиденції, її колекції. У 1858 р. В. Плятер склав інвентар вцілілих Вишнівецьких колекцій, близько 13 тис. томів. Пізніше вона збільшилася до 21 тис. томів, серед них було багато рідкісних видань, третину з яких складали твори польською мовою, історичний відділ містив 703 польськомовних праць в 1078 томах, 915 праць іншими мовами, 2151 томах, а також майже 350 описів, географічний відділ включав 700 томів, белетристика 3000 томів, теологічний відділ складався переважно з книг, що походили з

ліквідованого кармелітського монастиря у Вишнівці — 300 томів. Найціннішими були кілька фоліантів закордонних архівів, матеріали з часів панування Станіслава Августа у восьми томах, 200 томів фамільних документів, 540 панегіриків, повний комплект «Kronik Polskich» та першодруки перших правничих документів.

На жаль палацом В. Плятер володів не довго. Зусиллям Плятера, що до порятунку Вишневецького палацу не судилося здійснитися. Утримувати такий великий маєток йому було важко. Політика російської влади після польського повстання 1863 р. була скерована на позбавлення польської шляхти її землеволодінь. [5, с. 96]. У 1866 р. містечко Вишневець отримало статус волосного центру. [1, с. 154; 8, с. 691]. Через борги Плятера в 1873 р. Вишневецький маєток був виставлений на аукціон. Перед продажем В. Плятер вивіз до Воробіна значну частину архівів Мнішеків і Вишневецьких, а також частину старих рукописів. В маєтку Плятерів, у Дубровиці, знаходилася чудова колекція найкращих літературних творів Європи, оскільки власники Дубровиці, а саме родина Плятерів, належали до кагорти вчених особистостей. Цю рідкісну колекцію праць, один із Плятерів 1860 р. подарував Варшавській публічній бібліотеці [3, с. 4].

Багато планів Володимира Плятера не були зреалізовані. Залишився в проєкті його намір утворити на основі власного зібрання «Тимчасовий музей графа Де Броеля-Плятера», доступний для всіх соціальних прошарків населення Волинського краю. В умовах Російської імперії, особливо на тлі національних повстань, ініціативи окремих особистостей, таких як Володимир Плятер, жорстоко подавлялася [2, с. 350]. Проте їхні спроби розбудити свідомість мас через культурно-освітню роботу мали величезне значення для подальшої активізації суспільно-політичних рухів, зокрема на Волині.

Література та джерела

1. Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921. — Київ : Наукова думка, 1993. — С. 175.
2. Зашкільняк Л. Історія Польщі / Л. Зашкільняк, М. Крикун. — Львів : Львів. Нац. ун-т імені Івана Франка.
3. Матеріали Дубровицького краєзнавчого музею. — С. 8.
4. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст. / І. Ціборовська-Римарович. — Київ : Нац. б-ка України ім. Вернадського, 2006. — 395 с.
5. F. N. Wołyń i jego mieszkańcy w roku 18B63 / F. N. — Drezno : Druk i nakład J. Kraszewskiego, 1870. — 138 s.

6. Skręt R. Plater (Broel Plater) Włodzimerz Stanisław / R. Skręt // PSB. — 1982—1983. — Т. XXVI. — S. 691-692.
7. Słownik pracowników książki polskiej. — Warszawa - Łódź, 1972. — S. 691.
8. Stecki T. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / T. Stecki. — Lwów : W drukarni zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1871. — 472 s.

— o —

УДК 908

ЛУКУЦ Ю.М., ПОБЕРЕЖНИЙ О.С.
(м. Бердичів, Житомирська обл.)

ВОНИ РОБИЛИ ВСЕ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Анотація: В статті автори знайомлять читачів з бердичівлянами, які робили все для відновлення Української держави.

Ключові слова: лікар, депутат, поет, журналіст, Голодомор, вчитель, директор школи, тренер з легкої атлетики, стрибун у висоту, підполковник Збройних Сил України, альпініст, Заслужений майстер спорту, Почесний громадянин міста Бердичева.

Виклад основного матеріалу. 24 серпня 1991 р. відкрилася позачергова сесія Верховної Ради, під час якої Голова Леонід Кравчук наголосив, що 19 серпня відбувся реакційний державний переворот та що, єдиним надійним гарантом убезпечення народу України від переворотів, які відбуваються у Москві, є побудова суверенної Української держави. Після бурхливого обговорення подій 19-20 серпня В'ячеслав Чорновіл запропонував ухвалити Акт про державну незалежність України. Володимир Яворівський зачитав проект документа. Акт проголошення незалежності підтримали 346 депутатів. [18].

Проголошення у 1991 р. державної незалежності України стало закономірним результатом багатовікової національно-визвольної боротьби українського народу. У кожен історичний період вона набирала тих форм, які були властивими для кожного часу. На рубежі 1980-1990-х рр. ХХ століття формою національно-визвольної боротьби стала діяльність масової громадсько-політичної організації народнофронтівського типу, яка мала назву Народний Рух України (НРУ) за перебудову. Саме завдяки діяльності, котра змогла об'єднати

широкі кола народних мас, діяльності напруженої, часто самовідданої, Україна здобула незалежність [17].

З офіційним здобуттям незалежності нашої держави в переважній більшості її громадянам важко було перебудувати свої погляди, переконання та світогляд. Тим, хто це зміг, тепер необхідно було боротися з більшістю інакодумців. Про тих борців, які вже відійшли у вічність і піде мова у цій статті.

Білецька Валентина Миколаївна народилася 29 серпня 1949 р. в місті Бердичеві в сім'ї робітника. Після закінчення в 1966 р. середньої школи № 9 працювала швачкою-мотористкою швейної фабрики № 1.

З 1969 р. по 1975 р. навчалася в Красноярському державному медичному інституті. Після його закінчення півроку працювала лікарем акушер-гінекологом в одній з районних лікарень Красноярського краю.

В листопаді 1976 р. була призначена лікарем акушер-гінекологом Бердичівської міської лікарні.

З перших днів своєї роботи В. Білецька зарекомендувала себе людиною в білому халаті, яка вибрала собі благородну справу — допомагати появі на світ нових громадян України. Її надзвичайно високе почуття відповідальності за здоров'я пацієнток та їх немовлят не дозволяло спокійно миритися з недоліками в питаннях забезпечення необхідних умов гарантії їхнього здоров'я.

В 1995 р., як депутат міської ради, вона виступила на сторінках міськрайонної газети зі статтею, в якій висловила свою точку зору на роботу міської лікарні. Зокрема, вона навела дані облуправління охорони здоров'я за 1994 р., згідно якого за всіма медичними показниками Бердичівська міська лікарня зайняла останнє місце в області. Були наведені інші недоліки в роботі.

Через три тижні в тій же газеті був надрукований матеріал розміром у півтора рази більший, за підписом головного лікаря міської лікарні, його підлеглих заступників та завідуючих відділень в якому вони намагалися спростувати наведені В. Білецькою факти і висловили сподівання, що керівники міста приймуть відповідні міри до депутата.

Минуло більше 10 років після вказаних подій, коли нарешті при розгляді на черговому засіданні міськвиконкому питання «Про стан та перспективи розвитку лікувальної мережі міста» виявилося, що не все так добре в медицині Бердичева.

Валентина Миколаївна з надзвичайною радістю і натхненням вітала проголошення державної незалежності України, яке стало

підсумком багатовікової національно-визвольної боротьби українського народу. Одна з активних рухівців Бердичева, вона регулярно виступала на загальноміських мітингах, їздила на різні політичні акції до Житомира, Києва та інших міст України. надавала значну допомогу при відкритті храмів УПЦ КП, протягом кількох останніх років життя була заступником голови міської організації Українського Народного Руху, а з 2003 р. Української Народної Партії.

В 1994 р. від міської організації НРУ була обрана до міської ради, в якій була серед найактивніших депутатів. З 1998 р. по 2006 р. була депутатом Житомирської обласної ради, членом її президії, секретарем комісії з питань регламенту депутатської етики та забезпечення діяльності депутатів.

Як депутат різних рівнів пані Валентина не жаліла особистого часу та здоров'я і намагалася вирішувати життєві проблеми, з якими зверталися виборці, більше як 10 тисяч з яких у 1998 і 2002 роках віддали за неї свої голоси. Як лікар від Бога, вона заслужила від людей безмежну вдячність, яка вимірювалася множиною щасливих материнських душ, батьківською гордістю за гідних продовжувачів роду, упевненістю в тому, що життя триватиме, а майбутнє попереду.

А доля підносила Білецький важкі випробування. Протягом 1993-1997 рр. довелося похоронити найрідніших — батька і матір. А в жовтні 2005 р. в її житті почалося найжорстокіше випробування — вона тяжко захворіла. Як сильна (в перекладі на українську Валентина) і оптиміст по натурі, продовжувала працювати і вирішувати громадські проблеми. Хвороба поступово забиравала сили, проте морально не змогла побороти і до останніх днів життя. Була впевнена, що прийде той день, коли знову встане і продовжить боротьбу з тим злом, якого ще так багато в нашому житті.

Остання зустріч Валентини Миколаївни з громадськістю Бердичева відбулася 21 березня 2006 р. під час проведення політично-мистецької акції в міському палаці культури. А 30 квітня вона відійшла у вічність.

Хоронили її на міському цвинтарі. Було перше травня, білі квіти, було велелюдно і печально: попрощатися з нею прийшли її родичі, друзі, колишні пацієнти та виборці, знайомі.

Відзначаючи сьогодні певні позитивні зрушення у міській медицині, слід пам'ятати, що в цьому процесі є значний вклад В.М.Білецької [10].

Козінчук Леонід Іванович народився 20 січня 1952 р. в селі Мала П'ятигірка Андрушівського району Житомирської області в родині колгоспників, де виховувалися четверо дітей. Леонід був наймолодшим у сім'ї.

Леонід Іванович у 1969 р. закінчив сільську середню школу з похвальною грамотою. Спочатку працював у тракторній бригаді колгоспу, листоношею, а з 1970 р. — у 18-и річному віці — став завідувачем сільським клубом. Одночасно був секретарем комсомольської організації колгоспу, депутатом Малоп'ятигірської сільської ради. Тут у рідному краї з'являються і його перші віршовані рядки.

Після одруження Леонід Козінчук переїхав до Бердичева, де проживала його дружина. З 1973 р. Леонід Козінчук 7 років працював сушильником на солодовому заводі і протягом шести років був головою цехового комітету солодовні № 2. За зразкову працю його портрет було занесено на заводську і міську Дошки Пошани. Він обирався депутатом Бердичівської міської ради. В той час проявився і його літературний талант — він писав вірші, замітки, як робітничий кореспондент активно співробітничав з редакцією міськрайонної газети «Радянський шлях» (нині «Земля Бердичівська»). У 1981 р. головний редактор газети Лука Давидович Дзюба запросив Леоніда Івановича на роботу в якості кореспондента. Перед молодим журналістом постало питання отримання професійної освіти, тому Леонід Іванович вступив на заочне відділення факультету журналістики Київського Державного університету імені Т.Г. Шевченка, який закінчив у 1991 р. На той час Леонід Козінчук вже був досвідченим журналістом і працював завідувачем відділу міськрайонної газети «Радянський шлях».

У 1988 р. Леонід Козінчук став членом Національної спілки журналістів України (НСЖУ) і через рік очолив бердичівську регіональну організацію НСЖУ. Він також був членом правління обласної журналістської організації.

У 1990 р. в Бердичеві було організовано нову інформаційну службу — міське радіомовлення (нині — комунальне підприємство «Бердичівська міська редакція радіомовлення»). Леонід Іванович став її першим директором. Він формував колектив редакції, налаштовував роботу, вирішує організаційні та технічні питання. Працював на тій посаді більш як 19 років — до самого виходу на пенсію у 2009 р.

Щодня в ефір місцевого проводового мовлення виходили матеріали студії радіомовлення. Леонід Козінчук та його колеги розповідали жителям міста та району про новини з життя Бердичівщини, проблеми розбудови місцевої економіки, культурне життя громади. Справжньою візитівкою студії мовлення стали музичні поздоровлення до ювілеїв, які часто доповнювалися віршованими рядками самого Леоніда Івановича.

За здобутки у роботі Леонід Козінчук був відзначений Почесним знаком та Грамотою секретаріату НСЖУ, грамотами міської та обласної рад і Житомирської облдержадміністрації. У травні 2004 р. Леонід Козінчук став переможцем конкурсу в номінації «Журналіст року» в групі «Районні телерадіоорганізації». У 2012 р. Леоніда Івановича відзначено золотою медаллю української журналістики. Це було останнє визнання таланту журналіста [1].

20 січня друзі відзначили його 61-річчя, а через тиждень так само дружно зустрілися, щоб провести його в останню путь. Поезії Леоніда Козінчука присвячені різним темам журналістики та журналістам, трудівникам сільського господарства, учительській ниві, Голодомору, рідному краю, тощо.

У поемі «Голодна смерть» розповідається про трагічні події на Житомирщині, які сталися в 1932-1933 рр. Жодна з націй в СРСР не пережила такого геноциду, який пережила Україна. То було найбільше у світі нещастя.

Гнівним протестом поета проти загарбницької політики керівництва СРСР в Афганістані у 1979-1989 рр. пройнята поема «Їх тридцять «у чорному тюльпані».

У 2014 р. вийшла друком збірка поезій на 180 сторінках Леоніда Козінчука «...І я проросту зеленим листом...». Один із віршів Леонід Іванович присвятив незалежності України. Він зазначав, що повний суверенітет українського народу, повна незалежність нашої країни не обмежуються лише Державним Прапором, словами та музикою Гімну і текстом Конституції України. Тут потрібно мислити значно і глибше, і масштабніше: для повної незалежності України потрібно насамперед провести реформи в усіх сферах нашого суспільства, забезпечити умови для формування соціальної справедливості.

Патріотична, сповнена глибокого реалізму та високохудожніх якостей, смілива і переконлива лірика Леоніда Козінчука служить і

довго служитиме справі виховання справжніх громадян України, захисників Вітчизни, правди та соціальної справедливості [2].

Володимир Петрович Космач народився 17 липня 1933-го трагічного року в селі Великі Лісівці Попільнянського району Житомирської області в сім'ї сільських вчителів. Село розташоване на правому березі річки Унави за 8 кілометрів на північний захід від районного центру і залізничної станції Попільня.

Його батько, Петро Андрійович Космач, пішов на війну 9 липня 1941 р. і пропав безвісти. Мати, Станіслава Маркіянівна Космач народилася 1915-го і померла у 1997 р., впродовж сорока трьох років працювала вчителем спочатку в сільській школі, а пізніше у районному центрі Попільні, куди сім'я переїхала у 1959 р.

Самостійне трудове життя Володимир Космач почав 1 березня 1950 р., у неповні 17 років з посади піонервожатою семирічної школи міста Богуслава Київської області. Туди він поїхав з власної ініціативи аби мати змогу працювати і вчитися одночасно. У 1952 р. закінчив Богуславську вечірню школу.

На ті роки припадає і початок кореспондентської діяльності Володимира Космача. Серед його архівних документів знайдено вирізку з газети «Молодь України» за 1 липня 1953 р. в якій надруковано статтю автора В. Космача.

З 1954 р. по 1959 р. Володимир Петрович навчався на стаціонарному відділенні факультету журналістики Київського Державного університету імені Тараса Шевченка. У ті ж роки його матеріали друкувалися у багатотиражці університету, газетах «Радянські кадри», «Черкаська правда», «Радянська Житомирщина», «Зоря Полтавщини», «Київський комсомолец», «Радянський міліціонер».

Після закінчення університету Володимир Петрович протягом 17 років працював у Хмельницькому: кореспондентом обласної газети «Радянське Поділля», інспектором обласного управління культури, завідувачем відділення молодіжної газети «Корчагінець». З 1970 р. був членом Спілки журналістів України.

З лютого 1977 р. і до виходу на заслужений відпочинок влітку 1993 р. Володимир Петрович працював у редакції Бердичівської міськрайонної газети «Радянський шлях» (нині «Земля Бердичівська»). Був зарахований у штат редакції на посаду кореспондента. Першим його матеріалом на сторінках газети за 9 лютого 1977 р. став нарис

«Господар своєї долі» про робітника-новатора, технічно грамотного і кмітливого раціоналізатора, ветерана верстатобудівельного заводу «Комсомолец» Євгена Івановича Шевчука.

Широко висвітлював Володимир Петрович у своїх матеріалах виробничу діяльність трудових колективів авторемонтного заводу, шкіряного об'єднання, меблевої фабрики, автотранспортного підприємства, міського солодового та консервного в селі Гардишівка заводів. Гостро і принципово писав Володимир Космач і про недоліки на окремих підприємствах. З вересня 1979 р. Володимира Петровича було переведено на посаду завідувача відділом листів та масової роботи. Функції його значно розширилися, довелося багато часу витрачати на роботу з листами дописувачів та відповідями на критичні матеріали. У його матеріалах все більше уваги зверталось на шляхи вирішення побутових та соціальних проблем громадян міста та району.

Сину вчителів, який і власний трудовий шлях розпочав у педагогічному колективі, Володимир Петровичу добре були відомі освітянські проблеми, тому він не пропускав нагоди виступити на сторінках газети з матеріалами на шкільну тематику.

Широкий громадський інтерес і небувалий резонанс на всю Україну викликала публікація статті Космача «Обман» про махінаторів у торгівлі. У ті часи, коли рідкісні товари не були дефіцитними, завідувачка і старший продавець промтоварного магазину в селищі Гришківці відпустили своєму високопоставленому знайомому з підсобного приміщення дефіцитних товарів на значну в той час суму 2280 карбованців за нібито здані лікарські рослини. Справжні ж здавачі лікарської сировини не могли отоварити свої довідки у зв'язку з відсутністю товарів на прилавках. Рішенням районного суду махінаторів було оштрафовано на різні суми. Проте важливість такого рішення суду полягала в тому, що справу боротьби з гендлюванням дефіцитами нарешті зрушили з мертвої точки. Дана публікація є лише однією з десятків інших на вказану тему.

Запам'ятався читачам В.П. Космач і своїми публікаціями на історичні теми. І все ж найбільш вдалим слід вважати хвилюючий матеріал, надрукований на двох сторінках обласного громадсько-політичного часопису «Віче» до десятої річниці з дня загибелі Василя Стуса — «Сходження на Голгофу». Чільне місце в журналістській діяльності Володимира Петровича посідала краєзнавча тематика. На підставі результатів досліджень архівних документів та спогадів

очевидців він готував матеріали, які регулярно друкувалися на сторінках «Радянського шляху», а пізніше «Землі Бердичівської».

Результатом журналістської діяльності Володимира Петровича є понад півтисячі різножанрових публікацій на різноманітну тематику, героями яких стали тисячі мешканців Бердичівщини. Вказані факти дають підстави без перебільшення вважати його літописцем Бердичівщини кінця ХХ ст.

Помер Володимир Петрович 27 жовтня 1999 р., не доживши до ювілейного 2000-го 65 днів. Похований на Гришковецькому цвинтарі [11, с.164 -173].

Красицька Галина Федорівна народилася 30 червня 1926 р. в селі Красногорівці Богуславського району Київської області в учительській сім'ї. Мама, після закінчення гімназії стала вчителькою молодших класів, потім домогосподаркою. Батько, теж учитель російської мови та літератури, згодом завуч і директор школи, вирізнявся серед інших колег добротою і щирістю, сміливістю та відчайдушністю. Цей сміливий і добрий чоловік у голодному 1933 р. врятував багато дітей, коли зумів здобути цілий вагон кукурудзи. Знаючи про можливі наслідки такого вчинку, батько переїздить на Черкащину у село Козацьке. Згодом туди ж переїздить уся сім'я. Саме у цьому селі і пішла в школу Галинка.

Молодою дівчиною застала Галину війна. Маючи нескорене серце, Галина робила все, щоб наблизити розгром нацизму. Одному воїнові Галина врятувала життя — допомогла йому сховатися в сніні на горищі. Галині довелося дорого заплатити за той благородний вчинок — знайшлися люди, які донесли на неї поліцаям. Дівчина випадково довідалася що її скоро поведуть на допит, вночі втекла. Але все одно її зловили і невдовзі відправили до табору смерті Равенсбрюк. В'язнів табору використовували на найтяжчих роботах, рили окопи, працювали на авіазаводі, тягали дуже важкі боєприпаси. Навколо щодня помирали сотні людей. Били їх постійно, на кожному кроці, за найменшу провину. В концтаборі Галина приєдналася до підпільної організації. Ніхто не звертав уваги на висохлу дівчинку, а підпільникам це було лише на руку. Галина розклеювала листівки, які повідомляли про перемоги радянських військ. Не одній жінці її папірці додавали бажання жити.

Після закінчення війни Галина Федорівна вирішила закінчити школу, а згодом отримати і вищу освіту. Спочатку вона подалася до

Москви, щоб опанувати професію журналістки. Коли вона призналася, що була в концтаборі, на неї почали кричати. Ні з чим вона повернулася додому. Невдовзі вона вступила до Кіровоградського (нині Кропивницького) педагогічного інституту на історико-філологічний факультет, який успішно закінчила, отримавши спеціальність вчителя історії. Все своє життя Галина Федорівна вчителювала. Одружившись з військовим ветлікарем при військовій частині, вони часто переїздили, змінювали місце проживання і тому пані Галина часто змінювала місце роботи.

У 1964 р. у газеті «Поліська правда» в Білорусі був надрукований перший вірш Галини Федорівни. Друкували її часто в різних газетах, журналах, бо її вірші вражали ліризмом, витонченістю. Вони чарували і викликали захоплення у читачів різного віку, різного роду занять. У своїй творчості пані Галина у багатьох творах порушує історичну тематику. Як фахівець, вона висловлювала своє бачення тих чи інших історичних подій, із щирою відвертістю коментує їх, дає їм оцінку.

Одне з найпочесніших місць у творчості Галини Федорівни займає патріотична лірика. Свої почуття вона висловлює у багатьох віршах.

Вийду я на засіяне поле
І чолом до землі прихилиюсь,
За кохану мою Україну
Щиро Богові там помолюсь.

З 1979 р. Галина Федорівна проживала у Бердичеві. Саме тоді її визнали, як поетесу. Місцеві газети, видання із задоволенням публікували її твори. Любили пані Галину у Бердичеві і вона відповідала бердичівлянам любов'ю, яку висловлювала у своїх творах.

Одягнеться в шати у пору весняну
Мов ризи святі одягне
І душу бентежить мою до беззями,
Обпалює ніби вогнем.
Бердичеве милий, Бердичеве ніжний,
Ти юнь мого серця й любов!

Будучи уже пенсіонеркою, Галина Федорівна була частим гостем у школах, на підприємствах. Як активна громадська діячка, активістка товариства «Просвіта» вона часто виступала під час Шевченківських свят та інших громадських заходах біля пам'ятника великому Кобзареві [9, с. 1-48].

Лонський Віталій Олексійович народився 11 квітня 1927 р. у Бердичеві в сім'ї робітника. Закінчив машинобудівний технікум, почав працювати контрольним майстром на заводі «Прогрес», але відчув, що не до душі йому та справа. Тому поступив до Київського інституту фізкультури. Після закінчення направили його до рідного міста Бердичева.

Першу перемогу у справі, про яку мріяв, одержав у 1958 р., коли його перший вихованець Віталій Романюк став чемпіоном Житомирщини зі стрибків у висоту, перевершивши попередній обласний рекорд. Віталій Олексійович поставив перед собою мету у невеличкому місті Бердичеві, де не було ні стадіонів, ні якихось особливих талантів, підготувати спортсменів високого класу. Був переконаний, що повинен бути хтось перший, який без перерахованого вище, може це здійснити. Брав учнів зі школи і протягом довгих років готував з них спортсменів, які здобували перемоги на Міжнародних змаганнях.

Першим чемпіоном Європи серед юнаків у 1964 р. став Ігор Матвеев. Валерій Скворцов був два рази чемпіоном Європи серед юнаків, стільки ж разів і чемпіоном СРСР (1966 і 1968 рр.) та учасником Олімпійських ігор, чемпіоном Універсиади у 1967 р. У тому ж році чемпіоном Європи серед юнаків став Анатолій Мороз. Рустам Ахметов був учасником Олімпійських ігор в Мюнхені (6 місце), призером чемпіонату Європи, чемпіоном Спартакіади народів колишньої імперії.

Всього Віталієм Олексійовичем було виховано близько двадцяти майстрів спорту. Проте особливе місце серед його колишніх учнів належить заслуженому майстру спорту з альпінізму, кандидату медичних наук Віктору Пастуху, який загинув у Гімалаях при виконанні Програми «Прапори України на всіх найвищих точках планети».

15 вихованців Віталія Лонського стали докторами і кандидатами наук у різних галузях, а Віктор Матусевич — лауреатом Державної премії. Його син Костянтин був неодноразовим призером міжнародних змагань стрибунів-висотників у Бердичеві.

Віталій Олексійович починав працювати у ті роки, коли про особливі умови і думати не можна було. Не було стадіонів, душових, спортивної форми. Його учні виступали на Олімпійських іграх, а про стипендії спортсменів навіть і не знали.

До Віталія Лонського у Бердичів протягом шести років приїжджали за досвідом бригади з Московського науково-дослідного інституту. Проте наш знаменитий тренер вважав, що наукові прилади повністю може замінити інтуїція людини.

«Інтуїція — це встановлення істини без наукового обґрунтування, якимсь відчуттям. Людина з інтуїцією відчуває, як потрібно поступати» — вважав Віталій Олексійович.

Як людина допитлива Віталій Олексійович регулярно читав обласну газету «Віче». Він з вдячністю прийняв від рухівців Бердичева книгу Ігоря Бунича «Золото партії», в якій автор жорстко звинувачує керівників більшовицького розбою та потомків тих, хто дозволяв розбійникам грабувати народ величезної країни.

В основі роботи пана Віталія були два принципи: перший, головний — великі навантаження і щоденні заняття і другий — цілеспрямованість і підпорядкованість єдиній меті. Обидва вони є незамінними у всіх сферах життя.

Під час презентації Міжнародних змагань зі стрибків у висоту на приз заслуженого тренера СРСР і України В.О. Лонського у 1997 р. він виголосив такі слова: «Кожна людина в своєму житті повинна зробити щось знаменне. Для свого міста, області, а якщо вистачить сил — то і для країни». Йому вистачило сил таланту і наполегливості, щоб здійснити неймовірне — створити спеціалізовану школу стрибунів-висотників, відому далеко за межами України [12].

У 1987 р. рішенням виконкому міської Ради за активну участь у громадсько-політичному житті міста старшому тренеру з легкої атлетики ДЮСШ обласної ради «Авангард» заслуженому тренеру СРСР Віталію Олексійовичу Лонському (1927-2004 рр.) було присвоєно звання «Почесний громадянин Бердичева» [19].

Під час святкування Дня міста на початку відбудованого два роки перед тим бульвару на честь пам'яті про видатного бердичівлянина Віталія Лонського відкрито Арку. З обох боків арки прикріплено гранітні дошки, на яких викарбувано назви підприємств, установ, організацій, імена підприємців та громадян міста, які брали активну участь у відновленні бульвару [20].

На площі біля міського Палацу культури відбулися Міжнародні змагання зі стрибків у висоту «Меморіал Віталія Лонського». Вперше турнір проходив без участі Віталія Олексійовича.

У Бердичеві по вулиці Карла Лібкнехта (нині Європейська) урочисто відкрито щойно відбудований бульвар, який відроджено на честь заслуженого тренера СРСР, Почесного громадянина міста Бердичева Віталія Лонського (1927-2004 рр.) [21].

Заслужений тренер СРСР та України, Почесний громадянин міста Бердичева. Віталій Олексійович Лонський помер у Бердичеві у 2004 р. На могилі було встановлено залізний хрест з меморіальним написом (висота 2,2 м.). У 2005 р. Хрест замінено на гранітну стелу з портретом Віталія Лонського і присвятним написом «Лонський Віктор Олексійович. 11.04 1927 — 20.04.2004 р. От тех, кто помнит и скорбит» [22].

Лесь Мальований. У 1991 р. у Бердичеві сталися події, які запам'яталися на довгі роки. У березні, як по всій радянській імперії, був проведений референдум з питанням: «Чи вважаєте ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?»

19 серпня бердичівляни немало пережили у зв'язку зі створенням Державного Комітету із надзвичайного стану (ГКЧП). 24 серпня Верховною Радою УРСР проголошено Акт про незалежність України. З проголошенням незалежності держави у міській раді була створена депутатська група «Дія», яка рішуче закликала депутатів до негайних демократичних зрушень.

В кінці вересня сторож ремонтно-будівельного управління **Лесь Мальований** від козацтва (як сам себе представив) оголосив голодування з вимогою негайного підняття українського національного прапора над міською радою депутатів трудящих, демонтажу пам'ятників Леніну і Котовському, перейменування вулиць і площ, передачу віруючим костелу і кляштору, вшанування жертв комуністичного режиму. Акція мала серйозне громадське значення, проте прихильників голодуючого в місті не знайшлося. Більшість бердичівлян вважали його вчинок не логічним.

Один постійний читач «Радянського шляху», бригадир комплексної бригади ПМК-6 звернувся до редакції вказаної газети з категоричною заявою, що не треба нам новоявлених добродіїв, ні Степанів Хмар, ні панів Лесів, ні уваги їм на сторінках газети, розберемось і без них. Ось такі рішучі бригадири з комуністичними квитками вирішували долю людей.

Редакція відповіла постійному читачеві, що у правовій державі кожна людина має право будь-яким способом, крім агресивного, відстоювати свою позицію.

Тіло Леся Мальованого через кілька місяців після тих подій було знайдено у парку шкірзаводу мертвим.

Могиль Олександр Юхимович народився 25 січня 1950 р. на Немирівщині Вінницької області. У 1965 р. закінчив восьмирічну школу у селі Велика Бушинка.

Підполковник Олександр Могиль став членом Спілки офіцерів України (СОУ) від дня її заснування. За свої політичні погляди щодо незалежності України та створення її власних Збройних Сил, участь у з'їздах СОУ (делегат 2-7 з'їздів), рішучу боротьбу з тими посадовими особами, хто крав від солдатів продукти, речове майно, використовував їх як дармову робочу силу на будівництві приватних будинків, дач, гаражів — за все це тодішній начальник Бердичівського гарнізону більше за всіх постарався, щоб міністр оборони колишнього СРСР Є.Шапошников у грудні 1991 р. звільнив (вірніше скоротив) Олександра Юхимовича з радянської армії. Яничари і шовіністи у час, коли агонізувала радянська імперія, так поспішили помститися неугамовному підполковникові, що при звільненні «забули» провести належний йому медогляд, що було грубим порушенням прав офіцера. Міністр оборони України К. Морозов у січні 1992 р. відновив підполковника О. Могилю у Збройних Силах України.

Начальник бердичівського гарнізону ще тричі посилав документи на дострокове звільнення О. Могилю. Коли особиста справа Олександра Юхимовича доходила до начальника управління соціально-психологічної служби Міністерства оборони України (МО) Муляви, той повертав її назад і нагадував, що такі офіцери, як Могиль, ще дуже потрібні українському війську.

Будучи членом СОУ Олександр Юхимович сів зерно любові до своєї Вітчизни, до рідної землі. Він був активним учасником дискусійного клубу «Незалежність», започаткованого міськрайонною газетою «Радянський шлях».

З нагоди започаткування клубу 2 жовтня 1991 р. в редакції «Радянського шляху» відбулася зустріч із громадськістю міста і району. Прийшли люди різних політичних поглядів, різні за віком, професією. Перед початком зустрічі один з присутніх побачив у руках Олександра Юхимовича книжку, тому запитав: «Що томик Леніна

читаєте?». Промовчавши, пан Олександр відповів на питання у своєму виступі. Він сказав, що праці Леніна добре вивчав за роки навчання у військово-політичній академії, а тепер вивчає історію України Крип'якевича. Істину треба шукати не однобоко, а тільки в порівнянні явищ і різних позицій за діалектикою життя.

Олександр Юхимович порекомендував редакції готувати і працювати у підготовці до референдуму, більше друкувати правдивих сторінок історії України, давати можливість висловлюватися людям з різними точками зору. Момент істини і час міняються і правда, подібно струмку, пробиває собі дорогу. Так і людина повинна мінятися у кращий бік.

Пан Олександр брав активну участь у виборчих кампаніях. Одному з авторів цих рядків довелося з ним працювати під час виборів до Верховної Ради України у березні 1994 р. Олександр Юхимович контролював роботу уповноважених кандидатів від демократичних партій, супроводжував по виборчих дільницях закордонних спостерігачів. Підполковник Олександр Могиль був активним дописувачем різних засобів масової інформації. Його матеріали друкувалися у «Землі Бердичівській» («Голодомор 1947-го», «В цих книгах сильний національний заряд», «Благословлено святиною», «То хто ж розвалив імперію?», «Трагедія перемоги», «Кохана жінка Леніна», «Честь маю спростувати» та багато інших), «Українській газеті» («Червоний Бердичів, а яка ж Україна?»), Житомирській обласній газеті «Віче» («Найпотужніша зброя проти олігархів», «У них немає Бога ні в душах, ні в серцях», «За вчинок одного покарали трьохсот») та інших.

Останньою статтею, неначе лебединою піснею, був матеріал у «Землі Бердичівській» за 14 вересня 2000 р. «Зворушлива зустріч через 35 років», у якій описав свої враження від зустрічі випускників Великобушинської (на Немирівщині) восьмирічної школи у 1965 р.

У житті пана Олександра було три почуттєві вершини: дружина, донька і Україна. За кожну з них він міг віддати своє життя. І це сталося, на превеликий жаль, так рано, на 51-му році життя на початку вересня 2000 р.. Раптова трагічна смерть обірвала його чесний, пристрасний і творчий життєвий шлях [13].

Пастух Віктор Іванович народився 8 лютого 1957 р. в Бердичеві, у родині лікарів. Спочатку навчався у середній школі № 7, закінчив музичну школу по класу фортепіано. Важливе місце у його

шкільні роки посідав спорт і це не випадково. Адже «винуватцем» у цьому був Віталій Лонський, відомий тренер, якого обожнювали і до якого тягнулися всі підлітки Бердичева. Можна з великою мірою вірогідності стверджувати, що саме Віталій Олексійович відіграв велику роль у становленні характеру Віктора Пастуха, формування рис, необхідних для подолання життєвих і спортивних вершин. А ще Віктору вистачало часу відвідувати спортивно-туристичний клуб «Ентузіаст», де він освоював перші ази гірського туризму. Витримка, воля до перемоги стали притаманними рисами його характеру ще з юнацького віку. Він з золотою медаллю у 1974 р. закінчив середню школу № 1, цього ж року поступив до Харківського медичного інституту. В Харкові Віктор одразу встановив контакти з місцевими альпіністами (саме тоді зароджувалася Харківська школа альпіністів під керівництвом Бершова). З того часу його інтереси поділилися навпіл: між навчанням в університеті та заняттям альпінізмом. І в обох улюблених справах він послідовно підкорював одну вершину за другою.

Після закінчення у 1980 р. інституту, Віктор Пастух поєднав роботу лікаря-практика з науковою діяльністю. Свої наукові інтереси він пов'язував з методикою лікування перелому голівки стегнової кістки. Цій проблематиці було присвячено його кандидатську дисертацію.

Перед кандидатом медичних наук Віктором Івановичем Пастухом відкривалися в науці цікаві перспективи. Віктору Івановичу неодноразово пропонували високі посади, але він вважав, що найбільше користі принесе як лікар-практик. І сумлінно робив свою справу, викликаючи високою фаховою кваліфікацією повагу колег та вдячність прооперованих пацієнтів.

Увесь вільний час і відпустки Віктор віддавав горах. Послідовно подолавши гірські вершини Кавказу, Тянь-Шаню, Паміру, Віктор Іванович увійшов до числа провідних альпіністів Харкова і України. Невдовзі став одним з членів правління харківського альпіністського клубу, увійшов до складу рятувальної авіаційної швидкої допомоги яка діяла на теренах СРСР.

З початку 1990-х р. український альпінізм вийшов на новий якісний рівень. Наші підкорювачі небесних вершин увійшли до числа провідних спортсменів світу. До їх числа увійшов і бердичівлянин Віктор Пастух. Послідовно він долав одну за одною найвищі вершини

світу в Гімалаях. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 січня 1990-го року за ці сходження його нагородили медаллю «За трудову доблесть».

Заслужений майстер спорту Віктор Іванович Пастух мріяв підняти жовто-блакитний прапор України на всі найвищі вершини Гімалайських гір. Його ідеї почали реалізовуватися з виникненням програми «Прапор України на найвищих вершинах світу». Передбачалося сходження на чотирнадцять восьмитисячників. Програма задумувалася не лише для того, щоб українці перевершили всіх за кількістю підкорених вершин, але й у піднесення нашого альпінізму на більш високий рівень.

Під час сходження на одну з таких вершин Шиша-Пангму в ніч з 4 на 5 жовтня 1996 р. снігові лавини забрали життя Віктора Пастуха. Посмертно він був нагороджений орденом «За мужність» [6, с. 228-230].

Пашківський Фелікс Броніславович народився 14 вересня 1951 р. в селищі Гришківці Бердичівського району в робітничій сім'ї. Батько, Броніслав Феліксович, все своє життя пропрацював на бердичівському заводі «Прогрес»; мати — 22 роки свого життя віддала роботі у відділах соціального забезпечення міста та району. Тож, змалку Фелікс Броніславович був привчений до праці — сумлінної, корисної, творчої. Після закінчення із золотою медаллю в 1968 р. місцевої школи № 15 він вступив на філологічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Чому саме такий вибір? На це питання Ф. Пашківський з вдячністю згадував: «Цьому сприяли вчителі українсти, що зуміли прищепити любов до мови, адже українська мова за висловом М.Т. Рильського є життя духовного основа. Ким бути я визначився ще в 7 класі. На одному з шкільних літературних вечорів, де гостями були присутні поет Валентин Грабовський та гуморист Дмитро Окийченко, прочитав свій учнівський твір про мову вкраїнську, чим справив на гостей певне враження. Ось так, підсвідомо, я йшов до моєї професії».

Свій вільний час Ф.Б. Пашківський присвячував роботі в архівах, бібліотеках, сумлінно вивчав документи пов'язані з історією та культурою рідного краю.

Після закінчення університету та служби в армії у вересні 1975 р. Фелікс Броніславович розпочав свою педагогічну діяльність вчителем у середній школі № 16 м. Бердичева. В 1977 р. його було запрошено на

посаду вчителя української мови та літератури до школи № 5, а з 1979-го працював заступником директора з навчально-виховної роботи в школі № 2. 3 грудня 1981 р. Бердичівський міський відділ народної освіти перевів Пашківського на посаду директора школи № 3, яку він очолював без двох місяців 22 роки, до того, як на світанку 10 жовтня 2003 р. попливла під ним земля. Як справжній лицар він помер на посту, безпосередньо у класі встигнувши лише привітатися з дітьми...

Не злічити всіх добрих справ, які звершив на цій землі Фелікс Броніславович. Багато часу він віддав громадській роботі: був директором міської організації товариства «Знання», дійсним членом і членом правління Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині (саме у приміщенні 3-ї школи 24 квітня 1993 р. було організаційно засновано бердичівський регіональний осередок Товариства), членом головної ради Спільки поляків України, співорганізатором міжнародної (1999) і всеукраїнської (2001) науково-краєзнавчих конференцій у Бердичеві. Ф.Б. Пашківський автор багатьох краєзнавчих публікацій у періодичній пресі, один з співавторів популярного історико-краєзнавчого нарису про Бердичів.

Ф.Б. Пашківський обирався депутатом Житомирської обласної ради народних депутатів, був депутатом трьох скликань Бердичівської міської ради. Як народний обранець він прагнув дотримуватися толерантних стосунків з представниками різних партій, релігійних конфесій, громадських організацій, намагався всіляко задовольнити потреби виборців, піклуватися про поліпшення їх життєвого та духовного рівня.

Він всього себе віддав людям, доглядав за рідним батьком, який багато років хворів і потребував ретельного піклування.

І справді — він нічого не зробив для себе, а жив для людей, залишивши після себе добру пам'ять, як людина надзвичайно інтелігентної, винятково чесною і безкорисливою [7].

Собчик Петро Павлович народився 15 березня 1936 р. поблизу Підгаєць Тернопільської області. В Бердичів приїхав у 1962 р. 9 грудня 1988 р. в тодішньому «Радянському шляху» з'явилася нова газетна рубрика «Біль пам'яті» на свідченнях очевидців та архівних документах журналіст одним з перших підняв гірку правду про голодомор. Реакція читачів на такі публікації була вельми гострою. Більшість з них була вражена і щиро сприймала сувору правду. У газету посипалася злива листів: люди висловлювали вдячність і

буквально хапалися за можливість зняти камінь зі своєї душі, згадати про рідних і близьких, кого знищив безжалісний сталінський молох. Цілі газетні сторінки відводяться у першій половині 1989 р. викривальним листам читачів — 4 січня, 27 січня, 11 лютого, 4 квітня, 15 квітня. Завдяки Собчиковим публікаціям більшість сільських рад у районі стала складати списки загиблих від голодомору і репресій земляків, встановлювати хрести та пам'ятні знаки на місцях їх поховань.

У самому Бердичеві також скресла крига безпам'ятства. На міському старому єврейському кладовищі завдяки свідкам були знайдені місця масових поховань розстріляних робітників, селян та службовців. З нагоди відкриття там пам'ятного знака (який з часом мав перетворитися на скорботний пам'ятник але й донині існує лише в проекті) на мітинг зібралося безліч бердичівлян і мешканців навколишніх сіл. Пристрасно тавруючи тоталітаризм, перед ними виступив Собчик. А згодом на адміністративному приміщенні Бердичівського заводу безалкогольних напоїв, на території якого колись енкаведисти утримували і катували свої жертви (публікація «Після арешту» від 2 червня 1989 р.) була відкрита меморіальна дошка, напис на якій розпочинався словами: «Людино! Зупинись, схили голову...». Можна з повним правом сказати, що ці слова стали лейтмотивом журналістської творчості Собчика тих років.

До речі, саме з подачі Петра Павловича бердичівська міськрайонка починаючи з 7 листопада 91-го року називається «Земля Бердичівська».

А ще тоді Собчик чи не в кожному матеріалі на сільськогосподарську тематику аргументовано доводив важливість вибору самими селянином системи господарювання.

Усі дев'яності роки і до кінця життя кабінет Петра Павловича був для селян консультативним пунктом із земельної реформи. Його господар мав і досконало знав усі закони і постанови, що стосувалися отримання селянами землі, передачі її в оренду та паювання колгоспної власності. Гострі публікації Собчика на захист прав власності селянина не всім були до вподоби, за що і потерпав. Але селяни продовжували вірити Собчикові, його порадам і публікаціям — і жодна чиновницька обструкція не могла цьому завадити.

Його життєлюбству і вмінню боротися за себе й свої принципи, на нашу думку, всі оточуючі по-хорошому заздрили. А за

працьовитість таких людей як Петро Павлович, називають трудоголіками. Журналіст у ньому якось дивно поєднувався із підприємцем та будівельником. І справді, усе своє життя на Бердичівщині він щось будував, добудовував, перебудовував. Наприкінці 80-х років, коли впорядковалося нове приміщення редакції, Собчик успішно виконав доручення П.С. Яцюка.

Останні роки щоліта їздив до матері на Тернопільщину поблизу Підгаєць і там... також будувався. І ніколи не звертав уваги на те, коли йому казали, що мовляв для кого він все це буде. Мабуть, цього постійно вимагала його невгамовна натура.

І ще один гарний життєвий приклад залишив Петро Павлович колегам, друзям, знайомим, рідним — взагалі всім, хто його оточував. Це стосується того, що важка хвороба здолала таки його тіло, але виявилася безсилою перед його духом. Лише тиждень перед кончиною він дозволив собі не з'явитися у свій кабінет, тому матеріали підготовлені ним, публікувалися в газеті і після 13 липня 2001 р. [5].

Шабельник Олексій Андрійович народився 29 березня 1926 р. на хуторі Вербський Павлоградського району Дніпропетровської області.

8 лютого 1943 р. під час відступу радянських військ переїхав з батьками в місто Куп'янськ Харківської області, тут працював на будівництві оборонних рубежів. В жовтні 1943 р. був мобілізований в діючу армію. В тому ж році під Запоріжжям на переправі був поранений. Після лікування Олексія Шабельника направили в полкову школу ППО Південно-Західного фронту. Закінчив він війну в Чехії. Як учасник бойових дій Великої Вітчизняної війни був нагороджений медаллю «За перемогу над Німеччиною».

Після закінчення Київського політехнічного інституту Олексій Шабельник у 1956 р. розпочав трудову діяльність на заводі «Прогрес», де працював технологом, старшим технологом, нормувальником. В 1958 р. був переведений головним технологом на завод «Комсомолец». В червні 1963 р. Був направлений працювати на Коростенський завод «Хіммаш».

У жовтні 1970 р. Олексій Андрійович Шабельник був призначений директором Бердичівського ордена Трудового Червоного Прапора заводу «Прогрес». Завдяки вмілому керівництву завод переживав свої найкращі часи. В цей період «Прогрес» будував у місті житлові будинки, саме за керівництва Шабельника багато заводчан

отримують безкоштовно квартири. За ініціативи Олексія Андрійовича в Бердичеві було побудовано будинок культури, плавальний басейн, нове приміщення десятої школи, спортивний комплекс «Прогрес».

За часів своєї трудової діяльності Олексій Шабельник неодноразово обирався депутатом місцевих рад. Нагороджений орденами «За мужність», Знак Пошани, Трудового Червоного Прапора (двічі), Жовтневої Революції і Орденом Леніна.

В 1986 р. Шабельнику присвоїли звання «Почесний громадянин міста Бердичева». В 1987 р. він вийшов на пенсію.

На свій 80-річний ювілей Олексій Андрійович був удостоєний ордена міста Бердичева «За заслуги». В цей період сталася ще одна визначна подія міському Палацу культури присвоїли ім'я Олексія Шабельника. Мудрість бердичівлян проявилася і в цьому, адже у нашій державі такі речі зазвичай робляться посмертно, а Олексій Андрійович оцінку своєї праці від жителів міста отримав ще за життя [3].

Шевчук Володимир Кирилович народився 18 лютого 1927 р. в селі Скragлівка Бердичівського району. Батько працював будівельником, мати — в сільському господарстві. До війни закінчив місцеву семирічку. Під час Другої світової війни, з травня 1943 р. по квітень 1944 р. перебував у бойових загонах Української Повстанської Армії (УПА). Знаходився на теренах Тернопільської, Кам'янець-Подільської (тепер Хмельницької) та Рівненської областей. Зважаючи на його молодий вік, старші бойові побратими порадили залишити загін.

Після повернення в рідне село вступив на навчання до машинобудівного технікуму, який підпорядковувався тоді Наркомату мінометного озброєння. Це дозволило на час навчання (з 1944 по 1947 рік) бути звільненим від призову на службу в Радянську армію.

Три роки відпрацював на машинобудівному заводі в Курганській області. У 1950 р. перевівся на Бердичівський завод хімічного машинобудування «Прогрес», де був на різних посадах: майстер, технолог, нормувальник, начальник бюро, начальник відділу [23, с. 1-48].

Володимир Шевчук був людиною ерудованою, тактовною, високоінтелегентною. Відчуваючи обов'язок передати молодому поколінню правду про дії УПА під час Другої світової війни, Володимир Кирилович в період совєцької окупації крадькома робив записи своїх спогадів про перебування в лавах УПА. Він детально все

описав у «захальявному» щоденнику «Повстанськими стежками», який у 2001 р. видано окремою книжкою. Літературний запис спогадів здійснив голова міської організації Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка Петро Костюк [14].

Ярмолюк Євген Мартинович народився у 1918 р. Педагог, журналіст, скульптор, націоналіст. Отримав педагогічну освіту. Працював вчителем української мови та літератури у Гришківській школі. Згодом його перевели до Бердичівської середньої школи № 11. Потім працював у 22-й школі міста.

У 1940-1941 рр. був кореспондентом районної газети «Радянський шлях» і заочно навчався у Житомирському педагогічному інституті. До початку Другої світової війни працював у Житомирі.

Під час німецької окупації працював кореспондентом окупаційної газети «Нова доба» і як член ОУН мав псевдонім «Утій». Приєднання Ярмолюка до українських націоналістів у період нацистської окупації, крім безумовно свідомої національної позиції також було зумовлено особистими обставинами. Його батько Мартин Ярмолюк був заарештований за сфабрикованими звинуваченнями у причетності до Польської організації військової (ПОВ). За постановою НКВС СРСР і Прокурора СРСР від 17 грудня 1937 р. його розстріляли 5 січня 1938 р. у Бердичеві.

Євген Мартинович був обраний одним із заступників окружного провідника ОУН на Житомирщині. 3 листопада 1941 р. повернувся до Бердичева працював технічним редактором і заступником головного редактора «Нової доби». У 1942 р. видрукував складений ним німецько-український словник обсягом 154 сторінки.

У жовтні 1943 р. в приміщенні редакції газети «Нова доба» його заарештували Бердичівська СД (служба безпеки — розвідувальне управління нацистської Німеччини). Євгена Ярмолюка звинуватили у націоналістичній діяльності та ув'язнили у таборі міста Франкфурт-на-Одері. Звіди репатріанта направили в кінці березня 1944 р. до фільтраційного табору НКВС у Харків. У той час він змінив своє прізвище на дівоче прізвище дружини (Бізольт). Після фільтрації опинився в трудовому таборі на відбудові порту в Алушці, де працював до кінця 1946 р. Залишився тут і після звільнення.

9 грудня 1952 р. був заарештований Ялтинським районним відділом Міністерства державної безпеки (МДБ) як Євген Бізольт. Коли ж у ході слідства стало відомо його справжнє прізвище та

діяльність в період окупації, він був перенаправлений до Житомира. У березні 1953 р. військовий трибунал засудив Євгена Ярмолюка до 25 років ув'язнення у виправно-трудових таборах із поразенням у правах на 5 років із конфіскацією майна. Відбував покарання до 8 квітня 1961 р., коли був достроково звільнений. Реабілітований у 1992 р.

Після звільнення жив в смт. Гришківці. Працював у міському Палаці культури художником-декоратором та проявляв свій неординарний талант скульптура (ліпник-модельник).

Займався також літературною діяльністю: перекладав з литовської, іспанської, німецької, польської, однак йому не судилося реалізувати свій талант через минуле.

Помер Євген Ярмолук 23 квітня 2000 р. В Музеї історії міста зберігаються шість його скульптур. Їх передала туди дочка [16].

Яцюк Петро Сидорович народився 20 квітня 1930 р. в селі Мала Татарнівка (тепер село Малосілка) Бердичівського району. У бідній селянській родині був він третьою дитиною. У дворічному віці залишився без батька. Це були дуже важкі роки для України. Сім'я дуже бідувала. Щоб вижити, діти змушені були працювати, вони пасли сільську череду. Малий Петро з шести років сам заробляв собі на шматок хліба.

Коли почалася війна Петрові було всього 11 років. Потім були роки окупації першої, а згодом совєцької в січні 1944 р. У віці 14-15 років необхідно було працювати, але було бажання навчатись. Після семирічної освіти закінчив Дубнівське педагогічне училище. У голодні 1946-1947 рр. працю вчителя початкових класів у далекому поліському селі Лізяно Березнівського району на Рівненщині. Такі неспокійні роки. Потім була служба в Радянській армії і повернення у 1954 р. на Бердичівщину уже назавжди.

Чесній сумлінній праці на різних посадах в районі віддавав Петро Сидорович понад 37 років свого життя. Він знав особисто усіх бригадирів, ланкових, завідувачів фермами, доярок, телятниць. Він об'їздив і обійшов кожне поле, кожну ферму в районі. Його поважали люди праці, яких він дуже любив і шанував.

Петро Сидорович дуже радів, коли Україна стала незалежною, плекав великі надії на її майбутнє. Та побачити йому це не судилося... 3-го жовтня 1991 р. його не стало [24].

2 жовтня 1991 р. у прес-центрі редакції на ту пору ще «Радянського шляху» відбулася зустріч творчого колективу з

громадськістю міста та району з нагоди заснування дискусійного клубу «Незалежність»». Ініціатива створення такого клубу належала редактору газети Петрові Сидоровичу Яцюку. Це був період, коли після проголошення Верховною Радою Акта про державну незалежність України з суспільством готувалися до його всенародного підтвердження на референдумі 1 грудня.

Відкрив зустріч Петро Сидорович. Він сказав: «Цього дня ми відкриваємо на базі нашої редакції дискусійний клуб «Незалежність». Прийняття Акта проголошення незалежності України стало, так би мовити, моментом істини, додало нових імпульсів здійснюваним заходам і реалізації Декларації про державний суверенітет.

Свій виступ Петро Сидорович побудував на найважливіших подіях в історії України від 1 жовтня 1658 р., коли Земський Собор у Москві прийняв рішення приєднати незалежну Україну до Росії і разом з тим оголосити війну Польщі, з якою Україна воювала вже п'ять років, відстоюючи свою незалежність.

Закінчив свій виступ словами: «Зараз з цього ми хочемо розпочати свій дискусійний клуб «Незалежність». До 1 грудня, тобто до референдуму, ми маємо обговорити всі питання, які ще і ще раз переконують наших читачів, що Україні судилося на незалежність».

Доля розпорядилася так, що і клуб «Незалежність» і пристрасна вступне слово «Україні судилося на незалежність» на його першому засіданні стали лебединою піснею, негасимою пам'яттю про Петра Сидоровича. Вранці 3 жовтня всіх приголомшила трагічна звістка: серце П.С. Яцюка зупинилося [4].

Література та джерела.

1. Бедь Михайло. Голос громадянина і поета // РІО-Бердичів. — 2014. — 28 січня. — С. 4.
2. Бедь Михайло. Правдиві сторінки нашого літопису // РІО-Бердичів. — 2014. — 14 лютого. — С. 4.
3. Великий бердичівляни. Не стало Олексія Шабельника / Бердичівські новини. — 2008. — 22 травня.
4. Воевуцька Римма. «Часи міняються, і ми міняємось з ними» // Радянський шлях. — 1991. — 8 жовтня. — С. 2.
5. Колектив редакції газети «Земля Бердичівська». Петро Собчик — людина, журналіст, українець // Земля Бердичівська. — 2002. — 13 липня.
6. Костриця М. Віктор Пастух. // Постаті землі Бердичівської. — Житомир : Вид. М. Косенко, 2005. — 240 с.

7. Костриця Микола, Скавронський Павло. Догоріла його свіча // Земля Бердичівська. — 2004. — 9 жовтня.
8. Лампіцький М. Хто такий пан Лесь? // Радянський шлях. — 1991. — 12 жовтня.
9. Лебединої пісні відлуння. Маленька повість. Видавничий центр ЖОО НСПУ. — 2005. — 48 с.
10. Лукуц Юрій. Вона жила, щоб допомагати людям // РІО-Бердичів. — 2009. — 22 вересня.
11. Лукуц Юрій. Журналіст і красзнавець // Пантеон бердичівських імен. — Бердичів : Бердичіврегіонвидав. — 2004. — 208 с.
12. Лукуц Юрій. Людина, яка здійснила неймовірне // Бердичів. — 1998. — 12 вересня.
13. Лукуц Юрій. 15 років без Олександра Могиля // Земля Бердичівська. — 2015. — 17 вересня.
14. Лукуц Юрій. Вік боровся за незалежність України // Земля Бердичівська. — 2001. — 13 жовтня.
15. Могиль Олександр. Честь маю спростувати // Земля Бердичівська. — 1995. — 23 вересня.
16. Петятчкін Надія. Зустріч присвячена націоналісту та журналісту Євгенію Ярмолюку // Бердичівський погляд. — 2007. — 16 лютого.
17. Папіш Володимир. Організація, що змінила світ // Новини Закарпаття. — 2009. — 12 вересня.
18. Поступ незалежності: 1991 рік // Голос України. — 2001. — № 46 (2546). — 15 березня.
19. Цей день в історії Бердичева // Земля Бердичівська. — 2010. — 9 квітня.
20. Цей день в історії Бердичева // Земля Бердичівська. — 2010. — 20 серпня.
21. Цей день в історії Бердичева // Земля Бердичівська. — 2010. — 15 жовтня.
22. Цей день в історії Бердичева // Земля Бердичівська. — 2010. — 23 квітня.
23. Шевчук Володимир. Повстанськими стежками (спогади вояка УПА). — Бердичів : Бердичіврегіонвидав, 2001. — 48 с.
24. Яцюки. Вся родина і всі друзі // Земля Бердичівська. — 2011. — 2 жовтня.

— о —

**ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ
В м. ЖИТОМИРІ (попередні підсумки)**

***Анотація.** У статті підсумовуються результати попереднього вивчення поселення трипільської культури на Замковій горі, визначені характер, розміри і площа пам'ятки, наводяться відомості і характеристика виявлених об'єктів та знахідок.*

***Ключові слова:** Житомир, Замкова гора, розвідки, розкопки, поселення, об'єкти, знахідки, трипільська культура.*

Виклад основного матеріалу. За доби енеоліту — на початку ранньобронзового віку територію в межах сучасної Житомирської області населяли племена трипільської культури. Такі пам'ятки відомі й в районі м.Житомира. Виявлено їх в районі Видумка, поблизу Бердичівського мосту та на Замковій горі [4, с. 9-10]. На фоні інших останній пункт був менш відомим. Крім окремих знахідок, стан і потужність культурних нашарувань, розміри і характер пам'ятки на Замковій горі тривалий час залишалися не встановленими. В результаті проведених у 2016-2017 рр. розвідувальних робіт і розкопок, отримані нові дані, що дозволяють ліквідувати певні прогалини. Маємо на меті зібрати і систематизувати відомості про поселення на Замковій горі, висвітлити історію вивчення, охарактеризувати виявлені на його території знахідки трипільської культури та ввести до обігу матеріали розкопок 2017 р.

Поселення розташоване в центральній історичній частині міста, неподалік вулиць Замкової та Кафедральної, за 55-65 м на захід від входу до Хрестовоздвиженської церкви, в урочищі Замкова гора.

Виявлене у 1982 р. під час розвідувальних розкопок експедицією обласного краєзнавчого музею під керівництвом І.І. Ярмошика. У шурфі № 2, закладеного на північно-західному краї Замкової гори, на глибині близько 1,10-1,40 м від рівня сучасної поверхні, були знайдені фрагменти ліпного посуду і уламок глиняного пряслиця. Однак знахідки трипільської культури на той час не були ідентифіковані,

можливо тому, що основна увага акцентувалася на матеріалах слов'яно-руського часу.

Упродовж 1982-1985 рр. територія періодично обстежувалася Житомирським археологічним товариством. Знахідки трипільської культури тоді були зафіксовані на північних та південно-західних схилах гори. Зокрема, у 1984-1985 рр. на городніх ділянках, розташованих південніше вул. Замкової були зібрані фрагменти ліпного посуду, прикрашені шнуровим орнаментом на лицевій стороні у поєднанні з конічними наліпами по боках, а також дві крем'яні пластини, одна з яких по краю оброблена ретушою.

На південно-західному схилі знайдено також глиняне пряслице конусоподібної форми [4, с. 10; 5, с. 77; 6, с. 78].

У 2013 р. на північному схилі Замкової гори місцевим мешканцем знайдено пряслице з доволі цікавим орнаментом. Воно має конусоподібну форму, висотою — 3 см, діаметр основи 4,9-5 см, діаметр наскрізного отвору — 7 мм. Виготовлене із глини світло-коричневого кольору. У глиняному тісті домішки дрібнозернистого піску, кварцу і слюди, а також у незначній кількості дрібно-товчених річкових черепашок. Поверхня вигладжена, місцями підлощена. На лицевій поверхні спостерігається незвичайний заглиблений орнамент у вигляді трьох вертикальних рисочок розчленованих у середній частині або по всій площі 4-5 горизонтальними короткими поперечинами та 2 хвилястими лініями між ними. На донній частині по периметру пряслице орнаментовано 11 вузькими крапковими заглибленнями, що утворюють коло [5, с. 77].

У 2016 р. спільною експедицією Інституту археології НАН України та обласного краєзнавчого музею в історичній частині Житомира проведені розвідувальні розкопки, у тому числі на Замковій горі. В результаті в шурфі № 15, закладеного поблизу корпусу Державного архіву Житомирської області (вул. Замкова, 3 — колишній партійний архів), серед численних знахідок періодів Київської Русі та пізнього середньовіччя були знайдені фрагменти стінок ліпного посуду доби енеоліту.

Під час розвідок автора 14 вересня 2016 р. на ділянці північніше вул. Замкової, на поверхні урвистого схилу лівого берега стр. Рудавка, на північ та північний схід від житлових будинків №№ 2, 6 та 8, було знайдено двобічний скребок на відщепі. Виготовлений із кременю, смугастого, світлого та темно-сірих тонів із чорними вузькими

смушками. Зверху частково збереглася біла з жовтуватим відтінком кірка. Нижня частина пласка. Скребок неправильної підовальної в плані форми з розширеним верхом і дещо звуженим округлим або нерівним робочим краєм, обробленого ретушшю, у тому числі збоку. Розміри: довжина — 3 см, ширина 1,9-2,3 см, товщина — 0,9 см [5, арк. 7].

В результаті проведених упродовж 1982-2016 рр. робіт були зібрані дані, щодо топографії і розмірів пам'ятки. Встановлено, що поселення займає вершину та західні схили високого підвищення лівого берега р. Кам'янки. Висота над рівнем води, не враховуючі численні перепланування місцевості, навіть нині становить близько 30-35 м. З північного боку підвищення обмежене глибокою до 16-20 м, та широкою балкою, на дні якої протікає струмок Рудавка, а з півдня та південного сходу крутими, а місцями урвистими схилами до р. Кам'янки. Місцевість багата покладами граніту та лесового ґрунту. Територія забудована (дві п'ятиповерхівки, гаражі, будівля державного архіву, приватний сектор), покрита густою сіткою різноманітних підземних і наземних мереж, частина покрита асфальтом. Окремі ділянки задерновані, використовуються під городи, частково розорюються.

Методом картографування визначено, що знахідки трипільської культури поширені на вершині і вздовж південно-західного схилу Замкової гори, займають ділянку витягнуту із південного сходу на північний захід, розмірами близько 160 м x 80 м, площею 1,28 га.

У вересні-грудні 2017 р. на території Замкової гори проведені стаціонарні дослідження. Поблизу будівлі державного архіву, на вільній від забудови ділянці, було закладено три розкопи, в результаті чого визначено характер пам'ятки, потужність культурних нашарувань, виявлено господарську яму, зібрані різноманітні знахідки енеолітичної доби. Встановлено, що горизонт, який включав об'єкт і знахідки трипільської культури, залягав на глибині 0,60-0,70 м від рівня сучасної поверхні, сильно порушений під час численних перепланувань за доби середньовіччя, нового та новітніх часів.

Господарську яму (об'єкт № IV) виявлено у західній частині розкопу № I. У верхній частині вона мала округлу форму, розмірами 1 м x 1,03 м. Під час зачистки контур її розширився і представляв заглиблення неправильних напівсферичних обрисів із обрізаним у північній частині та похилими по діагоналі краями, розмірами із заходу на схід — 2,05 м та із півдня на північ 0,92-1,54 м. В центральній

частині яма грушеподібної форми з розширеною північною та звуженою південною частинами, завдовжки із півдня на північ — 1,48 м, при ширині 0,56-1,06 м, глибиною від рівня денної поверхні 0,70-0,92 м. На поверхні і в заповненні ями знайдені фрагменти вінець, стінок і денець ліпного посуду, прикрашені характерним шнуровим або ямковим орнаментом та конічними виступами по боках, глиняні пряслиця, а також уламки печини, у тому числі із відбитками елементу дерев'яної конструкції, кістки тварин і уламок стулки річкової черепашки.

Окремі знахідки цього періоду були знайдені в культурному шарі, заповненнях об'єктів №№ 1, 2 та 5 в межах розкопу № I, а також у культурному шарі на площах розкопів №№ II та III.

Загалом під час розкопок 2017 р. було зібрано понад 2 тис. різноманітних знахідок, у тому числі 129 доби енеоліту — ранньобронзового віку. Переважну більшість їх становлять фрагменти ліпного посуду (102 одиниці), який складається із 18 вінець, 81 стінки та 3 денець. Крім того, виявлено частину посудини, яку частково вдалося реставрувати і отримати з одного боку її повний профіль. За наявності або відсутності домішок та техніці обробки поверхні посуд можна поділити на дві групи: кухонну та столову. Кількісно переважає кухонна, а столова — без домішок у тісті, з добре відмуленою глиною, менш чисельна.

Посуд виготовлений із глини світло-коричневого із жовтуватим, червонуватим та сіруватим відтінками, темно-коричневого із жовтувато-оранжевим відтінком та темно-сірого кольорів, іноді із сіруватими або чорними плямами на поверхні. Поверхня переважно нерівна, горбкувата, шерехата, іноді місцями пориста. Зустрічаються фрагменти із слабо, добре або ретельно вигладженою, рівною поверхнею. Іноді посуд на лицевій стороні покрито мінеральною фарбою (ангобом) червонуватого кольору. Товщина стінок коливається від 0,5-0,8 до 1-1,2 см. Глиняне тісто темно-сірого або чорного кольорів із домішкою дрібнотовченого піску, кварцу, іноді жорстви, ракушки і слюди. Виділяються групи кераміки із значною, або навпаки незначною, іноді ледь помітною домішкою слюди. Теж саме стосується і товченої ракушки.

Посуд, переважно кухонний, прикрашений по плічкам і тулубу одинарною лінією відступаючих ямкових вдавлень, одинарною чи подвійною лінією відбитків шнурового орнаменту, іноді в поєднанні з

рельєфними наліпами конічної форми, які виступають над поверхнею, нахилені трохи назовні і витягнуті до верху, вершинки стоншені, загострені або напівсферично сплюснені.

На деяких посудинах на рівні тулуба розташовані округло-овальні або підпрямокутні у профілі вушка із наскрізними отворами, які напевно могли використовуватися як ручки для утримання посуду. В той же час на покритті вушко порівняно менше, не так виразно виділяється на поверхні і, має дуже малий наскрізний отвір. Скоріш за все було декоративним елементом посудини.

Денця пласкі, без закраїни, край по периметру іноді заглажений. Товщина придонної частини 0,7-1,3 см, а дна 0,7-0,9 см. Діаметр денця коливається від 8,9-9,1 до 16 см.

Посуд із Замкової гори функціонально поділяється на горщики, глекоподібні посудини, миски та покритишки. Докладно їх розглянемо.

ГОРЩИКИ представлені двома типами. Тип 1 — низький, висотою 13,8-14 см, із широким горлом, з коротким трохи відігнутим назовні вінчиком, до краю загостреного із пласкою верхньою частиною, слабо вираженою шийкою, округлим тулубом з похилими плічками, що зужується до низу до невеличкого плаского дна без закраїни, діаметром 8,9- 9,1 см. Горщик по плічкам прикрашений конічними наліпами у вигляді припіднятих до верху рожків, а трохи вище, лінією відступаючих ямкових вдавлень. Виготовлений із глини світло-коричневого кольору із сіро-чорними плямами на поверхні, а в середині чорного кольору. Стінки товщиною 0,5-0,6 см. Поверхня вигладжена. Тісто сіро-чорного кольору із домішкою дрібнозернистого піску, товченого кварцу, слюди і, трохи жорстви.

Тип 2 — горщик з коротким, трохи відігнутим назовні, майже циліндричним вінчиком, з виділеним коротким плечем і трохи опуклим тулубом. Край вінчика округлий. Діаметр вінець близько 18-20 см. Орнамент відсутній. Виготовлений із глини темно-коричневого кольору із сірувато-чорними плямами на поверхні на лицевій стороні. Поверхня вигладжена, але нерівна та горбкувата. Товщина стінок 0,8-0,9 см. Тісто сіро-чорного кольору із домішками товченого кварцу, жорстви, ракушки і значної кількості слюди.

ГЛЕКОПОДІБНИЙ ПОСУД також двох типів. Тип 1 — доволі велика за розмірами посудина із високим, майже циліндричним, дугоподібного профілю вінчиком. Край короткий, відігнутий трохи назовні, стоншений і заокруглений так, що утворює ззовні помітний

вужий виступ. Плечі похилі, плавно переходять в опуклий тулуб. Виготовлений із глини світло-коричневого кольору із жовтуватогарячим відтінком. Товщина стінок 0,6- 0,7 см. Поверхня добре вигладжена. Тісто сірого кольору із домішками товченого кварцу і слюди. Діаметр вінчика близько 24 см. До цього ж типу можна віднести фрагмент меншої за розміром посудини. Виготовлена із глини світло-коричневого кольору. Поверхня вигладжена, на лицевій стороні під вінцями спостерігаються горизонтальні і косі розчоси. Стінки товщиною 0,5-0,6 см. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу і значної кількості слюди. Діаметр вінець близько 10-12 см.

Тип 2 — посудина S-подібного профілю, із високим, трохи звуженим у верхній частині горлом, з короткою шийкою, різко відігнути на зовні, видовженим, звуженим і заокругленим до краю вінчиком, похилими плічками та опуклим тулубом. Виготовлена із глини світло-коричневого кольору із жовтуватим відтінком. Поверхня вигладжена, під вінцями помітні горизонтальні і косі розчоси. Стінки товщиною — 0,8 см. Тісто сірого кольору із домішками товченого кварцу, жорстви і слюди. Посудина по плічкам прикрашена рельєфними наліпами конічної форми, над якими подвійна лінія відбитків шнурового орнаменту. Діаметр вінець близько 22- 24 см. Подібну посудину знайдено на поселенні біля с. Троянів Житомирського району [7, с. 33].

МИСКИ складаються двох типів. Тип 1 — доволі велика посудина з опуклим напівсферичним тулубом, високими дугоподібно відігнутими до середини вінцями із стоншеним, до середини сплюсненим краєм. Діаметр вінець близько 36-38 см. Виготовлена із глини світло-коричневого кольору із жовтуватим відтінком. Поверхня добре вигладжена. Товщина стінки 0,8-1 см. У тісті домішки дрібнозернистого піску з ледь помітними блисками слюди, дрібно товченого кварцу і жорстви. Близькі аналогії знаходимо серед матеріалів розкопок поселення біля с. Троянів Житомирського району [7, с. 29].

Тип 2 — миска із прямим, трохи відігнути до середини вінчиком, край якого заокруглений. Виготовлена із глини темно-сірого кольору із коричнюватим відтінком. Поверхня вигладжена, але нерівна і місцями пориста. Стінки товщиною 0,5-0,6 см. Тісто із домішками піску, дрібнотовченого кварцу із значною кількістю слюди.

ПОКРИШКА, знайдений великий фрагмент верхньої частини посудини. Має напівсферичну форму із загнутим до середини вінчиком, край якого горизонтально сплющений. На тулубі невеличке сплющене вушко із дуже малим наскрізним отвором. Виготовлена із глини жовто-гарячого кольору. Поверхня вигладжена. Тісто добре відмулене без помітних домішок. Стінки товщиною 0,7-1 см. Близькі аналогії відомі з трипільського горизонту Миропільського городища, що за 2 км на північ від смт Миропіль Романівського району [3, с. 86].

ПРЯСЛИЦЯ. Керамічні вироби крім посуду представлені й пряслицями. Під час розкопок їх було знайдено два. Виготовлені із глини світло-коричневого кольору. Поверхня шерехата або гладка. Перше пряслице біконічної у перетині форми, збоку та частково зверху надбите. Розміри: висота — 2,4 см, діаметр 4,6- 4,9 см, діаметр отвору 0,6-0,8 см. Друге пряслице конусоподібної форми, збереглося лише на половину. Денце має заглиблення до 0,6 см напівсферичної форми. На лицевій стороні прясельце прикрашене рядом відступаючих дрібних крапок, що утворює малюнок у вигляді вертикальної смужки, яка опускається від верхнього отвору до основи, від нижньої частини якої навскоси розходяться в сторони два промені.

У заповненні господарської ями та на площі поселення знайдено чимало дрібних та крупних уламків печини жовтого та жовтогарячого кольорів, товщиною від 1,8 до 4,7 см. Тісто крихке із рослинними домішками, можливо, соломи, а також ледь помітною добавкою подрібненого шамоту, блисток слюди і ракушки. Лицева поверхня більш темна, переважно темнокоричневого кольору, із відбитками на поверхні колотого дерева, а також дощок з пласкою, але необробленою поверхнею, на поверхні помітні заглиблення повздовжніх волокон. Цілком можливо, що досить товстим шаром глини обмазували стіни житлових і господарських будівель.

КРЕМ'ЯНІ ВИРОБИ нечисленні, знайдено всього чотири. Три із них фрагментовані. Один невеличкий, аморфних обрисів, із слідами надколів і відщеплень. Друге і третє збереглися частково у вигляді уламків обухової частини, можливо, широких пластин, по краю яких помітні сліди ретушування. Третє представляє собою конкрецію із слідами відщеплень і сколів темно-сірого кольору, покритої місцями кіркою темно-сірого кольору з молочно-блакитним відтінком. Конкреція завдовжки 4,8-4,9 см, шириною 2,8-4,4 см, товщиною 1,6-2,2 см. На відкритій поверхні по краям помітні сліди забитості. Можна

припустити, що вона могла використовуватися у якості відбійника, а можливо, й ретушера.

КАМ'ЯНІ ВИРОБИ також нечисленні, знайдено лише два. Перший із них доволі крупний, виготовлений із граніту сірувато-червоного кольору із жовтуватим відтінком. В плані видовжено-овальної форми із скошеним із однієї сторони боком, довжиною — 8 см, шириною 4,7-5,7 см, товщиною 3,6-4,5 см. Поверхня вивітрена, шерехата, на вигляд обкатана. Нижня поверхня плоска, трохи затерта. Міг слугувати заготовкою для якогось знаряддя. Другий виріб виготовлений із напівпрозорого кварцу темно-сірого кольору із ледь помітним молочно-блакитним відтінком. Частина обламана. Поверхня гладка, нібито обкатана водою, ледь полірована. В плані округло-овальної форми, діаметром 1,8-1,9 см, товщиною 0,5-0,6 см, нагадує «жетон» або «фішку».

На площі поселення знайдені уламки двох черепашок, які, очевидно, належать прісноводним двостулковим молюскам, зокрема беззубки звичайної (*Anodonta cygnea*). Вважаємо, що на територію поселення вони потрапили не внаслідок потопу (адже висота гори над рівнем води складає понад 30 м), а принесені давніми мешканцями з певною метою. Зовнішня частина вкрита рогоподібною речовиною коричневого або чорно-зеленуватого кольору, а середина білоперламутровим шаром, що привертало увагу поселенців. В одній край з одного боку рівно відрізаний або надламаний. У другій, у верхній частині спостерігаються ямкові заглиблення округлої та овальної форми. Розміри: довжина від 3,8 до 5,8 см, ширина 1,4-2,9 см, товщина мушлі 0,1-0,4 см. Молюски могли використовуватися в їжу, а черепашки у виробництві посуду, зокрема, у подрібненому вигляді в якості механічної добавки до глиняного тіста.

Таким чином, наведені дані засвідчують, що Замкова гора була заселена за доби енеоліту — ранньобронзового віку. Тут, орієнтовно у IV — першій половині III тис. до н.е. (етап СІІ), племена трипільської культури заснували поселення. Знайдений під час розкопок посуд за формами, характером обробки поверхні, домішками та орнаментациєю, має аналогії на синхронних поселеннях пізньотрипільської культури центральної і південно-східної частин Житомирщини (Городськ, Троянів, Паволоч), але все ж таки тяжіє до троянівського кола пам'яток. Наявність посуду покритого червоною мінеральною фарбою (ангобом), на думку дослідників, опосередковано свідчать про впливи

керамічних традицій племен Центральної і Західної Європи, зокрема культурної спільноти типу Баден — Костолац — Коцопені [1, с. 33; 2, с. 516].

Подальші дослідження на Замковій горі дозволять вивчити різні сторони життя, побуту, господарської діяльності та матеріальної культури населення центральної частини Житомира за доби енеоліту — ранньобронзового віку.

Література та джерела

1. Відейко М.Ю. Баден // Енциклопедія трипільської цивілізації. — Київ, 2004. — Т. 2. — С. 33.
2. Енциклопедія трипільської цивілізації. — Київ, 2004. — Т. 1. — Кн. 1. — 703 с.
3. Кухаренко Ю.В. Из материалов разведок на Волыни // КСИИМК. — Москва, 1958. — Вып. 72. — С. 84-87.
4. Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. Довідкове видання. — Житомир : Житомирський вісник, 1994. — 44 с.
5. Тарабукін О.О. Звіт про проведення археологічних розвідок на території Житомирської області у 2016 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 2017. — 160 арк.
6. Тарабукін О. Пам'ятки археології // Пам'ятки археології, історії та монументального мистецтва / За заг. ред. Г. Мокрицького / Енциклопедія Житомира. — Т. 2. — Кн. 1. — Житомир : Вид-во «Волинь», 2009. — С. 67-90.
7. Шмаглій М.М. Кераміка поселень городського типу // Археологія. — Київ, 1961. — Т. XIII. — С. 20-37.

— o —

УДК 908

ТАРАБУКІН О.О.

(м. Житомир)

СТАРОЖИТНОСТІ ЖИТОМИРА І ОКОЛИЦЬ (матеріали до археологічної карти)

***Анотація.** У статті наводяться відомості про нові археологічні об'єкти та окремі знахідки, виявлені на території і околицях Житомира та прилеглих до міста територіях переважно протягом останнього десятиріччя.*

***Ключові слова:** Житомир, обласний краєзнавчий музей, історико-археологічні об'єкти, окремі знахідки, археологічна карта.*

Виклад основного матеріалу. Археологічна карта Житомира періодично поповнюється новими даними. Тільки за останнє десятиріччя, упродовж 2008-2016 рр., на теренах і околицях міста було зареєстровано 13 нових історико-археологічних об'єктів. В їх числі 9 поселень (ЖЗМК-I, ЖСП-I, II, Корбутівка-II, Крошенка-XV, Смолянка-Гонти-II, Хімволокло-Клітчин-I, II, III), 1 окремий курган (Видумка-СДМ-II), 1 курганный могильник (Видумка-Ліс) та 2 підземелля (Велика Бердичівська-I, II). Також уточнені дані по двом раніше виявленим поселенням (Сурина гора, Корбутівка-I).

У 2012-2013 рр. до Житомирського обласного краєзнавчого музею були передані окремі знахідки давніх предметів, виявлених мешканцями в районах Замкової гори (центральна частина міста) та Соколової гори (північно-західна околиця).

У 2016 р. під час розвідкових робіт, на схилах підвищень лівобережної частини струмка Рудавка, в районі католицького костелу та поблизу Замкової вулиці, зібрані цікаві артефакти, а мешканець Нової Рудні приніс до музею уламок денця і фрагменти стінок давнього горщика.

У травні 2019 р. біля південної околиці міста, під час обстеження території поселення Бердичівській міст — I і проведення підготовчих до розкопок робіт, зібрані доволі цікаві знахідки пізньотрипільської культури. Нижче наводимо описи об'єктів і знахідок.

БЕРДИЧІВСЬКИЙ МІСТ — I. Поселення пізньотрипільської культури доби енеоліту — ранньобронзового віку біля південно-східної околиці Житомира, приблизно за 85-90 м південний захід від вул. Зарічна та за 110-115 м на північний захід від вул. Жуйка (Бердичівське шосе). Виявлене Е.М. Зюбрієм у 1982 р., додатково обстежене автором у 1983 та 1988 роках. У 1992 р. уточнено топографію та розміри, складено план пам'ятки [4, с. 9; 5, с. 67]. У травні 2019 р. експедицією Інституту археології НАН України спільно з відділом досліджень Житомирського обласного краєзнавчого музею на поселенні проведені підготовчі роботи. Було здійснено огляд території та фотофіксацію пам'ятки, зібрано підйомний матеріал, визначені та оконтурені місця закладення розкопів.

В процесі робіт на площі деяких розкопів зафіксовані плями заповнень давніх об'єктів, виявлені доволі цікаві знахідки. Зокрема, фрагменти глиняного посуду, деякі прикрашені шнуровим орнаментом і ямковими вдавленнями (Рис. 2, 1-7), уламок крем'яної пластини

обробленої ретушшю (Рис. 2, 17), тесло, виготовлене із конкреції (Рис. 2, 12), кам'яну зернотерку (Рис. 2, 15), уламок розтиральника (Рис. 2, 16) та частину, можливо, антропоморфної стели (Рис. 2, 14).

ВЕЛИКА БЕРДИЧІВСЬКА. У жовтні-листопаді 2016 р. під час проведення земляних та підготовчих робіт по заміні тротуарної плитки у пішохідній частині, на ділянці від багатопверхового житлового будинку по вул. Велика Бердичівська № 3 до вул. Театральної, виникли провали, де були виявлені рештки двох підземель (Рис. 1, 1). Обстеження об'єктів було проведено співробітниками відділу досліджень за участю співробітника історичного відділу Житомирського обласного краєзнавчого музею В.Л. Денисюка.

Підземелля № 1 (Велика Бердичівська-І), розташоване навпроти входу до фірмового магазину «Житомирська на бруньках», майже посередині пішохідної частини. На глибині 0,25-0,40 м від сучасної поверхні, під шаром асфальту та щебеню, було виявлено скупчення цегли. Коли робітники намагалися за допомогою важкої техніки його прибрати, виник провал. З'ясувалося, що було зруйновано цегляне склепіння підземної споруди. Обстежувалося 6-7 жовтня та упродовж 4-5, 21-23 листопада. Візуально було визначено, що підземелля складалося із двох приміщень. За 1,6 м на південь від східців до магазину, розташовувалося заглиблене у землю приміщення підпрямокутної в плані форми розмірами, що візуально можна було побачити, близько 3,29 x 1,75-1,85 м, глибиною близько 2,3-2,6 м від рівня сучасної поверхні. Від нього на південь, в напрямку до проїжджої частини вулиці, під невеличким кутом в гліб землі, відходив коридор у вигляді тунелю, довжиною — 5,10 м, завширшки 1,42-1,44 м, висотою 0,84-1,5 м. Вхід до коридору висотою 1,55 м. На стінах ліворуч і праворуч від входу збереглися залізні штифти для петель важких навісних дверей у вигляді масивних болтів із циліндричним штифтом завдовжки — 6 см, діаметром — 2,8 см та округлою шляпкою завтовшки 1,6-1,7 см, діаметром — 8,3 см. Загальна довжина 7,7-8 см. Склепіння напівсферичне. Стіни і стеля викладені цеглою. В коридорі та на склепінні здійснені проміри окремих цеглин. Вони прямокутної в плані форми, завдовжки 27-32 см, завширшки 15-16 см, завтовшки 5,5-7 см. На початку коридору помітні сліди замурування, поперечна кладка смугою завширшки — 0,25 м, яку колись частково було розібрано. У нижній та середній частинах коридору стіни частково покриті нальотом майже чорного кольору, можливо, сліди підтоплення

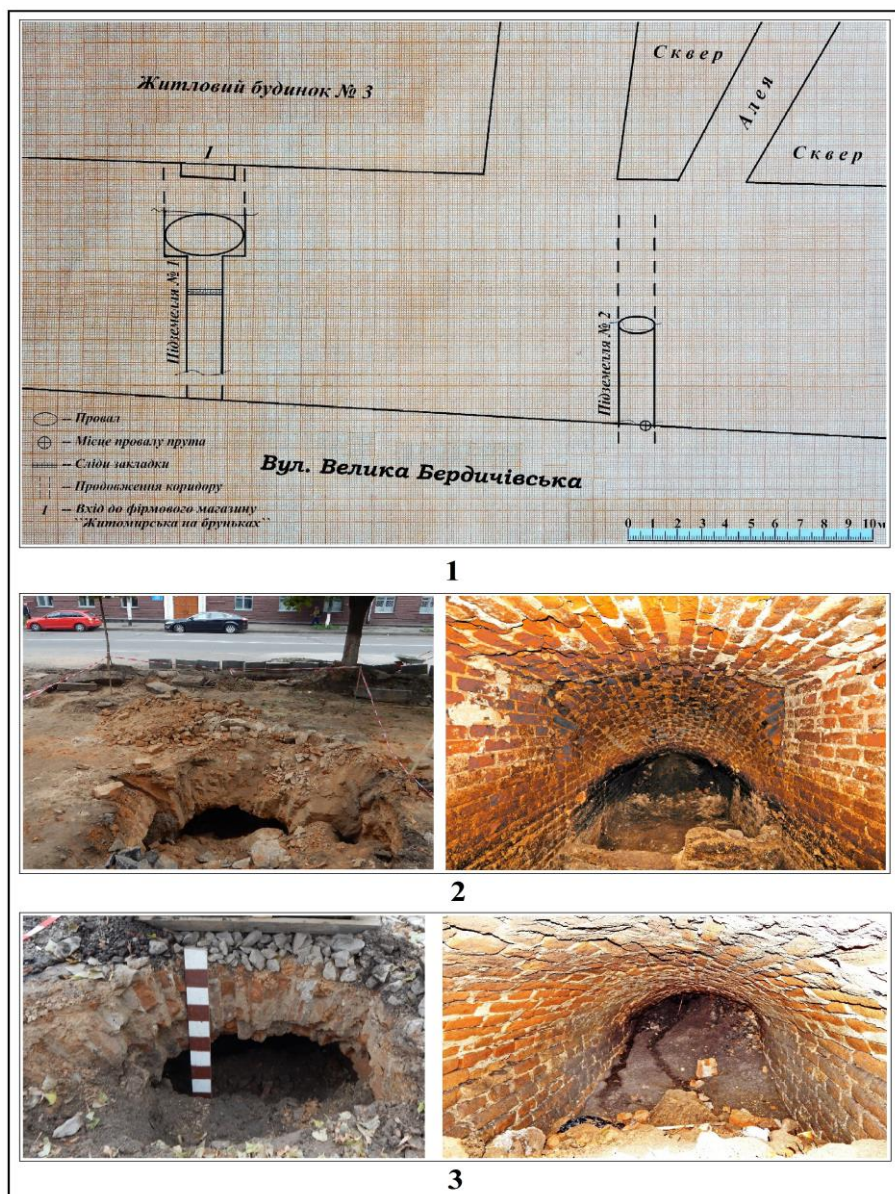

Рис. 1. Підземелля на пішохідній частині вул. Великої Бердичівської в центральній частині м. Житомира (2016 р.)

1 – План провалів і підземель, 2 – Підземелля № 1, 3 – Підземелля № 2

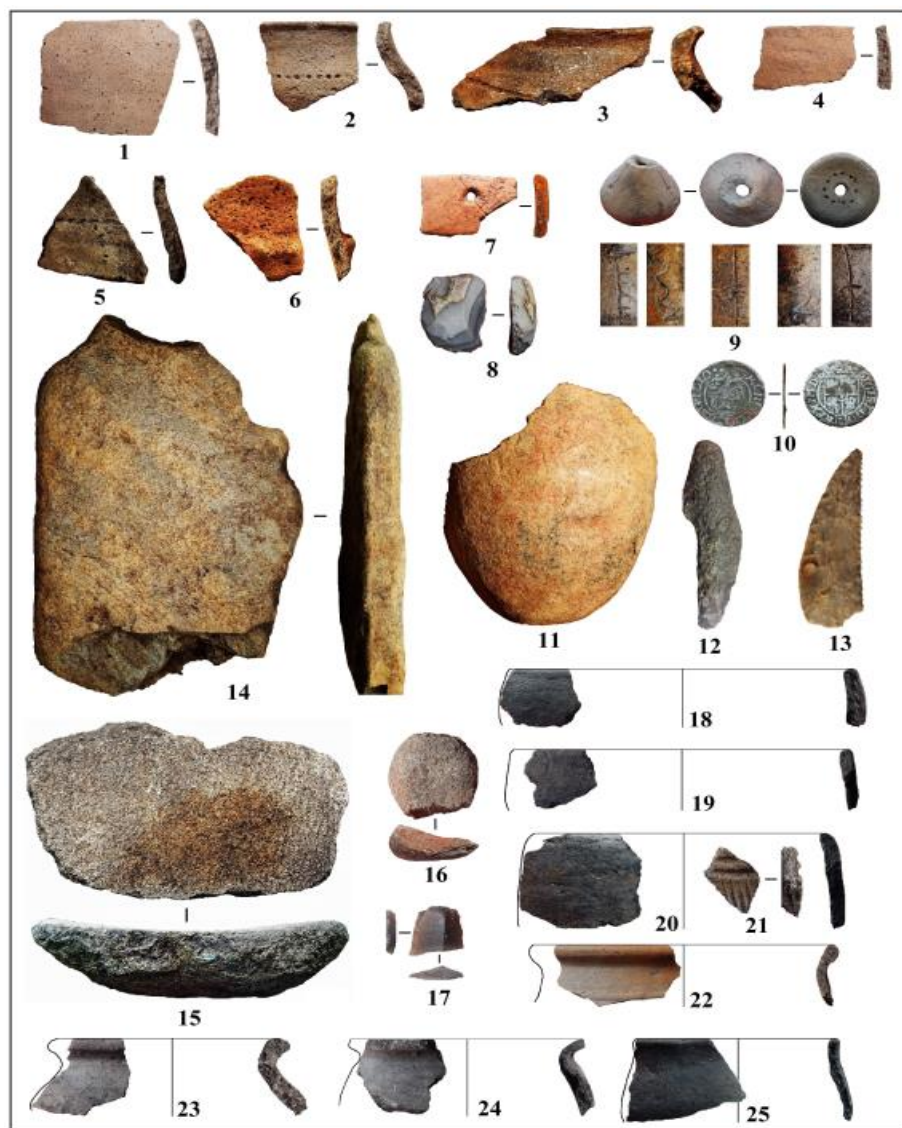

**Рис. 2. Археологічні знахідки, виявлені на теренах і околицях
м. Житомира у 1985, 2008-2019 рр.**

1-7, 12, 14-17 – Бердичівський міст-I, 8 – Замкова вулиця, 9 – Замкова гора, 10 –
Схил гори в районі католицького костелу, 18, 24 – ЖСП-II,
19 – ЖЗМК-I, 20, 25 – ЖСП-I, 21-23 – Хімволокно-Клітчин-I

або пожежі. Наприкінці коридор завершувався завалом, висота в цій частині становила 0,84 м (Рис. 1, 2) [6, с. 162-163, 179-181].

Підземелля, цілком можливо, могло бути складовою частиною системи підвальних приміщень житлових будинків, які розташовувалися вздовж вулиці. Тунель міг завершуватися завалом або продовжуватися у південному напрямку та пересікати вулицю.

Час появи підземелля точно визначити важко. Але зафіксовані під час обстеження деталі із залученням картографічних матеріалів дають певні підстави для попередніх припущень з означеного питання. Стіни і стеля вимурувані цеглою темно-коричневого кольору із жовтуватим відтінком. Навіть візуально можна побачити, що цегла із підземелля суттєво відрізняється від сучасних зразків будівельних матеріалів. Цікава тим, що за матеріалом, фактурою, кольором, формою і розмірами, зразки із підземелля майже тотожні цеглинам, які ми, зокрема, можемо побачити на більш доступній для огляду південній стінці руїн колишніх келій єзуїтського монастиря. Цегла тут такого ж кольору і форми, розмірами: завдовжки — 30 см, завширшки 15,5-16 см, завтовшки 6-7 см. Відомо, що останній було закладено упродовж першої половини XVIII ст. [1, с. 135; 2, с. 166, 167; 7, с. 56; 8, с. 72-73, 92; 9, с. 112]. Якщо підземелля пов'язане із міською забудовою, то важливо визначити, коли з'явилися кам'яні (цегляні) будівлі, у тому числі й житлові, вздовж вул. Великої Бердичівської. На плані Житомира 1781 р. вони ще відсутні, а на планах початку, особливо 40-50-х років XIX ст., вони вже є. Отже, попередньо можна припустити, що підземелля у цій частині міста, якщо воно пов'язане із будівлями, могло з'явитися тут у проміжку між кінцем XVIII — серединою XIX ст. Його неодноразово використовували й у більш пізній час, про що свідчать сліди обробки поверхні вапняно-цементним розчином, залізні болти, які використали у якості штифтів для пристосування дверей, залізні гачки для прокладення електропроводки або інших комунікацій чи мереж, тощо [6, с. 182-184].

Підземелля № 2 (Велика Бердичівська-II). Розташоване за 16,7-17 м на схід від провалу підземелля № 1. Виявлене 4 листопада 2016 р., додатково обстежувалося 5 та 21-23 листопада. Провал неправильної підовальної форми, довжиною 0,59-1,14 м, шириною 0,32-0,45 м. У провалі чітко спостерігається видовжене приміщення прямокутної в плані форми у вигляді коридору, яке було прокладено паралельно першому і тягнулося у південному напрямку до проїжджої частини.

Довжина збереженої ділянки від пішохідної до кромки проїжджої частини вулиці становить близько 4,45 м. Коридор, висотою 0,55-1,15 м, завширшки 1,44-1,46 м. Стіни і стеля викладені цеглою. Склепіння напівсферичне, завтовшки 0,45- 0,50 м. Здійснені проміри цеглин із склепіння. Цегла прямокутної форми, завдовжки — 26,5 см, завширшки 13-15,5 см, завтовшки 5-5,5 см (Рис. 1, 3). В ході подальших робіт підземелля № 1 тимчасово законсервували, а підземелля № 2 було засипане.

ВИДУМКА-ЛІС. Курганний могильник в районі Видумки, в сосновій посадці, за 150-160 м на південний захід від залізниці Житомир — Новоград-Волинський. Виявлений 19 вересня 2011 р. Займає південно-східний пологий схил піщаного підвищення правого берега р. Крошенка, у межах соснової посадки, на ділянці між річкою та залізницею. Поховальний комплекс займає територію вздовж схилу підвищення та річки, витягнуту з північного заходу на південний схід, розмірами 86 x 73 м (0,62 га). Складається із 9 розпливчастих насипів округлого плану та напівсферичної в перетині форми, з пласкою вершинкою, висотою 0,20-1 м, діаметром 4-8 м. Ровиків навколо насипів не спостерігається. Відстань між курганами від 7-13 до 37 м. Поверхня задернована, поросла лісом і чагарником. Подібні кургани відомі в районі Гідропарку на південно-західній околиці Житомира, де виявлені поховання милоградської культури скіфського періоду ранньозалізного віку.

ВИДУМКА-СДМ — II. Окремий курган біля північно-західної околиці міста, на південний схід від Соколовського дачного масиву (СДМ), в лісі, в квадраті № 69, в районі вирубки. Виявлений 15 серпня та додатково обстежений 7 грудня 2015 р. Насип круглого плану, низький, вершина пласка, висотою 0,5-0,6 м, діаметром — 6 м. Поверхня задернована, поросла сосниною.

ЖЗМК – I. Поселення біля східної околиці міста за 700-750 м на північний схід від вул. С. Параджанова (колишня Баранова), за 250-300 м на північний схід від виробничої будівлі ВАТ «Житомирський завод металевих конструкцій». Виявлене 10 грудня 2016 р. Займає невеличке підвищення серед колись заболоченої місцевості. Територія частково задернована, переважно зайнята городами, розорюється. У західній, південно-західній та центральній частинах проходять польові ґрунтові дороги. Західна частина за польовою ґрунтовою дорогою покрита деревами і чагарниками. У південній та південно-східній частинах

вздовж ґрунтових доріг простежується ділянка, звідки раніше вибирали ґрунт на глибину від 0,20 до 0,80 м, нині територія поросла лучною рослинністю. У центральній частині спостерігаються сліди колишньої вузькоколійки, поросла деревами і чагарником. Культурні рештки простежуються у межах городів і займають ділянку витягнуту з північного сходу на південний захід розмірами близько 95-120 x 60-80 м (0,96 га). На поверхні, ріллі, оголеннях культурного шару в межах ями та вибоїнах ґрунтової дороги зібрані фрагменти глиняного посуду вельбарсько-черняхівського кола старожитностей пізньоримського часу III — IV ст. н.е. та уламок печини (Рис. 2, 19).

ЖСП — I. Поселення на східній околиці міста, між вул. Кооперативною та Складським проїздом, за 1-1,1 км на південний схід від Київського шосе, за 400-450 м на північний схід від вул. С. Параджанова (колишня Баранова), і за 35-40 м на південний захід від виробничої будівлі заводу електротехнічних виробів «Елкон». Виявлене 31 серпня та додатково оглянуте 10 грудня 2016 р. Займає невеличке підвищення серед колись заболоченої місцевості, звідки, можливо, колись брала початок одна з невеличких лівих приток р. Крошенки. Територія зайнята промисловими і виробничими будівлями різноманітних приватних підприємств, місцями протипожежними водоймами, поросла деревами і чагарником, частково зайнята городами, розорюється. З південного сходу, вздовж Складського проїзду, територія оточена високим залізобетонним парканом. Культурні рештки простежуються в посадці вздовж паркану і на північний захід від нього в межах городніх ділянок і займають ділянку витягнуту із південного заходу на північний схід розмірами близько 65-90 x 50-80 м (0,72 га). На поверхні, ріллі та викидах ґрунту та вздовж паркану, зібрані фрагменти глиняного посуду вельбарсько-черняхівського кола старожитностей пізньоримського часу III-IV ст. н.е. (Рис. 2, 20, 25).

ЖСП — II. Поселення біля східної околиці міста за 1,2-1,4 км на південний схід від Київського шосе, за 550-600 м на північний схід від вул. С. Параджанова (колишня Баранова), за 165-190 м на північний схід від Складського проїзду. Виявлене 31 серпня та додатково обстежене 10 грудня 2016 р. Займає невеличке підвищення серед колись заболоченої місцевості. Територія частково задернована, переважно зайнята городами, розорюється. У північній та західній частинах проходять польові ґрунтові дороги, а західніше із південного

заходу на північний схід — каналізаційний водовідвідний колектор. Вздовж дороги та колектору виділяються ділянки, звідки вибирали ґрунт на глибину від 0,15 до 1,1 м. У північній частині спостерігаються сліди колишньої вузькоколійки, поросла деревами і чагарником. Культурні рештки простежуються в межах городів і займають ділянку витягнуту із північного сходу на південний захід, розмірами близько 95-120 x 60-80 м (0,96 га). На поверхні, ріллі, вибоїнах ґрунтової дороги та ділянки, звідки вибирали ґрунт, зібрані фрагменти глиняного посуду вельбарсько-черняхівського кола старожитностей пізньоримського часу III — IV ст. н.е. та уламок печини (Рис. 2, 18, 24).

ЗАМКОВА ВУЛИЦЯ. У вересні 2016 р., на північному схилі Замкової гори, неподалік вул. Замкової, знайдено скребок. Виготовлений із кременю сірого кольору із смужками більш світлого та темного відтінків. На поверхні частково збереглася жовнова кірка. В плані витягнутої підовальної форми. Нижня частина пласка. По периметру скребок оброблений віджимною ретушню (Рис. 2, 8). Розміри: довжина 2,9-3 см, ширина 1,8-2,4 см, товщина 0,8-0,9 см. Скребки використовувалися у побуті для обробки шкіри, рогу, кістки, дерева. Належить до предметів пізньотрипільської культури доби неоліту — ранньобронзового віку.

ЗАМКОВА ГОРА. Наприкінці 2013 р., житомирянин і громадський активіст В.М. Потапенко, передав до обласного краєзнавчого музею пряслице пізньотрипільської культури, знайдене на території Замкової гори. Виготовлене з глини світло-коричневого кольору. Поверхня вигладжена, місцями підлощена. У глиняному тісті домішки дрібнозернистого піску, кварцу і слюди, а також, можливо, у незначній кількості річкових черепашок. Пряслице має конусоподібну форму, висотою — 3 см, діаметром основи 4,9-5 см, діаметр наскрізного отвору — 7 мм. На поверхні пряслиця спостерігається заглиблений орнамент у вигляді трьох вертикальних рисочок розчленованих у середній частині або по всій площі 4-5 горизонтальними короткими лініями, а між ними дві хвилясті лінії. Знизу, у доній частині, пряслице орнаментовано 11 вузькими крапковими заглибленнями, що утворюють коло (Рис. 2, 9). Пряслице — знаряддя яке використовували у прядінні, в процесі якого виготовляли пряжу (нитки), а в подальшому текстилю на ткацькому верстаті або за допомогою в'язання. Воно закріплювалося на веретені і виконувало роль махового колеса, підсилювало обертальні рухи.

КОРБУТІВКА — I. Поселення у південно-західній частині міста, в районі Корбутівки, на південний схід від південного краю Корбутівського провулку. Виявлене автором у 1983 р., додатково обстежене 19 березня 2015 р. Займає південний пологий схил піщаного лівого берега р. Тетерів. Висота над рівнем води близько 3,2-4,7 м. Територія задернована, покрита лучною рослинністю, у північній частині сосновим лісом, а у південній, ближче до річки, акацією. Береги скелясті, по краю тераси помітні виходи граніту. У південно-східній частині поселення розташована виробнича цегляна будівля квадратної в плані форми. По території поселення проходять польові та лісові ґрунтові дороги. Зі сходу поселення обмежене глибоким яром, на дні якого протікає безіменний струмок (ліва притока р. Тетерів). Висота над рівнем води близько 4,5-5 м. Культурні рештки простежуються вздовж краю тераси і займають ділянку витягнуту з північного заходу на південний схід розмірами близько 105 x 35-40 м (0,42 га). На поверхні і в оголеннях берегових ліній зібрані уламки ліпного посуду епохи бронзи — ранньозалізного віку.

КОРБУТІВКА — II. Поселення у південно-західній частині міста, в районі Корбутівки, східніше провулку Піонерських таборів. Виявлене 06 листопада 2008 р. співробітниками відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України під керівництвом А.В. Петраускаса. Займає вершину та південно-східний пологий схил правого берега безіменного струмка (ліва притока р. Тетерів). Висота над рівнем води близько 6-8 м. Поверхня задернована, покрита сосновим лісом. Під час огляду території зафіксовані чисельні перекопи та значну кількість сучасного побутового і будівельного сміття. Культурний шар потужністю 0,2-0,4 м. Культурні рештки простежуються вздовж схилу підвищення і займають ділянку витягнуту з південного сходу на північний захід площею близько 0,3 га. У шурфах знайдені шматки кременю із слідами сколів, фрагменти вінець і стінок ліпного посуду епохи бронзи-ранньозалізного віку [3, 1-2].

КОСТЕЛ. У липні 2016 р. на північно-західному схилі високої безіменної гори, в районі католицького костелу, було знайдено срібну польську монету півгрош (півторак) Сигізмунда — III (1587-1632) карбовану у 1626 р. (Рис. 2, 10). Круглої форми, діаметром — 1,9 см, товщиною 0,08-0,1 мм. Поверхня потерта, місцями літери не читаються і зображення не проглядаються, помітні сліди корозії. На аверсі зображення лілеєподібного хреста на сфері у три кола. У верхній

частині внутрішнього кола, ліворуч та праворуч від хреста, дві цифри — 2 та 6, якими позначали останні цифри року карбування монети. По периметру монети, вздовж краю, починаючи від хреста праворуч, кругова легенда, розділена у нижній частині тавром: *MONENO [?] REG POLO* (нова монета Польського Королівства). На реверсі центральну частину займає герб Речі Посполитої, розділений на чотири частини, який вінчає корона. По периметру, вздовж краю монети, починаючи від корони праворуч, кругова легенда, розділена у нижній частині тавром: SIGIS 3 DG [?] REX PMDL (Сигізмунд — III, Божою милістю король Польський, Великий князь литовський).

КРОШЕНКА — XV. Поселення біля північної околиці міста, приблизно за 210-220 м на північний захід від вул. Малинської. Виявлене 21 вересня 2011 р. Займає північний пологий схил піщаного підвищення лівого берега р. Крошенка (ліва притока р. Кам'янки). Висота над рівнем води близько 1,5-1,7 м. Поверхня задернована, покрита лучною рослинністю, частково зайнята городами, розорюється. Знахідки поширені на вершині та вздовж схилу підвищення і займають ділянку витягнуту із північного заходу на південний схід розмірами близько 97 x 45-50 м (0,48 га). На поверхні та ріллі зібрані фрагменти ліпного посуду, у тому числі стінок, прикрашених гладким наліпним валиком, епохи пізньої бронзи-ранньозалізного віку.

НОВА РУДНЯ — I. Наприкінці 2016 р. мешканець Житомира Сергій Рудзей передав до музею декілька фрагментів глиняного посуду. Їх було знайдено у приватному секторі, на присадибній ділянці за адресою провулок І-й Сосновий, 7, під час земляних робіт для закладення фундаментів майбутнього житлового будинку. За даними власника ділянки, знахідки залягали в шарі піску і суглинку, на глибині близько 0,70 м від рівня сучасної поверхні. Ділянка розташована у північно-західній частині м. Житомира і представляє собою піщане підвищення правого берега р. Лісова (права притока р. Кам'янки). Більша її частина, що примикає ближче до провулку, доволі щільно забудована, західніше, вздовж берега річки, по схилу, розташовані городні ділянки. Всього знайдено 4 фрагмента. Один з них найбільший, представляє собою майже половину посудини яйцеподібної форми (Рис. 2, 11). Збереглося дно і тулуб, висотою 17-17,6 см, максимальний діаметр по тулубу — 15,1 см. Посудина виготовлена із глини темно-коричневого кольору із червонуватим відтінком. Поверхня слабо вигладжена, але нерівна і горбкувата. Стінки тулуба товщиною 0,5-0,8

см. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу, помітні блистки слюди. Денце без закраїн, випукле, округло-овальної форми, із середини пласкувате, товщиною 0,3-0,5 см, діаметром близько 6,2 см. Посуд за формою, характером обробки поверхні і домішок, знаходить аналогії серед старожитностей милоградської культури скіфського періоду ранньозалізного віку VIII — III ст. до н.е.

СМОЛЯНКА-ГОНТИ — II. Поселення у південно-східній частині міста, в районі Другої Смолянки, за 625-630 м на південний схід від будівлі Миколаївської церкви, що на Смолянському цивільному кладовищі та за 120-135 м на південний захід від вул. Івана Гонти. Виявлене 31 липня 2015 р. Займає верхню частину високого мисоподібного підвищення лівого берега р. Тетерів. Висота над рівнем води близько 10-12 м. Поверхня задернована, покрита сосновим лісом. Ближче до річки спостерігаються виходи гнейсо-граніту. З південного сходу обмежено глибоким сухим яром, звідки раніше вибирали пісок, а з півдня та південного заходу крутим схилом до річки. З боку яру — оголення ґрунту. Стратиграфічними спостереженнями встановлено, що під тонким шаром дерну залягає темно-сіра супісь потужністю 0,15-0,20 м, яку нижче підстеляє шар материкового жовтуватого-білого піску. Вздовж схилу яру, в оголеннях, в шарі темно-сірої супісі, на ділянці витягнутій з північного сходу на південний захід розмірами близько 28-30 x 15-20 м (0,06 га), зібрані фрагмент стінки ліпного посуду (поверхня темно-коричневого кольору, шорстка, в тісті домішки піску, товченого кварцу, помітні блиски слюди, товщина — 6 мм) ранньозалізного віку та крем'яну пластину (довжина — 3,9 см, ширина 1,6-1,7 см), відколотої, можливо, від крем'яної сокири із полірованою поверхнею.

СОКОЛОВА ГОРА. У 2012 р. житомирянин Іван Іванович Курченко передав до музею цікаву знахідку — крем'яний вкладиш до серпа (Рис. 2, 13). З його слів предмет знайшла Тетяна Іванівна у 1985 р. на дачній ділянці, розташований в районі Соколової гори, під час обробки ґрунту. Виготовлений із кременю темно-сірого кольору. Поверхня оброблена в техніці відщеплення, сколювання, віджиму та ретушування. Серп витягнутий, з широкою основою та звуженим до верху вістрям. Спинка дугоподібна. Робочий край ледь увігнутий до середини, зубчастий, частково відполірований, оброблений дрібною ретушшою. Розміри: довжина — 10,7 см, ширина від 9 мм до 3,9 см, товщина 3-7 мм. Належить до яскравих зразків знарядь праці, які

первісні жителі використовували у землеробстві, зокрема, при зборі врожаю. Подібні знахідки відомі з пам'яток скіфського періоду ранньозалізного віку VII — III тис. до н.е.

СУРІНА ГОРА. Уточнені дані щодо місця знахідки в районі Суриної гори. Відомо, що тут у 1995 р. житомирянином Е.М. Вільнером були зібрані фрагменти ліпного посуду скіфського часу. Під час додаткового обстеження 24 березня 2015 р. встановлено, що рештки поселення розташовані у північно-західній частині урочища Сурина гора, на північний захід від вул. Малікова та Польського бульвару. Займає південно-західний пологий схил високого підвищення лівого корінного берега р. Кам'янки. Висота над рівнем пойми близько 25-30 м. Відстань від кромки берега близько 125-145 м. Територія переважно розорюється, використовується під городи. У південній частині проходить польова ґрунтова дорога. Культурні рештки простежені вздовж схилу підвищення на ділянці, витягнутій з південного заходу на північний схід, розмірами близько 80 x 30-35 м (0,28 га). На поверхні та ріллі, зібрані фрагменти ліпного посуду, у тому числі вінчик, прикрашений під краєм перлинним орнаментом, в одному випадку з вузьким наскрізним отвором, скіфського періоду ранньозалізного віку.

ХІМВОЛОКНО-КЛІТЧИН — І. Поселення біля східної околиця міста, за 75-100 м на схід від будівель колишнього заводу «Хімволокно», за 420-450 м на південний захід від Левківського шосе та за 730-850 м на схід від вул. Промислової. Виявлене у 2012 р. житомирянами О.В. Гаврилюк та Е.В. Пищіком. Обстежене 09 липня і 20 серпня 2015 р. та 06 серпня 2016 р. Займає підвищення правого берега струмка Чорна долина (ліва притока р. Тетерів). Висота над рівнем води близько 5-6 м. Поверхня задернована, поросла лучною рослинністю, раніше розорювалася. У західній частині проходить польова ґрунтова дорога. У західній та східній частинах поселення культурний шар пошкоджений ямами до глибини 0,30-0,85 м внаслідок вибірки ґрунту, можливо, для господарських потреб. Територія місцями заповнена побутовим та будівельним сміттям. Культурні рештки простежуються на вершині і вздовж схилу підвищення паралельно струмка, займають ділянку витягнуту із південного заходу на північний схід, розмірами близько 450-500 x 125-150 м (7,5 га). На поверхні, кротовинах, в ямах, оголеннях культурного шару, зібрані фрагменти вінець і стінок глиняного посуду вельбарсько-черняхівського кола

старожитностей пізньоримського часу III-IV ст. н.е. Крім кераміки знайдено уламок печини та кістку тварини (Рис. 2, 21-23).

ХІМВОЛОКНО-КЛІТЧИН — II. Поселення за 1-1,2 км на схід від вул. Промислової, за 680-700 м на південь від автодороги Житомир — Левків і за 420-490 м на захід від південно-східної околиця с. Клітчин Житомирського району, майже навпроти поселення Хімволокно-Клітчин — I. Обстежене 09 липня, 20 серпня і 28 листопада 2015 р. та 06 серпня 2016 р. Займає південно-західний пологий схил лівого берега струмка Чорна долина (ліва притока р. Тетерів). Висота над рівнем води близько 5-6 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася, покрита лучною рослинністю. Нині використовується під вигін для худоби. Культурні рештки простежуються на вершині і вздовж схилу підвищення паралельно струмка, займають ділянку, витягнуту із північного заходу на південний схід, розмірами близько 360-370 x 45-70 м (2,59 га). На поверхні і в кротовинах, зібрані фрагменти стінок, денця і ручки глиняного посуду вельбарсько-черняхівського кола старожитностей пізньоримського часу III-IV ст. н.е., а також зуб тварини, можливо, корови.

ХІМВОЛОКНО-КЛІТЧИН — III. Поселення за 0,9-1 км на південний схід від вул. Промислової, за 0,9-1 км на південь від автодороги Житомир — Левків і за 425-545 м на південний захід від південно-східної околиця с. Клітчин Житомирського району, майже навпроти поселення Хімволокно-Клітчин — II. Обстежене 09 липня і 20 серпня 2015 р. та 06 серпня 2016 р. Займає північно-східний пологий схил правого берега струмка Чорна долина (ліва притока р. Тетерів). Висота над рівнем води близько 3-8 м. Поверхня розорюється, зайнята городами. По території поселення з південного сходу на північний захід проходить польова ґрунтова дорога. Культурні рештки простежуються на вершині і вздовж схилу підвищення паралельно струмка, займають ділянку витягнуту із північного заходу на південний схід, розмірами близько 280-370 x 65-90 м (3,33 га). На поверхні, ріллі і вибоїнах ґрунтової дороги, зібрані фрагменти глиняного посуду вельбарсько-черняхівського кола старожитностей пізньоримського часу III-IV ст. н.е., а також фрагменти вінець, стінок і денця кружального посуду XII — середини XIII ст.

Таким чином нові об'єкти та окремі знахідки не тільки поповнили археологічну карту міста, але й відкрили ряд нових, невідомих раніше сторінок в давній і середньовічній історії Житомира.

Література та джерела

1. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. — Том X. — Часть 3. — СПб. : в типографии Департамента Генерального штаба, 1850. — 158 с.
2. Люстрация староств Житомирского повета Киевского воеводства, 1765 г. // АЮЗР. — Киев, 1905. — Часть VII. — Том III. — С. 165-185.
3. Петраускас А.В., Коваль О.А., Зубрицька А.О. Науковий звіт про проведення археологічної експертизи земельної ділянки площею 0,5135 га за адресою пров. Піонерських таборів, 1 в м. Житомир Житомирської області. — 2008 — 5 арк.
4. Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. Довідкове видання — Житомир : Житомирський вісник, 1994. — 44 с.
5. Тарабукін О. Пам'ятки археології // Пам'ятки археології, історії та монументального мистецтва / За заг. ред. Г. Мокрицького / Енциклопедія Житомира. — Т. 2. — Кн. 1. — Житомир : Волинь, 2009. — С. 67-90.
6. Тарабукін О.О. Розвідкові роботи в історичній частині м. Житомир у 2016 р. // Древлянські старожитності. Археологічні дослідження в Житомирі — Київ, 2018. — С. 155-184.
7. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Почаев : в типографии Почаево-Успенской Лавры, 1888. — Т. I. — 430 с.
8. Трипольский Н.Н. Исторические сведения о городе Житомире, Волынской губернии // Волынский историко-археологический сборник. — Вып. 2. — Житомир : в типолитографии М. Дененмана, 1900. — С. 49-116.
9. Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Wspomnienia i szkice. — Kijow, 1914. — S. 101-140.

— o —

УДК: 908

ДУБІВКА Є. В.

(м. Коростишів, Житомирська обл.)

СВЯТЮК Ю. В.

(м. Житомир)

ІСТОРІЯ МЛИНАРСТВА В СЕЛІ ГОРОДКІВКА НА АНДРУШІВЩИНІ

Анотація. У статті досліджується історія та сучасний стан млинів і борошномельного виробництва в с. Городківка Андрушівського району Житомирської області.

Ключові слова: млинарство, розтиральник, зернотерка, ручні жорна, млини, річка Гуйва, Халаїмгородок, Городківка.

Постановка проблеми.

У минулому млини відігравали важливу роль у соціально-економічну життя українського народу. Окрім того, у старовину млинарство становило цілий пласт народної культури [35, с. 140-146; 59, с. 147-148; 50, с. 56, 59]. Здебільшого млини не відносяться до пам'яток архітектури, техніки чи історії та не охороняються державою, тому є одними з найбільш вразливих об'єктів матеріальної культури. У зв'язку з цим старовинні борошномельні споруди швидко зникають в Україні. Даний процес не оминув стороною й с. Городківку (до 1947 р. — с. Халаїмгородок). Протягом ХХ ст. село втратило майже всі млини. Наприкінці 10-х рр. нинішнього століття млинарська спадщина с. Городківки опинилася під загрозою повного зникнення. Безпосередньо цим зумовлена актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В останнє десятиліття історія млинарства с. Городківки привертала до себе увагу серед дослідників індустріальної спадщини, краєзнавців та науковців.

Результати дослідження водяного млина початку ХХ ст. та деяких інших споруд у селі викладено в статтях Ю.Г. Тютюнника. У цих публікаціях наведено характеристику архітектурно-просторових, будівельно-конструктивних особливостей та ландшафтно-естетичних властивостей городківського кам'яно-цегляного млина, а також

звернуто увагу на туристичний потенціал об'єкта [63, с. 256; 64, с. 248; 65, с. 97].

У колективному краєзнавчому нарисі «Повертайся додому», присвяченому Городківці, один із млинів села згадано у зв'язку з швидкою індустріалізацією Андрушівщини наприкінці XIX — на початку XX ст., викликану діяльністю родини промисловців Терещенків [46, с. 24-25].

У статті О.М. Жам «До питання розвитку млинарства у Бердичівському повіті Київської губернії в XIX — на поч. XX ст.: джерелознавчий аспект» автор надає кількісну характеристику млинів і вітряків у Халаїмгородку та наводить дані про власників цих борошномельних споруд [22, с. 379].

Однак, незважаючи на висвітлення в зазначених публікаціях певних сторін борошномельної справи в селі, на сьогодні немає дослідження, яке б всебічно охоплювало історію млинарства в Городківці.

Мета статті.

На основі комплексного підходу, який комбінує дані історії, історіографії, джерелознавства, археології, архітектури, картографії та польових методів дослідити історію млинарства в с. Городківці.

Основні завдання даної статті: прослідкувати історичний розвиток борошномельної справи на землях с. Городківки в контексті розвитку млинарства на Житомирщині та в Україні; встановити локалізацію городківських млинів і виробничо пов'язаних з ними споруд та охарактеризувати архітектурні особливості окремих із них; реконструювати техніко-технологічний процес виробництва борошна в умовах домашнього господарювання та на млинах; з'ясувати роль млинарства в минулому у селянському повсякденні та економічному житті села; окреслити можливі шляхи збереження млинарської спадщини с. Городківки.

Виклад основного матеріалу.

Історія млинарства на землях Городківки сягає, як мінімум, пізньоримського часу. Про це свідчить знахідка кам'яного розтиральника (діаметр — 55-60 мм, висота — 35-40 мм, вага — 214 г). Артефакт є однією з двох складових частин зернотерки. Розтиральник походить з селища черняхівської культури (III–IV ст. н. е.), розташованого за південно-східною околицею Городківки [19, с. 211]. Для розмелювання зерна черняхівці нерідко користувалися

зернотерками. Принцип роботи на цих кам'яних пристосуваннях був відомий ще палеолітичним і мезолітичним збирачам та найдавнішим землеробам неоліту-єнеоліту [41, с. 65]. На плоску кам'яну плиту, яка, власне, і являла собою зернотерку, насипали зерно і, натискуючи на нього невеликим каменем-розтиральником, здійснювали рухи у напрямку вперед-назад. При меншому розтиранні отримували крупу, при довшому — борошно [43, с. 151].

Розвинене зернове господарство черняхівської культури не могло задовольнятися лише одним використанням зернотерок. Знайомство черняхівських племен з провінційно-римським світом сприяло впровадженню на українських землях технічних інновацій. Серед них особливе місце посідають млинові споруди. В Україні такі об'єкти зафіксовані на черняхівських поселеннях Волині та Південного Побужжя [7, с. 238-244; 53, с. 97-108]. У Житомирській області, поблизу с. Іванківці Любарського району, на черняхівському селищі була відкрита одна з найбільш збережених млинових споруд (III–IV ст.). В одному із двох приміщень будівлі млина на рештках дерев'яного настилу лежали 2 пари кам'яних ротаційних жорен, під ними знаходились 2 конусоподібні підвищення з глини, до яких від настилу опускалися дерев'яні штирі. На останні борошно потрапляло під час роботи жорен, звідки, завдяки певному нахилу глиняних підвищень і всієї будівлі, зсипалося в обмащену глиною яму. Стаціонарний тип розміщення жорнових поставів, наявність запасного жорна та конструктивні особливості млина передбачали виробництво борошна для потреб всього поселення та округи. І. С. Винокур вважав, що жорна іванковецького млина приводились у рух за допомогою підневільної людської праці [8, с. 45-47]. Проте, наприклад, у римських провінціях на млинах використовували не тільки м'язову силу рабів, а й тварин (віслюків та коней) [52, с. 14-15, іл. 3].

На відміну від Римської імперії, у Давній Русі кінний привід, вірогідно, взагалі не застосовувався [48, с. 566]. Кінно-привідні млини — так звані топчакі, отримали поширення в Україні лише у другій половині XIX — на початку XX ст [39, с. 340]. На кінець XIX ст. у Бердичівському повіті, до якого адміністративно-територіально належав Халаїмгородок, налічувалось не менше 10 топчаків [22, с. 377-386]. Найближчі по відношенню до Халаїмгородка млини з кінним приводом знаходились наприкінці XIX ст. у с. Лебединці Андрушівського району та с. Чорнорудка Ружинського району [54, с.

345, 348]. Отже, знадобилося приблизно півтори-дві тисячі років, щоб відтворити технологію, котра використовувалась у Римській імперії.

Яку роль відігравали спеціальні млинові споруди в господарстві черняхівців судити складно через невелику кількість археологічно досліджених об'єктів такого типу. У III–IV ст. для помелу злакових частіше застосовували ручні ротаційні жорна, які за даними Б. Магомедова знаходять практично на кожному поселенні черняхівської культури [40, с. 90-91, 102]. Втім, безпосередньо, на городківському селищі аналогічної знахідки поки що не виявлено.

Ручні жорна продовжували широко використовувати і в часи Київської Русі [2, с. 63]. Цей період на території Городківки представлено знахідками фрагментів кружального посуду XII – середини XIII ст. поблизу костелу св. Клари та селищем XI–XIII ст. на північній околиці [58, с. 343; 18, с. 187-192]. Найближчі з відомих знахідок жорен для ручного млина на території Житомирщини походять з Райковецького городища поблизу с. Райки Бердичівського району та урочища Стуга біля с. Студениця Коростишівського району [15, с. 54, 144; 13, с. 88-89]. Потрібно відмітити, що за етнографічними даними такі ручні знаряддя помелу продовжували використовувати в українських, білоруських та російських селах до XIX–XX ст [48, с. 566]. Скажімо, в Городківці 3 старовинні ручні жорна діаметром 38, 40 та 45 см були знайдені на подвір'ї приватного будинку по вул. Вишневій [17, с. 461]. Ці борошномельні знаряддя, ймовірно, виготовлені на Поділлі, де протягом XVIII — на початку XX ст. існували центри каменеобробки, орієнтовані на масове виробництво і вивіз різної продукції, серед якої були ручні жорна та жорнові камені для водяних та вітряних млинів [31, с. 297-300]. Про часте використання ручних жорен свідчить той факт, що близько 1910 р. із Могилів-Подільського району до Казатинсько-Сквирського району Південно-Західної землеробської і промислової смуги, до якої входив Халаїмгородок, прибуло залізницею 18 тис. пудів жорен [61, с. 201].

У Російській імперії немалий відсоток борошна, що споживався селянами, вироблявся на ручних жорнах [51, с. 160]. Простота їх використання дозволяла селянським родинам перемелювати невелику кількість зерна для домашніх потреб і, відповідно, не платити так званий мірчук (10% перемеленої продукції на користь мельника) [31, с. 299].

Але якщо розглядати давньоруський період, то в цей час, можливо, використовували не тільки ручні ротаційні млини. Б. А. Рибаків вважав, що так як поляки та чехи дуже добре були знайомі з водяними млинами в X–XII ст., то в умовах інтенсивних зв'язків із західними слов'янами аналогічні борошномельні споруди повинні були з'явитися в Київській Русі і, перш за все, у Галицькому, Волинському та Київському князівствах. На користь існування водяних млинів у Київській Русі також свідчать дані топоніміки в давньоруських літописах [48, с. 567-568]. Однак на території України найбільш ранні писемні згадки про млини відносяться до післямонгольського часу. Так в 1266 р. галицький князь Лев Данилович видав землевласникам Рутенію і Монтеску грамоту на володіння селом Дуб'яновичі, землями та сінокосами біля нього та млином [12, с. 57]. У ярлику хана Менгу-Теміра (1267 р.) серед предметів володінь духовенства говориться і про млини. Можна припустити, що розповсюдження імунітету ханського ярлика стосувалось млинів на церковних землях Київської, Чернігівської, Галицької та Волинської єпархій [48, с. 566-567, 569].

У дарчих грамотах XIV ст. нерідко згадуються села південно-західної Русі зі ставками та млинами [2, с. 63-64]. XV ст. залишило на українських землях, мабуть, єдину пам'ятку борошномельної справи — водяний млин (1455 р.), що стоїть на р. Смотрич у с. Купин Городецького району Хмельницької області [36, с. 66].

На початку XVI ст. борошномельні млини набули широкого розповсюдження в Україні [57, с. 25]. Щодо територій, які входять до складу сучасної Житомирщини, то одне з перших документальних свідчень про водяні млини представлено в ревізії Житомирського замку від 1545 р.: «А два млина: один на річці, на Тетереві, о двох колах, котрі безперервно мелють, а другий — на Каменці, одне коло борошняне, друге — ступне, — ті обидва млини на замок тягнуть» (пер. авт.) [34, с. 249]. Відносно Гуйви — на чийх берегах споконвіку стоїть Городківка — одна з ранніх згадок про млинарство на річці є в інвентаризації володінь, що належали родині Тишкевичів у Житомирському повіті Київського воєводства (1593 р.). Млин знаходився у с. Білопільля Козятинського району Вінницької області на невеликій притоці р. Гуйви — приблизно за 11-13 км від Городківки. «Під містечком, на річці Гуєвці, зроблена гребелька на руді городища, яка з поля у став в Гуєвку впадає; гребля недавно насипана, чверть милі

від містечка на річці Гуєвці, і млинок побудовано, в ньому одне коло потужне...» (пер. авт.) [3, с. 229].

У XVII ст. продовжується господарське освоєння р. Гуйви. Так в люстрації Житомирського староства (1622 р.) наведені дані, що в слобідці Рудно двоє підданих родини Гальчиновських будують на р. Гуйві «млинок і ставок» [5, с. 331].

У середині XVII ст. в 17 староствах Правобережної України налічувалося до 2 тис. водяних борошномельних млинів [57, с. 25]. У цей період млинарство вже настільки поширилось, що на Генеральній карті України (1648 р.) Гійомма Левассера де Боплана цілком природно виглядає спеціальний знак, що позначає млини [33, с. 20].

Сьогодні достеменно невідомо, чи були млини у Халаїмгородку в XVII–XVIII ст. Втім на карті Польщі Рицци Занноні (1772 р.) в Халаїмгородку (помилково Prudek замість Grudek (укр. Городок) — прим. авт.) позначена гребля на р. Гуйві [67, Vue № 19]. І хоча найчастіше греблю зводили з метою штучного створення напору води для млина, але позначка останнього на рівні села відсутня. Взагалі на цій карті не показано жодного млина на Гуйві, незважаючи навіть на те, що в нижній частині течії річки присутнє село з красномовною назвою Млунієс (суч. с. Млинище Житомирського району). Можливо, це пояснюється тим, що укладачі карти намагались не перевантажувати її різноманітними дрібними спорудами. У той же час, скажімо, за течією найбільшої водної артерії регіону — р. Тетерева зображено 4 млини на відрітку від м. Чуднова Чуднівського району до с. Троянова Житомирського району.

У дійсності, в XVIII ст. будівництво млинів та гребель вже встигло відобразитися на річковому ландшафті Гуйви. Млинарство на річці набуло сталих рис господарської діяльності. У цьому переконують історичні свідчення, серед яких виділимо документ від 01.07.1787 р.: «Дарчий запис, виданий графом Юрієм Миколаєм Тишкевичем селянину Івану Добровольському, на право довічного володіння млином, що лежить на річці Гуйві в селі П'ятигурці, також з прилягаючими до неї: полем, сіножаттю та хутором, під умовою відбування відомих повинностей на користь економії» [4, с. 324-326]. Слід додати, що в с. Мала П'ятигірка Андрушівського району, про яке читаємо в записі, до останніх років прослідковувались залишки млина [63, с. 259-260]. Цікавим виявляється ще один документ, датований 1794 р.: «Дозвіл, виданий камергером, Йосифом Ілінським, селянину

Ігнату Ємцю на право побудови млина на річці Гуйві, біля села Старої Рудні та на довічне користування третьою частиною доходу, що від неї отримується» [4, с. 484-485].

У XIX ст. млинарство стало типовим промисловим явищем – лише в одному Бердичівському повіті в 1847 р. нараховувалось 154 водяних млини [55, с. 96].

Перше із відомих свідчень про існування млинів у Халаїмгородку присутнє на військово-топографічній карті Російської імперії (1868-1875 рр.), на якій позначені 2 водяні млини, по одному на кожному березі р. Гуйви. Перший млин знаходився біля сучасної греблі, тобто на місці руїн цегляно-кам'яного млина початку XX ст., другий — вниз за течією, приблизно за 3,5-4 км від попереднього — поряд з хутором, який зник у першій половині XX ст [10, ряд XXIII, лист 7].

З достатньою долею впевненості можна припустити, що обидва халаїмгородокські млини були водяними з колесом нижнього бою, тому що у 60-70 рр. XIX ст. в Російській імперії парові млини тільки починали поширюватися [51, с. 169]. Та й пізніше — у середині 80-х рр. XIX ст., скажімо, у сусідній Волинській губернії, межею з якою на рівні Халаїмгородка слугувала р. Гуйва, було всього 1,1% парових млинів [23, с. 301].

Невідомо, з якого матеріалу були зведені обидва халаїмгородокські млини. Наприклад, у сусідньому с. Камені Андрушівського району на лівому березі р. Гуйви зберігся одноповерховий кам'яно-цегляний млин. Дана борошномельна споруда, на думку Ю. Г. Тютюнника, за архітектурними властивостями нагадує деякі млини другої половини XIX ст. на Попільнянщині [63, с. 259]. У середині 80-х рр. позаминулого століття довідник «Волости и важнейшие селения Европейской России» фіксує у с. Камені 2 водяних млини [11, с. 156]. За часом побудови вони, вірогідно, синхронні 2 халаїмгородокським млинам.

У 1885 р. біля Халаїмгородка стояли вже 3 водяні млини [11, с. 156]. Однак, де знаходився третій млин, невідомо. Обстеження берегів Гуйви впродовж майже 5 км (саме стільки займає Городківка, розташована на правому березі річки), не дозволило відшукати індустріальні сліди як третього, так і другого водяного млина.

Відомо, що на кожному з 3 халаїмгородокських млинів працювало по 1 робітнику з місцевих селян. Всі 3 водяні млини належали місцевому пану Є.Д. Івановському (1813-1903) [54, с. 298].

Однак «Памятная книжка Киевской епархии на 1913 г.» відмічає, що в Халаїмгородку був водяний, паровий та вальцьовий млини [62, с. 68]. Статистичні дані за 1925 р. свідчать про те, що у Вчорайшенському районі, до складу якого на той час входив Халаїмгородок, було лише 5 водяних млинів, 6 жорнових і жодного вальцьового [1, с. 66-67; 42, с. 27, табл. 1].

Водний потік був не єдиним природним джерелом енергії, яку використовували в Халаїмгородку. За розповідями жителів села, на мальовничому підвищенні правого берега р. Гуйви, приблизно за 400 м на північний схід від колишньої Свято-Миколаївської церкви, на початку XX ст. стояв вітряк [27; 28; 29]. Підтвердження свідчень городківчан знаходимо в описі Халаїмгородка, який наведено в «Списке населенных мест Киевской губернии» (1900): «... одна ветряная мельница, принадлежащая крестьянину Мартину Цмеху, в ней работает сам хозяин...» [54, с. 298].

В Україні зазвичай вітряки встановлювали на громадських територіях поза селом — при дорогах, на вигонах чи у полі. [56, с. 35; 50, с. 56]. Наприклад, на двоверстній карті Управління військових топографів (1908-1909 рр.) можна помітити, що в сусідніх з Халаїмгородком селах Чорнорудка, Лебединці та Павелки вітряки були винесені переважно за населену зону [60, лист XXXII-27]. Проте у випадку Халаїмгородка вітряний млин існував на Калинівці — у межах історичного кутка села, який згадував ще Л. Похилевич [47, с. 277]. Окрім того, наприкінці XIX ст. вітряки з'явилися в господарстві халаїмгородківчан Нестора Пискуна та Йосипа Ваврівського. Вітряні млини простояли до часів колективізації [46, с. 24]. На сьогодні невідомо жодної фотографії халаїмгородокських вітряків.

З інших споруд, що були виробничо пов'язані з місцем, де колись стояв вітряний млин, зберігся кам'яний колодязь. Ніби закликаючи випадкового перехожого вгамувати спрагу, він приковує до себе увагу здалека. Важко уявити, скільки поколінь городківчан заглядали в колодязь, ловлячи в темних водах своє відображення. Верхня частина колодязя представлена дерев'яним зрубом, що стоїть на кам'яній основі. На дерев'яних тринogaх, що підносяться над зрубом, кріпиться коловорот з ручкою у вигляді колеса від комбайна. Масивна кам'яна кладка гідротехнічної споруди навіть до нашого часу зберегла міцність. Діаметр шахти колодязя складає 150 см, глибина сягає 8,5-9 м, із них більше 1 м наповнено водою. Колодязь не тільки гармонійно вписаний

у берегову панораму р. Гуйви, а є важливою частиною природно-історичного ландшафту Городківки та заслуговує на збереження як пам'ятка народного будівництва другої половини XIX — початку XX ст.

Від тієї ще не настільки далекої минувшини, коли млини були невід'ємною складовою пейзажу українського села, у Городківці мало що залишилось. Однак до наших днів неблаганний час зберіг, хоча й не повністю, одну значиму старовинну споруду на території села.

На лівому березі р. Гуйви, перед мостом у Городківку, обабіч дороги стоїть закинутий цегляно-кам'яний млин (рис. 1). Немов з німим докором згоріла триповерхова будівля вдивляється в проїжджих пустими очницями вікон. Історія млина добре відома городківчанам, от тільки ніхто вже не наважується знову вдихнути в нього життя. Втім водяний млин, споруджений в 1908 р. за проектом німецького архітектора Отто Вітте, знавав кращих часів [46, с. 25].

Уже з самого початку зведення великої борошномельної споруди стало справжньою подією в житті Халаїмгородка. Це були часи, коли над селом ще не кружляли одні з найперших у Російській імперії літаки Федора Терещенка, вимушуючи окремих селян хреститися, а появу автомобіля на дорозі вмить супроводжувала гомінлива юрба дівчоріб'ят. Відношення людей до можливості появи такого індустріального об'єкта як цегляно-кам'яний млин, облаштованого іноземним виробничим обладнанням, викликало загальне піднесення. Спорудження сучасного млина підвищувало значимість Халаїмгородка в очах селян, створювало відчуття причетності до науково-технічного прогресу. Але інтерес був не тільки дозвільним. За словами городківчан, почутих від старших поколінь односельців, під час будівництва млина багато місцевих жителів було задіяно на підсобних роботах. Задля підвищення міцності будівельного розчину у господарів скупляли курячі яйця, жовтки яких змішували з цементом та додатково додавали до нього клей, спеціально зварений із курячих та рибацьких кісток халаїмгородоцькими жінками [24; 29].

Невдовзі навіть не маєток Є.Д. Івановського, збудований на зразок маєтку Е. Ганської у с. Верхівня Ружинського району, а новий білоцегляний млин став візитною карткою Халаїмгородка, тому що саме ця борошномельна споруда першою зустрічала приїжджих до села [46, с. 30]. Дійсно, пишатися було чим. Серед борошномельних будівель, відомих у середній течії Дніпра та Південного Бугу, лише на

Житомирщині у с. Городківка, с. Дерганівка Ружинського району та с. Хажин Бердичівського району млини були складені із білої силікатної цегли [64, с. 248]. У виборі нетипового для свого часу будівельного матеріалу проявилась естетична сторона, притаманна промислового будівництва кінця XIX — початку XX ст. Напевно, за задумом архітектора чи замовника будівництва колір цегли повинен був символізувати борошно, яке виробляє млин.

Вважається, що млин у Халаїмгородку побудували за кошти родини цукрозаводчиків Терещенків [46, с. 25; 30]. Після введення в експлуатацію млин знаходився в оренді у Ромуальда Феліціановича Змігородського [42, с. 25, табл. 1]. Пан Змігородський дуже добре знав село, тому що протягом багатьох років вів господарство у Халаїмгородку [54, с. 298]. Це був досвідчений поміщик-господарник, який не тільки володів 2 водяними млинами у сусідньому с. Кашперівка, а й наприкінці XIX — на початку XX ст. орендував села халаїмгородокського пана Є. Д. Івановського Лебединці та Чорнорудку із розташованими там водяними млинами, вітряками, топчакми та соломорізками [54, с. 295, 345, 348]. Після 1903 р. сини Змігородського — Маріуш та Євстахій — за заповітом покійного Є.Д. Івановського, успадкували панський маєток у Халаїмгородку [46, с. 136]. Незважаючи на натягнуті стосунки між халаїмгородківцями та паном Р.Ф. Змігородським, останній навечно вписав своє ім'я в історію села, тому що разом із дружиною Анною у 1910 р. пожертвував гроші на будівництво костелу св. Клари [49, с. 78; 46, с. 136].

У 1909 р. млин передали в оренду Ейдельману Хаїму Срулу [6, с. 493]. Останньому вдалося залишитись орендаром навіть за часів НЕПу [42, с. 25, табл. 1]. Примітно, що дещо раніше — в середині XIX ст. у Київській губернії, у складі якої перебував Халаїмгородок, багато млинів знаходилося в орендному утриманні переважно євреїв, котрі мали з млинарського промислу більш-менш значні вигоди [55, с. 95, 108]. Схоже становище відмічалось в 80-ті рр. XIX ст. у Волинській губернії, з якою межував Халаїмгородок. На Волині євреї володіли або орендували 45% млинів [23, с. 303]. Приблизно та ж сама ситуація панувала у млинарстві до Жовтневої революції і в Бердичівському повіті. Та навіть за радянської влади у 1925 р. в Бердичівській окрузі з 13 орендарів млинів 8 були євреями [42, с. 24-25, табл. 1].

Станом на 1913 р. млин у Халаїмгородку не відносився до так званих великих товарних млинів з продуктивністю понад 100 тис. пуд.

борошна на рік. Таких млинів у повіті нараховувалось всього 5 і знаходились вони переважно у Бердичеві [37, с. 40-41].

Але в дійсності об'єм річної продукції халаїмгородокського млина міг бути доволі значним. Ще київський губернатор І. І. Фундуклей відмічав, що орендатори зазвичай намагались приховувати свої обороти, у зв'язку з чим про більшу частину кращих млинів неможливо було зібрати відомостей [55, с. 102]. Не виключено, що певні об'єми борошна відвозили з млина на станцію «Чорнорудка» Південно-Західної залізниці. Наприкінці XIX ст. цукрозаводчиками Терещенками була прокладена брукована дорога із с. Червоне через Халаїмгородок у с. Звиняче, задля швидкого та зручного транспортування цукрових буряків до залізниці [46, с. 24; 60, лист XXXII–27]. Залишки цієї дороги помітні і зараз. Як вже зазначалось, Халаїмгородок входив до Казатинсько-Сквирського району Південно-Західної землеробської і промислової смуги. Близько 1910 р. цей район відправляв залізницею пшеничне та житнє борошно (147 та 38 тис. пудів) не тільки в різні регіони Російської імперії, а й у Польщу [61, с. 201].

Потужності млина у Халаїмгородку не лише задовольняли постійно зростаючі потреби села в борошні, а й дозволяли приймати зерно з сусідніх сіл та хуторів. Нерідко біля млина утворювались черги. Скажімо, на Слобожанщині господарі млинів будували поруч будинок, де приїжджі селяни, очікуючи своєї черги на помел зерна, могли за додаткові кошти перекусити, відпочити або переночувати [38, с. 98]. Можливо, у Халаїмгородку при млині існував також подібний заклад. Це припущення підкріплюється даними про те, що наприкінці 20-х р. минулого століття місцева лікарня була розміщена за млином, у будинку, «де раніше жили мельники» [46, с. 124]. Однак у Халаїмгородку різноманітні послуги могла надавати корчма «Весела», що стояла на лівому березі р. Гуйви за кілька сотень метрів від млина [10, ряд XXIII, лист 7]. Вдало вибране місце для корчми та млина — поряд з перехрестям доріг, що вели в сусідні села, повинні були сприяти в дореволюційні часи взаємному процвітання.

На 01.10.1925 р. халаїмгородокський млин працював на 2 двигунах, загальною потужністю 32 кінських сил, у виробництві було зайнято 6 робітників. Протягом року було пророблено 1119 людино-днів та вироблено продукції на 87,3 тис. карбованців. За останнім

показником млин займав 11 місце серед 20 млинів Бердичівської округи [42, с. 24-25, табл. 1].

У 30-ті роки експропрійований млин передали у новостворений колгосп. Робота млина не зупинялась навіть під час німецько-фашистської окупації Халаїмгородка. 28 грудня 1943 р. під час відступу з села німецькі загарбники намагались підірвати міст на р. Гуйві [45, с. 332]. На щастя, млин не постраждав. Хоча під час Другої світової війни були відомі випадки, коли німецькі окупанти руйнували млини або робили спроби вивезти млинарське устаткування, щоб ускладнити і без того важку економічну ситуацію на землях, що залишали [36, с. 68; 16, с. 113].

У 1946 р. біля млина на халаїмгородокській греблі проводився ремонт. Під час земляних робіт на правому березі р. Гуйви було відкрито напівзотлілий зрубний колодязь, знайдені уламки старовинних керамічних люльок для паління та деякі інші речі [25].

У повоєнний період млин належав городківському колгоспу ім. В.І. Чапаєва [32, с. 143]. У 60-70 рр. було змінено джерело енергії, на якій працював млин — із водяного турбогенератора на стаціонарне електричне живлення [27].

В 60-80 рр. у млині мололи колгоспне зерно, яке привозили з полів або доставляли з комори, розташованої на південно-західній околиці Городківки, на території колишнього колгоспу «Дружба». Враховуючи те, що комора мала пряме відношення до борошномельної справи в селі, ця старовинна агропромислова споруда заслуговує на окрему увагу.

Після розвалу колгоспу наприкінці 90-х рр. XX ст. комора більше не використовувалась за призначенням. Об'єкт знаходиться в стані поступової руйнації. Проте загальний вигляд масивної побіленої будови навіть зараз справляє враження міцного та надійного місця для зберігання зерна. Комора складається з 1 цегляного поверху та широкого підвалу, облаштованого окремим під'їздом для розвантаження зерна. Цокольний поверх об'єкту складено бутовим камінням. Масивні колони, які підтримують двосхилий фронтон із своєрідним віконцем, виготовлені з цільних вікових стовбурів дуба. Високі двері комори прикрашені ромбами — давнім аграрно-магічним символом. Цікава деталь: колись на дверях висів величезний залізний замок, котрий відкривався великим і малим ключами, що поверталися в різні сторони [27].

Існує припущення, що комора була побудована за часів цукрозаводчиків Терещенків [26; 28]. Можливо, появі такої думки сприяло те, що будівля наділена помітними неокласичними рисами та стильовими запозиченнями від архітектури панських маєтків XIX ст [63, с. 256]. Однак стосовно Житомирщини дослідниками вже відмічався факт перебільшення місцевим населенням віку ряду старовинних архітектурних об'єктів або відношення їх появи на рахунок діяльності родини Терещенків [66, с. 177; 63, с. 258-259]. Скоріше за все, час побудови цього зерносховища може відноситись до другої половини 30-х рр. минулого століття [27; 63, с. 256]. Халаїмгородок заплатив непомірну ціну в роки Голодомору та знав істинну силу життєдайного хліба [46, с. 35-49; 44, с. 223-226, 955]. Мабуть, тому комора виглядає неначе храм зерна.

У 60-80 рр. процвітаючі місцеві колгоспи забезпечували Городківку зерном з надлишком. Це зумовило відкриття хлібопекарні у селі, яка працювала у 80-90 рр. минулого століття [27]. Нині про невеличке підприємство нагадують лише сумні руїни.

Після розпаду СРСР в 1991 р. млин продовжував працювати. Проте загальнодержавний процес розвалу колгоспів торкнувся і сільгосппідприємств у Городківці [46, с. 75-76]. У свою чергу, це також негативно позначилось на продуктивності сільського млина.

Остаточний занепад борошномельного виробництва зумовила пожежа, що сталася в млині у другій половині 90-х рр. Але навіть після того в середині 2000-х рр. у Городківці знайшовся підприємець, який зробив відчайдушну спробу зберегти хоча б будівлю, намагаючись перепрофілювати млин на розважальний заклад. Однак всупереч старанням, невдовзі на млині відбулася друга — нищівна пожежа, внаслідок якої двосхилий дах та міжповерхові перекриття повністю прогоріли та провалилися. З того часу старовинний млин ніби огорнув зловісний ореол безнадійності.

Потрібно зазначити, що в минулому вогонь був однією з головних причин знищення вітряків, парових та водяних млинів. Ще в XIX ст. на Правобережній Україні почали документально фіксувати пожежі, що призводили до руйнації борошномельних млинів. Найближчий приклад був відомий за 14 км від Городківки — у с. Андрушівка (суч. м. Андрушівка), де в 1855 р. без видимої причини згоріли 2 водяні млини [21, с. 74].

З кожним роком в стінах городківського млина більшають тріщини, кришиться та випадає цегла і вже недалекий той час, коли легендарна будівля може перетворитися на суцільну руїну. Зважаючи на це, у період з 2012 по 2019 рр., проводилась фотофіксація об'єкта. Також було виконано натурний огляд млина.

Млин являє собою прямокутну в плані триповерхову будівлю. За типом включення у рельєф споруджений у заплаві річки, майже впритул фасадом до греблі. Зі сторони греблі цокольний поверх, складений із бутового каменю, занурений у землю. З південно-східного торця на першому поверсі є двері та вікно. Аналогічний поверх північно-західного торця без вікон. Два верхніх поверхи та фронти викладені білою цеглою. Фасадна частина другого поверху має 3 вікна та двері, тоді як на тому ж поверсі зі сторони дворового фасаду — 4 вікна. По 4 вікна мають фасади та по 2 вікна торці третього поверху. Своєрідним є оздоблення екстер'єру млина. Додатковими рядами цегли, що виступає над рівнем стіни, опоряджені карнизи, міжвіконні проміжки, пілястри, фронти. Віконні пройми оздоблені цегляним лучковим сандриком та виступаючими підвіконнями. Невеличке вікно на трикутному фронті південно-східного торця оформлено цеглою у вигляді кола з хрестом, по сторонах від якого викладено рік будівництва «1908». Таке ж кругле вікно, але без дати є також на фронті з протилежного торця. Зазначені архітектурні особливості дозволяють віднести млин до так званого цегляного стилю — своєрідного підстилю еkleктики [64, с. 250]. З боку заднього фасаду фіксуються залишки турбіни. З північної сторони до неї під греблею підведено водовипуск. У пізніший час з тієї ж сторони до млина прибудували одноповерховий сарай. Ця господарська прибудова позбавлена будь-яких значущих архітектурних елементів, внаслідок чого дещо дисонує з головною борошномельною будівлею. Про інтер'єр млина судити неможливо: міжповерхові перекриття та дах повністю зруйновані. На сьогодні від городківського млина залишився лише цегляно-кам'яний остов, заповнений всередині сміттям.

Важливим аспектом історичного минулого млина є техніко-технологічний процес виробництва борошна. Так первинний обертальний рух у млині забезпечувала турбіна. Далі принцип дії механізму був однаковим для всіх типів млинів: закріплене на другому кінці вала палечне колесо, по ободу якого були розміщені кулачки (дерев'яні зуби), надавало рух веретену, зачіпаючи кулачками цівки

баклуші, закріпленої на вертикальному металевому стрижні. Рух вертикального вала приводив до обертання верхнє жорно, при цьому нижнє жорно залишалось нерухомим [14, с. 131]. Весь борошномельний механізм стояв на невисокому помості другого поверху. Над жорнами висів ківш для зерна [27].

У другій половині ХХ ст. жорнами перемелювали зерно на товч (дєрть), яка виготовлялась для годування сільськогосподарських тварин. Товч зсипалася в спеціальний відсік у цокольному поверсі млина, звідки її в мішках виносили через двері південно-східного торця. Першопочатково на млині був ще один постав, який повністю перестав використовуватись у 70-х рр. У 80-ті рр. турбогенератор було остаточно відключено і єдиний жорновий постав приводився в рух електродвигуном. Нові жорна для млина привозили в Городківку із м. Фастова.

Основними виробничими механізмами, котрими мололи зерно, були 2 дореволюційні німецькі вальцові верстати, котрі стояли на другому поверсі млина. Над вальцями висіли ковші для зерна. Над ними знаходились зерночисні сітки з магнітами. Вібруючи, сітки позбавляли зерно від різних забруднень. Основними робочими частинами вальцових верстатів були 2 валки, які, обертаючись у протилежних напрямках, забезпечували захоплення і перемелювання зерна, що проходило між ними. Отримане борошно поступало по шнеках (гвинтовий конвеєр) на третій поверх млина, де на механізованих просіювачах відбувалось сортування борошна. Останнє знову подавалось зверху на вальці, звідки, у свою чергу, поступало на просіювачі. Ця частина виробничого циклу повторювалась 3-4 рази. Готове борошно надходило у спеціальну камеру, звідки насипалося у мішки. Після побудови млина в 1908 р. борошномельні вальці працювали від турбіни. Значно пізніше її замінив дизельний двигун.

Городківський млин виробляв 4 сорти борошна: вищий, перший, другий та обдирний. Приблизно до середини 70-х рр. млин працював цілорічно у 2 зміни. Протягом 1 зміни вироблялось приблизно 4 тони борошна та 6-7 тон товчі [30].

Нині, дивлячись на зруйнований млин, важко повірити, що колись тут щосили кипіла робота, а на помел зерна у радянський час існував попередній запис, котрий інколи доходив до 2 тижнів. Чи залишиться щось для майбутніх поколінь, окрім сентиментальних спогадів про млин та старих фотографій його минулої слави? [46, с. 10,

25; 63, с. 255]. На історичну долю Городківки у ХХ ст. випали не тільки громадянська війна, Голодомор, Друга світова війна та руйнація процвітаючих агропромислових комплексів після 1991 р. Протягом минулого століття село втратило майже всі архітектурні пам'ятки. Наприклад, від розкішного маєтку Є. Д. Івановського, який у 1918 р. розібрали на будівельний матеріал та обміняли на горілку в с. Червоне, до наших днів вціліла білоцегляна сторожка, збудована із елементами неоготики та дерев'яний будинок колишнього управителя [46, с. 30-31; 49, с. 75]. Запам'ятався місцевим жителям і 1935 р., коли комуністи демонтували куполи з Свято-Миколаївської церкви та перетворили храм на комору. Пізніше приміщення колишньої церкви переобладнали під Будинок культури [46, с. 34]. Ледь уникнув спільної з церквою злощасної долі костел св. Клари. І хоча войовничі атеїсти не підривали цю видатну культову будову, як, скажімо, обійшлися в 1957 р. з костелом св. Антонія у сусідньому с. Білопіллі, але за часи СРСР городківському костелу довелося побувати і сільським клубом, і колгоспною коморою, і навіть зазнати стрілянини з танка [49, с. 88; 46, с. 141-142; 20, с. 492-493]. Тільки перед розпадом Радянського Союзу костел св. Клари передали римо-католицькій общині та почали відроджувати [46, с. 145].

Зважаючи на негативний історичний досвід охорони пам'яток у Городківці, сучасний стан цегляно-кам'яного млина викликає занепокоєння щодо подальшої перспективи його існування та змушує ставити питання про можливі шляхи збереження.

На відміну від ряду сіл Житомирської області, Городківку на разі важко назвати депресивним місцем на мапі України. Переживши кілька десятиріч загальнодержавної економічної скрути та зазнавши депопуляції, Городківка поступово відроджується. У селі відремонтовано будинок культури, дитячий садок, амбулаторію сімейної медицини. В останні роки в Городківці прокладаються дороги, проводиться освітлення вулиць. Городківські землі продуктивно експлуатуються аграрними компаніями, що також певною мірою позитивно позначається на житті села. Багато хто з городківчан, котрі колись покинули село, повертаються на малу батьківщину, відбудовують батьківські будинки або облаштовують під дачі дідовські хати. Окрім того, присутність у селі такої перлини храмової архітектури Житомирщини як костел св. Клари, до якого з'їжджаються відвідувачі та паломники з багатьох куточків України, а також

наявність неймовірно мальовничих краєвидів, робить с. Городківку вельми перспективним населеним пунктом у плані розвитку внутрішнього туризму.

Таким чином, існують необхідні передумови для відновлення будівлі старовинного млина. І не важливо за рахунок інвестицій місцевих чи іногородніх підприємців або сільської громади це могло б відбутися. Звісно, навряд чи городківський млин коли-небудь зміг би знову функціонувати за призначенням, але на сьогодні в Україні відомі непоодинокі випадки відродження закинутих млинів. В останнє десятиліття окремі млини отримали друге життя навіть на Житомирщині. Так у с. Сінгури Житомирського району відреставрували закинутий млин і нині це ресторан-музей «Старий млин». У м. Радомишль реконструйована будівля старовинного млина стала основним приміщенням приватного історико-культурного комплексу «Замок Радомисль». Відновлено та музеєфіковано також дерев'яний млин з колесом нижнього бою на території Поліського природного заповідника в с. Селезівка Овруцького району.

Але новий погляд на старий млин у с. Городківці можливий не тільки з туристично-розважального ракурсу. В епоху поступового вичерпання невідновних природних ресурсів у світі, в Україні, попри певні екологічні ризики, виникла зацікавленість у побудові або відновленні малих ГЕС. У контексті цього тренду не став виключенням гідроенергетичний потенціал р. Гуйви. Наприклад, у 2010 р. у с. Млинищі Житомирського району було відремонтовано та введено в експлуатацію малу ГЕС, збудовану ще в 1957 р., а в 2014 р. у с. Ліщин Житомирського району запустили малу ГЕС, котра була збудована в 1954 р [9, с. 138, 153]. Доречно буде додати, що в цьому плані показовим є досвід 1939-1940 рр. та післявоєнного часу, коли в УРСР будівництво малих ГЕС здійснювалося переважно шляхом використання готових гребель та переоснащення водяних млинів [9, с. 59].

З огляду на вищенаведене, не стільки суттєво, у який заклад чи підприємство міг би бути перетворений городківський млин, скільки має значення те, щоб зберегти цю історично важливу пам'ятку.

Висновки.

Історія млинарства на землях с. Городківки пройшла тривалий шлях від використання зернотерок і ручних ротаційних жорен до водяних млинів та вітряків.

Водяні млини, особливо цегляно-кам'яний млин 1908 р. побудови, відігравали значну роль в економічному житті села, а застосування ручних жорен було важливою складовою господарства та побуту в повсякденності халаїмгородківчан XIX — на початку XX ст.

Сьогодні на стадії повільної саморуйнації знаходиться цегляно-кам'яний млин — яскравий свідок індустріального минулого с. Городківки, котрий повинен був би мати статус пам'ятки техніки або промислової архітектури місцевого значення. Зникнення такого значного архітектурного об'єкта не просто збіднить панораму села, воно обікраде кожного городківчанина.

Старовинний млин став жертвою невеликого збігу обставин, неухильного розвитку борошномельних технологій та невідворотних наслідків глобалізації економіки. Проте напівзруйнована велична будівля, оточена старими смереками, все ще нерозривно сприймається разом із греблею, водовипуском та виром. Городківський млин поки що залишається значною пам'яткою індустріальної спадщини Андрушівщини початку XX ст.

Література та джерела

1. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795-2006. Довідник: офіційне видання / Упоряд. Р.Ю. Кондратюк, Д.Я. Самолюк, Б.Ш. Табачник. — Житомир : Волинь, 2007. — 620 с.
2. Аристов Н. Промышленность Древней Руси. — СПб., 1866. — 321 с.
3. Архив Юго-Западной России. Часть шестая. — Киев : в университетской типографии (И. Завадского), 1876. — Т. I. — 614 с.
4. Архив Юго-Западной России. Часть шестая. — Киев : в типографии И.А. Давиденко аренд. С. Кульженко, и В. Давиденко, 1870. — Т. II. — 556 с. .
5. Архив Юго-Западной России. Часть седьмая. — Киев : типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. — Т. I. — 647 с.
6. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. — Киев, 1913. — 1078 с.
7. Винокур И.С. Опыт реконструкции мельничного сооружения III–IV вв. н. э // СА. — Москва : Наука, 1970. — № 2. — С. 238-244.
8. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. — Київ : Наукова думка, 1972. — 185 с.
9. Вовчак В. Мала гідроенергетика України. Аналітичний огляд / В. Вовчак, О. Тесленко, О. Самченко // Київ, 2018. — Т. I. — 181 с.
10. Военно-топографическая карта Российской империи. Масштаб 3 версты в 1 дюйме. 1867-1875 гг. Ряд XXIII, лист 7.

11. Волости и важнейшие селения Европейской России. — СПб., 1885. — Вып. III. — 336 с.
12. Гамалій І.П. «Водяні» млини як об'єкти збереження природної, культурної та історичної спадщини (на прикладі басейну ріки Рось) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. — Вінниця, 2010. — Вип. 21. — С. 56-63.
13. Гамченко С.С. Древний поселок и могильник в урочище Стуга (близ с. Студеница, Житомирского уезда Волынской губ.) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Книга тринадцатая. — Киев : типография Императорского Университета Св. Владимира, Н.Т. Корчак-Новицкого, Меринговская улица, 1899. — С. 3-93.
14. Ганницький С. Типологія млинів на українських землях ХІХ — поч. ХХ ст // Український Млинологічний журнал. Історія, етнографія, культура. — Київ : приватний історико-етнографічний музей «Козацькі землі України», 2011. — Вип. 1. — С. 131-132.
15. Гончаров В.К. Райковецкое городище. — Киев : изд-во АН УССР, 1950. — 149 с.
16. Денисюк Г. Млини в історії господарського освоєння річок Поділля / Г. Денисюк, О. Лаврик // Український Млинологічний журнал. Історія, етнографія, культура. — Київ : приватний історико-етнографічний музей «Козацькі землі України», 2011. — Вип. 1. — С. 112-113.
17. Дубівка Є. В. Храмове кладовище колишньої Миколаївської церкви в с. Городківка Житомирської області // Бердичів крізь призму століть. Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2017. — Вип. 55. — С. 456-463.
18. Дубівка Є.В. Давньоруське селище ХІ-ХІІІ ст. на околиці Городківки Житомирської області // Житомирщина: події і люди. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2017. — Вип. 56. — С. 187-192.
19. Дубівка Є.В. Черняхівське селище (ІІІ-ІV ст. н. е.) за околицею с. Городківки Житомирської обл / Є.В. Дубівка, Ю.В. Святюк // Житомирщина: події і люди. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2017. — Вип. 56. — С. 206-213.
20. Дубівка Є.В. Мотив води в легендах та переказах Городківки // Національно-визвольна боротьба українського народу. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2018. — Вип. 57. — С. 479-496.

21. Жам О.М. Пожежі на борошномельних млинах Правобережної України у XIX ст.: причини та наслідки // Питання історії і техніки. — Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2012. — № 4. — С. 70-79.
22. Жам О.М. До питання розвитку млинарства у Бердичівському повіті Київської губернії в 19 — на поч. 20 ст.: джерелознавчий аспект // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — Вип. 58. — С. 371-390.
23. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. — Киев : типография Штаба Киевского военного Округа. — Ч. I. — 1887. — 365 с.
24. Записано 24.08.2006 р. від Шелеги Станіслави Станіславівни, 1932 р. н., жительки с. Городківки.
25. Записано 19.06.2015 р. від Калайчевої Галини Станіславівни, 1959 р. н., уродженки с. Городківки.
26. Записано 10.02.2017 р. від Петелюка Олександра Анатолійовича, 1951 р. н., жителя с. Мала П'ятигірка Андрушівського району, колишнього голови колгоспу «Дружба» у с. Городківка.
27. Записано 24.03.2017 р. від Святюка Віталія Володимировича, 1963 р. н., жителя с. Городківки.
28. Записано 17.03.2019 р. від Коцюка Василя Борисовича, 1960 р. н., жителя с. Городківки
29. Записано 17.03.2019 р. від П'ятківської Ганни Петрівни, 1941 р. н., жительки с. Городківки.
30. Записано 29.06.2019 р. від Білявського Івана Францевича, 1948 р. н., жителя с. Нехворощ Андрушівського району, колишнього мельника городківського млина.
31. Иванчишен В. Торговые взаимосвязи жителей Подольской и Херсонской губерний в конце XIX — в начале XX вв. (на примере каменотесной продукции) // Русская старина. — 2015. — № 4 (16). — С. 296-302.
32. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. — Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. — 728 с.
33. Кордт В. Материалы по истории русской картографии. Карты всей России и Западных ее областей до конца XVII в. — Киев : типография «С. В. Кульженко», 1910. — Вып. II. — 31 с., XLV табл.
34. Кравченко В. М. Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. — Київ, 2005. — 597 с.
35. Красіков М. Млинарство в українському фольклорі // Український Млинологічний журнал. Історія, етнографія, культура. — Київ : приватний історико-етнографічний музей «Козацькі землі України», 2011. — Вип. 1. — С. 140-146.

36. Крушинська О. Водяний млин в Купині на Хмельниччині Український Млинологічний журнал. Історія, етнографія, культура. — Київ : приватний історико-етнографічний музей «Козацькі землі України», 2011. — Вип. 1. — С. 66-69.
37. Куприц А. Мукомольная промышленность // Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. — Киев, 1913. — С. 37-43.
38. Лемешева Н.А. Водяні млини Слобідської України в другій половині XVII — на початку XX сторіччя // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія». — Харків, 2014. — Вип. 50. — С. 94-99.
39. Лень А. Розвиток технічного прогресу у борошномельній промисловості в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. — 2012. — Вип. 9. — С. 340-344.
40. Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Люблин, 2001. — 246 с.
41. Малинова Р. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох / Р. Малинова, Я. Малина // Москва : «Мысль», 1988. — 271 с.
42. Матеріали до опису округ УСРР: Бердичівська округа / Центральне статистичне управління УСРР. — Харків, 1926. — 52 с.
43. Мицик В. Зернотерки трипільців-хліборобів // Український Млинологічний журнал. Історія, етнографія, культура. — Київ : приватний історико-етнографічний музей «Козацькі землі України», 2011. — Вип. 1. — С. 151-152.
44. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Житомирська область. — Житомир : «Полісся», 2008. — 1116 с.
45. Небольсин И.В. Первая из Гвардейских. 1-я танковая армия в бою. — Москва : Эксмо, 2016. — 1056 с.
46. Повертайся додому : історико-краєзнавчий нарис. — Житомир : Рута, 2010. — 188 с.
47. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. — Киев : Тип. Киево-Печерской лавры, 1864. — 763 с.
48. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — Москва : издательство Академии наук СССР, 1948. — 792 с.
49. Савицький І. Останнє серце з роду Лодзя. Євстахій Івановський. 1813-1903 // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем (Житомир). — 2002. — № 8. — С. 73-93.
50. Савчак Н.Г. Вітряки і млини України: минуле і сьогодення // Молодий вчений. — 2015. — № 6 (21). — С. 56-60.

51. Семенов Д.П. Производство муки и некоторых съестных припасов // Историко-статистический обзор промышленности Европейской России. — СПб., 1883. — Т. I. — С. 158-175.
52. Сергеев М.Е. Ремесленники Древнего Рима. — Ленинград : Наука, 1968. — 151 с.
53. Симонович Е.О. Млинове спорудження перших століть н. е. на Південному Бузі // Археологія. — Київ : вид-во Академії наук Української РСР, 1952. — Том VI. — С. 97-108.
54. Список населенных мест Киевской губернии. Издание Киевского Губернского Статистического Комитета. — Киев: Типография Ивановой, аренд. А.Л. Поповым, 1900. — 1976 с.
55. Статистическое описание Киевской губернии, изданное Тайным Советником, Сенатором Иваном Фундуклеем. — СПб. : в типографии министерства внутренних дел, 1852. — Ч. III. — 572 с.
56. Стоколос Т. Технічні вдосконалення у борошномельній промисловості Правобережної України в другій половині XIX — на початку XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. — Тернопіль : вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. — Вип. 2. — Ч. 1. — С. 34-38.
57. Стрішенець М. Технічне обладнання водяних борошномельних млинів України XVI-XVII ст // Вісник ТДТУ. — 1996. — № 1. — С. 25-29.
58. Тарабукін О.О. Розвідки на території і околицях с. Городківка Андрушівського району // Національно-визвольна боротьба українського народу. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2018. — Вип. 57. — С. 340-346.
59. Темченко А. Млин в міфологічних уявленнях слов'ян // Український Млинологічний журнал. Історія, етнографія, культура. — Київ : приватний історико-етнографічний музей «Козацькі землі України», 2011. — Вип. 1. — С. 147-148.
60. Топографическая карта Управления военных топографов. Масштаб 2 версты в дюйме. Лист XXXII—27 (Вчерайше). 1908—09 гг.
61. Торговля и промышленность Европейской России по районам. Юго-Западная земледельческая и промышленная полоса. — СПб. : типография В.Ф. Киршбаума, 1910. — Вып X. — 224 с.
62. Троицкий И. Памятная книжка Киевской епархии на 1913 г. — Киев, 1913. — 656 с.
63. Тютюнник Ю.Г. Індустріальна спадщина Андрушівського району Житомирської області (за матеріалами польових досліджень) // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. — Київ, 2009. — Вип. 15. — С. 247-272.

64. Тютюнник Ю.Г. Водяні млини середньої частини басейну Дніпра та Південного Бугу / Ю.Г. Тютюнник, О.Д. Лаврик // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. — Київ., 2010. — Вип. 18. — С. 245-258.
65. Тютюнник Ю. Водяні млини південного заходу Житомирщини // Український Млинологічний журнал. Історія, етнографія, культура. — Київ : приватний історико-етнографічний музей «Козацькі землі України», 2011. — Вип. 1. — С. 96-97.
66. Тютюнник Ю.Г. Водяные мельницы в междуречье и на водосборах Днепра и Южного Буга: опыт полевого исследования / Ю.Г. Тютюнник, А.Д. Лаврик // Вопросы истории естествознания и техники. — 2011. — № 4. — С. 172-189.
67. Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts construite par J. A. B. Rizzi Zannoni 1772. Vue № 19. Karta Podola, znaczney Części Wołynia, płynienie Dniestru od Uścia, aż do Chocima y Ładowa, Bogu od swego zrzodła, aż do Ładyczyna, Pogranicze Mołdawy, Woiewodztw Betzkiego, Ruskiego, Kiiowskiego y Braclawskiego.

Рис. 1. Цегляно- кам'яний млин.

— o —

ГУРИНЧУК Н.С.

(с. Дениші, Житомирський р-он, Житомирська обл.)

МІЩУК Г.А.

(м. Житомир)

ДЕНИШІВСЬКИЙ ЧАВУНОЛИВАРНИЙ ЗАВОД

Анотація. В статті розглянуто розвиток одного з перших чавуноливарних заводів Волинської губернії, показано його вклад в становлення металургійної бази колишньої Російської імперії.

Ключові слова: Дениші, чавуноливарне виробництво, бурий залізняк, флюс, пудлінгова піч, деревне вугілля, чавун, залізо, доменна піч.

Виклад основного матеріалу. У 2014 р. учні Денишівської школи в рамках шкільного проекту «Знай історію рідного села» отримали завдання від керівника проекту вчителя історії Гуринчук Н.С. опитати рідних, знайомих, що вони знають про діяльність Денишівського чавуноливарного заводу. Зібрані документи доповнили шкільний архів, який є багатим джерелом для вивчення не тільки місцевої історії. Архівні джерела Державного архіву Житомирської області, архів Денишівської школи, документи сімейних архівів, спогади мешканців села розкривають місце та значення Денишівського чавуноливарного заводу для розвитку краю, доповнюють цілісність картини промислового розвитку Волинської губернії другої половини XIX ст. Волинь багата на корисні копалини. Значними були поклади крейди, глини, піску, кварцу, по р. Случ і в басейні р. Тетерів залягали болотна руда, бурий залізняк. Поклади залізної руди тільки на Волині, за неповними даними початку XIX ст., займали площу близько 32 тис. квадратних верст [8, с. 124]. Регіон мав всі складові для розвитку чавуноливарного виробництва: залізні руди, паливо і флюси. У 1816 р. мануфактур по виробництву заліза з кількість робітників 15 і більше працювало лише шість, то у 1846 р. лише в Житомирському повіті таких було 18 [10, арк. 120].

В селі Дениші є місцевість, яку жителі називають «Піч». Вона знаходиться в центрі села, на правому березі р. Тетерів, у районі мосту через річку. Саме на цьому місці, починаючи у 1848-1901 рр., діяв відомий далеко за межами Волинської губернії чавуноливарний завод.

Августу Білінському, приписують заснування у 1848 р. в Денишах першої кузні, яка надалі переросла у чавуноливарний завод. Наступний власник — граф Броніслав Дзялинський (1823-1860 рр.) — на розбудову заводу витратив близько 200000 рублів, в Англії закупив сучасне устаткування, до виробництва залучив найкращих спеціалістів у цій галузі. Зручним було географічне положення заводу, біля залізниці та великих міст (Київ, Житомир, Бердичів). Виробництво розміщувалося у двох приміщеннях. Чавун виплавляли в цегляному приміщенні, а залізобобне виробництво розміщувалося в дерев'яному.

Загальна вартість заводу становила 440 тисяч карбованців. Виробничий процес йшов за допомогою пари і мав 7 бульєрних паровиків по 25 кінських сил кожний і 9 парових машин потужністю 165 кінських сил. На виробництві працювала одна велика доменна піч, дві пудлінгові печі, дві ливарні, три вагранки та інші допоміжні виробництва. Крім того, при заводі працювала невелика механічна майстерня [1].

Залізні руди, які перероблялися на заводі, видобувалися в копальнях, що їх орендувало товариство. Оскільки руди залягали досить глибоко, доводилося будувати шахти і підземні ходи, чого тут раніше не знали. Руда, яка використовувалася як сировина, складалася з бурого залізняка, що мав орієнтовно до 19% заліза і болотної руди з вмістом заліза до 4% [1].

На виробництві використовувалися також інша сировина, а саме: флюси, глина, пісок, кварц тощо. Особливо високо цінувалася так звана біла глина, яка містить у собі зерна кварцу. Добували її за п'ять верст від Денишівського заводу прямо з ям. Пуд цієї глини коштував 2 копійки. З білої глини, в суміші з кварцем або й без нього, виробляли цеглу для пудлінгових, зварювальних доменних печей, вагранок. Біла глина була високоякісним вогнетривким матеріалом. Кварц, який використовувався при виготовленні вогнетривкої цегли, видобувався біля самого заводу в долині річки Тетерів. Його вартість також становила 2 копійки за куб. Як флюс для плавлення руд використовували мергель. Вапнякового каміння для цього біля заводу не було. Мергель зустрічався пластами на луках. Паливом для заводу були дрова, які заготовляли в лісах Денишівського маєтку.

Печі для виплавки заліза (димарні, домни) були відкритими, не високими, чотирикутної форми, з димоходами. Вони мали круглі заглиблення, в які, пошарово засипали руду та деревне вугілля. Для

прискорення процесу виплавки заліза в руду добавляли негашене вапно або мергель. Повітря в піч подавалося за допомогою міхів, вмонтованих в її задню стіну. Одержану після закінчення плавки залізну масу — крицю вибирали з печі через отвір у передній стінці спеціальним гаком, потім приковували спеціальним молотком. Після цього її розрубували на кілька частин і вдруге проковували. З одержаної таким чином криці після гарячого перековування, очищення від домішок виходив чистий метал [6, с. 3]. Залишки шлаку ще й сьогодні можна знайти в околицях села.

Паливом при виплавлюванні заліза з руди були дрова — деревне вугілля. Це деревне вугілля виготовляли приблизно за 5-7 км від Денишів, в селі Чорнодуб. В околицях цього великого села (в XIX ст. тут було біля 100 будинків) місцеві жителі заготовляли дубову деревину і виробляли з неї деревне вугілля. Для цього дубові колоди складали у великі купи (висотою 3-4 метри), засипали землею і підпальовали. Дубові колоди, згораючи без доступу повітря, перетворювалися на деревне вугілля, яке мало значно більшу теплоту згорання, ніж звичайні дрова. Його відправляли в Дениші, де і використовували за призначенням. Тут же в Чорнодубі добували болотну залізну руду, значні поклади якої знаходились поблизу. Болотна залізна руда утворилася в результаті діяльності залізотворних бактерій докембрійських морів. Руда залягала майже на поверхні, і тому добували її відкритим способом, риючи великі копальні (ще й сьогодні в кількох місцях цього урочища можна натрапити на такі копальні). Руду з Чорнодуба на возах доставляли в Дениші на завод [1]. На жаль, зараз це село зникло з карти Житомирської області.

Робітниками на Денишівському заводі було місцеве населення, а майстрів високої кваліфікації запрошували з Уральських металургійних заводів.

3 весни 1877 р. на завод прибуло чимало кваліфікованих робітників з Мінської та Віленської губерній, де перестали працювати два металургійних заводи. Під впливом майстрів, що прийшли з інших металургійних заводів, сформувались кваліфіковані робочі кадри з місцевого населення. Наприкінці 70-х років на завод прибуло багато чехів, німців, австрійців. Для них на березі р. Тетерів були збудовані казарми. В одній такій казармі проживало 70 сімей. В 1879 р. на заводі працювало 115 робітників і 60 майстрів. Робітники на виробництві були розставлені так: біля доменних печей працювало 30 чоловік, на

виготовленні металу — 80 чоловік, в майстернях і на інших виробництвах — 25 робітників [1]. В 1878 р. завод виплавляв 9596 пудів чавуну, 28978 пудів сортового заліза. В 1879 р. 7200 пудів чавуну та 66200 пудів заліза. Обсяги виробництва починають зменшуватись [9, с. 13].

Дорослі робітники одержували по 50 коп., хлопчики — по 20 коп., жінки — по 30 коп. за добу. Майстрам платили в середньому по 25 крб. за місяць. Робітників часто штрафували за найменше порушення заводських правил чи примхи директора заводу Фелькнера [6]. На заводі траплялося багато випадків каліцтва через відсутність техніки безпеки.

В 1883 р. завод виплавляв 60 пудів чавуну, 75 пудів заліза. В 1885 р. 100 пудів чавуну та 110 пудів заліза, до 1887 темпи виробництва спадають [2; 3; 4; 5]. Збільшення об'єму виплавки чавуну та заліза пояснюється тим, що в кінці 1884 р. завод було відремонтовано, запущена та задута Денишівська домна. Причиною зменшення кількості виплавки чавуну у 1886-1887 рр. стали термінові витрати на відновлення заводу в Високій Печі, який був у оренді Денишівського заводу.

В 1883 р. вартість пуду чавуну становила 62 копійки, пуду заліза 1,3 рублі. В 1885 р. 50 копійок та 1,2 рублі [2; 3; 4; 5]. До 1887 р. спостерігається постійне зниження вартості продажу на чавун та залізо. Причиною цього була низька закупівельна урядова ціна на чавун та залізо. Завод більше працював у збиток. Так, на початку 1883 р., на початку запуску Денишівської домни несподівано зламався вал повітродувної машини. Його ремонт тривав 14 днів. Під час ремонту піч була повністю заповнена, за два тижні її вміст захолов і з тих пір піч почала неправильно функціонувати. Навесні 1884 р. річка Тетерів вийшла зі своїх берегів, зруйнувала греблю та розмила канал під корпусом доменних печей. Після цього їх експлуатація стала неможливою. Працівники заводу змушені були розібрати ці печі та збудувати нові (три печі). Після відбудови печей потрібно було замінити два паровики, а також розширити робочі приміщення шляхом добудови додаткових приміщень. До того ж завод протягом 1883-1884 рр. не міг давати прибутки тому, що не мав власного чавуну, а переробляв залізний лом [2, арк. 2-3]. Навіть у ті роки, коли вдавалося отримувати невеликі прибутки, вони використовувалися на погашення збитків попередніх років, погашення коштів, використаних на

облаштування Високопільського заводу [3, арк. 2; 4, арк. 2-3], виплату дивідендів акціонерам, збір на користь казни та погашення коштів за неблагонадійних боржників [4, арк. 2-2 зв.]. В 1884 р. валовий дохід заводу становив 15 рублів, через рік 22 рублі та починає стрімко падати. Згідно з «Докладом Правління», основна причина різкого зниження валового доходу — низька продажна ціна на залізо та постійні невідкладні витрати на відновлення Високопільського заводу [5, арк. 1].

Як свідчить прејскурант: «Товарищества Денишовского чугунолитейного железодельного завода», у 1886 р. підприємство виготовляло: «фабричные принадлежности» — вали колінчасті, шестерні, муфти чавунні, підшипники чавунні, зубчасті колеса, металеві шатуни; «чугунные предметы» — труби, кухонні плити, частини машин, рейси, металевий брус. На прејскуранті поміщено дві медалі: «Москва — 1882 год» — срібна, і «Одесса — 1884 год» — золота. Тут же зазначено, що «железо Денишовского завода качеством своим не уступает сибирскому» [8, с. 128]. У звітній документації заводу за 1883-1887 рр. повідомляється про продаж таких виробів: чавунні вироби, вироби мідні, залізні: ліжка, вісі, лавки садові, вози дерев'яні на залізних вісях, вагончики, ходову до вагонів, стільці складні, ворота залізні [2; 3; 4; 5].

Значна частка витрат доходів заводу припадала на адміністративні витрати: оренду; страхування заводу; збір до Житомирської міської управи, що складав 25% (1,315 руб. 46 коп.) [5, арк. 3зв.].

Інші витрати заводу теж складали левову частку доходів: опалення квартир службовців та робітників, контори і казарм; сушіння коренів дерев та слюсарної майстерні [5, арк. 2]; доставку чавуна в Дениші (залізний лом із губернії та англійський [5, арк. 4зв.]); утримання конюшні [5, арк. 12].

Розвиток залізорудної промисловості у селі Дениші мав важливе значення для промислового розвитку краю. Один зі старожилів села Тригир'я, І.І. Савіновський, свідчить про те, що коли завод належав родині Терещенків то став знаменитим лише тоді, коли віднайшов власну сировинну базу, а саме великі поклади залізної руди, вугілля та глини в районі поблизу с. Чорнодуб. Терещенко навіть видав документ, в якому йшлося про побудову доріг до урочища, з метою полегшення видобутку сировини [1]. Продукція Денишівського заводу

користувалася попитом далеко за межами Волинської губернії. У 60-х роках ХІХ ст., коли виробництво перебувало у кризі, у зв'язку із відсутністю державного фінансування, Київське акціонерне товариство на паях у 1874 р. взяло Денишівський завод в оренду на 24 роки. Завод був відновлений, значною мірою реконструйований і пізніше став центром металургії Волинської губернії. Були збільшені розміри домни, побудована прокатна фабрика, оснащена паровою машиною, паровим молотом, зварювальними печами. Для освоєння процесу доменної виплавки заліза на Денишівський завод були виписані на два роки 2 майстри і 7 робітників з Уралу. Крім того, сюди приїжджали працювати робітники з Мінської та Віленської губерній — в зв'язку з закриттям там металургійних заводів [8, с. 24].

Продуктивність підприємства було збільшено майже у 10 разів. 1876 р. у журналі «Записки Русского технического общества» була опублікована стаття, в якій розглядався стан й перспективи розвитку металургії на Волині й виробництва на Денишівському заводі. В статті висловлювалася думка, що за сприятливих умов Денишівським товариством може бути організована виплавка сталі у кількості 1 млн. пудів на рік. Пропонувалася думка про використання у роботі заводу не лише місцевого деревного вугілля, але й довізного кам'яного вугілля. І вже в 1880 р. Денишівський металообробний завод виробляв 15% заліза України [7, с. 101].

Волинськими рудами зацікавились іноземні спеціалісти. Бельгійська компанія після своїх розвідок планувала збудувати в Денишах нові заводи. Але зацікавленість криворізькою рудою відвернула увагу від Житомирського повіту.

У 1898 р. в газеті «Кіевлянин» була опублікована стаття «Железо в Волынской губернии», в якій повідомлялося: «В течение лета 1897 года горным инженером Поржезинским были произведены в имени Шумск (близ Житомира) разведки на железную руду. Этими разведками обнаружено было, что залежи железной руды занимают пространство более 600 десятин, из которых, по приблизительному вычислению, может быть добыто руды не менее 360,000,000 пудов. Столь большие запасы железной руды, имеющейся в имени Шумск, заслуживают серьезного внимания со стороны предприимчивых капиталистов. В пределах Волынской губернии в настоящее время действуют пять чугуно-плавильных завода — денешевский, ягоденский, крапивенский, емельчинский и турчинский с общео

производительностью около 220000 пудов чугуна в год; железных руд, главнейше местных, эти заводы потребляют около 1,000,000 пудов...» [6, с. 3].

Всього на металургійних заводах губернії з 1876 р. по 1901 р. було переплавлено близько 256 тис. тонн болотних залізних руд на місцевому деревинному вугіллі і виплавлено близько 65,6 тис. тонн чавуну [9, с. 13]. Проте відбувається поступове скорочення виробництва металургійних заводів та їх закриття.

В 1888 р. на Денишівському заводі сталася пожежа. Після відбудови чавуноливарний завод розширив асортимент виробів. В 1891 р. був закритий найстаріший доменний завод України — Високопільський, який працював ще з 1773 р.. В 1901 р. завершив свою роботу Денишівський завод, як збитковий і багато робітників подалися на Донбас, де на базі кам'яновугільного басейну почала зростати металургійна промисловість Півдня України.

У селі Дениші на згадку про діяльність Денишівського чавуноливарного заводу був встановлений спеціальний знак.

Вироби з маркою Денишівського заводу й сьогодні зустрічаються не тільки в музейних експозиціях, а в оселях міста та навколишніх сіл, це побутові речі: ступка, вінчик тощо. До 2000 р. Тригірська церква красувалася дзвіницями, що були вироблені саме на Денишівському чавуноливарному заводі.

І ще довго історія діяльності заводу житиме в пам'яті усіх денишівців, як окрема сторінка історії села.

Література та джерела

1. Архів Денишівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів імені В.Г. Бондарчука. Спогади старожилів сіл Дениші та Тригір'я.
2. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). — Ф. 181. Отчеты товарищества Денешевского чугуно-литейного и железодельного завода. — Оп. 1. — Спр. 190. Отчеты товарищества Денешевского чугуно-литейного и железодельного завода с 1-го января 1883 по 1-е января 1884 года. — 13 арк.
3. ДАЖО. — Ф. 181. — Оп. 1. — Спр. 191. Отчеты товарищества Денешевского чугуно-литейного и железодельного завода с 1-го января по 31-е октября 1884 года. — 12 арк.
4. ДАЖО. — Ф. 181. — Оп. 1. — Спр. 193. — Отчеты товарищества Денешевского чугуно-литейного и железодельного завода за 1884/5 год. — 11 арк.

5. ДАЖО. — Ф. 181. — Оп. 1. — Спр. 196. Отчеты товарищества Денешевского чугунно-литейного и железоделательного завода за 1886/7 период. С 31 октября 1886 по 31 октября 1887 года. — 17 арк.
6. Железо в Волынской губернии // Кієвлянин. — 1898. — № 26. — С. 3.
7. Котенко Л.В. Історія рідного краю. Навч. пос. для 9 класу загальносвітньої школи. — Житомир, 2008. — 189 с.
8. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. — Київ : Вид-во АН УРСР, 1959-1962. — Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. 1962. — 580 с.
9. Нонік Л.Ю. Історичний аналіз залізорудної промисловості Житомирщини // Питання історії і техніки. — 2007. — № 3-4. — С. 10-13.
10. ЦДІАК України. — Ф. 442. Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора. — Оп. 1. — Спр. 6476. Доклад волинського гражданського губернатора про стан губернії Миколі І. — 1846 р. — 142 арк.

— о —

УДК 908 + 94 (477)

КОГАН Л.Г.

(м. Любек, Німеччина)

ДИТИНСТВО, ОБПАЛЕНЕ ВІЙНОЮ

***Анотація.** Спогади В.М. Дубини, уродженця і жителя селища Пулини Житомирської області, є джерелом інформації про деякі події в цьому райцентрі під час німецької окупації 1941-1943 років.*

***Ключові слова:** смт Пулини, 1941-1943, німецька окупація, Червоний будинок.*

Виклад основного матеріалу. У червні 2018 р. на Пулинщині перебувала група пожежників із Німеччини. Під час їхньої зустрічі з українськими колегами стало відомо, що в Пулинах проживає Дубина Володимир Михайлович, батько якого багато років працював у місцевій пожежній частині. Ця звістка надзвичайно зацікавила гостей, і вони в цей самий день відвідали Володимира Михайловича в його оселі на вулиці Покровській. Господар показав гостям фото Пулинської пожежної команди 1939 року, на якому в нижньому ряду другий праворуч сидить його батько Дубина Михайло Маркович (1910 – 1992).

Володимир Михайлович також поділився своїми спогадами про Пулини під час німецької окупації 1941-1943 років. Хоча на початок

війни він був ще маленьким хлопчиком (народився в 1937 р.), цей період добре відкарбувався в його пам'яті. Записи спогадів В.М. Дубини згодом були доповнені під час телефонних розмов з ним і других відвідин Пулин гостями з Німеччини 10 липня 2019 р. Ось що розповів Володимир Дубина.

На початку війни надійшов наказ про евакуацію на Схід всіх рядянсько-партійних органів. Документацію палили в полі. Державні організації виїжджали, а пожежники мусили залишатися, щоб гасити пожежі. Незадовго до вступу німецьких військ пожежникам наказали евакуюватися. На конях вони проїхали близько 25 км. У Черняхівському районі їх зустріла німецька розвідка у формі радянських прикордонників. «Хто начальник?» — звернувся російською мовою до пожежників один із розвідників. — «Я начальник». — «Чому залишили свій район?» — ... — «Хто тут політрук?» Політрука розстріляли при всіх, а решті веліли їхати назад. Коли батько повернувся, пожежна команда «розсипалася», служба припинилася. У Пулинах пожежників ніхто не організував. Всі вдома і спочатку не знали, чим зайнятися.

Наша хата стояла на тому самому місці, що і зараз. Метрів за сто від неї знаходилися окопи червоноармійців. Але сил у них було мало, і серйозний супротив ворогові вони не вчинили. Спочатку ми ховалися вдома, в льоху, але після вибухів снарядів пішли в сторону Сколобова та кілька днів провели у колгоспній клуні. Коли настала тиша, повернулися додому.

Німці після захоплення Пулин розмістилися в середній школі, повісили великий червоний прапор з білим колом і свастикою всередині. Дітям це було цікаво. Між двома великими липами поставили будку з чорно-білими смугами. Там ніс вахту німець з каскою на голові. Зробили доріжку з битої червоної цегли від вулиці до самої школи. За школою (де зараз спортмайданчик) встановили умивальники, літні душові кабінки. Німці мали великий обоз. Коні були такими високими, як слони, а хвости у них короткі. Таких ми не бачили. У садку школи поставили польову кухню. Ми тут часто крутилися. Німці сиділи під липами, їли суп, балакали. Потім кухар кликав нас: «Ком! Ком!» У нас був свій посуд. Він всім наливав великим черпаком густий овочевий суп. Це був не домашній суп, а солдатський. Хліб не давали. Були випадки, коли буханки формового хліба валялися по канавах. Він був уже зацвілий, але ми його збирали.

Я віддавав мамі, а вона його обрізала і давала курочкам. Німці нас не ображали.

У 1941 р. військові підрозділи часто мінялись. Старші хлопці розповідали, що у будинку Пашківського (жив на вулиці, що тягнеться на північ від колишнього польського кладовища) знаходився штаб німецьких зв'язківців. У подвір'ї стояли антени, грало радіо. Одного разу туди привели генерала. Крім німців, у Пулинах стояли також військові у довгих коричневих шинелях, яких називали мадярами (угорцями). Ми їх не любили. Дітей вони били ногами. Одного разу мадяри прийшли до нас додому. У нас було два вулики. Вони вилляли туди відро води, палкою нанизали рамки з медом, витягли їх і пішли. Якось прийшов до нас молодий німецький солдат. «Матка, млеко», — попросив він. Мати дала йому глечик з молоком, а він взамін зняв і простягнув їй свою натільну сорочку. Однак мати відмовилися її брати.

Взимку прийшли двоє німців, які привели до нас на квартиру офіцера. Він займав кімнату, а ми тулилися на кухні, на печі. Солдат приносив офіцеру їжу в казанку. Сусідка Марцеліна (її ми називали Ганною, щоб легше було вимовляти) балакала з ним. Він розповів про себе: до війни був учителем, має двох дітей. З подивом спостерігали ми за тим, як офіцер брав папірець, наслинював його і закривав у портсигар, а за якусь мить звідти через трубочку вискакувала сигарета. Однієї ночі була тривога: прийшли солдати, постукали до нас. Офіцер зібрав речі, і вони поїхали. Більше ми з ним не зустрічалися..

В 1942 р. військових у Пулинах залишалося мало, але була німецька комендатура, яка займала нинішній будинок школи мистецтв (після війни там знаходився райвідділ міліції). Комендант давав наказ місцевим десятникам, а останні відправляли людей на громадські роботи (розчищення снігу тощо). Проїжджаючи на возі по головній вулиці містечка і побачивши на узбіччі сміття або дохлу кицьку, комендант щось вигукував і махав рукою, наказуючи таким чином очистити узбіччя. Якщо його наказ не був виконаний, він бив винних батоном.

Окупаційна влада примушувала людей працювати в обшинному господарстві, створеному замість радянського колгоспу. Батько працював теслярем, разом із сусідом орав землю, сів зерно, вирощував тютюн. Одного дня приходять до нас німець із поліцаєм і забирають батька. Йому наказали взяти з собою сокиру, ножівку і молоток. Ми йдемо позаду: куди це його повели? Приходять до школи, а там

ремонтують сходки. Іншим разом батька повели до пункту заготівлі худоби для ремонту огорожі.

Ми тримали корову і мусили здавати молоко. Приймальний пункт знаходився у старій дерев'яній хаті (через дорогу від школи мистецтв). Відро з молоком я із своїм братом переносили на палицях. Ранковий і полуденний надій здавали, а вечірній залишали собі, відходами перегону молока годували свиней. У приймальному пункті регулярно визначали жирність молока, яка виявилася нижче норми. До нас прийшла комісія — троє німців у білих халатах. Один доїть, інші роблять аналізи. Після цього на спині корови вирізали ножицями хрестик. А це значить, що її доведеться здавати на м'ясо. Що робити? По сусідству з нами жили родина фольксдойче (місцевих німців), яких звали Людвігами. Батько звернувся до жінки Людвіга, а та пішла до коменданта і випросила у нього дозвіл залишити корову. Але все одно треба, щоб жирність молока відповідала нормі. Мати вирішила цю проблему таким чином: із вечірнього надою збирала вершки, а вранці додавала їх до ранкового молока.

Так званий Червоний будинок (двоповерховий житловий будинок по вул. Шевченка) був обгороджений колючим дротом, ворота зроблені з березових паличок. Тут розмішувалася українська поліція. Поліцейські носили форму без погонів, з пов'язками на рукаві, були озброєні гвинтівками. Біля 19-ої години виходив патруль із двох чоловік. Вони ходили по вулицях і в поле нікого не випускали. А нас, коли ми пасли в полі корів, — пропускали. Затримали десь підозрілого і вели в Червоний будинок. З чотирьох кутів будинок захищали дерево-земляні оборонні споруди з амбразурами, зв'язані між собою підземними ходами. Ще один підземний хід йшов від Червоного будинку до комендатури. Всі ходи всередині були обплетені лозою, щоб земля не сипалась. Ці оборонні споруди мали захищати будинок від нападу партизанів.

Для захисту від партизанів багатьох фольксдойче переселили в райцентр, а українців звідти виселили в села. У садибі середньої школи була створена військова школа фольксдойче. Вони носили чорну уніформу, а німець, який командував курсантами, — загальновійськову зелену форму. Курсанти шикувались, марширували по вулицях, кричали «ура», співали пісні, повзали. Ми, діти, спостерігаючи за ними, змайстрували собі рушниці зі стебла соняшників, до кінчика якого прибивали паличку замість мушки. І ось марширує стрій курсантів, а

ми йдемо позаду з рушницями-соняшниками. Раптом лунає команда «кругом», і курсанти йдуть прямо на нас. З переляку ми тікаємо, а вони регочуть. В неділю до курсантів приходили родичі, дівчата. Грала музика, влаштовувалися танці.

Під час окупації у приміщенні Будинку культури була відкрита церква. Мати ходила туди святити паску. Батьюшка стояв на підвищенні, де сцена. Пізніше церкву влаштували в хаті, що стоїть ліворуч від школи. До неї добудували шпиль. Після війни це був Будинок піонерів, а зараз – Центр дитячої та юнацької творчості. У 1950-х роках церкву в Пулинах закрили і відкрили в Ясній Полянці.

Наприкінці грудня 1943 р. з боку Буряківки зайшли радянські танки. У Пулинах тоді стояв німецький обоз. Гармат німці не мали і здалися без опору. Ми ховалися в льосі, але на цей раз нікуди не тікали. 1944 року батька забрали до Києва в міліцію, бо пожежники і міліція належали на той час до одного міністерства. Після повернення додому в 1947 р. він знову працював у пожежній частині. Тоді у пожежників звели каланчу. Мені було цікаво вилізти нагору: звідти було добре видно навколишні села (не було лісів, які вирубали на дрова). Пожежники після війни пересувалися кіньми, використовували бочку з водою і ручний насос. Лише в 1960-х роках з'явилися пожежні автомобілі-полупідвіздки.

* * *

Після закінчення школи в 1955 році Володимир Михайлович учився на шофера в автошколі, потім проходив військову службу, а 1959 року повернувся на батьківщину. До виходу на заслужений відпочинок у 1988 р. працював короткий час шофером у торговельних закладах, потім — у Пулинському райвідділі МВС (дільничий інспектор, інспектор карного розшуку, заступник начальника міліції), останнім часом — начальником позавідомчої охорони.

Література та джерела

1. Бортнікова О. У пошуках правди — до Пулин. — Вісті (Пулини). — 2018. — № 24. — 15 червня. — С. 2.

— о —

ТРЕНІНГ ЯК ФОРМА ЕКОЛОГО-КРАЄЗНАВЧОГО ВИХОВАННЯ

Анотація. У статті визначені основні інтерактивні методи навчання та їх переваги. Як одна із перспективних, виділена така форма навчання та виховання, як тренінг. Розроблене тренінгове заняття «Туризм-як форма еколого-краєзнавчого виховання» дає можливість використовувати його як окреме заняття, так і в складі тренінгових сесій з краєзнавства, екології, туризму, позашкільної роботи та інше. Структура та матеріал тренінгу дає можливість адаптувати його до різних вікових груп учасників. Методи, застосовані на тренінгу, сприяють формуванню чіткої особистісної позиції учасників в ставленні до природи рідного краю і до туризму, як форми еколого - краєзнавчого виховання.

Ключові слова: тренінг; туризм; екологія; краєзнавство; вихованці; учні; охорона довкілля; навчання; відповідальні рішення.

Виклад основного матеріалу.

Тренінг — інтерактивна форма навчання, де спілкування відбувається переважно у колі. Мета тренінгу - зміна та покращення моделей поведінки учасників. Аналізуючи свої реакції та реакції інших, учасник тренінгу змінює свою модель поведінки по відношенню до оточуючого середовища та усвідомлено засвоює її. Це дозволяє говорити не тільки про інтерактивні методи навчання, але й про виховання.

Основні принципи інтерактивного навчання:

- Навчання добровільний процес;
- Відповідальність підвищує ефективність навчання;
- Навчання будується на базі вже існуючих знань;
- Навчання будується за принципом «від простого до складного» ;
- Кожен засвоює матеріал у своєму темпі;
- Люди вчаться краще, коли діють.

Основні методи тренінгу:

Метод «криголаму» використовується на початку тренінгу, щоб зблизити учасниць та учасників заняття, дати їм можливість ознайомитись з різними поглядами, уподобаннями, думками. Ефективність — 50% засвоєння інформації

Лекція — це вербальне надання інформації тренером. Запорука успішної лекції чи бесіди — стійкий контакт з аудиторією і компетентність в даній сфері. Ефективність — 5 % засвоєння інформації.

Метод кейсів (проблемні ситуації) — учасникам надається можливість ознайомитись із набором обставин, в основі яких лежать реальні чи уявні ситуації. Ефективність — 70 % засвоєння інформації [3, с.15].

Існує три варіанти застосування методу кейсів:

1. Діагностика проблеми
2. Діагностика однієї чи декількох проблем і напрацювання учасниками шляхів їх розв'язання.
3. Оцінка учасниками існуючих дій стосовно вирішення проблем та їх наслідків.

Мозковий штурм (брейнстормінг) — найбільш вільна форма дискусії. Його головна функція - генерування ідей, але ні в якому разі не аналіз та обговорення запропонованих учасниками рішень. Ефективність — 50 % засвоєння інформації.

Дискусія — вільний обмін знаннями, ідеями чи думками між тренером та учасниками групи. Має тенденцію обмежуватися одним питанням чи темою та будується в певній послідовності. Вона зачіпає емоційну сферу учасників тренінгу, але не повинна перетворюватись на гарячу суперечку. В ході дискусії говорять тільки по черзі. Ефективність — 50 % засвоєння інформації.

Ігри — спосіб розширення досвіду учасників тренінгу шляхом створення несподіваної ситуації, в якій пропонується прийняти позицію (роль) і потім напрацювати спосіб, який дозволить привести цю ситуацію до логічного завершення (гра). Ефективність — 70% засвоєння інформації.

Виступ у ролі тренера — 90 % засвоєння інформації (навчаючи-учусь) [4, с. 38].

Структура тренінгового заняття:

Прогнозований результат:

- привернення уваги до туризму, як форми еколого-краснавчого виховання;
- підвищення рівня екологічної свідомості і культури у вихованців позашкільних закладів та школярів;
- активізація природоохоронної діяльності в туристсько-краснавчих подорожах, походах, екскурсіях;
- вміння приймати екологічно відповідальні рішення;
- засвоєння опорних правил поведінки в навколишньому середовищі.

Учасники тренінгу: вихованці позашкільних закладів та учнівська молодь загальноосвітніх шкіл міста (15 чол.)

Вік учасників : 10-15 років [3; 5].

Загальний час: 1 година 30 хв.

План тренінгу:

№ з/п	Тема	Час, хв.	Методи	Обладнання	Виконавець
1.	Тема, мета, завдання тренінгу	2	«Введення в тему»	Ватман з написаними темою і метою тренінгу	
2.	Вироблення правил тренінгу	3	Акумулювання ідей	Ватман, маркер, скотч	
3.	Знайомство «Візитна картка»	10	«Криголам»	Бейджи або стікери, маркери	
4.	Вступ. Туризм та його види. Чому люди мандрують ?	7	Бесіда	Друковані матеріали	
5.	Вироблення правил поведінки на природі під час туристичних походів,	5	Мозковий штурм	Ватман, маркер, скотч, додаток	

	подорожей та екскурсій			
6.	Робота в малих групах «Ми вийшли на туристичний маршрут»	20	Метод кейсів	Столи - 4 шт. Ватмани - 4 шт., маркери, фломастери - 4 пачки
7.	Перерва	5		
8.	Презентація групами своїх робіт	8	Презентація	Виготовлені плакати
9.	Обговорення результатів роботи	3	Дискусія	Презентація
10.	Гра «Чутки»	12	Гра-імпровізація Самонавчання	Речення щодо охорони прідного краю
11.	Підведення підсумків	5	Групова робота на кінцевий результат	Презентація
12.	Вправа «Послання людству»	10	Метод «Віддалені наслідки»	Ватман з намальованим голубом, кольорові стікери, маркери

Тема : Туризм як форма еколого-красознавчого виховання

Мета : Ознайомити учасників тренінгу з правилами поведінки в природі, необхідності їх дотримування під час туристичних подорожей, походів, екскурсій по рідному краю. Розвивати вміння попереджувати і бачити екологічні порушення в природі та ліквідувати їх самостійно чи за допомогою громадськості, ЗМІ, державних установ.

Завдання тренінгу:

1. Розглянути різні види туризму.
2. Визначити правила поведінки в природі.
3. Обговорити наслідки порушень правил поведінки в природі.
4. Створити робочі туристичні групи та ліквідувати екологічні порушення на «маршрутах».
5. Визначити проблемну ситуацію.

6. Дати можливість групам самостійно або за допомогою інших знайти правильне рішення визначеної проблеми.

7. В ігровій формі продемонструвати учасникам необхідність користування надійними джерелами інформації.

На початку тренінгу рекомендується разом з учасниками/учасницями встановити правила, за якими йтиме робота упродовж всього тренінгу. Бажано, щоб вони самостійно визначали та обґрунтовували правила і протягом усієї роботи пам'ятали про них.

2. Правила тренінгу :

- Бути позитивним/позитивною;
- Уникати суперечок, не критикувати;
- Поважати думку кожного і кожної;
- Говорити і діяти від власного імені;
- Бути активним/активною;
- Не перебивати та говорити по черзі;
- Посміхатися та зберігати почуття гумору.

3. Знайомство «Візитна картка» — учасникам тренінгу пропонуються бейджи або стікери, на яких потрібно написати своє ім'я та назвати позитивну рису характеру на початкову букву свого імені [4, с. 86].

4. Вступ : Туризм, його види. Чому люди мандрують?

Термін «туризм» вперше зустрічався в англійських джерелах початку 19 ст. і означав екскурсію або подорож, яка закінчується поверненням до місця початку мандрівки. Зараз цей термін визначають як масову форму роботи і відпочинку в різних галузях.

Важливе місце у формуванні особистості дітей та підлітків посідає туризм. В процесі активного пізнання історії рідного краю, витоків національної культури, знання свого родоводу, історичних та культурних надбань предків у юних туристів виховується почуття співчуття, доброти, дбайливого ставлення та поваги до історії та природи рідного краю.

Туризм поділяється:

За характером мандрівок — на гірський, сухопутно-рівнинний, печерний, водний, підводний (дайвінг), комбінований, зелений (сільський), екстремальний та інш.

За засобами пересування мандрівників — пішохідний, лижний, велосипедний, кінний, шлюпочний, парусний, автотранспортний та інші.

За формою та змістом — туристична діяльність різноманітна:

Прогулянка — це пересування по місцевості з пізнавальною та оздоровчою метою.

Екскурсія — це колективне відвідування певних об'єктів з пізнавальною та науковою метою.

Експедиція — це організована багатоденна мандрівка в малодосліджену місцевість, яка здійснюється із спеціальною дослідницькою метою.

Похід — це мандрівка з активним способом пересування у віддаленні від житла райони, яка здійснюється з навчальною, оздоровчою, спортивною, дослідницькою метою.

За тривалістю розрізняють походи одноденні, дводенні (походи вихідного дня з ночівлею та без ночівлі), багатоденні [2; 29, с. 48-55].

Що вабить людину у мандри? Чисте повітря, спокій для роздумів, єднання з природою, незабутні враження від пережитого і побаченого на неходжених лісових стежках, вечори на березі річки чи озера, пташині хорали на світанні. Той, хто хоч раз побував у туристичному поході, не забуде його ніколи і залишиться прихильником такого виду відпочинку.

Подорожують сьогодні люди по-різному: хтось літаками і теплоходами на екзотичні пляжі світу, інші поїздами та автобусами до далеких країн, а є велика група наших співвітчизників, що віддають перевагу подорожі на власному авто, велосипеді, чи й пішки — насолоджуватися красою рідних краєвидів. Дехто серйозно досліджує і пізнає природу кліматичних зон України: Карпат, Поділля, Полісся, довкілля свого рідного міста чи села. Спілкування з природою вимагає від нас певного мінімуму знань і уважного ставлення до її віковичних законів. Ми повинні бути тактовними, ввічливими гостями у її багатоликому, складному царстві, а з кожної подорожі виносити нові знання, враження, фотографії, магнітофонні записи пташиного співу, голосів тварин. При збиранні ягід, грибів, лікарських рослин чи гербарію-пам'ятати про необхідність природного само відтворення-залишати потрібну кількість рослин на місці, обережно викопувати корінці окремих екземплярів рослин, щоб не порушувати природний екоценоз луку чи лісу. Треба уміти стриматись і не зашкодити рідкісним та зникаючим рослинам, молодняку птахів та диких звірів. Краще замалювати в альбом на згадку або зробити фото, ніж узяти в свою колекцію яскраве, незвичного вигляду пташине яєчко чи

засушити у гербарій рідкісну рослину, яку вже занесено до Червоної книги України.

Туристськими стежками мандрувати треба без зайвого шуму і галасу, краще вслухатися в голоси живої природи. Адже антропогенний шум, джерелом якого є людина - особливий вид забруднення навколишнього природного середовища. Голосна музика, сигнал машин, крики людей, стукіт і т.п. змушують тварин насторожуватися, втікати зі звичного місця, шукати нового притулку. Така травма особливо шкідлива під час народження та вигодовування молодняка.

Якщо туристичний маршрут пролягає через заповідну територію чи ділянку, що перебуває під особливою охороною (національний парк, заказник та ін.). — група має офіційно зареєструватися, погодити маршрут, а найперше - уважно вивчити правила поведінки у заповідній зоні. Місця відпочинку у найбільш відвідуваних туристами лісах, парках, балках тощо — вивчені та обладнані працівниками лісгоспів чи місцевими природолюбцями: встановлено, де розводити вогнища, побудовано столи, лавки, є альтанки, а подекуди й мисливські будиночки, опоряджено джерела і кринички, Часто є навіть сухі дрова після санітарної вирубки. Якщо ваша група вирішила свій табір розташувати у незнайомому місці, то необхідно поставитись до справи з усією відповідальністю, щоб місце вашого відпочинку не стало місцем екологічної біди для лісу.

Ніхто не хоче відпочивати у брудному місці — «засвоюються» все нові і нові галявинки, стежки, узлісся. На місці недбало покинутих вогнищ по кілька років не відновлюється рослинність; залишки їжі, сміття приваблюють гризунів, які, як правило, поширюють інфекційні хвороби. На розбитому склі, металевих банках — можуть поранити кінцівки дикі тварини. А сміття, яке не розкладається протягом довгого часу! Для прикладу, в умовах помірного клімату газетний папір „знешкоджується" повністю протягом одного року; ситцева шматинка - 2,5-3 роки, металева банка-15-20 років. Отже, справжній турист повинен розумно вибирати місце для вогнища, зняти лопатою дерновий шар (щоб не пошкодити коріння), сильно зволожити його. Після зняття табору спалити все сміття, закопати, добре полити перекопане вогнище й покласти на місце шар дерну. Перехворівши якийсь час, галявина швидко відновиться. За добре ставлення природа віддячить сторницею - несподіваними враженнями, новими знаннями, які не лише цікаві, але й корисні. Наприклад, чи знаєте ви, як користуватися «квітковим» або

«пташиним» годинником? Які рослини, комахи чи тварини є надійним «барометром», за поведінкою яких можна скласти прогноз погоди на найближчі дні, а то й на більші проміжки часу? Чи знаєте, що рослини - це надійні «помічники» лісоводів, агрономів і навіть... геологів, бо за складом рослинного покриву, їх розвитком спеціалісти визначають склад ґрунтів, їх стан і навіть які корисні копалини можна знайти у цій місцевості, як глибоко залягає вода тощо [1].

5. Мозковий штурм «Правила поведінки на природі під час туристичних подорожей, походів, екскурсій»:

- Вчись розуміти природу рідного краю, будь їй добрим другом і захисником;
- Охороняй чистоту води, дбай про колодязі та джерела;
- Будь другом для всіх живих істот;
- Не залишай після себе надписи на каміннях і деревах;
- Прибирай за собою сміття;
- Вмивайся та мий посуд тільки у спеціально відведених місцях;
- Розпалюй вогонь, облаштувавши для цього спеціальне місце;
- У природі поведься тихо;
- Слідкуй за чистотою природного середовища та не залишай після себе слідів перебування в ньому;
- Допмагай тим, хто дбає про природу, захищай її від несвідомих туристів [3].

6. Робота в малих групах: «Ми вийшли на туристичний маршрут»

Визначена проблема, яку мають вирішити учасники тренінгу: Недостатня обізнаність та поінформованість серед школярів та громадськості взагалі щодо правил поведінки у природі рідного краю.

Учасники поділяються на групи по 4-6 чоловік за принципом жеребкування : група мандрівників «зеленого» туризму (зелені) , група мандрівників екстремального туризму (екстремали), група мандрівників спортивного туризму (спортсмени), група мандрівників печерного туризму (спелеологи).У часники за вибраними спеціалізаціями обираються у групи на «маршруті» (за робочими столами) і отримують необхідне обладнання-кольорові фломастери, маркери, ватман.

Групи туристів стикаються на маршруті з наслідками недотримання правил поведінки у природі (кожна група отримує свою

ситуацію за жеребкуванням): смітник , мийка машин на березі річки, велика кількість необладнаних вогнищ , зруйнований мурашник.

7. Групам необхідно: за 20 хв. виправити ситуацію силами групи; намалювати попереджувальний або агітаційний плакат, який може бути встановлений в місці події; зробити презентацію роботи.

8. Проводиться дискусія: Чи можна обійтись самостійною діяльністю, або силами групи, щоб вирішити певну проблему? Куди можна звернутися за допомогою? Що взагалі можна зробити, щоб уникнути подібних ситуацій? Якщо порівняти результати роботи і висновки всіх груп, є суттєві відмінності? Що спільного?

9. Гра «Чутки»

Учасникам тренінгу пропонується гра «Чутки». Метою гри є визначити ступінь спотворення інформації, яка передалася кілька разів та продемонструвати в ігровій формі учасникам тренінгу необхідність користування надійними джерелами інформації — газет, наукових книжок, журналів, знаннями фахівців, вчителів тощо.

Для ігри обираються довільно 5-6 бажаючих, яким пропонують на 1-2 хв. покинути загальне коло (вийти за двері, відійти на кілька метрів). Учасникам, які залишилися, зачитують речення, яке потім також повільно читають першому з тих дітей, що вийшли. Він передає наступному учаснику те, що почув і запам'ятав і так далі. Останній з 5-6 дітей оголошує всім те, що дійшло до нього. Всім знов зачитують або напам'ять розказують речення: «На місці недбало покинутих вогнищ по кілька років не відновлюється рослинність; залишки їжі та сміття приваблюють гризунів, які поширюють інфекційні хвороби»

10. Підведення підсумків

Люба форма і вид туризму по суті своїй є еколого-краєзнавчі. Існують певні правила поведінки в природі рідного краю, яких необхідно дотримуватися. Через необізнаність та недбалість людей страждає довкілля. Потрібно поширювати знання щодо цих правил, проводити агітаційну та пропагандистську роботу серед школярів та широких верств населення.

Кожен може зробити свій особистий внесок в благородну справу охорони довкілля. Але якщо самотужки проблему вирішити неможливо, то можна звернутися за допомогою.

При виявленні екологічних порушень ви маєте право:

- спробувати вирішити проблему самостійно (з групою) ;
- звернутися за допомогою до місцевих жителів (громади);

- привернути увагу до проблеми за допомогою сигнально-агітаційного знаку, листівки, плакату тощо;
- надати інформацію щодо порушення до місцевих засобів масової інформації (ЗМІ);
- звернутися в відділення еколого-натуралістичного напрямку ЦПО ім. О.Разумкова (м. Бердичів, вул. Ботанічна, 2. тел. 2-67-49);
- повідомити депутатів Бердичівської міської ради (пл. Європейська, 1, телефон секретаря міської ради 2-61-31).

11. Підсумок: Вправа «Послання людству»

Кожному учаснику тренінгу видається кольоровий стікер, на якому висловлюються думки, міркування щодо проведеної роботи, побажання учасникам тренінгу, іншим людям. По черзі листочки стікерів приклеюють на малюнок голуба, озвучуючи їх.

Література та джерела

1. Гончар О., Туризм і охорона природи // Паросток. — 2005. — № 8-9. — 45 с.
2. Збережемо разом довкілля краю. Матеріали науково-практичного семінару (24-25 грудня 2001 р.) — Ужгород : Ліра, 2011. — 21 с.
3. Ковалко Т., Колос Л., Гулевська, Черниш Г. Школа рівних можливостей. Навчально-методичний посібник. — Київ, 2001. — 192 с.
4. Пса Н., Жук О. Подаруймо дітям усі барви літа. Навчально-методичний посібник з питань оздоровлення та відпочинку дітей. — Тернопіль : «Підручники та посібники», 2014. — 6 с.

— о —

УДК 550.8:908(477.82)“1920/1929”(045)(06)

КОКУС В. В.
(м. Вінниця)

ГЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СХІДНОЇ ВОЛИНИ В 20-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ

***Анотація.** У статті на основі аналізу літературних та архівних джерел висвітлено внесок науковців краєзнавчих осередків Східної Волині у дослідження геологічної будови, рельєфу і мінерально-сировинних ресурсів регіону в 20-х роках XX ст. Проаналізовано науковий доробок С.В. Бельського, Н.К. Ненадкевич-Говорової, Й.Ф.*

Матківського, С.П. Нечипоренко, Ю.М. Абрамовича та ін. З'ясовано, що активну наукову діяльність з вивчення надр краю в цей період проводили співробітники Волинського науково-дослідного музею, Коростенського окружного краєзнавчого бюро, Коростенського окружного краєзнавчого музею, Шепетівського наукового товариства при ВУАН, а також науковці інших міст України. Завдяки зусиллям краєзнавців в 20-х роках ХХ ст. на теренах Житомирщини було відкрито чимало родовищ цінних корисних копалин, удосконалено та поглиблено знання про геологічну будову, ґрунтоутворюючі відклади, мінералогічний склад гірських порід, рельєф краю.

Ключові слова: геологічна будова, корисні копалини, мінерально-сировинні ресурси, науково-дослідний музей, гірські породи, мінерали, краєзнавчий музей, мінералогічний склад, будівельні матеріали, геологічна експедиція.

Виклад основного матеріалу. Глибоке осмислення минулого Волинського краю, освоєння надбань його видатних діячів, чиї імена упродовж тривалого періоду історії були забуті — важлива складова національного відродження Української держави. З огляду на це заслуговує на увагу низка вчених, які зробили вагомий внесок у вивчення надр Житомирщини.

Необхідність освоєння природних ресурсів для господарських потреб в 20-х роках ХХ ст. зумовила розвиток геолого-геоморфологічних досліджень на науковій основі. Керівництво країни в цей період внаслідок важкого економічного становища спрямовувало наукові дослідження в першу чергу на задоволення господарських потреб. В пояснювальній записці до п'ятирічного плану робіт Українського відділу геологічного комітету на 1924-1929 рр. йшлося про те, що першочерговим завданням є дослідження корисних копалин. Це міркування мотивувалося тим, що корисні копалини є однією з найнеобхідніших умов відродження народного господарства. Діяльність місцевих наукових установ в справі дослідження корисних копалин координували Український комітет краєзнавства, бюро продуктивних сил при Укрдержплані, а також Українській відділ геологічного комітету.

Серед регіональних науково-краєзнавчих осередків Волині геологічні дослідження активно проводили члени Коростенського окружного бюро краєзнавства, Волинського науково-дослідного музею, Коростенського окружного краєзнавчого музею, Шепетівського

наукового товариства при ВУАН. Одним з найактивніших діячів краєзнавчого руху Волині був відомий геолог, завідувач геологічним відділом Волинського науково-дослідного музею С.В. Бельський (1866-1943), який в 20-х-30-х роках ХХ ст. зробив вагомий внесок у дослідження надр Волині. У цей час дослідник стає керівником кафедри мінералогії Волинського інституту народної освіти. Займаючись педагогічною діяльністю, він водночас систематично організовував і брав безпосередню участь в геологічних і краєзнавчих експедиціях, під час яких було відкрито чимало родовищ корисних копалин на території краю [7, с. 230].

Починаючи з 1921 р. на замовлення Українського відділу геологічного комітету і Волинського раднаргоспу експедиція під керівництвом С.В. Бельського розпочала планомірне дослідження території губернії. Зокрема, в Овруцькому і Коростенському повітах були відкриті родовища гранітів, вогнетривких глин, польового шпату, кварцитів та ін. С.В. Бельському належить заслуга у відкритті «металу віку» — ільменіту та організації промислової розробки топазів. У 1923 р. професор С.В. Бельський на замовлення всеукраїнського об'єднання «Фарфор-фаянс-скло» за участю професора Л.Л. Іванова здійснив пошукові роботи з метою виявлення покладів керамічної сировини для Баранівського, Довбиського, Полонського та Токарівського заводів. Було виконано роботи на площі 1200 кв. верст, складено детальну геологічну карту [7, с. 230].

Внаслідок геологічних досліджень 1921-1924 рр. С.В. Бельським було встановлено низку нових, раніше невідомих фактів. Зокрема, з'ясовано наявність і визначено напрямки двох дислокацій на теренах Волині — гуронської та каледонської, встановлено факт абразії поверхні східної частини Волині трансгресивним крейдяним морем, доведено факт існування на північ від лесової зони післяльодовикової пустелі, визначено два окремих генетичних процеси в утворенні первинних каолінів Волині.

Науковцями Волинського науково-дослідного музею під керівництвом С.В. Бельського у 1926 р. проводились дослідження корисних копалин Коростенщини: будівельних матеріалів, глин, торфу, каоліну, вогнетривких глин, радіоактивного мулу, польового шпату, кварцу, залізних руд, кременю, білих кварцових пісків тощо. Дослідженням було охоплено площу в 750 км² в районі міст Коростеня, Городниці, Ємільчина. Аналізи корисних копалин було проведено в

Києві, складання геологічної карти і лабораторна обробка зразків гірських порід — в Житомирі під керівництвом С.В. Бельського. Зразки радіоактивного мулу, знайденого поблизу м. Городниця, було відправлено на аналіз до радіологічного інституту в Одесі. За своїми хімічними властивостями цей мул близький до Вісбаденських лікувальних родовищ Німеччини [10, с. 197]. За результатами досліджень було складену геологічну карту округи. Значна частина зразків гірських порід, мінералів, палеонтологічних решток була передана до Волинського науково-дослідного музею. В результаті проведених досліджень в районі населених пунктів Городниця, Катеринівка, Коростень та Жупанівка були відкриті родовища каолінів та глин, що мало велике значення для розвитку будівельної промисловості. Результати досліджень корисних копалин Коростенщини С.В. Бельський разом зі співробітниками геологічної секції Волинського науково-дослідного музею Н.К. Ненадкевич-Говоровою, Й.Ф. Матківським та С.П. Нечипоренко узагальнили у праці «Геологічні дослідження Коростенщини року 1926». С.В. Бельський у цій праці детально описує кристалічні гірські породи в районі м. Ємільчина, інтрузивні, ефузивні, метаморфічні та осадові гірські породи міст Городниці та Коростеня. Зразки гірських порід з усіх родовищ корисних копалин були передані в лабораторію Київського політехнічного інституту для проведення хімічного та механічного аналізу. Для кожного родовища корисних копалин вчений визначив орієнтовні запаси сировини. Особливого значення автор надавав вивченню кристалічних гірських порід краю. Значний інтерес викликає розділ «Стратиграфічний нарис», в якому С.В. Бельський описує відклади докембрію, крейди, палеогену, неогену та четвертинного періоду, що зустрічаються на теренах Коростенського округу. Значну увагу автор приділив опису еолових форм рельєфу — барханів та дюн. Вивчаючи долини річок Східної Волині, С.В. Бельський відмічав їх приуроченість до давніх тектонічних тріщин [6, с. 160]. Окремий розділ праці дослідник присвятив вивченню корисних копалин: каолінів, вогнетривких глин, радіоактивного мулу, кварцових пісків та торфу (2, с. 67). На думку С.В. Бельського, значний інтерес викликають каоліни Волині, що містять в значній кількості боксит та титаністий залізняк. Боксит йде на виробництво алюмінію, а титаністий залізняк для виробництва броні. Експедиціями відкрито понад 20 покладів титаністого залізняка, із загальними запасами 6-7 млн. пудів. Ці

родовища мали велике значення для металургійної промисловості. В 1920-х роках С.В. Бельський публікує ще кілька праць, які присвячених геології Волинської округи: «Геологічні досліді на Волині року 1928-1929», «Нове до геології Волині», «Викопні багатства Волині» (1925) та ін. У часопису Харківського наукового товариства «Вісник природознавства» С.В. Бельський опублікував цікаву розвідку присвячену походженню підземних вод.

Підсумки досліджень друкувалися в збірниках наукових праць, що видавалися під егідою Волинського науково-дослідного музею та окружної планової комісії. С.В. Бельський надавав великого значення популяризації знань про природні багатства краю, дбав про формування геологічної колекції Волинського науково-дослідного музею, читав лекції студентам на географічному факультеті Житомирського ІНО. С.В. Бельський є автором фундаментальної праці «Геологія та корисні копалини Житомирської області» (1941), рукопис якої зберігається у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею. Йому ж належить заслуга у складенні однієї з перших карт корисних копалин Житомирщини. Всього у музеї на сьогодні зберігається понад 100 експонатів, залишених для нащадків науковцем. У 1928 р. Укрнаука відкрила при Волинському науково-дослідному музеї аспірантуру, керівником якої було призначено проф. С.В. Бельського [7, с. 231]. Водночас (від 1928 р.) працював також професором геології Житомирського сільськогосподарського інституту. З 1929 р. перебував також на посаді старшого геолога Українського геологорозвідувального тресту. С.В. Бельський є автором неопублікованих оповідань про життя український геологів [8, с. 575-576].

Дослідження магматичних порід в околицях м. Городниця проводила співробітниця геологічної секції Волинського науково-дослідного музею Н.К. Ненадкевич-Говорова. Упродовж літа 1926 року дослідниця обстежила і описала понад 80 виходів кристалічних порід. В збірнику «Геологічні досліді Коростенщини року 1926» вона опублікувала статтю «Вибухові породи околиць м. Городниці Коростенської округи», в якій зробила повний опис виходів кристалічних гірських порід з мікроскопічною та мінералогічною характеристикою. За даними Н.К. Ненадкевич-Говорової, Городницький масив кристалічних порід складається переважно з сірого граніту, який виходить на поверхню вздовж берегів річок у вигляді мініатюрних каньйонів [2, с. 78]. В ході польових досліджень

науковець описала 142 родовища пегматитових гранітів і польових шпатів. Серед них вона виділяє 17, що мають промислове значення. Проте лише в десяти з них промислові запаси польового шпату значні, у решти промислове значення низьке. Вона детально описує умови залягання жил пегматитових гранітів у гнейсах та гранітах, визначає розміри включень польових шпатів у жилах, їх промислові запаси, продуктивність родовищ, умови видобутку та вивозу добутої сировини, транспортне обслуговування родовищ, якість сировини, довжину та потужність пегматитових жил. Основні продуктивні родовища пегматитів та польового шпату зосереджені вздовж берегів р. Гуйва, Тетерев, Кам'янка та Гнилоп'ять. У 1930 р. побачила світ праця Н.К. Ненадкевич-Говорової «Геологічний нарис південно-східної частини Черняхівського району на Волині», в якій наведено петро-мінералогічну характеристику порід та геологічну будову місцевості.

Співробітник геологічної секції Волинського науково-дослідного музею Й.Ф. Матківський під керівництвом С.В. Бельського проводив дослідження магматичних порід околиць м. Коростеня. За результатами дослідження у збірнику «Геологічні дослідження Коростенщини року 1926» він опублікував нарис «Вибухові породи околиць м. Коростеня». В першій частині нарису автор робить опис всіх зареєстрованих під час польових досліджень виходів кристалічних порід з короткою характеристикою відслонень. Друга частина нарису присвячена вивченню структури та мінералогічного складу магматичних гірських порід з вказівками місць їх поширення в околицях м. Коростеня. Найбільше уваги Й.Ф. Матківський приділив опису мінералогічного складу, текстури та структури червоних та сірих гранітів, що є типовими для м. Коростеня та його околиць. Камеральна обробка зібраних під час польових досліджень матеріалів, мікроскопічний аналіз зразків гірських порід проводилися в лабораторіях м. Житомира упродовж 1926-1927 рр. (2, с. 93)

Дослідження пегматитів та аплітів околиць міст Городниці і Ємільчина в складі Волинської геологічної партії упродовж літа 1926 р. проводив аспірант геологічної секції Волинського науково-дослідного музею С.П. Нечипоренко. Ці гірські породи, на його думку, є продуктами кінцевих стадій застигання кислої магми. За результатами дослідження С.П. Нечипоренко опублікував нарис «Пегматити та апліти околиць м. Городниці та Ємільчина», в якому на основі мікроскопічного та мінералогічного аналізу гірських порід виділяє три

типи пегматитів: адамеліт-пегматити, граніт-пегматити та діорит-пегматити. Найстаршими за віком є адамеліт-пегматити, утворення яких С.В. Бельський пов'язував з кінцевою стадією застигання магми. Аналіз мінералогічного складу пегматитів району дозволив автору віднести їх до Забайкальського та Прибайкальського типів і передбачити наявність в них берилів, топазів, цирконію, піритів тощо [2, с. 118].

У 1923 році у м. Коростені в складних умовах був заснований окружний краєзнавчий музей. З самого початку свого існування музей твердо став на фундамент науково-краєзнавчої роботи, узгоджуючи свою діяльність з Житомирським та Київським науковими центрами. Вивчення продуктивних сил Коростенщини полягало, головним чином, у геологічних дослідженнях і пошуках корисних копалин. Подібні дослідження на Коростенщині були проведені у 1924-1926 рр. [10, с. 195].

Внаслідок досліджень виявлено значну кількість родовищ корисних копалин: гранітів, габро, базальтів, каолінів, вогнетривких глин та ін. Хімічний аналіз глин, а також петрографічне дослідження інших гірських порід було проведено в лабораторіях м. Житомира. Відкриті родовища незабаром почали експлуатуватись. Найцінніші корисні копалини почали експортуватись за кордон. За результатами польових досліджень було складено односторонню геологічну карту регіону.

У 1925 р. було засновано Коростенське окружне бюро краєзнавства, головою якого став директор музею та окружний інспектор народної освіти Ф.А. Козубовський. При бюро було створено музей краєзнавства, метеорологічну станцію, дві сільськогосподарські науково-дослідні станції. Працівниками сільськогосподарських науково-дослідних станцій за участю членів окружного краєзнавчого музею проводилось дослідження фізичних та хімічних властивостей ґрунтів округу. В окружному музеї Коростеня було експоновано понад 400 зразків корисних копалин, що були відкриті дослідниками. У 1927 р. Коростенське окружне бюро краєзнавства провело дослідження родовищ природних фарб та мергелю [3, с. 47].

У 1927 р. Ф.А. Козубовський у журналі «Краєзнавство» опублікував статтю «Геологічні дослідження на Коростенщині», в якій розглянув поширення корисних копалин на теренах регіону. Автор зазначає, що в межах округу поширені поклади *каоліну*, будівельного

каміння, гранітів, діоритів, гранату, бурштину, бурого залізняка, базальту, лабрадоритів, вохри, гнейсів, пісковиків тощо. Коростенський каолін, на думку автора, за якістю є одним з найкращих в СРСР. В районі с. Городниці внаслідок проведених у 1926 р. геологорозвідувальних робіт було відкрито родовища радіоактивного мулу. Дослідник зазначає, що розвідці корисних копалин необхідно в найближчу п'ятирічку надати планового характеру. Найбільше уваги у статті приділено питанням розвідки та розробки покладів торфу, запаси якого оцінювались автором на теренах Коростенщини у 210 млн. тон [5, с. 16].

Інформація Коростенського окружного краєзнавчого бюро дає можливість побачити, яку роботу проводили з цього питання дослідники Коростенщини. У 1924 р. заввідділом Волинського науково-дослідного музею С.В. Бельський на замовлення Волинського губмісцгоспу та Всеукраїнського тресту «Порцеляна-фаянс-шкло», з участю коростенських краєзнавців створив 4 пошукових партії, які охопили 2400 км² території Ушомирського та Барашівського районів Коростенщини. Дослідниками було відкрито поклади граніту, габро, базальтів, каоліну, нанесено їх на карту. Сировину почали видобувати і навіть експортувати за кордон [10, с. 196].

Дослідженням каолінів Східної Волині займався співробітник Коростенського окружного краєзнавчого музею Ю.М. Абрамович. У 1927 р. в журналі «Минеральное сырье» він опублікував статтю «Месторождение первичных каолинов Волыни», в якій розглянув наслідки досліджень відкладів каоліну на теренах краю за останні роки. У 1930 р. Ю.М. Абрамович у збірнику «Краєзнавство на Коростенщині» публікує нарис «Про корисні копалини Коростенщини», в якому підсумовує дослідження мінеральних ресурсів округу, проведених упродовж 1921 р. за дорученням Коростенського окружного музею краєзнавства та окружної планової комісії. У ньому нарисі автор на основі власних спостережень та аналізу попередніх праць зробив опис корисних копалин Коростенського округу, керамічної сировини, будівельних матеріалів, абразивного каміння, орнаментних матеріалів, паливних корисних копалин, руд, природних (мінеральних) фарб. При цьому Ю.М. Абрамович детально описує кожне родовище, зокрема подає дані про запаси сировини, хімічний склад корисних копалин, розташування їх відносно промислових підприємств та населених пунктів. Автором цієї праці детально

охарактеризовано родовища каолінів, вогнетривких глин, польових шпатів, кварцу, кременю, пісків, габро, мергелів, гранітів, лабрадоритів, пісковиків, бурштину, торфу, вохри тощо [6, с. 163].

До вивчення геологічної будови і корисних копалин регіону коростенські краєзнавці залучали вчених наукових установ інших міст України. У 1926 р. науковим співробітником Геологічного кабінету ВУАН Г. В. Закревською разом з науковим співробітником музею М.І. Бурчак-Абрамовичем було обстежено Овруцько-Словечанський кряж з метою проведення тут екскурсії для делегатів другого Всесоюзного з'їзду геологів. У 1928 р. Г.В. Закревська під час геологічного дослідження Овруцько-Словечанського кряжу у с. Кам'янка Гладковецька відкрила родовище вохри. У 1929 р. у «Бюлетені Українського районного геологорозвідувального управління» дослідниця опублікувала статтю «3-х верстове геологічне здіймання в Овруцько-Словечанському районі влітку 1929 року».

З 1925 р. геологічний пошук на території Коростенщини здійснював Український відділ геологічного комітету. Матеріали про результати роботи розмістив «Вісник Українського відділу геологічного комітету». У 1929 р. інженер-геолог Українського геолого-розвідувального управління Ю.Г. Дубяга поблизу м. Малина відкрив родовище графіту. Співробітниця Українського відділу геологічного комітету М.І. Ожегова у 1926-1928 рр. проводила дослідження кристалічних порід на території Коростенського округу. У 1928 р. у «Віснику українського відділу геологічного комітету» була опублікована її стаття «Несколько слов о рапакиви из окрестностей Малина». Дослідницею констатовано значне поширення на Волині рапаківіподібних гранітів, а також широкий розвиток фумарольної фації, яка представлена гранітами з великою кількістю плавикового шпату.

Опису геологічної будови Коростенського округу присвятив одну з перших своїх праць «Нарис природи Коростенщини» відомий український геолог В.Г. Бондарчук. Зокрема, він розподілив різні види мінеральних ресурсів кожного з районів Коростенщини на групи та визначив перспективи їх використання у господарстві.

В листопаді 1926 року було утворено Шепетівське наукове товариство. 16 листопада 1926 р. відбулись перші загальні збори його фундаторів, які прийняли рішення заснувати під егідою ВУАН наукове товариство дослідників Шепетівщини. У жовтні 1927 р. Шепетівське

наукове товариство було включено до установ ВУАН. Товариство очолив Ю.С. Міцельський, заступником став Г.К. Молдован. Його діяльність координувала рада з п'яти чоловік. Радою товариства було вирішено утворити три секції: природничо-географічну, культурно-історичну та соціально-економічну. Відповідальним секретарем та головою природничо-географічної секції було призначено В.І. Кочубей. Почесними членами товариства стали М.І. Безбородько, П.А. Тутковський, С.С. Гамченко, О.П. Новицький та ін. (4, с. 1). Товариство займалось вивченням корисних копалин регіону: силікатів, вапняків, крейди, будівельних та гончарних глин. В планах роботи товариства на 1929-1930 рр. було дослідження родовищ фосфоритів, лімоніту, графіту та торфу [9, с. 38]. Одним з напрямів діяльності Шепетівського наукового товариства була організація експедицій та науково-пізнавальних екскурсій територією краю.

Член природничо-географічної секції С.А. Годован провів експедиційне дослідження території вздовж р. Хомора, за наслідками якого описав рельєф, геологічну будову та корисні копалини басейну річки. За результатами дослідження була складена карта корисних копалин, на якій нанесені родовища вапняків, пегматитів, глин, пісків та ін. Голова природничо-географічної секції В.І. Кочубей провів детальне геологічне дослідження Полонського району з метою дослідження покладів кварцу. Дослідником були зібрані зразки кварцу, мусковіту, ортоклазу, пегматиту та детально досліджені їх родовища. Упродовж 1927 р. В.І. Кочубей вивчав також відклади кінцевої морени в Славутському районі [4, с. 2].

Активна краєзнавча діяльність товариства та окружного музею знайшла своє відображення й у видавничій сфері, зокрема в 1927 р. розпочато видавництво «Бюлетеня Шепетівського наукового товариства», в 1928 р. видано брошуру «Екскурсант Шепетівщини», підготовлено до друку перший та другий випуски «Довідника Шепетівщини». У 1928 р. вийшов друком перший том «Праць Шепетівського наукового при ВУАН товариства». У планах товариства на 1928-1929 рр. було організувати геологічну експедицію під керівництвом проф. М.І. Безбородько для дослідження покладів вапняків та глин на теренах Шепетівщини (1, с. 142). У 1929 р. в архіві цього наукового осередку знаходилося кілька рукописів наукових праць. Проіснувало товариство до початку 1930 року.

Таким чином, краєзнавцями Східної Волині в 20-х роках ХХ ст. був зроблений вагомий внесок у вивчення геологічної будови, рельєфу, мінералогічного складу гірських порід, мінерально-сировинних ресурсів краю. Науковцями краєзнавчих осередків регіону упродовж 20-х років ХХ ст. було відкрито чимало нових родовищ цінних корисних копалин, що мало важливе значення для розвитку промисловості не лише Волині, а й всього СРСР. Наукові праці, видані краєзнавчими осередками Волині упродовж 1920-х років, зберігають своє наукове і пізнавальне значення і тепер.

Література та джерела

1. Берковський В. Студії з історії Славутчини/ Владислав Берковський. — Київ: Пульсари, 2008. — 232 с.
2. Більський С. В. Геологічні досліді Коростенщини року 1926 / С. В. Більський. — Житомир: Б. в, 1931. — 120 с.
3. Життя краєзнавчих організацій. Коростенська округа // Краєзнавство. — 1928. — № 2-3 — С.46-47.
4. Звідомлення про діяльність Шепетівського наукового при ВУАН товариства за 1927 рік //ІР НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — Ф. Х. — Оп.1. — Спр. 11905. — Арк. 2.
5. Козубовський Ф. Геологічні досліді на Коростенщині / Ф. Козубовський // Краєзнавство. — 1929. — № 5 — С. 11-18.
6. Кокус В.В. Внесок краєзнавців Східної Волині у розвиток геологічних досліджень регіону в 1920-х роках / В. В. Кокус // Краєзнавство та музейна справа в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею, 27-29 жовт. 2010 р. – Житомир, 2010. – С. 159-164.
7. Костриця М. Ю. Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика: монографія / М. Ю. Костриця. — Житомир: Косенко, 2006. — 444 с.
8. Костриця М. Ю. Бельський Степан Володимирович / М. Ю. Костриця // Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2003. – Т. 2: Б-Біо. – С. 575-576.
9. Наукові установи і організації УССР. — Харків: Б. в., — 1930. — 362 с.
10. Прокопчук В. С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В. С. Прокопчук. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. — 312 с.

— о —

**САДИБА ОЛІЗАРІВ-СУМОВСЬКИХ З ВІЛЛОЮ В с. КМИТІВ:
ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

***Анотація.** В статті охарактеризовано постаті родини Олізарів та їх садибу з парком в Кмитівському родинному маєтку.*

***Ключові слова:** Кмитів, Олізари, маєток, Житомир, архітектура.*

Виклад основного матеріалу. Садиба з віллою розташована в Коростишівському районі Житомирської області, в с. Кмитів, що лежить на відгалуженні від міжнародної автомагістралі європейського значення М-06: «Київ–Житомир–Рівне–Львів–Чоп» в напрямку с. Студениця. Південна частина села виходить до названої автомагістралі. Від Окружної дороги навколо Житомира село відділяє всього 7 км.

Назва села Кмитів походить, очевидно, від прізвища давньої боярської родини Кміт, які поріднилися зі славетним родом графів Олізарів по лінії спільних коренів, що мали з роду Волчковичів. Маєток Кмитів та частина сіл Студениця і Городенка належав представникам родини Олізарів. Рід графів Олізар бере початок на землях історичної Київщини з XVI ст.

Олізари були в родинних стосунках з іншими видатними кланами Західної Київщини (нині територія північно-східної Житомирщини), перш за все — Немиричами, Дашкевичами, Гулевичами, Стрибелями, Кмітами, які дали українській землі видатних державних і громадських діячів.

Відомий її представник — син Олізара Волчковича та Богдани Андружкович-Немирович — Ян (Іван) Олізар-Волчкович (бл. 1520-1577) був житомирським підстаростою, послом від Київського воєводства. У 1565 р. придбав Коростишів у Філона Кміти. Філон Кміта-Чорнобильський — син Семена Кміти-Подольнина і однієї з його трьох дружин: чи Тетяни Крошинської, чи Духни Луковської, чи Овдоті Капустянки. Помер в 1581 р.

До речі, родоначальник ліній Кмитів і Олізарів — Волчко (Василь?) мав трьох дітей: Олізара, Івана (Іова) та Кміту (Олександра). Як ми бачимо, Кміта і Олізар — це імена, які згодом перетворились на

«по-батькові», а потім — на самостійні прізвища.

Філон Кміта був одружений на Настасії Горностаївні, потім — На Софії Ходковичівні. У Філона було троє дітей Лазар Кміта та дочки Богдана (у заміжжі за Юрієм Друцьким-Горським) та Софія (у заміжжі за Лукашем Сапегою). У 1569 р. як депутат від Київського воєводства підписав на Люблінському сеймі 1569 р. акт унії. Раніше, у 1565 р. купив від Кмітичів Коростишівський ключ, в якому став власником понад 500 димів і більш ніж трьох тисяч душ. Загинув у битві з татарами (1577).

Його сучасники пишуть, що зухвалий пан поводив себе як справжній господар житомирських передмість, відчуваючи повну безкарність, тому періодично між сусідами олізарових володінь і його розбишаками-слугами відбувалися справжні селянські війни. Зокрема, олізаровим ворогом був житомирський поміщик Студениці і Гуменників — Казимир Богданович (власник розкішного прибуткового будинку в Житомирі на Київській, 10, що є пам'яткою архітектури). Але, не зважаючи на війни, Олізари і Богдановичі потім все ж таки породичалися.

У XVIII ст. відомий Костянтин Олізар (1729 — помер після 1768) — володимирський підкоморій, учасник Барської конфедерації 1768 року. Дідич Студеницького ключа. Дружина — Софія Яловицька, вдова новгородського мечника Франциска Млодецького. Його онук Костянтин Леонардович Олізар (1801-1862) був обраний маршалком шляхти Волинської губернії.

Графіня Камілія Олізар (в дів. не відомо) була дружиною Костянтина Олізара (другий чоловік — Сераковський). Після розділу 12 черв. 1868 р., Камілія отримала частину маєтку — Кмитів (2370 дес. з них 960 десятин лісу). Тоді ж частину земельних наділів у графа К.Л. Олізара викупили тимчасово зобов'язані селяни с. Студениця, а у Камілії Казимирівни в маєтках Погоріли та містечку Сніткові (Подільська губ.) 3 березня 1867 р. — 16 червня 1869 р селянами було викуплено земельні наділи, що дісталися їй від батьків чи, можливо, когось із чоловіків.

В свою чергу, дочки Каміли і Костянтина — Марія Богданович (дружина Казимира Богдановича, Житомир) і Ванда Скібнєвська (Варшава) вступили після матері у володіння цим маєтком 12 груд 1885 р. І наступного дня здійснили роздільний Акт. Згідно Акту Ванда Скібнєвська (уродж. граф. Олізар) отримала лише 20 дес. землі при с.

Студениця (це була маєтність Богдановичів). Марія Богданович — 2352 дес. в с. Кмитів і сс. Городищах та Городенка, тобто олізарівську маєтність.

У 1886 р. Марія продала частину маєтку священику с. Студениця Олександру Авдиковичу по межі колишньої поштової дороги із Житомира в Київ (саме так ця межа і названа в архівному документі — історичне місце). У 1873 р. у подружжя Богдановичів народилась Евеліна. У січні (4-го) 1892 р. Евеліна вінчалась в Житомирському кафедр. костьолі з поміщиком с. Радовичі Луцького повіту Волинської губернії Модестом Романом Стефаном Сумовським (народився у 1861 р.). Він був сином Йосипа Адольфа Вільгельмовича Сумовського.

Крім землі, в Кмитівському маєтку графиня Марія Олізар володіла садибою з парком і невеликою віллою в ньому, побудованою на рубежі XIX та XX ст. (яка і є предметом нашого дослідження і охорони), а також мала у власності станом на 1913 р. винокурний завод або по народному т.зв. гуральню. Місце на північній околиці селі (в напрямку Студениці), де вона розташовувалась, й дотепер місцеві жителі називають саме так, про що автор цієї довідки зібрав серед старожилів села, зокрема, у Любові Степанівни Прокопенко (у дів. Нацевич) та Олександри Борчаківської відомості на початку 90-х рр. XX ст.

Згідно з відомостями у «Памятной книжке Волынской губернии на 1911 год», Модест Сумовський жив в Житомирі на Старому бульварі, 17. За цією ж адресою було зареєстровано «Товариство винокурних заводчиків Волинської губернії», головою якого і був М.А. Сумовський. А от на 1914 р. в такому ж довідковому виданні ані Сумовський, ані таке Товариство вже не згадується.

Але Модест Адольфович (Йосипович) вів у Житомирі не тільки активну громадську діяльність в названому Товаристві. Він був також членом Волинського губернського лісоохоронного комітету, що діяв при губернаторі. І, знову ж таки, у 1914 р. серед членів цього комітету він вже не згадується.

В той же час, у «Памятной книжке Волынской губернии на 1914 год» власником винокурного заводу зазначено Модеста Адольфовича Сумовського, якого на той час, за припущенням Р.Ю. Кондратюка вже не було в живих (довідник складався у 1913 р.). Можливо, він просто виїхав до Польщі, отож не міг очолювати Товариство, бути членом казенного губернаторського комітету. А от власником нерухомості

бути міг.

На заводі Сумовських в Кмитові, потужністю 8 тисяч пудів продукції в рік, при Модесті Сумовському працювало 18 чоловік. Вже у 1915 р. власником заводу у «Памятной книжке...» названо Емілію Сумовську. Тоді порацьовало 13 чоловік, що, очевидно, пояснюється мобілізацією чоловічого населення фронт і воєнним станом в імперії.

Родина Сумовських була однією з багатих і відомих далеко за межами нашої колишньої губернії. Зокрема, історик Н.Й. Романюк повідомляє у науковій праці: «Турбота про дітей, особливо з малозабезпечених верств, була одним з найголовніших напрямків діяльності як благодійних товариств, так і окремих осіб, які спрямовували свою допомогу або через посередництво благодійної організації, або напряду певній установі — училищу, гімназії, богодільні, лікарні. Для прикладу, поміщик с. Замлич Володимир—Волинського повіту дворянин Фома Сумовський 1911 р. влаштував у трьох своїх фільварках (Замличі, Вікторові, Дорогиничах) притулок для дітей усіх віросповідань».

А представник сумської гілки цього роду — зібрав таку колосальну приватну художню галерею, що вона стала основою створення в Сумах Державного музею образотворчого мистецтва (тут доречно провести паралель: Суми Кмитів, адже в цьому селі теж діє державний художній музей).

Справа в тому, що колекціонер і фундатор художньої галереї Оскар Гансен родився позашлюбною дитиною й був усиновлений своєю матір'ю з дозволу імператора Миколи II Петербурзьким окружним судом 1903 р. На той час його мати, Олена Августівна, одружилася з інженером шляхів сполучення Якимом Адольфовичем Сумовським (рідним братом «житомирського» Модеста»), який не заперечував проти усиновлення, тим більше, що дітей у шлюбі подружжя не мало.

Постановою Наркомосу від 29 квітня 1919 р. музей, який належить О.Г. Гансену, більша частина якого перебуває в Сумах в садибі Сумовської, являє собою величезну історичну і художню цінність (оцінюється в декілька мільйонів рублів) переходить у відання держави і стає Третім (в Україні) Державним Музеєм. Так, завдяки Якому Сумовському місто Суми (треба ж така тавтологія!) отримало прекрасний музей.

Власне, і Евеліна була активною громадською діячкою. Із

наукових публікацій і документів Житомирського облдержархіву ми дізнаємося про її благородні діяння.

Зокрема, 5 березня 1912 р. дворянка, вдова статського радника Казимира Домбровська, художниця, Марія Альбіна Казановська, Евеліна Сумовська, Марія Сурин, Олена Лехно-Васютинська звернулися в Присутствіє у справах про товариства і союзи з заявою про бажання створити товариство «Житомирський польський гурток». У проекті Статуту вказувалося, що метою Товариства є «позапартійне об'єднання польських жінок у прагненні до підвищення свого інтелектуального і морального розвитку, а також можливість вкладення своєї праці в культурні, духовні й економічні досягнення польського населення в м. Житомирі і Волинській губернії».

Але після розгляду справи Присутствіє визначило, що майбутнє товариство має за мету культурно-просвітницький розвиток виключно для польської народності, здійснення якої веде до національної ворожнечі і не відповідає основам російської державності. Злипня 1912 р. присутствіє відмовило в реєстрації товариства...

На 1913 р. в списку землевласників і орендаторів Волинської губернії Евеліна Казимирівна Сумовська зазначена як власниця в маєтку Кмитів 1376 десятин землі.

В шлюбі у Евеліни і Модеста Сумовських народилось четверо дітей (всі — в с. Кмитів): 1893 р. — син Казимир (напевно, названий на честь житомирського діда Казимира), 1894 р. — Олена, в 1896 р. — Володимир, 1900 р. (14 січ.) — Анна-Марія. Хрестив дітей Сумовських ректор Житомирської духовної католицької семінарії Аполлінарій Внуковський (що говорить про високий соціальний статус родини Сумовських).

Не пізніше 1913 р. Модест-Роман помер, хоча за ним і числився у власності в 1914 р. житловий будинок в Житомирі, на Старому бульварі, 17. В Кмитівській спецшколі-інтернаті, що діє в колишній віллі Олізарів-Сумовських є інші не підтверджені відомості.

Зокрема, в школі повідомляють про те, що пан Модест, мовляв: «...одружився на дочці графа Кмита і сім'я отримала цей будинок у спадок як дачу. Крім цього сім'я мала житло в місті Житомирі. Пан помер у 1916 р. у м. Кракові, а дружина під час революції також виїхала до Польщі. Після революції повернулась до м. Житомира».

Дійсно, судячи з архівних документів, у 1915 р. Евеліна Сумовська жила в Житомирі на Старому бульварі, 17 аж до

більшовицького перевороту. У кмитівській віллі, очевидно господарювали троє дітей. Після захоплення влади, більшовики намагалися експропріювати Кмитівську віллу з парком.

Коли інструктор повітового земельного комітету, посилаючись на владні розпорядження, намагався умовити селян не руйнувати маєток, вони заявили, що «Української Центральної ради вони не визнають», а повітовий комітет, що захищає поміщиків, закидають бомбами». На щастя, хтось зупинив гарячі голови популістів-екстремістів.

Тому перекази, про які ми дізнались в інтернаті не є коректні: «...Колись пани Сумовські обрали собі для життя Кмитів. І добре б їм там жилося, якби не революція 1917 р. В той час палили не тільки маєтки поміщиків, а й будинки заможних селян. Важко було утримати від розправи над панамі революційно настроєних селян. Але пані Сумовській це вдалося, тому що поважали її люди в селі. Доброю була, лагідною...І заповіла свій маєток дітям-сиротам, адже багато їх було в революційні часи».

Насправді, пані Сумовська заповіла маєток дітям-сиротам вже після встановлення совєцькою влади. І поважали її, на жаль, не всі. Це засвідчує документ Державного архіву Житомирської області.

Насправді ж, як ми знаємо, дружиною Модеста Сумовського була онука одного з останнього представника згасаючого роду Олізарів — Костянтина, житомирського губернського маршалка. І в Кмитові була не дача, а півтори тисячі гектарів землі, парк і заміська вілла (див. вище), а в Житомирі, як і належало для забезпечених родин, — «зимова квартира».

Пізніше, очевидно, після смерті чоловіка, втративши джерело для підтримки матеріального благополуччя, Анна-Марія Сумовська (чи, можливо, ще її мати Евеліна) добудувала віллу, розташувавши у цокольному поверсі все, що необхідно для зимового житлового будинку: кухню, комори, теплі туалети, ванну тощо. Про це йтиметься далі в частині довідки, присвяченій аналізу архітектури будинку.

Після здійснення прибудови, Марія чи Евеліна, швидше, за все, здавали будинок в Житомирі, на Старому бульварі, 17 в оренду, забезпечуючи тим самим чотирьох нащадків вдови Сумовського коштами для існування і навчання. Так, Казимір Сумовський навчався в Чехії в сільськогосподарській Академії (м. Табор). На жаль доля решти нащадків Евеліни і Модеста Сумовських поки що не відома.

В Кмитівській садибі Сумовських-Олізарів з 1920-х років почав

діяти дитячий будинок для дітей сиріт (або, як тоді називали ці заклади — «дитяча хата», хоча на хату вона була зовсім не схожа). Отож, до Другої світової війни тут проживали діти — сироти різного віку. Дитячий будинок проіснував до березня 1966 р.

Потім тут діяла Кмитівська 8-річна загальноосвітня школа. З літа 1971 р. школу було закрито, розпочались ремонтні роботи по підготовці до відкриття спецшколи-інтернату. Було збудовано котельню, нову їдальню. У 1973 р. було добудовано шкільне приміщення, площею майже 400 кв. м. З 23 жовтня 1973 р. стала функціонувати Кмитівська спецшкола-інтернат як допоміжна на базі Кмитівської 8-річної загальноосвітньої школи.

У 1980 р. було збудовано новий двоповерховий спальний корпус на 120 місць, площею понад одну тисячу кв. м. У 1985 р. збудували приміщення їдальні, столовни майстерні.

Поблизу школи розміщені парк, сад, закладені ще Богдановичами-Олізарями-Сумовськими. Власне парк (9 га) заснований ще у другій половині XVIII ст. Збереглися 200-літні дерева. Є також навчально-дослідні ділянки, город.

В інтернаті створено всі умови для цікавого, повноцінного життя 110 вихованців віком від 7 до 17 років із 18 районів Житомирської області, які мають вади розумового розвитку. Аби надати цим дітям необхідні для життя знання та навички, які у простій школі чи при індивідуальному навчанні здобути не виходило, у закладі впроваджена низка спеціальних предметів. Склався особливий мікроклімат, гуманні стосунки між дітьми та педагогами, усім обслуговуючим персоналом. Колектив об'єднує одна родина «Берегиня». На сьогодні (2018 р.) спецшколу-інтернат очолює «Вчитель-методист», Відмінник освіти України, Заслужений працівник освіти України Грабовська Ольга Вікторівна. Педагогічний колектив школи нараховує 55 осіб.

З 23 серпня 1973 р., після реконструкції та добудови, стала функціонувати як спеціальна школа-інтернат для дітей з особливими освітніми потребами. На сьогодні (2018 р.), в школі-інтернаті навчається майже 100 вихованців, які мають вади розумового розвитку. Аби надати цим дітям необхідні для життя знання та навички, які у простій школі чи при індивідуальному навчанні здобути не вдавалося, у закладі впроваджена низка спеціальних предметів. Історична будівля школи-інтернату підтримується його колективом у належному стані.

Садиба і парк розташовані на рівному плато з переходом в

північно-західній частині у крутий схил в бік струмка. В цілому ландшафт не спокійний, в напрямку струмка — надзвичайно мальовничий. Неподалік розкинувся мішаний ліс

Будинок первісно дерев'яний, має три поверхи: цокольний на половину його довжини (за рахунок перепаду рельєфу та будівництва в дві черги — див. нижче); основний та мансардний. Будинок «Г»-подібний у плані, з невеликим розширенням в північній частині. В наш час прибудований в північній частині, що зробило його «П»-подібним у плані з фальшпризалітами в західній (дворовій) частині.

Складається враження, що вілла споруджувалася у два етапи. Перший — північна широка частина з башточкою, з розвинутою мансардою, без цокольного поверху, з широкими вікнами (тому вона має свій вхід, своє фойє). Друга — південна частина, трохи вужча, але з цокольним поверхом і своєю мансардою та вузькими вікнами по основному поверху. Очевидно, що прибудова здійснювалась невдовзі після завершення спорудження першої частини вілли, оскільки ми бачимо почерк того ж архітектора і кваліфікацію того ж теслі.

Можна припустити, що до прибудови, вілла використовувалась для відпочинку тільки у теплу пору року, але з потребою користуватися нею як постійним житлом, добудована з приміщеннями кухні, комор, теплих ватерклозетів, до яких вхід було обладнано як з двору, так і з середини приміщення.

Зовнішні тримальні стіни основного поверху та мансарди були складені з дерев'яних профільних брусів набраних між вертикальними проміжними (крок ~ 90 см) і кутовими стовпами, що імітують класичні лізени, закріплені в них шипами. Фундамент кам'яний. Цокольна стіна — мурована з бутового каменю, тинькована. Тримальні конструкції теж дерев'яні. Покриття даху первісно було з керамічної черепиці.

Архітектура будівлі вирішена у традиціях замиської літньої резиденції — вілли, має оригінальне об'ємно-просторове рішення (не зважаючи на облицювання стін основного поверху силікатною цеглою) в мотивах скромного модерну і елементами конструктивізму, що продиктовано матеріалом стін ті інших тримальних конструкцій.

Будинок має два входи до основного поверху: парадний і допоміжний («чорний»), що артикульовані невеликими приставними тамбурами-верандочками, в оздобленні яких збереглися оригінальні архітектурні елементи, виготовлені з дерева, характерні для доби модерну. Це, зокрема, змодельований у вигляді готичного вимпергу

фронтон. Він має фахверкову конструкцію і вивершений двосхилим півшпильовим дашком.

Фахверк складається з двох розпірних балок, що під тупим кутом утворюють фронтон, на перетині яких укріплено вертикальний тримальний брусок-стояк, вивершення якого утримує гребінь (ребро) виступаючого над входом даху, а низ завершується ренесансною декоративною стилізованою гиркою (важком).

Розпірна конструкція підтримується (лише оптично) аркою, запозиченою із класицизму, хоча потреби в ній з точки зору забезпечення жорсткості конструкції аж ніяк не має. Тим не менше, ця арка артикульована навіть класичним обломом (хоча і простим). Це і є модерн.

Судячи із зовнішнього вигляду, всі дерев'яні конструкції з'єднані між собою без жодного цвяха (за рахунок простих шпівів, у «півдерева», в обло, сковороднем, укосинами в шип та ін.). Дві пари дерев'яних стовпів, які тримають конструкцію дашку ганка, оздоблені дерев'яними накладками, що імітують пояси та капітелі класичних колон. Цей прийом повторюється в лиштві вікон мансарди.

Оригінально вирішено південну мансарду. На торцевому фасаді вона є другим поверхом над верандою парадного входу і приваблює око дрібно почленованими (на 20 частин) вітражами. В північно-західній частині вілли мансарда більш розвинута і вивершується на восьмерику стін абсиди восьмикутною башточкою зі шпилем. Окремою темою могли б бути двері та вікна, але останні сховано під кладкою із силікатної цегли.

Яким було членування віконних рам тепер сказати важко (можливо, що це були прямокутні шестидольні вікна, як вцілілій лікарні). Справді, єдине, що залишилось автентичним, це люкарна (розвинуте «слухове вікно») на горищі, перекрите такою ж фахверковою конструкцією, що і ганок службового входу. Ті ж важки, ті ж укосини, той же стояк, що тримає гребінь дашку, та ж арка, але в глибині конструкції як вивершення прорізу вікна люкарни. Але з'являються і нові деталі: це потужні модульйони, що підтримують значний винос дашка над люкарною і змодельовані під них такі ж пластичні кронштейни і «кобилки» у піддашші, що є випущеними кінцями елементів стропильної системи.

Вікно люкарни має напівциркульне (романське) вивершення і слабовиявлений сандрик у вигляді спрощеного архівольта. І все це —

винятково із дерева. «Слухові вікна» схилив даху мансарди і основного поверху мають не засклені прорізи у формі трилисника. Вони забезпечують освітлення переходу на горищі від північної мансарди до південної (див. поверхові плани).

Автентичні вхідні фільончасті двері збереглися на службовому вході. Кронштейни, що тримають значний винос даху по периметру мансарди (для запобігання перезволоження дерев'яних стін від дощу), мають чисто конструктивістське рішення являють собою трикутну у поперечному розрізі легку конструкцію з добре виявленими укосинами. Вертикальні тримальні бруски трикутників, ритм (осі) яких повторюють крок (осі) проміжних і кутових тримальних стовпів, увінчуються підвішеними традиційними стилізованими призматичними важками (гирками).

Первісно, піддашок основного (другого) поверху завершувався акуратним кількаступінчастим вінцевим карнизом, з простими обломами. Фрагменти такого вивершення збереглися у піддашші як південної, так і північної мансард. Якщо екстер'єр вілли хоч і змінений, але здійснити реконструкцію його автентичного вигляду все ж таки можна, інтер'єр не піддається навіть такій віртуальній реконструкції. Він кардинально змінений.

В першій частині будівлі залишилось лише не зміненим вхідне фойє (вітальня) зі сходами на мансардний поверх, який зберігся у майже автентичному вигляді, включаючи дверні і віконні блоки. Очевидно, тут були спальні кімнати. Решта об'єму основного поверху зазнала глибоких змін.

Оскільки тут розташовується навчальний заклад, комбіноване планування змінено на коридорне, двохстороннє. В деяких кімнатах збереглися автентичні двері і в одній — навіть плафон на стелі.

В цілому, будівля являє значний інтерес і як пам'ятка архітектури місцевого значення (зразок дерев'яної заміської вілли у стилі модерн), і як пам'ятка історії (проживання і перебування представників, нащадків видатних родин Волині-Житомирщини-Київщини Олізарів-Богдановичів-Сумовських). А відтак підлягає занесенню до Державного реєстру пам'яток культурного надбання, дбайливій охороні, підтримці і пропаганді.

Література та джерела

1. Адресная книга г. Житомира сост. город. полиц. Гуминским на 1909 год. — Житомир : Губтипография, 1908. — С. 32.

2. Адресная книга г. Житомира сост. на 1914 год. — Житомир : Губтипография, 1913. — С. 61.
3. Архітектори і проектні організації [Інтернет-ресурс] — Режим доступу: www.news.dks.ua/.../27693-na-zhitomirshchini-v-kolishnij-s...
4. Архив Юго-Западной России. — 1876. — Ч. 6. — Т. 1. — С. 523-524.
5. Білобровець Ольга. Діяльність польських організацій на Житомирщині наприкінці XIX — поч. XX ст. // Українська полоністика. Випуск 1. Історико-філософські дослідження. — Київ : Київський національний лінгвістичний університет, 2004. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: eprints.zu.edu.ua/id/eprint/3609/contents.
6. Вознюк О. / наук. керів. Лутай М.Є. Соціально-економічне становище Житомирського повіту періоду Центральної Ради. — Україника молодая: Сборник статей. — Житомир : «Полесьє», 2012.
7. Голубев С. Пом'яник Київського Печерського Монастиря: Кін. 15 — поч. 16 ст. — Київ, 1892. — С. 46-48. [оригінал П. Києво-Печерської Лаври зберігається в Державній історичній бібліотеці України].
8. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 753. [Роздільний акт на користь Богданович (ур. Олізар) Марії Констянтинівни]. — Арк. 5-5зв.
9. ДАЖО. — Ф. 146. — Оп. 1. — Спр. 5808. — Арк. 187, 214, 289.
10. ДАЖО. — Ф. 329. — Оп. 1. — Спр. 98. — Арк. 2-33.
11. Державний архів Київської області. — Ф. Р-4156. — Оп.1. — Спр. 6. — Арк. 30.
12. Друг Ольга. Київський колекціонер Оскар Гансен (1881 — після 1920) [Інтернет-ресурс] — Режим доступу: www.historians.in.ua
13. Друг О., Малаков Д. Особняки Києва. — Киев, 2004. — С. 465.
14. Єршов В.О. Польська література Волині доби романтизму: Генологія мемуаристичності. — Житомир, 2008. — 620 с. — С. 28, 34, 55, 69, 86-87, 89, 93-94, 96, 105, 108, 110, 153-154, 157, 163, 264... 576. Та багато ін. [Олізари, Кміти].
15. Землевласники Волині у розвитку підприємництва (друга пол. XIX — Поч. XX ст.) / Романюк Неля Йосипівна // Blak Sea Print ISSN: 1987 - 6521 skientifik journal of Academic research Online ISSN: 2346 - 7541 part A. emerging ISSUE in the natural and applied sciences Publishing periodically [Інтернет-ресурс] — Режим доступу: www.academia.edu/10974468/Multidisciplinary_journal
16. Книжкові знаки киян / Упоряд.: М. Грузов, А. Кончаковський. — Київ, 2000.
17. Ковалинский В. Меценаты Киева. — Киев, 1998. — С. 291-292, 307;
18. Кончаковський А. Бібліотеки киян. Словник власників. — Київ, 2005. — С. 32.
19. Мокрицький Г.П. Цікава Житомирщина: Ілюстрована туристична

енциклопедія / Т. 1. — 324 с. — С. 265-269, 281, 283-284.

20. Олизар // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп. т.). — СПб., 1890-1907, (рос.).
21. Памятная книжка Волынской губернии на 1911 год / Волынский губернский лесоохранный комитет; Общество винокурных заводчиков Волынской губернии. — Житомир : Губтипография, 1910. — С. 36, 76.
22. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год / Сведения о фабриках, заводах, паровых и водяных мельницах в Житомирском уезде. — Житомир : Губтипография, 1913. — С. 252–253.
23. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год / Сведения о фабриках, заводах, паровых и водяных мельницах в Житомирском уезде. — Житомир : Губтипография, 1914. — С. 261.
24. Романюк Н.Й. Благодійництво і меценатство як засіб підвищення соціального статусу підприємців Південно-Західного краю Російської імперії (друга половина XIX — початок XX ст.) // Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць / Гол. ред. М.А. Журба. — Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. — Випуск 1. — 264 с. — С. 16.
25. Российский государственный исторический архив (далее РГИА) [С-Пб]. — Ф. 577. — Оп. 7. — Дело 697 [Про викуп селянами с. Студениця земельних площ у графа К.Л. Олізара]. — 1868–1869 гг.
26. РГИА [С-Пб]. — Ф. 577. — Оп. 29. — Дело 1316 [Про викуп селянами у селах Подольської губернії земельних площ у графині Камілії Казимирівни Олізар]. — 03.03.1867– 16.06. 1869.
27. Садиба поміщиків Сумовських (кін.XIX — поч. XX ст.) / Нині дитячий будинок [Интернет-ресурс] — Режим доступу: Image may contain: sky, house, tree, cloud and outdoor. Image may contain: cloud, sky...
28. Список землевладельцев и арендаторов Вол. губ. на 1913 год. — Житомир. — С. 27.
29. Спогади, записані автором цієї довідки в с. Кмитів у 1990–1993 рр. у місцевої жительки Любові Степанівни Прокопенко (у дів. Нацевич) та Олександри Нацевич (у дів. Борчаківської). — Архів краєзнавчого вид-ва «Волинь».
30. Тесленко І.А.. Олізари, Олізари-Волчковичі // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — Київ : Наукова думка, 2010. — Т. 7 : Мл — О. — С. 586.
31. Яковенко Н.М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. — «Феодалізм на Україні». — Київ : Наукова думка, 1990. — С. 82-95.
32. Яковенко Н.М. Українська шляхта: З кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). — Київ : Наукова думка, 1993. — 416 с. —

C. 56, 148, 152-159, 161, 166, 194, 197, 361.

33. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. — T. I. — S. 85-86.
34. Kasper Niesiecki. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona ... — T. 2. — Lwów : w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1738. — S. 379 (пол.).
35. Korosteszów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa : Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 1883 . — T. IV : Kęs — Kutno. (пол.) — S. 415-420. (пол.).
36. Osoby o nazwisku «Olizar» w Genealogii Potomków Sejmu Wielkiego. — Warszawa, B.p., Б. д.
37. Przeddziekiego Alexandr, Podole, Wolyn, Ukraina: obrazy miejsc i czasow. — Wilno, 1841. — T. 2. — S. 114-118.

— o —

УДК 908

ГОЛЯЧЕНКО О.С.

(селище Іршанськ, Хорошівський р-он, Житомирська обл.)

ІСТОРІЯ ІРШАНСЬКОГО ГІРНИЧОЗБАГАЧУВАЛЬНОГО КОМБІНАТУ ТА СЕЛИЩА ІРШАНСЬКА У «МУЗЕЇ ПІД ВІДКРИТИМ НЕБОМ»

Анотація. Автор у хронологічному порядку подає історичну інформацію про поліських першопрохідців, про становлення та розвиток Іршанського гірничо-збагачувального комбінату і селища гірників Іршанська від 30-тих років 20 століття до сьогодення.

Ключові слова: Іршанський ГЗК, АТ «Об'єднана гірничо-хімічна компанія», Іршанськ, Іршинське РЕП, спосіб видобування, ільменіт, рекультивація, стенд.

Виклад основного матеріалу. На День працівників металургійної та гірничодобувної промисловості 2019 р. у селищі Іршанську біля палацу культури та спорту «Титан» відкрито галерею 12 стендів. Вони відображають історію філії «Іршанський гірничо-збагачувальний комбінат» АТ «Об'єднана гірничо-хімічна компанія» та селища Іршанська.

Перший стенд «Першопрохідці» розповідає про Степана Володимировича Бельського (1866-1943) — першовідкривача ільменіту

в українському Поліссі, геолога Володимира Арсентійовича Осколкова (1904-2003) та енергопотяг № 37.

У 1920-1930 рр. геологічні експедиції під керівництвом Бельського С.В. відкрили на території нашого краю промислові родовища гранітів, вогнетривких глин, польового шпату, каоліну, кварцитів, топазів, ільменіту. У 1924 р. під час детального вивчення каолінів поблизу сіл Гацьківка та Добринь, встановлений факт присутності у них ільменіту. Професор Бельський представив перші дані про наявність ільменіту високих концентрацій у русловій частині р. Ірша.

Геолог Осколков у складі Волинської геологорозвідувальної партії (ГРП) тресту № 1 «Мінералруд у 1930-1931 рр. детально дослідив родовища каолінів (Гацьківське, Рудне-Гацьківське, Ягодинське), що містили ільменіт. ГРП виявила окремі ділянки залягання ільменіту у розсипах басейнів річок Ірші та Іршиці. Геологорозвідники намили пробну партію ільменітового концентрату, з якого вперше отримали пігментний двоокис титану (TiO_2).

Наприкінці 1954 р. на залізничну станцію «Турчинка» прибув енергопотяг № 37. Розмістився він на північній околиці села Нова Борова (тепер — навантажувально-розвантажувальна база філії «Іршанський гірничо-збагачувальний комбінат»). Головним завданням пересувної електростанції, що мала потужність 3000 кВт (GE-3000), стало забезпечення електричною енергією створеного Іршинського розвідувально-експлуатаційного підприємства. Трудовий колектив енергопотягу у кількості 31-го спеціаліста, став першою виробничою одиницею Іршинського РЕП та Іршинського гірничо-збагачувального комбінату.

Другий стенд має назву **«Іршинське РЕП як перша черга комбінату»**. Постановою Ради Міністрів СРСР № 407-177сс від 9 березня 1954 р. і наказом Міністерства кольорової металургії СРСР №7сс від 11 березня 1954 р. на базі Іршинського та інших родовищ титанових руд було організоване Іршинське розвідувально-експлуатаційне підприємство (ІРЕП) та розпочато проектування і будівництво Іршинського гірничо-збагачувального комбінату (ІГЗК). Головний інженер проекту був Дем'ян Коробейніков. Першим директором Іршинського РЕП призначено Саннікова С.М., а першим головним інженером Лаптева М.І.

За період від 1954 р. до 1960 р. було побудовано та введено в експлуатацію 1-й пусковий комплекс: дослідницький кар'єр (03.05.1956 р.); дослідницька доводочна фабрика (16.05.1956 р.); малолітражна електрична драга (МД-1) з ємністю — 50 л (02.07.1956 р.); електрична 210 л драга №1 (26.04.1958 р.); електрична 210 л драга № 2 (18.05.1960 р.); доводочна фабрика № 1 (01.07.1960 р.). Допоміжні об'єкти: ремонтно-механічні майстерні (1958 р.), центральна котельня, прирейкова база (так зване селище Енергетиків у с. Нова Борова), об'єкти соціально-культурного та побутового призначення, та інше.

Ліквідоване Іршинське РЕП розпорядженням Київського Раднаргоспу № 134 від 12.04.1961 р. у зв'язку із закінченням будівництва Іршанського ГЗК та передачі йому фондів.

Рішенням виконавчого комітету Житомирської обласної ради №830 від 5 серпня 1960 р. новоутворений населений пункт Іршанського гірничо-збагачувального комбінату віднесено до категорії робітничих селищ з присвоєнням назви «Іршанськ», підпорядкувавши його Новоборівській селищній Раді.

Третій стенд **«Поліський титан»** інформує про дражний спосіб видобування та перший ільменіт українського Полісся. Весною 1956 р. виробнича зміна гірничого майстра Яшина А.В. спільно з науковими працівниками інституту Іргірідмет (керівник Бондаренко) на дослідній установці гвинтових сепараторів малолітражної драги (МД-1) отримала перші кілограми ільменітового концентрату. *«Перше відро ільменіту ми зустріли з великою радістю, криками «ура!», підкидали вгору картузи, косинки. А потім уже пішли і контейнери, і тони, і сотні тисяч тон»* (із спогадів ветерана комбінату Михайла Данилівського). Цього року було випущено 1002 т ільменітового 42% TiO_2 концентрату, у 1958 р., після введення в експлуатацію драги № 1 — 5950 т, 1960 р., після введення в експлуатацію драги № 2 — 26125 т.

Довідка. Ільменіт, або титанистий залізняк ($FeTiO_3$) — мінерал з якого вилучають діоксид, або двоокис титану (TiO_2). Його широко використовують в якості білого пігменту в целюлозно-паперовій промисловості, лакофарбових матеріалах, у виробництві синтетичних волокон, гумових виробів, пластмас, термостійкого та оптичного скла, білої емалі, керамічних діелектриків та інше.

Іршанський ГЗК став єдиним підприємством у Європі, де розробку корисних копалин здійснювали величезними плаваючими фабриками — драгами. На МД-1 застосували дражний спосіб

відпрацювання терасового розсипу із замкненим циклом водо-обороту та гідро-транспортування пісків. Вперше була відпрацьована технологія із збагачення ільменітових пісків на гвинтових сепараторах та отримання чорнового концентрату безпосередньо на дразі. Згодом запрацювали промислові електричні драга № 1 та драга № 2. Перша розробляла розсипне родовище титанових руд у руслі р. Ірша униз за течії (до с. Шершні Коростенського району), друга — вверх за течією (до с. Турчинка Володарсько-Волинського району).

***Довідка про промислову драгу.** Загальна висота — 25 м, вага — 1350 т. Висота понтона 3,10 м. Налічувала 80 черпаків з місткістю 210 л. Глибина черпання 11,5 м. Численні вузли і агрегати цього плаваючого заводу приводили в рух 53 електромотори потужністю від 4,5 до 480 кіловат кожний. Для драг створювалось спеціальне водоймище місткістю понад 3 мільйони кубометрів. Діяла за принципом багато-ковшового ланцюгового екскаватора, що черпає породу, яка йде на промивання і збагачення. Отриманий чорновий концентрат направлявся на берегову збагачувальну фабрику для доводки (кінцевої стадії технологічного процесу збагачення ільменіту), в результаті якої отримували кондиційний концентрат.*

«Екскаваторно-гідралічний спосіб видобування» — назва четвертого стенду історичної галереї. Перехід гірничодобувної промисловості від дражного способу видобутку корисних копалин до гідромеханічного відбувся у 1960-х рр. Для розробки родовища терасового розсипу 12 серпня 1964 р. на Іршанському гірничо-збагачувальному комбінаті був введений в експлуатацію кар'єр № 1.

***Довідка.** Іршанське розсипне родовище ільменіту включає декілька десятків родовищ, які генетично пов'язані з габро-анортозитовим масивом основних порід Коростенського інтрузивного плутону. Переважна частина родовищ відносяться до алювіально-делювіального типу утворень (розсип) і, практично, кругом підстильною потужною каоліновою корою вивітрювання. В окремих місцях вона спільно з корінними породами утворює комплексні ільменіт-апатитові родовища (Стремгородське, Федорівське, Торчинське та інші).*

У 1968 р. на кар'єрі розпочався монтаж екскаватора ЕК 10/60 і Е-2503. З цього року на комбінаті з'явилися машиністи і помічники машиністів крокуючого драглайна.

***Довідка.** При екскаваторному способі видобування виконуються*

такі технологічні процеси: підготовка гірських порід до розкриву; виймально-вантажні роботи; переміщення гірської породи із забоїв на поверхню; складські роботи. Під час гідравлічного способу: підготовка гірських порід до розмиву; розмив гірських порід; транспортування; відвалоутворення та складування. Підготовка порід до розмиву полягає у їх механічному розпушенні екскаваторами чи бульдозерами. Розмивають гірські породи за допомогою гідромоніторів, а потім транспортують трубопроводами на збагачувальну фабрику.

На п'ятому стенді інформація про **екскаваторно-конвеєрний спосіб видобування**, що застосовувався на Лемненському руднику Іршинського ГЗК. 31.07.1970 р. Державна комісія прийняла в експлуатацію Лемненський гірничо-збагачувальний комплекс із закінченим процесом видобування та збагачення корисних копалин. На Лемненському руднику уперше застосували екскаваторно-конвеєрний спосіб видобування ільменіту. Промисловий продукт навантажували роторні екскаватори ЕР-1250 і ЕРГ-400 та транспортували його до збагачувальної фабрики стрічковими конвеєрами. Вскришні і видобувні роботи проводились крокуючими екскаваторами ЕК-10/70 і ЕК-15/90. На збагачувальній фабриці № 3 рудника застосовували гравітаційно-електромагнітний метод збагачення. Тут уперше запровадили технологічну схему із застосуванням конусних сепараторів.

Із введенням в експлуатацію Лемненського рудника зріс випуск ільменітового концентрату. Якщо у 1965 р. вироблено 56 658 т, то у 1970 р. — 103 016 т, 1972 р. — 198 963 т, 1974 р. — 293 262 т, 1976 р. — 374 021 т. Найвищий його видобуток у ХХ ст. припав на 1977 р. — 380 081 т.

Вагомий внесок у подальший розвиток потужностей комбінату і становлення селища Іршанська зробив другий директор комбінату Гулій Володимир Макарович (1921-1975). На його честь названо вулицю та встановлено меморіальну дошку.

Шостий та сьомий стенди **«Іршанський ГЗК на зламі ХХ-ХХІ століть»** розповідають про непростий перехідний період в історії комбінату: від його підпорядкування Всесоюзному промислому об'єднанню «Союзрідмет» (1980 р.) та Науково-виробничому об'єднанню «Рідмет» (1988 р.) до Міністерства промисловості України (1992 р.).

Зазначено, що Іршанський ГЗК став головним містоутворюючим підприємством Іршанська. Ним збудовані та введені в експлуатацію

житлові будинки, об'єкти соціально-культурного та побутового призначень. Перші багатоповерхівки з'явилися у 1956 р. Спорудження початкової, середньої, музичної шкіл, клубу-кінотеатру (на 600 місць), будинок побуту, поліклініки, лікарні (на 105 місць), аптеки, Палацу культури «Титан» (на 750 місць), готелю, хлібопекарні, лазні, стадіону, фізкультурно-спортивного комплексу, санаторію-профілакторію, піонерського табору, гастроному-їдальні, універсаму, ряду магазинів, це — неповний перелік об'єктів, споруджених комбінатом.

Наприкінці ХХ ст. комбінат нарощував виробничі потужності, розробляв нові кар'єри, шукав шляхи збуту продукції. У 1987 р. був введений в експлуатацію кар'єр № 5, у 1989 — кар'єр «Шершнівський». Від 1994 р. розпочалося освоєння зовнішніх ринків збуту Укладено угоду про спільну інвестиційну діяльність, а потім — про виробничу кооперацію з американською фірмою «Пенвуд Технолоджі». У 1995 р. підписано контракт із чеською фірмою «Мертрейд» про продаж ільменітового концентрату на європейському ринку. За якість продукції власного виробництва, комбінат отримав дві міжнародні нагороди: у травні 1998 р. в Парижі та жовтні 1999 р. у Мадриді.

З введенням в експлуатацію збагачувальної фабрики кар'єру № 5 (1997 р.), кар'єру № 7 та збагачувальної фабрики кар'єру (2000 р.), кар'єру № 8 та збагачувальної фабрики кар'єру (2003 р.), кар'єру № 9 та збагачувальної фабрики кар'єру (2008 р.) значно зросло виробництво ільменітового концентрату. У 2008 р. його було вироблено 440 256 т. Це — найбільший показник за всю історію комбінату.

Восьмий стенд — **«Природоохоронна діяльність Іршанського ГЗК»**. На Іршанському гірничо-збагачувальному комбінаті роботи з рекультивації (штучне відновлення) земель і повернення їх користувачам були розпочаті у 1971 р. За всю історію діяльності підприємства відновлено 5296,2 га порушених земель у Володарсько-Волинському / Хоросівському та Коростенському районах.

***Довідка.** Етапи відновлення порушених земель: відкачка води з кар'єрних виїмок; гірничого-планувальні роботи крокуючими екскаваторами ЕК-5/45, ЕК-10/60, ЕК-10/70 та бульдозерами ДЕТ-250, Т-180; ремонт рекультивованих ділянок після ущільнення відвалених порід або ерозійних процесів; нанесення родючого ґрунту на ділянки, що передаються під сільськогосподарські угіддя.*

Найбільш ефективним природоохоронним видом відновлення порушених земель є лісгосподарська рекультивація. Для заліснення використовують такі схеми змішування лісових культур: сосни звичайної з вільхою чорною, з березою повислою, робінією псевдо-акацією, частково з ялиною звичайною та аморфною кущовою, дубом, грабом, осикою, а також різні чагарникові форми. Насадження успішно виконують санітарно-гігієнічні і протиерозійні функції, сприяють формуванню продуктивних лісових біоценозів. Основну частину із 2220,6 га відновлених комбінатом земель передано Держлісгоспу.

Сільськогосподарська рекультивація. У 1976 р. під час проведення гірничих робіт, розпочато зняття та складання родючого шару. Рекультивацію порушених земель для використання їх у сільському господарстві комбінат проводить від 1978 р. За цей період передано під рілля 2354,5 га землі з нанесенням родючого шару.

Водогосподарську рекультивацію здебільшого застосовують у тих відпрацьованих кар'єрах, що заповнюються ґрунтовими та дощовими водами. Під рукотворні водоймища передано 598,3 га земель.

Серед інших видів відновлення земель на підприємстві застосовують рекреаційну, санітарно-гігієнічну, будівельну рекультивації, у результаті якої передано 122,8 га відновлених земель.

У 1980-х рр. на Іршанському ГЗК створена спеціальна служба інженерної екології. Відділ охорони навколишнього середовища комбінату очолював досвідчений та ініціативний фахівець Тяпченко М.О. Екологами комбінату розроблена довготривала програма з охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів, підготовлена наукова праця «Із досвіду рекультивації порушених земель при розробці родовищ ільменіту Іршанським гірничо-збагачувальним комбінатом».

Майже 50 річний досвід з рекультивації земель філії «Іршанський ГЗК» АТ «ОГХК» є не лише унікальний і повчальний, але й став надбанням багатьох гірничих колективів області.

«Соціальна політика комбінату» — дев'ятий стенд історичної галереї. Турбота про здоров'я та працездатність трудівників, культурне дозвілля, заняття фізкультурою та спорту були і залишаються головними пріоритетами діяльності керівництва АТ «Об'єднана гірничо-хімічна компанія» та адміністрації філії «Іршанський гірничо-збагачувальний комбінат».

Санаторій-профілакторій комбінату, який від 1987 р. облаштувався у нових корпусах, став справжнім оазисом єднання природи і турботи про здоров'я гірників. До послуг відпочиваючих: басейн, грязьові та фізіотерапевтичні процедури, соляна кімната, гідротерапія та фітотерапія, масаж тощо. Щороку профілактичне лікування проходить більше тисячі працівників комбінату, у т. ч. їх діти та ветерани підприємства.

Збудований у 1974 р. палац культури та спорту «Титан», став справжньою мистецькою перлиною селища Іршанська. Важливе місце у культурному житті краю відігравали «Народний» хор української пісні «Забава», ВІА «Перехрестя», інші аматорські колективи. Солісти, музиканти, духовий оркестр, «Зразковий» дитячий танцювальний колектив «Райдуга» є постійним учасником та переможцями творчих оглядів, конкурсів та фестивалів,

Щороку на комбінаті проводяться Спартакіади. Працівники «ІГЗК» є учасниками різних спортивних змагань. У 1981 р. хокейна команда «Авангард» стала чемпіоном Житомирщини. Футбольна команда «Титан» вийшла у фінал кубка області 2011 р. Великих спортивних успіхів досягають діти працівників комбінату. Вихованці учителя фізики Іршанської середньої школи Вайнера А.Ф. у 1972 р. перемогли на чемпіонаті УРСР серед школярів-радіолюбителів. Команда футзалістів виборола третє місце у 2019 р. на юнацькому чемпіонаті України спортивного товариства «Колос».

***Довідка.** Майстри спорту СРСР з радіоспорту: Мухін Андрій, Водотієць Віктор, Юров Віктор, Дергачов Анатолій, Трик Віктор, Геннадій Портнов, Віктор Приверт Віктор (кандидат у МС). Сепараторник кар'єру № 2, тренер ДЮСШ «Титан» Олександр Литвинчук у 2006 р. став майстром спорту України із зимового поліатлону.*

За фінансової підтримки працівників комбінату, жителів селища у 2000 р. побудована українська православна церква Покрови Божої Матері. Від 2003 р. в Іршанську проводиться фестиваль творчості дітей з обмеженими можливостями «Райдуга», натхненником та генеральним спонсором якого став Іршанський ГЗК. Ушанування переможців Другої світової війни, ветеранів підприємства, воїнів-афганців, героїв Чорнобиля, захисників України — важлива ланка соціальної політики комбінату.

Більше сотні працівників комбінату на початку 2014 р. були мобілізовані до лав ЗСУ та стали на захист східних кордонів України. У зоні проведення антитерористичної операції загинули: електрозварник Олексій Богуш, токарь Олег Яндюк, механік Сергій Фролов.

Стенд 10 — **«Філія «Іршанський ГЗК» у складі АТ «Об'єднана гірничо-хімічна компанія»**. У вересні 2014 р. філію «Іршанський гірничозбагачувальний комбінат» повернуто із оренди у державну власність та передано до Державного Підприємства «Об'єднана гірничо-хімічна компанія». Першим директором філії «Іршанський ГЗК» ДП «ОГХК» від жовтня 2014 р. до жовтня 2015 р. працював Косяк О.О. Від листопада 2015 р. очолює підприємство Сівченко В.А.

На стенді вміщено інформацію про екскурсійно-туристичну привабливість. У травні 2015 р. на виробничих об'єктах комбінату був реалізований соціально-культурний проект «Biruchij 018» — міжнародний симпозіум сучасного мистецтва. У липні 2018 р. на території Іршанської селищної ради об'єднаної територіальної громади (ОТГ) було започатковано проведення третього (завершального) етапу Чемпіонату України з ралі. Змішане гравійне покриття на рекультивованих землях філії «Іршанський ГЗК» якнайкраще відповідає вимогам цих змагань. Для змагань підготовлено 12 спеціальних ділянок на території Хорошівського та Коростенського районів.

Одинадцятий та дванадцятий стенди **«Курс на модернізацію та оновлення виробництва»** відображають діяльність АТ «Об'єднана гірничо-хімічна компанія», яка взяла курс на модернізацію виробництва та переорієнтацію філії «Іршанський ГЗК» на експорт продукції. У 2015 р. іршанський ільменіт повернуто на зовнішні ринки збуту — Європейського Союзу та інших країн світу. У вересні 2016 р. зафіксовано експортний рекордний об'єм ільменітового концентрату — 30 000 т.

У травні-вересні 2016 р. збагачувачі філії «Іршанський ГЗК» вперше використали технологію «сухого» доведення, яка виключає з технологічного процесу «мокру» магнітну сепарацію. Технічний доробок економить «ІГЗК» 10 млн. грн. Підприємство вперше стає прибутковим під час кризи на світовому титановому ринку 2014-2016 рр. Від 2017 р. розпочато оновлення парку спецтехніки та автомобільного парку філії. Інвестиції склали 7,155 млн. грн. У 2018 р. продовжується оновлення парку спецтехніки. У арсеналі філії

з'являються навантажувач відомої фірми HITACHI та новітні китайські бульдозери SHENWA SHANTIU та грейдер. Того ж року розпочато оновлення збагачувального обладнання. «ОГХК» замовляє нові сепаратори австралійського бренду Minerals Technologies та відправляє проби рудних пісків з Букінської ділянки Межирічного родовища. Від 2019 р. починаються роботи з реконструкції фабрик кар'єрів № 8 та №9. Компанія інвестує в проект 90 млн. грн. У січні 2019 р. філія «ІГЗК» отримала дозвіл Кабінету міністрів України на початок розробки 150 га земельних ділянок Межирічного родовища у Коростенському та Хорошівському районах. Нові площі забезпечать роботою колектив філії на подальші роки.

Сьогодні філія «Іршанський ГЗК» АТ «ОГХК» — найбільший виробник ільменітового концентрату в Україні і на теренах Європи. З початком розробки нових земельних площ у 2019 р. та після реконструкції діючих збагачувальних фабрик, що заплановані на поточний рік, «ІГЗК» стане не лише найпотужнішим, але й найсучаснішим виробником титанової сировини в Європі.

Література та джерела

1. Горошківщина — перлина українського Полісся. — Житомир : «Волинь», 2005. — 128 с.
2. Сяє сонце над Іршею: краєзнавча хрестоматія Володарсько-Волинського району Житомирської області / автор-упорядник О.С. Голяченко. — Новоград-Волинський : «Новоград», 2013. — 232 с.
3. Спогади краєзнавця Юхименка Анатолія Васильовича. Зберігаються у Новоборівському краєзнавчому музеї.
4. Архів філії «Іршанський гірничо-збагачувальний комбінат» АТ «Об'єднана гірничо-хімічна компанія».
5. Степан Бельський — першовідкривач ільменіту на Поліссі // Газета мого комбінату. — 2018. — № 6 (60). — 5 квітня.
6. Житомирська ГРЕ та Іршанський ГЗК: етапи співробітництва // Газета мого комбінату. — 2018. — № 15 (69). — 9 серпня.
7. Енергопотяг №37, що сколихнув поліське поіршання // Газета мого комбінату. — 2018. — № 17 (71). — 6 вересня.
8. РЕП на Іршанських просторах // Газета мого комбінату. — 2018. — № 21 (75). — 8 листопада.
9. РЕП на Іршанських просторах // Газета мого комбінату. — 2018. — № 22 (76). — 22 листопада.
10. Перший ільменіт // Газета мого комбінату. — 2019. — № 3 (81). — 14 лютого.

11. Історія виробництва Іршанського ГЗК // Газета мого комбінату. — 2019. — № 5 (83). — 9 березня.
12. Драга — символ Іршанського гірничо-збагачувального комбінату // Газета мого комбінату. — № 5 (83). — 9 березня.
13. Крокуючі драглайни філії «ІГЗК» готові до розробки нових ділянок // Газета мого комбінату. — 2019. — № 7 (85). — 11 квітня.
14. Як народжувався титан: філія «ІГЗК» відкрила історичну галерею до професійного свята // Газета мого комбінату. — 2019. — № 14 (92). — 1 серпня.
15. Філія «Іршанський ГЗК»: точки зростання // Газета мого комбінату. — 2019. — № 15 (93). — 15 серпня.
16. Іршанськ святкував День металурга та День селища // Прапор. — 2019. — № 30 (9429). — 26 липня.

— о —

УДК 94(477)«1797/1832»

ШЕВЧУК А.В.
(м. Житомир)

НОТАРІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦИВІЛЬНИХ ДЕПАРТАМЕНТІВ ГУБЕРНСЬКИХ ГОЛОВНИХ СУДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1797–1831 рр.)

***Анотація.** У статті проаналізовано одну з функцій губернських головних судів на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій третині XIX ст. Цивільні департаменти посвідчували матеріально-фінансові документи (позики, купчі на маєтки, відпускні на волю, заставні листи, контракти, рядні акти (про придане) і різні форми заповітів) та довіреності. Офіційне засвідчення переконувало зацікавлену сторону у неминучому виконанні іншою стороною своїх зобов'язань. Запис в актові книги відповідного документу означав, що була здійснена перевірка його відповідності, достеменності, законності та чинності.*

***Ключові слова:** Правобережна Україна, Російська імперія, Київський головний суд, Волинський головний суд, Подільський головний суд, цивільний департамент, посвідчення матеріально-фінансових документів.*

Виклад основного матеріалу. XVIII ст. стало періодом розквіту Російської імперії. Вдале використання абсолютної влади монарха

разом з великими матеріальними ресурсами сприяли швидкому територіальному зростанню і військовим перемогам. У тогочасних реаліях це було ознакою безумовного успіху. Проте у сфері влади та законності спостерігалось значне відставання від передових країн Європи. Прихід до влади Катерини II з її європейськими устремліннями викликав цілу серію реформ, які мали на меті наблизити державні інституції та судочинство до кращих європейських зразків. Головне місце у цьому процесі відігравали «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р., які заклали фундамент нової адміністративної та судової влади. Примусова інкорпорація Правобережної України внаслідок поділів Речі Посполитої призвела до приходу російських військ та чиновників. Вони зустрілися з розвинутою системою річпосполитського судочинства, якому були властиві виборність та безстроковість перебування на посадах суддів, наявність адвокатів, відкритість судового розгляду, професійністю суддівського корпусу та, в окремих випадках, швидкістю процесу. Це було новим, адже, у своїй більшості, інші новоприєднані території не мали розвинутої правової системи. Потрібно зауважити, що Катерина II послідовно проводила курс на уніфікацію згідно «Учреждений...» 1775 р. і тому відбувся повний злам старої системи та побудова нових російських державних інституцій та судових установ.

Павло I, проводячи політику бюрократизації та централізації, розумів необхідність співробітництва з місцевими елітами на окраїнах імперії. Заради їх підтримки він повернув мережу польських судових установ, дозволив польській шляхті обирати посадовців до судів, відновив Литовський статут, польські конституції та польську мову. Для контролю над судовою владою імператор у Київській, Волинській та Подільській губерніях заснував Волинський надвірний суд [17], губернські головні суди і запровадив посаду фіскала [18].

Головний суд (1797–1831) — це була апеляційна установа для магістратів, ратуш, повітових та підкоморських судів губернії створена за Павла I замість кримінальної та цивільної палат. Складався з двох департаментів: кримінальних та цивільних справ. До складу входили два голови 5 класу, два радники 6 класу та шість засідателів [6, с. 397]. Якщо голови та засідателі обиралися шляхтою на виборах, то радники і секретарі були визначені від центральної влади радники і секретарі [5, с. 397].

Політику «загравання» з елітами продовжив Олександр І, який дозволив польській шляхті домінувати у судовій мережі повітового рівня, не втручаючись у їхні партикулярні справи. Місцевий люд, відповідно до історичних традицій, потребував юридичного затвердження різноманітних документів (купчих на маєтки, заставні, позики тощо). Однією з установ, яка здійснювала посвідчення фінансово-майнових документів, став новостворений цивільний департамент губернського головного суду.

На сьогоднішній день відсутні наукові розвідки, які б аналізували всі аспекти діяльності цивільних департаментів головних судів Київської, Подільської та Волинської губерній наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. Причини цього криються, передусім, у перебуванні об'єкту дослідження на межі історії та юриспруденції, а також фрагментарності збереження фондів при великій кількості справ та їх розпорошеності по обласних архівах регіону. Натомість, актові книги періоду перебування українських земель у складі Речі Посполитої опинилися у полі уваги дослідників. Насамперед необхідно звернути увагу на публікацію Я. Дашкевича, який відкидає вживання терміну «актова книга», а натомість пропонує — «книга» з відповідним поділом на судові, адміністративні, фінансові, тощо [2, с. 130]. Разом з тим, автор звертає увагу виключно на специфіку книг вірменських установ [2, с. 137–170]. До дослідження актових книг зверталися Н.Яковенко [19] та В. Мойсієнко [1], хоча доробок останнього більше стосується історії української мови. Особливої уваги заслуговує стаття вінницького історика О. Петренка, присвячена актовим книгам повітових судів Східного Поділля у 1797–1840 рр. Автор детально аналізує процес передачі актових книг до місць зберігання та звертає увагу на їх класифікацію [3].

Після інкорпорації Правобережної України, згідно «Учреждений...» 1775 р. було передбачено спеціальну процедуру посвідчення купчих повітовим судом. На дверях суду розташовували інформацію про купівлю відповідного маєтку, суму угоди та покупця. Далі ця інформація подавалася до верхнього земського суду, який таким самим чином розміщував інформацію, та до Сенату. Після внесення у публічні відомості встановлювався термін у два роки для оскарження купчої. Якщо цього не відбувалося, то придбане вважалося беззаперечною власністю [4, с. 247].

Після відновлення польської судової мережі та дій Литовського статуту і польських конституцій у канцелярії повітового суду велося три актові книги: поточна (вносилися позови, скарги, маніфести — за якими порушувалося провадження у цивільних справах), декретова (вироки, ухвали, рішення та постанови суду) і записова (вносилися найрізноманітніші документи для їх нотаріального засвідчення). Саме до останніх вносилися угоди купівлі-продажу маєтків, нерухомого та рухомого майна, дарчі, боргові розписки, квитанції про сплату грошових сум. На переконання О. Петренка, часто в актові книги шляхта вносила чимало документів просто для підстраховки, адже копія документа в актовій книзі мала силу оригіналу [3, с. 81–82].

Для з'ясування спірних питань у діяльності нижніх земських, повітових та підкоморських судах, магістратах та головних судах 1797 р. до Сенату звернувся управляючий Мінською, Волинською і Подільською губерніями О. Беклешов. У тому числі незрозумілим було, як вчиняти із засвідченням купчих, адже за російськими законами юрисдикція повітового суду обмежувалася сумою в 100 руб., а решта угод реєструвалися губернською цивільною палатою. Проте Сенат надав роз'яснення, що всі угоди можуть реєструватися згідно польських законів у повітових судових установах, а не лише у цивільних департаментах головних судів [4, с. 727, 729, 731]. Тим самим було розвантажено губернські судові установи від великого обсягу роботи. Одночасно, частина нотаріальних функцій покладалася на головні суди. Їх дослідження дає можливість зрозуміти соціально-економічні умови життя передусім еліти тогочасного суспільства.

Аналіз архівних справ цивільного департаменту Київського головного суду дозволяє виокремити вісім видів записових книг, сім з яких стосувалися матеріально-фінансових питань та одна засвідчувала доручення:

1. *Засвідчення позик*. Очевидно, що нотаріальне посвідчення, на думку кредиторів, повинно було стимулювати боржників вчасно розраховуватися за своїми зобов'язаннями. Для прикладу, 1801 р. дійсний статський радник Х. Зуєв позичив на рік у дійсного статського радника київського віце-губернатора Ф. Четверикова 999 руб. асигнаціями, обіцяючи повернути всю суму з процентами. Дане зобов'язання було представлено кредитором до цивільного департаменту і записано в книгу, після чого повернуто [9, арк. 1–39зв.]. Учасниками правовідносин були не лише дворяни, а й представники

інших верств. 1808 р. київський купець єврей Л. Калешела позичив на чотири місяці у відставного капітана І. Корті 220 руб. асигнаціями. Аналогічно, зобов'язання було засвідчене та повернуте кредитуру [15, арк. 1]. Якщо оцінювати кількість позик, то, стає очевидним, що не всі юридичні зобов'язання були засвідчені у цивільному департаменті: До кінця 1801 р., крім зобов'язання Х. Зуєва, було ще два листи (на суму 2 руб. (?) асигнаціями на 1 рік та 500 руб. на місяць). 1802 р. було 9 зобов'язань, 1803 р. — 19, 1804 р. — 4, 1805 р. — 12, 1806 р. — 18, 1807 р. — 16 [9, арк. 13в.–39 зв.], 1808 р. — 30, 1809 р. — 26, 1810 р. — 36 та по квітень 1811 р. — 26 [15, арк. 1–70].

2. *Засвідчення купчих на маєтки.* 1800 р. хорунжий колишніх польських військ І. Монастирський та шляхтич І. Кривецький продали за 3 тис. золотих голландських червоних, 3 тис. 143 руб. старою срібною і 3 тис. 666 руб. новою срібною монетами підполковнику В. Селецькому маєток у с. Литвинець Богуславського повіту. Володіння маєтком ніхто не оскаржував, власність не перебувала у заставі. Було сплачено мито 1101 руб. 45 коп. [7, арк. 6–7]. Всього за 1800 р. було записано 16 купчих та отримано кошти у сумі 1484 руб. 27 коп. (окремо вказувалося сума мита (5 % від суми угоди) та на канцелярські видатки (1 % від суми мита) [7, арк. 33в.–37зв.]. Цікаво, що сюди відносилися і заставні листи, які після несплати перетворювалися в купчі (поручик І.Белецький заставив підпоручику М. Арбузого свого кріпосного хлопчика К. Горностая з землею за 165 руб. асигнаціями на два місяці; після несплати закладна була обернута в купчу) [7, арк. 33зв.–34].

3. *Засвідчення відпускних на волю.* 9 квітня 1802 р. відставний полковник О. Воєйков відпустив на волю дев'ять чоловіків, двох жінок та двох дітей (всього дев'ять відпускних) за умови, що вони будуть жити до його смерті, а вже потім обирати рід занять. Окремо зазначалося, що спадкоємці не повинні мати ніяких претензій до них і вказувалися свідки [10, арк. 1-5зв.]. Колишній власник зобов'язувався сплатити всі податки до нової ревізії [10, арк. 6]. 1802 р. було 22 відпускних, 1803 р. — 2, 1804 р. — 2, 1805 р. — 2, 1806 р. — 4, 1807 р. — 4 і 1808 р. — 19 [10, арк. 1–38].

4. *Засвідчення заставних листів.* Типовим був заставний лист від 1 листопада 1803 р. київського міщанина З. Денисенка, який позичив 1231 руб. 69 коп. під заставу свого власного будинку та вказував, що якщо кошти не будуть повернуті вчасно, то позичальник має право представити лист і отримати власність згідно закону. Окремо

зазначалися місцезнаходження будинку, відсутність претензій до його власника та те, що будинок нікому не проданий. Мито склало 1 руб. [11, арк. 1-1зв.]. 1803 р. було засвідчено 5 заставних (сума мита склала 4 руб. 20 коп.), 1804 р. — 5 (мито — 8 руб. 90 коп.), 1805 р. — 11, 1806 р. — 9, 1807 р. — 13, 1808 р. — 24 та 1809 р. — 9 [11, арк. 1-97зв.].

5. *Засвідчення контрактів.* 1805 р. прикажчик поміщика І. Мілевського Д. Литвин заключив контракт з богуславським міщанином євреєм А. Щецимом про доставку з Києва на Луганський казенний чавуноливарний завод чавунних непридатних снарядів (вагою 855 пудів 38 фунтів по 30 коп. за пуд). Контракт записувався до книги з посвідченням казенною печаткою [12, арк. 1-97зв.]. 1804 р. було записано один контракт, 1805 р. — 2 та 1806 р. — 10 [12, арк. 1-19].

6. *Засвідчення рядних актів,* за якими майно передавалося у придане. 1806 р. колезький асесор А. Бережнецький видав свою дочку Анастасію за генерал-майора В. Безродного. У числі іншого майна він передавав малолітніх дітей свого дворового кріпака П. Дудки (двох дочок і сина). Зазначалося, що ніхто не буде мати претензій, після засвідчення документ скріплювався казенною печаткою і повертався дочці [13, арк. 1-1зв.]. Всього у цьому році було дві рядних [13, арк. 1-2].

7. *Засвідчення роздільних і розподільчих актів* (фактично — заповітів). 1814 р. вдова, дворянка Г. Гудима, «... будучи при здоровому тілі та розумі ...», здійснила рішуче та без примусу бажання розділити порівну майно між своїми дітьми, причому детально все описувалося кому і що. Акт був особисто представлений, затверджений та записаний у кріпосну книгу та сплачено мито у 10 руб. Це був єдиний акт цього року, наступного було чотири акти [16, арк. 1-11]. Також засвідчувалися *духовні* заповіти. 1807 р. було 4 акти, 1808 р. — 6, 1809, 1810 і 1811 рр. — по 2 [14, арк. 1-34].

8. *Засвідчення довіреностей* (рос. — верительных писем). 1800 р. підполковник М. Грессер давав доручення своєму брату Олександрю на сплату мита за придбаний ним маєток у Курській губернії. Довіреність представлялася, записувалася в актову книгу та передавалася довіреній особі [8, арк. 5зв.-6]. За 1800 р. було записано 34 довіреності, 1801 р. — 28 та 1802 р. — 44 [8, арк. 3зв.-100зв.].

Отже, підведемо підсумки. Очевидно, що, крім магістратів та повітових судів, нотаріальні функції були покладені на цивільні департаменти головних судів. Враховуючи порівняно незначну

кількість засвідчених матеріально-фінансових документів для надання їм юридичної вірогідності, стає зрозумілим, що територіальна юрисдикція поширювалася на мешканців губернського центру. Запис в актові книги відповідного документу означав, що була здійснена перевірка його відповідності, достеменності, законності та чинності. Сторонами нотаріальних дій були не лише дворяни (у т. ч. чиновники і військові), але і міщани, тобто категорії вільного населення. Більшість засвідчених актів дозволяли врегульовувати майнові справи (окреме місце відводиться відпускним на волю кріпаків). Офіційне засвідчення переконувало зацікавлену сторону у неминучому виконанні іншою стороною своїх зобов'язань.

Література та джерела

1. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до видання В.М. Мойсієнка. — Житомир, 2004. — 252 с.
2. Дашкевич Я. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) // Історичні джерела та їх використання / Ред. кол.: І.Л. Бутич, Ф.П.Шевченко, А.М. Катренко (відп. секр). АН Української РСР. Інститут історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Вип. 4. — Київ : Наукова думка, 1969. — С. 129–171.
3. Петренко О. Актові книги повітових (земських) судів Східного Поділля (1797–1840 рр.): зміст, стан збереження, значення та перспективи вивчення // Архіви України. — 2012. — № 1(277). — С. 78–110.
4. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). 1 собрание. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 20 (1775–1780). — 1034 с.
5. Там же. — Т. 24 (6 ноября 1796–1797). — 869 с.
6. Там же. — Т. 44: Книга штатов: Часть 2: Штаты по духовной и гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). — 410 с.
7. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). — Ф. 484. — Оп. 3. — Спр. 1. — 58 арк.
8. Там само. — Спр. 3. — 104 арк.
9. Там само. — Спр. 7. — 44 арк.
10. Там само. — Спр. 9. — 38 арк.
11. Там само. — Спр. 12. — 98 арк.
12. Там само. — Спр. 15. — 20 арк.
13. Там само. — Спр. 18. — 20 арк.
14. Там само. — Спр. 22. — 34 арк.
15. Там само. — Спр. 27. — 70 арк.
16. Там само. — Спр. 57. — 11 арк.

17. Шевчук А.В. Волинський надвірний суд (1798–1801): заснування, структура та діяльність // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2018. — Вип. 28. — С. 179–202.
18. Шевчук А. Боротьба фіскалів та влади за контроль над судовою системою Західних губерній Російської імперії (1799 р.) // Емінак: науковий щоквартальник. — 2018. — № 4 (24) (жовтень-грудень). — Т. 1. — С. 82–86.
19. Яковенко Н. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Вип. II // П.С. Сохань (гол. ред.) та ін. — Київ : Наук. думка, 1993. — С. 161–176.

— о —

УДК 94(477.4:477.7):314.15.044:33.027 «192»

ГУЦАЛО Л. В.
(м. Житомир)

МАТЕРІАЛЬНО-ФІНАНСОВА ДОПОМОГА ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМ НА ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ У 1920 РОКАХ

***Анотація.** У пропонованій статті висвітлюється забезпечення переселенців на землях республіканського колонізаційного фонду фінансами та матеріально-технічними ресурсами.*

***Ключові слова:** фінансова, матеріально-технічна допомога, республіканський колонізаційний фонд, переселення, планові переселенці, самовільні переселенці, земельний відділ, кредит.*

Виклад основного матеріалу. З помітним приростом населення УСРР на початку 1920-х рр. виникла проблема аграрного перенаселення республіки. Це стало причиною масового переселення.

На середину 1920-х рр. у зоні Полісся і лісостепу УСРР налічувалося більше 5 млн. безземельного або малоземельного селянства. Для вирішення аграрного питання керівництвом держави було розроблено програму переселення малозабезпеченого селянства на землі республіканського та всесоюзного колонізаційних фондів. Також переселення повинно було сприяти піднесенню економічного розвитку раніше не освоєних регіонів, куди держава вкладала значні фінанси і матеріально-технічні ресурси. Переселенська кампанія у республіканський фонд тривала 1928 р.

Організаційні процеси на місцях виселення потребували багато зусиль, але не менш клопітким завданням було розміщення,

влаштування і фінансове забезпечення переселенців. Адже від цього залежало наскільки швидко вони зможуть освоїтись на нових місцях і розпочати сільськогосподарське виробництво.

Як не одноразово зазначалося, урядом УСРР кожній переселенській сім'ї виділялася допомога у сумі 300 крб. і давалося розпорядження місцевим земельним відділам щодо надання організаційної та матеріальної допомоги переселенцям для швидкого облаштування у місцях оселення.

Відбір контингенту переселенців проводився на основі загальних вимог встановлених для переселенців на Південь України щодо родинного складу та матеріальної забезпеченості: 3 працездатних із 5 членів сім'ї та майна на 500 крб. [3, с. 32-33]. Виключенням були переселенці-євреї яким допомагали громадські організації. У зв'язку з цим 75% євреїв мали забезпеченість до 150 крб., 20% — до 300% і 5% — більше 300 крб. У місцях оселення переселенці обслуговувалися переселенським апаратом НКЗС, а переселенці-євреї ще й громадськими організаціями: ОЗЕТ, «Агро-Джойнт», ЕКО та ОРТ [8, арк. 128].

У 1925 р. ВУЦВК було прийнято постанову «Про пільги переселення». Згідно з нею переселенці сплачували лише 25 % вартості свого переїзду і перевезення майна до нових місць поселення та 25 % знижки при оплаті за будівельні матеріали; на декілька років знімалися податки на землю; за рахунок держави новоствореним господарствам видавався сільськогосподарський реманент, посівні матеріали, коні, корови, домашня птиця тощо. Зазначимо, що молодь на 3-4 роки звільнялася від військової служби.

Щодо пільгового тарифу, то мали місце певні неузгодження. Так, згідно обіжника НКЗС № 0/1596 від 3. 06. 1927 р. було встановлено порядок видачі документів на відрядження переселенських робочих груп на місця нового поселення, для попередньої обробки землі, будівництва помешкань. На підставі цього обіжника користуватися пільговим проїздом залізницею до місця оселення можна лише один раз. Але від кожної родини на попередні польові роботи відряджався голова сім'ї, який після засіву ділянки та інших робіт повертався додому для ліквідації свого майна та остаточного переїзду з родиною та майном до місця переселення. Таким чином, голова родини потребував ще один пільговий проїзд. Тому бюро національних меншин Волинського окрвиконкому звернулося з проханням до ЦК нацмен при

ВУЦВК вжити заходів аби врегулювати це питання, надавши право голові родини скористатися пільговим тарифом вдруге при остаточному переселенні [11, арк. 8].

Як не одноразово зазначалося, урядом УСРР кожній переселенській сім'ї виділялася допомога у сумі 300 крб. і давалося розпорядження місцевим земельним відділам щодо надання організаційної та матеріальної допомоги переселенцям для швидкого облаштування у місцях оселення.

На місцях нового поселення держава зобов'язувалася надавати матеріальну допомогу для будівництва житла та господарських будівель, доріг, ставків, криниць, лісозахисних смуг, меліорації земель тощо. Часто на територіях для заселення були проблеми з водою, тому НКЗ сприяв вирішенню такого роду проблем за рахунок збільшення спеціальних асигнувань [4, арк. 163].

Зазначимо, що переселенці у переважній більшості — це бідне селянське населення, яке не мало землі, коней, домашньої худоби. Аби покращити їх складне економічне становище урядом виділявся кредит. Так, у 1924 р. 72 тис. планових переселенських сім'ї отримали кредит у сумі 33,4 млн. крб., з них 7,5 млн. крб. як переселенська допомога без повернення коштів державі [7, с. 243].

Надаючи кредит, сільськогосподарські банки вимагали майнове забезпечення під нього. Були випадки, коли кошти витрачалися не за прямим призначенням, не пов'язані з виробничими потребами господарства. Тоді таких переселенців позбавляли пільгових умов кредитування [4, арк. 163].

До речі, заможніші переселенці у місцях виходу продавали своє майно, їх односельці купували його, беручи часто-густо кредит. Ця кампанія була тісно пов'язана з остаточним від'їздом переселенців. Так, на квітень 1928 р. на Волинську округу для кредитування незаможного селянства при купівлі майна у переселенців Укрсільбанк виділив 15000 крб. [5, арк. 501-506].

Звичайно, для швидкого облаштування у місцях оселення прибулим надавалася матеріальна допомога для будівництва житла (600-700 крб.), як державними, так і місцевими органами влади. Сім'ї, яка хотіла збудувати належне житло і господарські приміщення достатньо було взяти кредит у 1,5-2 тис. крб. [7, с. 244, 270]. Впродовж 1924-1926 рр. у південних округах України (Запорізькій, Зінов'євській, Дніпропетровській, Криворізькій, Маріупольській, Мелітопольській,

Миколаївській, Одеській, Первомайській, Харківській, Херсонській) було збудовано 18493 нові оселі плановими переселенцями і 1673 — самовільними переселенцями. Так, тут з'явилося 1240 нових сіл і виселків, у які переселилося 26457 сімей. А вже в існуючі села з північних округ республіки було планово доприселено 20 000 сімей і 1678 — самовільно переселених. Загальна кількість поселенців становила понад 250 тис. осіб [12, арк. 27-28]. У цілому на одне переселенське господарство, у залежності від регіону, державою та місцевими органами витрачалося 800-1200 крб.

Окрім державної допомоги на переїзд у республіканський фонд і виділення кредитів на будівництво житла переселенці забезпечувалися цеглою, лісом, цементом тощо.

Упродовж 1924-1928 рр. у розпорядження нових поселенців із північних округ республіки було виділено 320 тис. десятин землі.

Зазначимо, що для переселення національних меншин у республіканському фонді були заброньовані: для євреїв — у Херсонській, Запорізькій, Маріупольській, Одеській та Мелітопольській округах — 150 тис. га, з них 25 тис. га міліюфонду (Олешківські піски); для німців — визначено колфонд у Мелітопольській окрузі — Молочанський та Пришибський німецький райони, на які переселено 377 господарств [8, арк. 127], а в 1928 р. було виділено 658 га землі в Люксембурзькому німецькому районі в с.Лібкнехтівці [13, арк. 23]; для молдаван — 48 тис. га колфонду в Одеській та Первомайській округах; для болгар — у Первомайській і частково Одеській округах; для поляків і циган — у Херсонській окрузі [8, арк. 127].

Окремої уваги заслуговує організація роботи по залученню єврейського населення до землеробства. З цією метою у 1924 р. було створено Комітет по земельному облаштуванню єврейських трудящих (КОМЗЕТ), а в 1926 р. його підвідділ у Україні — УкрКОМЗЕТ. Комітет мав право укладати договори з організаціями та фізичними особами, які працювали в СРСР, організовувати роботу іноземних організацій на території держави, щодо надходження коштів для облаштування євреїв-переселенців. Місцеві відділення співпрацюючи з місцевими комісіями Наркомзему мали виявляти вільні землі та землі, які шляхом меліорації можна було б використовувати для переселення. КОМЗЕТу допомагала громадська добровільна організація — Товариство по земельному облаштуванню трудящих євреїв в СРСР

(ТЗЕТ) [1, с. 105]. Товариство займалося пропагандистською та агітаційною діяльністю (у дусі більшовицької ідеології) у комплексі з фінансовою, матеріально-технічною допомогою містечковому єврейству та переселенськими осередкам [2, с. 63]. ТЗЕТ мав знаходити кошти для земельного облаштування євреїв-переселенців, співпрацюючи з іноземними єврейськими добровільними організаціями — ОРТ, «Агро-Джойнт», ЕРА, ЕКО та інші [6, с. 80].

Наприклад, території півночі Катеринославської та півдня Одеської губернії були не пристосовані до ведення сільського господарства. В районах, виділених для переселення, не було інфраструктури, водопостачання, а виділені наділи — суцільний цілинний степ. Тому влада прагнула за кошти американських та вітчизняних благодійних організацій освоїти цілинні землі, ввести їх в економічний обіг [6, с. 154].

«Агро-Джойнт» обслуговувала Херсонську, Мелітопольську і Криворізьку (окрім Нікопольського району) округи, ЕКО — Запорізьку округу та Нікопольський район Криворізької округи, ОРТ — Одеську округу [9, арк. 48].

Євреї-переселенці прагнули селитися на Півдні України згуртовано, так як жили раніше до переселення. На відміну від українців, у яких села налічували 40-50 дворів, вони створювали села по 80-100 дворів. Це дозволяло працювати ефективніше при системі колективної обробки землі [10, арк. 72].

Задля того, щоб переселенці швидко освоїлася на нових місцях і змогли розпочати сільськогосподарське виробництво, їм надавалися коні, корови, вози. Передусім така допомога надавалася багатодітним родинам. Лише у 1926 р. такі сім'ї отримали 7520 коней і 9850 корів.

Окрім цього, новоселів забезпечували сільськогосподарською технікою (трактори, плуги, сінокосилки, віялки, комбайни тощо) й посівними матеріалами. У 1925 р. переселенці отримали 66 тис. пудів пшениці та 34 тис. пудів жита [7, с. 243-344].

Отже, оселившись на нових землях, збудувавши житло, господарські споруди, переселенці вели індивідуальне господарство, об'єднувалися у різні кооперативи, артїлі, комуни, ТСОЗи, вступали в радгоспи. Селянам надавалася різнопланова допомога: матеріальне забезпечення, сільськогосподарський реманент, мінеральні добрива тощо. При цьому, переселення було державною політикою, яка була спрямована не тільки на вирішення проблеми аграрного перенаселення,

а й піднесення економічного розвитку раніше не освоєних земельних просторів УСРР.

Література та джерела

1. Гуцало Л.В. Національно-територіальне районування В УСРР (20-30-ті роки ХХ ст.). Житомир : вид-во ЖДУ ім. І. Франка. — 228 с.
2. Гуцало Л.В. Переселення євреїв Волині у 1930-х роках у республіканський та всесоюзний колонізаційні фонди // Гілея. — Вип. 134. — 2018. — С. 62-65.
3. Гуцало Л.В., Мішук Г.А. Аграрне становище і переселення німецьких селян Волині у 1920-х роках // Наукові записки Вінницького педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 28. Збірник наукових праць. 2019. — С. 30-35.
4. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). — Ф. Р-126. — Оп. 1. — Спр. 156.
5. ДАЖО. — Ф. Р-126. — Оп. 1. — Спр. 203.
6. Журба М.А., Доценко В.О. Шестикутна зірка на полі : Життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.). Київ : МП Леся, 2005. — 230 с.
7. Розовик Д.Ф. Розовик О.Д. Переселенський рух в Україні: друга половина ХVІ ст. — 1930-ті роки. — Вінниця : Нілан-ЛТД, 2013. — 406 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). — Ф. 27. — Оп. 8. — Спр. 791.
9. ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 804.
10. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 89.
11. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 198.
12. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 348.
13. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 349.

— о —

УДК 94 (477)

ФІГУРНИЙ Ю.С.

(м. Київ)

АКТУАЛЬНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ

***Анотація.** У статті аналізуються актуальні напрямки розвитку музейної справи в Україні в контексті етнокультурних процесів. З'ясовано, що музейна справа є надзвичайно важливою складовою українського етнокультуротворення, державотворення та*

націєтворення. Виявлено, що відновлення Української державності надало справжню можливість українцям стати господарями своєї долі та розпочати оновлення в усіх сферах суспільного, політичного, економічного, науково-освітнього, духовного та культурного життя. Показано, що колоніальний і тоталітарний спадок суттєво гальмував і гальмує процеси реформування. Встановлено, що Українська Національна революція початку XXI ст. та неоголошена російсько-українська гібридна війна суттєво пришвидшили процеси оновлення України загалом і музейної справи зокрема. Обґрунтовано, що очистивши музеї, музейні зібрання та музейні експозиції від конструктив-симулякрів імперського та радянського минулого з одного боку, а з іншого – наповнення їх новим україноцентричним контентом допоможе українським громадянам здолати агресора, створити європейську політичну націю та розбудувати правову, демократичну, інноваційну, духовну і зможну Українську Самостійну Соборну Державу.

Ключові слова. Україна, українці, Українська Самостійна Соборна Держава, музейна справа, українські етнокультурні процеси, український етнокультурний простір, український етнокультурний комплекс, неоголошена російсько-українська гібридна війна, колоніальний та тоталітарний спадок.

Виклад основного матеріалу. Вже шостий рік поспіль триває неоголошена російсько-українська гібридна війна. Щоби перемогти знавіснілого нападника і знищити останню пострадянську імперію українцям треба напружити і мобілізувати не лише військові, економічні, дипломатичні, фінансові та інші ресурси, а й інтелектуальні. Росія завжди прагнула поглинути Україну, щоби згодом перетворити її на Новоросію, а українців — спочатку на малоросів, а потім на звичайних росіян, тим самим остаточно вирішивши так зване українське питання. Саме тому знання власної минувшини, збереження та популяризація культурних цінностей допоможе українцям здолати внутрішніх і зовнішніх ворогів та зберегти самобутність й українськість.

Актуальність дослідження заявленої теми полягає в тому, що, осмислюючи актуальні напрямки розвитку музейної справи в Україні в контексті етнокультурних процесів, тим самим намагаємось досягнути їх важливе значення цієї проблематики у вітчизняному державотворенні, націєтворенні та етнокультуротворенні.

Наукова новизна праці полягає у розробці актуальної проблематики, яка, незважаючи на чимало публікацій з цієї теми, залишається ще недостатньо вивченою й тому потребує подальших фахових студій.

Метою дослідження є аналіз актуальних напрямків розвитку музейної справи в Україні в контексті вітчизняних етнокультурних процесів. Для досягнення поставленої мети доцільно вирішення таких дослідницьких завдань: стисло охарактеризувати стан досліджуваної проблематики; окреслити сутність вітчизняних етнокультурних процесів, українського етнокультурного простору, українського етнокультурного комплексу; проаналізувати актуальні напрямки розвитку музейної справи в Україні в контексті вітчизняних етнокультурних процесів; підвести підсумки дослідження.

Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету «Етнокультурні процеси в Україні (1985-2017)». Вона виконується в НДІУ МОН України відповідно до напрямку планової роботи відділу української етнології.

Актуальні питання розвитку музейної справи в Україні цікавили багатьох учених. Окремі аспекти даної проблематики висвітлювали такі дослідники: Г. Андрес, В. Артюх, В. Баталкіна, Т. Березнюк, Н. Білас, Р. Божко, Л. Гріффен, Т. Грудевич, Л. Держинська, Т. Діденко, О. Жам, Н. Заїка, С. Зозуля, С. Зубар, Н. Капустнікова, Л. Карчина, Д. Кепін, Ю. Ключко, В. Кобзар, А. Коваленко, Б. Кожушко, В. Константинов, О. Корнієнко, Г. Макушина, Р. Маньковська, В. Маштавір, Є. Миронов, Л. Міненко, Т. Назаренко, Г. Новікова, О. Новікова-Вигран, О. Павлова, С. Пустовалов, Л. Руденко, О. Степанок, С. Татаринів, Д. Тетеря, С. Тетеря, О. Титова, В. Ткаченко, Н. Ткаченко, П. Хомич, С. Чиберак, М. Чорна, В. Шакула, А. Шешеня, Л. Шкіра, М. Шкіра, В. Щербак, А. Щербань, М. Юрійчук, М. Юхимчук, О. Ющенко, Д. Яшний та інші.

Українські етнокультурні процеси — це довготривалий історичний розвиток під час якого на теренах залюднених українцями формується їх власний етнокультурний простір та зароджується і розвивається цілісний етнокультурний комплекс прямо й опосередковано, пов'язаний зі спільними походженням українців, функціонуванням їх рідної мови, творення залюдненої ними етнічної території, побутування традиційної української культури, утвердженням християнської віри тощо [2, с. 6].

Український етнокультурний простір — це побутування на певній території своєрідного і неповторного комплексу матеріальної й духовної культури українського народу протягом досить тривалого часу, саме внаслідок цього довготривалого розвою він набуває самобутності та довершеності [4, с. 125-126].

Український етнокультурний простір поєднує у собі цілісну сув'язь базових елементів, що творилися протягом багатьох віків на землях заселених українським людом. Поєднання цих неповторних чинників створило унікальний українських етнокультурний комплекс.

Український етнокультурний комплекс — це сукупність важливих етновизначальних ознак, які прямо і опосередковано пов'язані зі спільним походженням українців, функціонуванні у їхньому середовищі рідної мови, творенням українським народом власної етнічної території, побутуванням традиційної української культури (етнокультури), утвердженням в українців християнської віри, існуванням у них особливого менталітету й психотипу тощо [4, с. 126].

Найважливішими складовими цього комплексу є: споконвічні етнічні території та багатовікове існування на них своєрідної етнічної спільноти — українців, які мають спільне походження, використовують у повсякденному вжитку свою рідну мову, створюють повсякчас самобутню традиційну культуру (матеріальну і духовну), розвивають самосвідомість, оберігають і передають із покоління в покоління етнічну пам'ять (насамперед, вона фіксується в усній народній творчості — піснях, думах, легендах, переказах, пареміях тощо), мають самоназву, власну ментальність, психотип і стереотипи поведінки та наповнюють християнську релігію українським змістом і колоритом. Разом з тим, ми хочемо відзначити, що всі перераховані вище компоненти не є сталими і стабільними. Протягом багатовікового функціонування українського етносу як самобутнього і самодостатнього етнічного організму вони постійно розвиваються (контактуючи безпосередньо і опосередковано з відповідними етнокультурними складовими сусідніх етнічних спільнот), вдосконалюються чи, врешті-решт, занепадають в залежності від тих чи інших історичних обставин. Незважаючи на ці позитивні й негативні тенденції, взаємозв'язаність і цілісність цих базових етнокультурних компонентів, дають можливість зберігати і передавати наступним поколінням українців все те, що було створено, розвинуто і збережено

їхніми предками. Засвоєння, збереження і розвиток всіх цих надзвичайно важливих цілісних етнокультурних уявлень, знань, звичаїв і традицій допомагає українському народу не лише оберігати багатовікову власну етнокультурну спадщину, а й формувати, розвивати та поширювати свій етнокультурний простір, використовуючи для цього всі існуючі можливості, у тому числі і наявність Української держави та української політичної нації [3, с. 101].

На разі є нагальна потреба не лише у пізнанні й осмисленні української минувшини, а й у збереженні визначних пам'яток духовної і матеріальної традиційної культури. Особливо важливими ці питання, як наголошує О. Шакурова, стають у доленосні для українського народу часи, коли нація намагається відстояти свою окремішність і самобутність та припинити зазіхання з боку інших держав [7, с. 5].

З відновленням Української державності у 1991 р. українці отримали реальний шанс розпочати творення національної держави, економіки, освіти, науки, культури тощо. З усіх вище перерахованих сфер буття України, національна культура займає одне з провідних місць, оскільки вона надає змогу творити, зберігати й популяризувати ті величезні надбання, що були створені на наших теренах впродовж багатьох тисячоліть великою кількістю етнічних спільнот, які мешкали тут у різні часи. Ці неоціненні надбання допомагають громадянам незалежної України не лише пізнавати своє минуле, розуміти сьогодення, але й впевнено дивитись у майбуття.

Одним з важливих складових національної культури є музейна справа, головним завданням якої є пошук, вивчення, зберігання та популяризація різноманітних культурних цінностей. Чільне місце у цьому неперервному процесі належить саме музеям – спеціальним культурно-просвітницьким та науково-дослідним закладам, які займаються пошуковою, науковою, експозиційною, фондовою, екскурсійною, видавничою діяльністю, спрямованою передусім на знаходження, опрацювання, ознайомлення громадян з чисельними артефактами.

Варто відзначити, що музеї, музейні зібрання та музейні експозиції не лише виконують суто культурно-просвітницькі завдання, знайомлять відвідувачів з пам'ятками старовини тощо, але й мають вагомe ідеологічно-пропагандистське навантаження. Так, у тоталітарну добу компартійна влада багаточисельні атеїстичні, революційні,

ленінські, військові та інші музеї спрямовувала передусім на пропагування комуно-більшовицької ідеології та творення так званого «радянського народу».

З ліквідацією тоталітарної держави та розбудови суверенної української, розпочався поступовий процес реформування музейної справи. З початку здавалося, що українцям дуже швидко вдасться здолати радянський спадок як внутрішній, так і у зовнішній політиці загалом й у музейній справі, зокрема.

Що стосується становлення у самостійній Україні модерних музеїв, то цей процес розтягнувся на десятиліття. Так, найбільш одіозний спадок тоталітаризму — музеї присвячені життю та діяльності В. Леніна й інших комуністичних очільників, радянських діячів, атеїстичні тощо були ліквідовані чи перепрофільовані, але у переважній більшості музейні зібрання, велика кількість музейних експозицій розповідати про «звитяжне» радянське минуле, тим самим продовжуючи пропагувати цінності комуно-більшовицької епохи.

Незначна кількість музеїв і музейних зібрань, присвячених сталінським репресіям, голодоморам, українським визвольним змаганням 1917-1921 рр., Українській повстанській армії тощо залишалися на маргінесі українського культурного життя загалом і музейної справи зокрема.

Перші тектонічні зрушення відбулися за президентства В.Ющенка (2005-2010 рр.), коли проблема пошанування жертв Голодомору 1932-1933 рр. була піднята на державний рівень. Внаслідок цієї цілеспрямованої діяльності створювалися нові музеї, музейні зібрання і музейні експозиції, які фахово та об'єктивно демонстрували відвідувачам справжню, а не міфологізовану історію українців, які перебували під тоталітарною владою. Все це дало змогу усвідомити українському народу все жахіття та беззаконня тих жахливих і страшних часів.

Проте непослідовна внутрішня політика В. Ющенка зрештою призвела до реваншу проросійських сил за президентства В. Януковича (2010-2014 рр.) та деякого гальмування у розвитку української модерної музейної справи.

Врешті-решт, Українська Національна революція, яка розпочалася у 2013 р. і триває по цей день, не лише ліквідувала антинародний режим, а й призвела до наступного етапу у розвитку музейної справи в Україні. На нашу думку, він характеризується

цілеспрямованим, послідовним намаганням остаточно позбавитися залишків постколоніального та пострадянського минулого. Перше завдання щодо розвитку музейної справи в Україні є повне відмежування від імперської й тоталітарної спадщини. У музеях, музейних зібраннях й музейних експозиціях має відбутися певне переосмислення таких заідеологізованих концептів як: 1) Київська Русь — держава та спільна колыска трьох братніх народів: росіян, українців та білорусів; 2) українці завжди прагнули воз'єднатися з росіянами, тому Переяславська Рада 1654 р., кульмінація й апофеоз цього незворотного історичного процесу; 3) українці і росіяни — брати по духу і по зброї й завжди гуртом били ворога, а Полтавська битва 1709 р. є яскравим прикладом цього військового братерства; 4) український і російський народи мають спільне історичне коріння, спільну історію яка поєднала їх навіки; 5) Велика Вітчизняна війна — визначна подія яка згуртувала радянський народ у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками; 6) пам'ять про героїчне радянське минуле, попри деякі негаразди, треба берегти й передавати у спадок новим поколінням; 7) бійці Української Повстанської Армії — зрадники, запроданці і фашистські колаборанти; 8) українці та росіяни — брати та єдиний народ, а існування незалежної Української держави прикре непорозуміння, яке невдовзі вирішиться об'єднанням російського, українського і білоруського народів в єдину могутню державу, і як наслідок — відновлення Великої Росії.

Друге важливе завдання стосовно розбудови музейної справи в Україні — це створення всеукраїнської мережі музеїв, присвячених неоголошеній російсько-українській гібридній війні, що розпочалася в лютому 2014 р. і триває по цей день. Функціонування таких музеїв не лише згуртує громадян України задля відсічі ворожої мілітарної, інформаційної, економічної й духовної агресії, а й допоможе у творенні модерної української політичної нації. Згадаймо як у тоталітарну епоху комуністичні ідеологи створили міф про так звану «Велику Вітчизняну війну радянського народу проти німецько-фашистських загарбників». Під цей наскрізь заідеологізований концепт був створений потужний суспільно-політичний, науково-освітній, культурно-пропагандистський дискурс, який сприяв утворенню так званого «радянського народу» і гуртував його навколо комуністичної партії та радянського уряду, а численні музеї так званої «Великої Вітчизняної війни» щоденно зомбували населення СРСР та допомагали творити так званого.

«совків». Наразі, цей пострадянський конструкт-симулякр залишається, на превеликий жаль, дієвим і у сучасній Україні. Про це свідчить відзначення багатьма українцями так званого. свято «День Перемоги» та нерозуміння ними його цинічності та фейковості. Також це свято допомагає Російській Федерації прив'язувати громадян України не лише до їх спільного минулого, а й сприяє збереженню їх проросійських поглядів. Саме тому створення музеїв неоголошеної російсько-української гібридної війни не лише допоможе українцям пошановувати світлу пам'ять загиблих, а й показати всю правду про новітній російський імперіалізм, шовінізм, «русский мир» тощо, та, врешті-решт, створити українську політичну націю.

Третім вагомим напрямком розбудови музейної справи в Україні є наповнення музеїв, музейних зібрань й музейних експозицій українським етнокультурним контентом. Однією із важливих засад українства є українська етнічна ідентичність (самобутність, тотожність тощо) – усвідомлення українцями своєї приналежності до українського етносу через ототожнення базових характерних чинників свого духовного світогляду і матеріального добробуту з численними ознаками й складниками української етнічної спільноти. У свою чергу, головними етновизначальними рисами українського народу є: спільність історичного походження, мовна єдність (побутування в його середовищі української мови), наявність власної споконвічної етнічної території, самобутня духовна і матеріальна традиційна культура, релігійність, збереження й існування самосвідомості, етнічної пам'яті, самоназви, менталітету, стереотипів поведінки тощо. Всі ці елементи є складовими українського етнокультурного комплексу й творяться в процесі тривалого у часі і просторі етнокультурного розвитку України й українців [5, с. 48].

У свою чергу, українська етнічна самобутність допомагає формувати та розвивати українську національну ідентичність (сукупність світоглядних ідей, поглядів, концепцій й уявлень стосовно засадничих інтересів української нації та пошуку дієвих засобів і шляхів їх забезпечення). Загалом, українська національна ідентичність є довготривалим і болючим процесом розуміння українським народом своєї належності до європейської і світової української політичної нації шляхом усамостійнення і позбавлення колоніального комплексу меншовартості (малоросійства). Ми переконані, що поняття «етнос» характеризує, насамперед, етнічну спільність людей, яка проживає на

певній місцевості, має спільну історію, культуру, мову, побут тощо, але немає власної держави (не отримала політичного самовизначення). Тоді, як термін «нація» означає найвищий етап розвитку людської етнічної спільноти (народу, етносу), коли вона здобуває державність, послідовно розбудовує власну національну державу, реалізуючи на практиці національну ідею (сутність якої полягає не в ефемерних вигадках, а у здатності будь-якого етносу стати нацією та мати, оберігати й розбудовувати свою державність). Так, з відновленням Української держави у 1991 р., українці поступально, але не завжди послідовно, створюють конкурентноздатну економіку, національне військо (Збройні Сили України), національну культуру, національний інформаційний простір, національну безпеку, національну освіту, національну науку, національну еліту, національну свідомість тощо. Таким чином, суть української національної ідентичності полягає у складному переплетінні вроджених і набутих рис, міфологізованих уявлень і реальних образів, а основною є усвідомлений, раціональний вибір українського громадянина, який базується на національній свідомості, політичній волі, політичній культурі, громадянстві й громадянсько-патріотичній позиції [6, с. 143].

Наразі є нагальна потреба у пізнанні й осмисленні українських етнокультурних процесів, українського етнокультурного простору, українського етнокультурного комплексу, української етнічної та національної ідентичностей та об'єктивне й комплексне їх висвітлення у музеях, музейних зібрань музейних експозиціях і наповнення їх україноцентричним змістом.

Четвертим важливим напрямком розвитку музейної справи в Україні є осмислення сучасних тенденцій і трендів у музейній політиці, музеєзнавстві, музейній практиці тощо. Саме тому, проведення 3-5 липня 2017 р. у м. Переяславі-Хмельницькому першого в Україні Всеукраїнського музейного форуму стало визначною подією не лише для древнього українського міста, учасників поважного наукового зібрання, а й для усіх музейників України.

З цього приводу один з організаторів й натхненників поважного зібрання музейників Л. Гріффен наголошує, що для підвищення рівня музейної роботи велике значення має спілкування музейних працівників, обмін думками та досвідом, колективне обговорення насущних проблем музейної галузі, тому в Україні щорічно проводиться багато відповідних заходів, які полегшують вирішення

даного важливого завдання, але Форум проведений у 2017 р. став без сумніву, непересічною подією, оскільки в місті-музеї зібралися музейники з усіх регіонів України [1, с. 99-100].

Через два роки, а саме у 2019 р. відбувся вже Другий Всеукраїнський музейний форум, який не лише зібрав разом однодумців та надав їм трибуну для виголошення цікавих і важливих доповідей, а й посприяв формуванню нових підходів щодо розвитку музейної справи в Україні.

Маємо надію, що Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Житомиру — 1135», присвячену 1135-річчю заснування міста Житомира та 575-річчю надання місту Житомиру Магдебурзького права, яка відбудеться 27-28 вересня 2019 р. у м. Житомирі за активного сприяння Національної спілки краєзнавців України, Управління культури Житомирської обласної державної адміністрації, історичного факультету Житомирського державного університету імені І. Франка, Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Ольжича, Житомирського обласного краєзнавчого музею, Державного архіву Житомирської області та Житомирської міської ради, стане важливою подією в українському гуманітарному просторі.

Щодо основних напрямків досліджень, представлених на цьому поважному науковому форумі, а саме: історія Житомира від давнини до сьогодення; розвиток культури, освіти, науки і мистецтва рідного краю; постаті землі Житомирської; актуальні питання історії та сьогодення архівної, бібліотечної, музейної та пам'яткоохоронної справ, краєзнавчого руху та туризму; загальні питання краєзнавства, то доповіді й виступи українських дослідників стануть вагомим внеском з цієї актуальної проблематики та допоможуть не лише досягнути нагальні завдання поставлені перед поважним науковим зібранням, а й посприяють у формуванні виваженої україноцентричної державної політики у музейній та пам'яткоохоронній справах.

Отже, музейна справа є надзвичайно важливою складовою українського етнокультуротворення, державотворення та націєтворення. Відновлення Української державності на початку 90-х рр. ХХ ст. надало справжню можливість українцям стати господарями своєї долі та розпочати оновлення в усіх сферах суспільного, політичного, економічного, науково-освітнього, духовного та культурного життя. Проте, колоніальний і тоталітарний спадок суттєво гальмував і гальмує процеси реформування. Зрештою, Українська

Національна революція початку ХХІ ст. та неоголошена російсько-українська гібридна війна суттєво вплинули на українські етнокультурні процеси та пришвидшили оновлення України загалом і музейної справи зокрема. Маємо надію, що очистивши музеї, музейні зібрання та музейні експозиції від конструктив-симулякрів імперського та радянського минулого з одного боку, а з іншого — наповнення їх новим україноцентричним контентом допоможе українським громадянам здолати агресора, створити українську політичну націю та розбудувати правову, демократичну, інноваційну, духовну і заможну Українську Самостійну Соборну Державу.

Література та джерела

1. Гріффен Л. О. Наш колективний портрет. // Всеукраїнський Музейний Форум. Матеріали науково-практичної конференції / В загальній редакції Л.О. Гріффіна. — Переяслав-Хмельницький, 2017. — С. 99-102.
2. Фігурний Ю. Аналіз українських етнічних, націєтворчих та етнокультурних процесів. // Емінак: науковий щоквартальник. — 2018. — № 1 (21). — Січень-березень. — Т. 1. — С. 5-9.
3. Фігурний Ю. Консолідація українства як відповідь на виклики постколоніальної доби: етнокультурні та націєтворчі аспекти. // Українознавчий альманах. — 2017. — № 21. — С. 99-104.
4. Фігурний Ю., Шакурова О. Зміна підходів до наукового дослідження генези українського народу у другій половині ХХ — на початку ХХІ століття. // Українознавство. — 2019. № 2 (71). С. 123-139.
5. Фігурний Ю.С. Михайло Сікорський — світоч України. — Київ : НДІУ, 2017. 150 с.
6. Фігурний Ю.С. Українська національна ідентичність. Фігурний Ю.С. Козацькі збройні виступи 20–30-х рр. ХVІІ ст. як дієвий чинник українського етнодержавонацієтворення в українознавчому вимірі. Монографія та вибрані українознавчі праці. — Київ : ННДІУВІ. 2012. — С. 143.
7. Шакурова О.В. Основні концепції етногенезу українського народу: вітчизняна історіографія (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — Київ, 2017. — 272 с.

— о —

ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ ЗАМОК ЯК ОБ'ЄКТ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

***Анотація.** Особливо важливу роль у збереженні надбань минулого, в духовному розвитку нації, у розбудові її державності відіграють історико-культурні заповідники України. Вони є осередками активної науково-дослідницької і просвітницької діяльності, виховують високі почуття патріотизму та відповідальності за долю країни.*

***Ключові слова:** замок, фортифікаційні укріплення, башта, бастея, рондель.*

Виклад основного матеріалу. Об'єкт дослідження — оборонно-фортифікаційна споруда у м. Тербовлі, як пам'ятка історичного, культурного і національного значення в складі Національного заповідника «Замки Тернопілля» та її охоронного значення.

Предмет дослідження — є вивчення історії, архітектури, консервації, реставрації та пристосування до туристичної діяльності фортеці у Тербовлі.

«Сучасне — завжди на дорозі з минулого в майбутнє», — говорив один із найвидатніших кінорежисерів України і світу О.Довженко. І таки справді: зберегти в сучасному надбання минулого, усі витвори нашого історичного буття і національного генія, аби передати їх майбутнім поколінням, — висока і благородна місія всіх, хто причетний до складових проблем культурного будівництва. Світовий досвід та практика сьогодення свідчать, що занепад культури, байдужість до духовного розвитку нації, зневага до культурної спадщини призводять до непоправних утрат у всіх сферах суспільного життя — економічній, політичній, соціальній.

Поглиблений інтерес до історії, турбота про збереження історичної і культурної спадщини — одна з характерних прикмет нашого часу. В духовному житті людства дедалі більшого значення набувають музеї, заповідники — скарбниці історичних і мистецьких багатств народу. Вони мають багатовікову історію, яка розпочинається збиранням цінних речей у храмах, палацах, ризницях церков і

монастирів, продовжується збиранням аристократичними колами творів мистецтва і різноманітних раритетів і остаточно закріплюється організацією публічних музеїв.

Понад дві сотні замків присутні на українських просторах сьогодні в достатньо пристойному стані. Хоч більше, ніж половина з них все ж потребує негайної реставрації. Окрім того, є ще сотні споруд, які становлять культурну та історичну вартість, проте перебувають у вкрай поганому стані. Їх, по суті, слід відтворювати буквально за фрагментами. Використовуючи давні світліни, малюнки сучасників, креслення та інші документи з архівів. Ентузіастів безкорисливої реставрації подібних споруд надто мало, щоб не сказати — взагалі нема. Коли інші країни давно мають приклади меценатського підходу до такого оновлення давнини, то в Україні про це поки що доводиться тільки мріяти.

Проте безжальний час руйнує вже й те, що само собою збереглося у вирах історичних перемін. І треба з тим щось робити. Один зі способів Національного заповідника «Замки Тернопілля» це збереження замкових комплексів, а також консервація та реставрація пам'яток культурної спадщини, які в нас є.

Одним із таких пам'яток є Теребовлянський замок.

Території пам'ятки почала формуватися з VI тис. до н.е. носіями трипільської культури. Після них залишилося поселення з потужним культурним шаром, житловими та господарськими спорудами і численними знахідками. Під час спільних археологічних досліджень Тернопільського краєзнавчого музею (к.і.н. Ягодинська М.О.) та Прикарпатської археологічної експедиції (д.і.н. Русанова І.П., д.і.н. Тимошук Б.О.) у 1984 р. на території поселення зафіксовані трипільські площадки з розвалами ліпного глиняного посуду та глиняними пряслицями, а також господарські ями в північній та південній частинах поселення (дослідження к.і.н. Ягодинської М.О. у 1987, 1988, 2011, 2016 роках).

У IX-VIII ст. до н.е. носіями Висоцької культури були споруджені два перші оборонні укріплення — вали, що захищали городище з півночі. Під час дослідження культурних шарів на території замкового двору виявлена споруда із залишками ливарного виробництва.

У IX-X ст. н.е., в пізній період існування Райковецької культури на території Замкової гори був споруджений дитинець слов'янської

фортеці — новий вал в основі якого була дерев'яна конструкція та використаний вал попереднього часу (останній, 4-й вал) — носіїв Висоцької культури. Також під час дослідження замкового двору у 2011 році виявлено житло — напівземлянку каркасно-стовпової конструкції з пічкою-кам'янкою. Крім того, виявлено ритуальний «довгий будинок» з кількома опалювальними пристроями — вогнищами.

Першим укріпленим замком була дерев'яна фортеця. Саме з нею пов'язані імена теребовлянського князя Василька, якого в 1097 р. підступно захопив і осліпив київський князь Святослав Ізяславович [1, с.93-94]. В 1241 р. теребовлянський замок, як і десятки інших галицьких фортець, вщент зруйнували війська Батия. З 1349 р. місто і замок в складі польського королівства і фортеця, як його форпост починає перебудовуватися і впорядковуватися. Теребовлянський замок пережив цілий ряд штурмів з боку турецько-татарських завойовників. Внаслідок тих боїв замок був дуже понищений. У 1594 р. теребовлянську фортецю за допомогою міщан захопили повсталі загони Северина Наливайка. На початку XVII ст. замку судилося пережити своє друге народження.

У 1631 р. місцевий Олександр Балабан зводить на замковій горі нову грандіозну кам'яну фортецю, руїни якої збереглися до наших днів. Ця споруда витримала ряд наступів. В 1648 р. замок був взятий військами Богдана Хмельницького. Напади ординців в 1673, 1675 рр. (під командуванням Ібрагама Шишмана), в 1687, 1688 рр. мали для фортеці жахливі наслідки [2, с. 239]. Вона була настільки зруйнована, що більше не піднялася з руїн. Але і сьогоднішній огляд древньої твердині над річкою Гнізною дає змогу уявити, якою вона була в часи своєї могутності.

Нова віха в історії Теребовлянського замку розпочалась у XXI ст. Сьогодні цивілізоване входження у світове співтовариство вимагає від української держави не лише подолати економічну кризу, а й продемонструвати шанобливе державницьке ставлення до національного багатства, включаючи збереження для прийдешніх поколінь культурно-історичної спадщини. Тому за підтримки держави в м. Збаражі було створено Національний Заповідник «Замки Тернопілля», головною метою діяльності якого є збереження та відновлення пам'яток історії, архітектури, а також популяризація їх серед широких кіл українського народу.

У 2008 р. було створено Теребовлянський відділ Національного заповідника «Замки Тернопілля», до його складу увійшли замки в Теребовлі та Микулинцях. Приналежність Теребовлянського замку до числа найдавніших мурованих замків області, відомих ще з XIV ст., сприяла включенню його до заповідника. Створюючи новий відділ Заповідник поставив перед собою ряд важливих завдань, серед яких — збереження та відновлення Теребовлянського замку, а також його популяризація серед широких кіл нашого народу, адже Теребовлянський замок — пам'ятка архітектури XIV-XVII ст., що входить до Державного реєстру нерухомих пам'яток України і має статус національної. Створення на базі Теребовлянського замку відділу Національного Заповідника суттєво вплинуло на його долю. За ці кілька років замок змінив не тільки свій зовнішній та внутрішній вигляд, а й своє призначення, тепер Теребовлянський замок — це місце культурного відпочинку, туристичний осередок, що приваблює численних відвідувачів.

Не зважаючи на те, що замок в Теребовлі належить до пам'яток архітектури національного значення, він протягом тривалого часу перебував у занедбаному стані. Останні масштабні роботи по впорядкуванню замку та прилеглої території проводились до святкування 900-річчя міста у 1997 р. Безконтрольний доступ до замку не лише туристів, а й усіх охочих призвів до перетворення пам'ятки архітектури в місце для розваг. В результаті цього була втрачена культурно-виховна значимість пам'ятки для місцевих мешканців, почала втрачати вона свою привабливість і для туристів. Аби відновити це чудове творіння українського народу, відродити його велич і славу, розпочав свою роботу Теребовлянський відділ НЗ «Замки Тернопілля». Першочергові роботи були спрямовані на ліквідацію стихійних сміттєзвалищ, розчищення замку від самосівних дерев та кущів. Завдяки чому замкові стіни стали відкритими для огляду відвідувачів не лише зовні, а й з внутрішнього подвір'я замку.

Протягом 2010-2015 рр. було усунуто аварійні ділянки на замкових стінах та вежах, проведено необхідних ремонт бійниць. Крім того, виконано ремонт вхідної арки південної вежі, розпочато ремонт та відбудову внутрішньої стіни південної вежі. Розпочато відновлення нижнього бойового ярусу північної стіни замку. Реставраційні роботи тривають.

Серед завдань, які Теробовлянський відділ ставить перед собою, є не тільки збереження пам'ятки архітектури, але й забезпечення їй гідного середовища, адже сучасне розуміння сутності пам'ятки диктує необхідність збереження її характерного історично успадкованого довкілля. Одним із першочергових завдань стало впорядкування Замкової гори, на якій знаходиться замок. До 1945 р. гора не мала зелених насаджень і була покрита суцільним трав'яним килимом, який надійно укріплював схили гори. В 50-х рр. почалося повсюдне озеленення схилів, що в даному випадку призвело до негативних наслідків. За насадженнями ніхто не доглядав, і схили суцільно поросли дикорослими деревами і чагарниками, а через відсутність сонячного світла зник трав'яний покрив, почалося розмивання ґрунту аж до скельного материка. Подекуди в результаті стікання дощових та талих вод на горі утворились величезні рови. Тому Заповідник поставив собі за мету повернути Замковій горі первісний вигляд.

У 2009-2011 рр. було очищено від дикорослих дерев та чагарників південний та частково східний схили Замкової гори. Завдяки проведеним роботам Теробовлянський замок став відкритим для огляду, і тепер його можна легко помітити ще на під'їзді до міста з траси Тернопіль-Чернівці. Варто зазначити, що така візуальна самореклама посприяла зростанню числа відвідувачів замку. Проводяться роботи з розчищення західного схилу гори.

Для забезпечення комфортного перебування туристів на території замку та збереження естетичного вигляду Замкової гори постійно проводяться сезонні роботи.

Заповідником було виконано ряд ремонтно-реставраційних робіт та усунуто аварійність більшої частини підпірних стін доріжки.

На окрему увагу заслуговує серпантинна доріжка, що веде від підніжжя гори до замку. На момент передачі замку до складу Заповідника, ділянки доріжки перебували в різному стані. Частина доріжки потребувала ремонту. Тому у 2011-2012 рр. здійснено ремонт мощення серпантинної доріжки загальною площею 320 м. кв. У 2015 р. продовжились роботи по ремонту підпірних стінок і повністю було перекладено підпірну стіну з боку вул. Підзамче.

Вагоме місце в діяльності Заповідника займає пам'яткоохоронна діяльність. Сучасним розумінням поняття «охорона» означає великий комплекс заходів правового, наукового, архітектурно-технічного та просвітницького характеру, зокрема облік пам'яток, їх популяризація.

Науковцями Національного замку «Замки Тернопілля» в рамках пам'яткоохоронної діяльності проводяться комплексні дослідження пам'яток місцевого значення, паспортизація культових споруд.

Вдалось налагодити і міжнародну співпрацю, розпочато спілкування з нашими сусідами поляками. Початком дружніх взаємин послугувала ідея відновлення в Теребовлі пам'ятника спільній героїні українського і польського народів — Софії Хшановській. Громада м.Клодзько виявила зацікавленість і зголосилася надати фінансову підтримку цьому проекту. І саме 2012 р. на Замковій горі в рамках культурно-мистецької акції «Stare Нове місто» відбулося відкриття пам'ятника героїні оборони Теребовлі 1675 р. Софії Хшановській. На урочистій частині відкриття пам'ятника був присутній бургомістр польського міста Клодзька п. Б. Пшитма.

Безперечно важливим аспектом, що впливає на туристичну привабливість, є стан збереженості об'єкту. Чим краще збережена пам'ятка, тим більше існує можливостей для залучення її до прийому туристів. У цьому відношенні Теребовлянський замок має ряд переваг, оскільки він у 1866 р. був реставрованим першим серед історичних пам'яток Східної Галичини. У другій половині 20-х рр. ХХ ст. Львівським окружним консерватором були виділені кошти на проведення консерваційних робіт Теребовлянського замку, їх здійснило Подільське туристично-краєзнавче товариство.

Включення Теребовлянського замку до Національного заповідника «Замки Тернопілля» та створення на його базі Теребовлянського відділу дозволило не лише продемонструвати шанобливе державницьке ставлення до національного багатства, а й зберегти для прийдешніх поколінь яскравий об'єкт культурно-історичної спадщини, популяризувати пам'ятку.

Література та джерела

1. Бойко В., Гаврилюк О. Замки Тернопілля. — Тернопіль : ТОВ «Новий колір», 2009. — 80 с.
2. Грета І. Теребовля: Шлях через віки: Іст.-краєзн. нарис. — Львів : Каменяр, 1997.
3. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині. Історичний нарис-путівник. — Львів : Каменяр, 1998. — 315 с.
4. Дорошенко Д. Нариси історії України. — Львів : Світ, 1991. — С. 84-99.
5. Ковальчук М.Ф. Теребовлянський замок: Історична розвідка. — Львів : Каменяр, 1997. — 87 с.

6. Ковальчук М.Ф. Тербовлянщина XI-XX ст. Влада і суспільство. Особи. Історичні події. Факти / М.Ф. Ковальчук. — Тернопіль : ТзОВ «Тернограф», 2015. — 512 с.
7. Неопалима купина. Легенди та перекази Землі Тернопільської. — Тернопіль : Джура, 2007. — 440 с.
8. Обґрунтування історико-культурного заповідника у м.Теребовлі Тернопільської області. — Львів : Український регіональний науково-реставраційний інститут «Укрзахідпроектреставрація», 2003. — 22 с.
9. Смалига М.П. Тут оживає минуле / Історичний нарис/. — Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2008. — 196 с. — С. 52-53.
10. Тербовлянщина в спогадах емігрантів. Частина перша. — Тернопіль : Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1994. — 296 с.
11. Чачковський Л. Княжа Тербовля (поземелля). — рукопис, 1932 р.
12. Aleksander Czolowski. Materjaly. Inwentarz Zamku trembowelskiego z r. 1551. // Ziemia Czerwińska, — Lwow, — 1935. — S. 99-102.

— о —

УДК 908

ДОВГАЛЬ М.Д.
(м. Збараж, Тернопільська обл.)

САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ЗБАРАЖА І ОКОЛИЦЬ В ТУРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

***Анотація.** У статті охарактеризовано сакральні пам'ятки міста Збаража та його околиць та обґрунтовано їх значення в розвитку туристичної діяльності, оскільки об'єкти сакрального мистецтва слугують засобом підвищення духовної культури туристів. Акцентується увага на тому, що у кожному поселенні є місця, до яких привернута загальна увага і вони є символом віри і пам'яті. Автором виокремлено ті сакральні споруди міста і околиць, які заслуговують на окремий туристичний маршрут.*

***Ключові слова:** сакральні пам'ятки, церква, храм, каплиця, оборонна споруда.*

Виклад основного матеріалу. Багата релігійна та духовна спадщина нашого краю. Вона охоплює духовні центри, древні культові кам'яні та дерев'яні споруди. У храмах Збаражчини витає дух старовини. Сягають вони своїм корінням Середньовіччя і зберігають

пам'ять про численних завойовників, меценатів і князів, неабияку роль відіграють в духовному житті людини і є символом віри, надії і пам'яті.

Протягом багатьох століть поселення Збаражчини характеризувалось неоднорідністю етнічного складу. Поряд з українцями тут жили поляки, євреї, вірмени. Різницею віросповідань, тривалим співіснуванням різних конфесій (православних, греко- і римокатоликів) обумовлене типологічне розмаїття сакрального будівництва. Внаслідок чого кожен з типів будівель (церков, костелів) відрізняється об'ємно просторовою структурою, стилістичними особливостями та хронологічними межами поширення певного типу, посідаючи неоднозначне місце в картині еволюції цього виду дерев'яного і мурованого сакрального будівництва Збаражчини.

На сьогодні сакральні пам'ятки зацікавлюють туристів не менше, ніж старовинні замки.

Огляд святинь міста Збаража слід розпочати з церкви Воскресіння Господнього (жителі міста називають її Велика). Початок будови дерев'яної церкви та її назви залишається невідомою. Відомо лише, що при церкві діяла міщанська, а з 1700 р. слов'яно-руська школа, яка переведена сюди із церкви Спаса.

На місці старої церкви у 1760 р. міщани Пригородка (тепер вул. Д. Галицького), шевці і наймити розпочали будівництво мурованої з каменю великої церкви. Будова храму закінчилася в 1764 р. Її фундатором був збаразький міщанин — швець Григорій Гимонюк. Але через несподівану смерть йому не вдалось добудувати церкву. І тому дану святиню закінчив будувати Микола Потоцький.

Воскресенська церква споруджена в стилі українського бароко. В плані нагадувала форму хреста, з великим центральним куполом та високою дзвіницею над притвором і оглядовою площадкою, що одночасно виконувала функції сторожової вежі і подання сигналу тривоги у дзвін. Завершення дзвіниці та форма центрального купола значно відрізнялися від тих, що збереглися до сьогодні. Автор проекту церкви — невідомий [14; с. 4].

У 1887 р. під час пожежі на церкві згорів дах, була uszkodжена внутрішня частина церкви. Старанням отця Костецького в 1897 р. церква була повністю відреставрована. Саме в цей період були внесені зміни у форму центрального купола та даху над притвором. Очевидно,

в цей час було збудовано нову дзвіницю при в'їзній брамі на території церкви.

В 1933 р. отець Боліновський проводить у церкві ремонтно-реставраційні роботи: проведено електричне освітлення, зроблено нову мозаїчну підлогу (плитка привезена з Чехії), відновлено огорожу.

У 1960 р. храм був закритий, з нього зробили склад. У 1977 р. зруйновано дзвіницю. Лише в 1989 р. Збаразький райвиконком повернув церкву віруючим і розпочалася її реставрація. З листопада 1989 р. церква заново була освячена о. Романом Водяним. Реставрація продовжувалася до 1990 р.

У 1991 р. відновлена дзвіниця при в'їзній брамі, а в 1993 р. на території церкви збудована невелика дерев'яна Богоявленська каплиця. Нині храм належить греко-католицькій громаді Збаража.

Наступною історичною пам'яткою міста є Успенська церква. Як свідчать історичні документи, найдавніша церква у Збаражі стояла недалеко синагоги на горбочку, там, де маленький потік серед боліт впадав до річки Гнізни (тепер об'їзна дорога міста). Біля церкви був цвинтар (територія сучасного кінотеатру).

Сучасна Свято-Успенська церква — це костел тринітаріївського монастиря і як костел вона діяла до 1789 р.

Згідно зі старою фотографією панорами міста відомий вигляд давньої дзвіниці, яка була на території церкви. Кадастрова карта Збаража 1830 р. вказує на місце знаходження дзвіниці та її загальну форму в плані. На карті 1899 р. на місці дзвіниці зображено план парафіяльного будинку. Отже, дзвіниця була квадратною в плані, мурованою, двоярусною, накрита чотирихилим дахом з уступом. На кожному з чотирьох фасадів, на другому ярусі розміщено великий віконний проріз та широкі пілястри по краях. Точний час побудови та знищення давньої дзвіниці невідомий [8; с. 77].

З початку ХХ ст. Успенська церква була філіальною церквою міста, нею опікувалися священики Воскресенської церкви.

У 1930-х рр. церкву було відновлено, відбудовано також парафіяльний будинок. У 1995 р. на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку, на якій вказано, що з 1926-1929 р. у цьому будинку містилася читальня «Просвіти».

В 1963 р. церква була закрыта, з неї зробили склад. В цей час був побитий іконостас церкви, зрізаний купол. В такому вигляді церква простояла до 1979 р.

У 1982 р. в Успенській церкві організовується районний краєзнавчий музей, який в 1989 р. перенесено у Замковий палац.

У 1990 р. церква була відреставрована і освячена (26 серпня 1990 р.) отцем Романом Сливкою. Нині храм належить православній громаді Київського патріархату.

Ще однією пам'яткою сакральної архітектури, яка виступає домінантою міста є римо-католицький костел св. Антонія, фундатором якого був Станіслав Потоцький. Його будівництво розпочалося в 1746 р. на місці попереднього XVII ст. В 1752 р. костел був посвячений під назвою св. Антонія і відданий для користування. В найближчих роках закінчено будівництво монастиря, відбудовано господарські будинки. Вся територія новозбудованого монастиря оточена досить високим кам'яним муром з бійницями. Підземними ходами старий монастир правдоподібно мав сполучатися із замком. Монастирський комплекс XVIII ст. складається з костелу, келій і надбрамної дзвіниці [9; с. 321].

Далі по дорозі слід зупинитись біля каплички Святого Яна Непомуки (являється опікуном від повені), збудованій на сучасному місці, тобто біля мостового переходу через річку Гнізну у 1934 р. Капличка кам'яна, отинькована, збудована у вигляді альтанки з прямокутними колонами. До 1958 р. увінчана металевим хрестом. Фігура св. Яна була перенесена до мурованої каплички із дерев'яної, яка до 1934 р. прийшла в упадок (знаходилась на протилежній стороні дороги старого мосту). В часи II-ї світової війни фігура була знищена. Відновлена у 1993 р. старанням римо-католицької парафії м. Збаража, яка опікувалася капличкою з часу її заснування [13; с. 3].

Навпроти знаходиться каплиця Матері Божої Ясенгірської, будівництво якої приурочене до 60-річчя депортації українців з етнічних земель. Каплиця дерев'яна різьблена збудована та освячена у 2006 р. Ініціатором і натхненником її спорудження був о. Михайло Найко, настоятель Спасо-Преображенської церкви с. Залужжя, який створив куточок-спогад для переселенців та нагадування прийдешнім поколінням про джерело духовності, символ примирення і прощення [15; с. 1].

Цікавою пам'яткою сакральної архітектури міста є синагога, яка мабуть зводилась на місці своєї дерев'яної попередниці і стала однією із перших кам'яних споруд Збаразької кагальної організації.

Її побудова датується 1537 роком. У 1675 р. синагога була спалена турками Ібрагіма Шишмана. Відновлена коштом Потоцьких у

1698 р. Ця будівля збереглася до наших днів, хоч і не в первинному вигляді. Тому вона є найстарішою будовою вже нового міста. Єврейська синагога (українською «божниця», молитовний будинок), яка функціонально була не тільки місцем для молитов, але і місцем дискусій і судових засідань [3; с. 15].

Будівля була покрита високим трьохсхилим дахом із фронтоном на головному фасаді. До центрального залу з трьох сторін примикали нижчі прямокутні приміщення для жінок, накриті односхилим дахом. У центрі синагоги було підвищення з декількома сходінками, а біля східної стіни — Ковчег заповіту (шафка для зберігання священних сувоїв).

Також є спогади збаражан про те, що синагога була не одна, а три. Кажуть, що біля великої будівлі була ще одна менша синагога в якій крім релігії, рабіни навчали дітей староеврейської мови — івриту, а інша знаходилась з іншої сторони центру міста, але крім спогадів жителів інших доказів існування такої кількості божниць немає.

В 1941 р. будівля спалена німцями, а в 1945 р. навколо синагоги розпочалось будівництво соко-винного заводу, завод продтоварів, а на даний час там знаходиться лікєро-горілочний завод «Калганов» [8; с. 77].

Оглядаючи сакральні пам'ятки Збаражчини не можна упустити з уваги Спасо-Преображенську церкву (тепер село Залужжя) — одну з найдавніших пам'яток архітектури старовинного Збаража, збудовану на вершині Чернечої гори.

Церква збудована на кладовищі, яке існувало тут ще у XVI ст. на що вказують численні поховання виявлені у 2002 р. під час реставрації храму.

Церква мурована, в основному, з великого тесаного каміння, склепіння — цегляне, потинькована, однонавова, вівтарем орієнтована на схід. Вона тридільна і складається з гранчастої вівтарної частини (апсиди, перекритої півциркульним замкнутим склепінням), прямокутної нави (з циліндричним перекриттям, з розпалубками над вікнами) та з квадратної вежі-дзвіниці, нижній ярус якої служить бабинцем (притвором), перекритий циліндричним склепінням [16; с. 89].

Церкву відносять до оборонних споруд, враховуючи товщину мурів (1,5-2 м) та досить грубе (0,5-0,7 м) склепіння [11; с. 12]. А ще круглі бійниці, що знаходилися під вікнами (на висоті 1,2 м від

підлоги), по три на довшій і по одній на коротшій стінах церкви, і на обох ярусах дзвіниці по трьох сторонах (замуровані ззовні в кінці XVIII ст., (реставровані у 2005 р.) а всередині — в 1989 р. (частково реставровані у 2010 р.), і вузькі вікна, що теж могли служити за бійниці. Церква має характерні особливості для часу її будівництва. У ній над притвором збудовано двоярусну вежу-дзвіницю, що становить одне ціле. Саме таким вимогам і відповідав прийом поєднання в одній будівлі оборонної вежі та храму. Для більшої міцності стіни вежі мають помітний кут нахилу в середину вежі. З північної сторони притвору знаходилися сходи, що вели з притвору на дзвіницю [4; с. 68], замуровані ймовірно наприкінці XVIII ст. А на рівні хорів зроблено дверний отвір в середину церкви, що було кроком вперед в порівнянні з тим, що робилося в дерев'яних церквах [6; с. 90].

Підлогу в храмі викладено кам'яними плитами.

З північної сторони нави знаходиться мурована крипта (підвал, розміром 1,5 x 2,5 x 2 м), в якій у воєнні роки (1941-1945 рр.) був захований великий дзвін-бас (вагою бл. 300 кг), повторно встановлений на дзвіниці в серпні 1989 р. Історичні відомості про дзвони, що були на час будівництва храму та дзвіниці, відсутні. Але одна з легенд розповідає, що ці дзвони були заховані монахами на монастирському полі недалеко від церкви. Де саме вони були заховані залишається таємницею до сьогодні, адже монастирське поле було немале.

У 1870 р. внутрішні стіни і склепіння церкви були розписані іконами, над склепіннями вікон — оздоблення в стилі ренесансу, зберігалось до закриття церкви у 1961 р. Автор фрескового розпису невідомий. Реставрація інтер'єру проводилася у 1989 р.

На зовнішній південній стіні церкви, очевидно, з часу її спорудження, знаходиться сонячний годинник, а над вхідними дверима — фундаційний напис: «В лето от создания миру 7108 а иже от воплощения з Пресвятої Диви Марїи Господа нашего Ісуса Христа 1600-го року на сем святом месте старожитного монастыра за Благоизволением Божиим на вечную честь и хвалу його святую сооружена бисть сия церков Святого Великого Спаса за держави и щасливого панування його милости Януша Збаражского воеводи брацлавского старости Кременецкого за старанням и працею служби його милости многогрішного раба Божия Григория Новицького на той час старости Збаразького» [16; с. 95].

У Спасо-Преображенської церкви є своя історія. Правда, про початки її діяльності відомостей не збереглося. Хіба що відомо про відвідування її відомими історичними особами, і то лише за народними переказами. Так, доносять перекази, що в церкві на Чернечій горі була княгиня Раїна Могиляка (1589-1619 рр.), мати князя Єремії Вишневецького, яка подарувала на молитовний спомин Святе Євангеліє. Коли ж з Луцька по дорозі до Львова повертався Іван Вишенський (бл. 1550 — після 1620 рр.) — полум'яний патріот, письменник-полеміст, він завітав на Чернечу гору і тут закликав мирян стійко триматися своєї прадідівської віри і народних звичаїв [10; с. 6]. А ще, стіни Спасо-Преображенської церкви бачили українських гетьманів — Богдана Хмельницького (1595-1657 рр.) та Івана Мазепу (бл. 1632-1709 рр.). Перший з них під час облоги Збаража збирав тут на Княжій горі, метрів за двісті від храму, своє військо, з яким помолившись у церкві Всевишньому, 8 серпня 1649 р. повів його під Зборів назустріч королівській армії [1; с. 55]. Іван Мазепа відвідав Спасо-Преображенську церкву в травні 1707 р., коли він перебував у Збаражі, де повинен був зустрітися разом з російським царем Петром I з польським экс-королем Августом II (Станіславом Лещинським). Зустріч за свідченнями історичних джерел відбулася не в Збаражі, а в Раві-Руській на Львівщині. Як згадував пізніше Пилип Орлик, тоді гетьманський писар, Іван Мазепа оглянув руїни Старозбараської фортеці, був на Богослужінні в церкві Спаса, захоплювався місцевими краєвидами, новою Збараською фортецею, якій високу оцінку дав і Петро I [12; с. 3].

В кінці XVII ст., коли Збараж належав князю Дмитру Вишневецькому, в церкві Спаса провадились реставраційні роботи. Тоді ж на фундаментах Свято-Онуфріївського монастиря, що знаходилися на захід від церкви, почав відбудовуватися Свято-Спаський монастир. Був він одноповерховий, зведений з каменю на глиняному розчині у вигляді перевернутої літери «Г». Система його розпланування «коридорна», з одностороннім розміщенням келій. З північно-східної сторони під келіями було декілька підвалів. Будинок зсередини був потинькований глиною, настінних розписів не мав. Покриття даху спочатку було солом'яним, а пізніше гонтовим.

При відбудованому монастирі існувала слов'яно-руська школа, заснована Збараським міським братством. Братство, як відомо, дбало про піднесення рівня релігійного життя, про відновлення і будівництво

церкви, утримання школи, лікарні-притулку. В школі навчалися юнаки-послушники, майбутні ченці. Школа їм давала основи наук, тут опановували церковнослов'янську мову. Школа при монастиреві проіснувала до 1700 р. [10; с. 6].

В 1700 р. Свято-Спаський монастир став греко-католицьким. Його перехід на унію зумовив виданий власником міста Юзефом Потоцьким універсал і приїзд до Збаража уніатського офіціала (представника) Даниїла Коритинського. З часом монастир почав розвиватись. В ньому було відкрито школу. В 1771 р. у монастирі сталась пожежа. Школу було перенесено до Загаєцького монастиря на Шумщині. Після ліквідації руйнівних наслідків,пожежі (1776 р.), школа повернулася до Збаража [5; с. 190].

Після закриття монастиря тодішні власники Збаража розібрали чернечі келії, а каміння використали на будівництво фільварку в Малому Залужжі (тепер територія хлібзаводу). Від колишнього монастиря довкола церкви залишилося декілька хрестів і могильних плит. Розбираючи келії, власник розібрав і старий цвинтар, що знаходився біля церкви. Церква Спаса стала парафіяльною церквою села Залужжя [16; с. 109].

У 1835 р. біля церкви був встановлений металевий хрест на високому кам'яному постаменті, біля якого жителі Залужжя присягали на вірність тверезості (напис на хресті): «Крест Христов в пам'ять трезвости всяя весі (села) Залужа дня 15 мая Р.Б. 1835». 3-го травня 1848 р. на церковному майдані відбулося селянське віче сіл Залужжя і Старий Збараж, на якому пан комісар зачитав документ цісаря про скасування панщини. Ця знаменита подія увінчана на хресті тверезості написом з правої сторони: «Пам'ять даной свободи Р.Б. 1848». Пам'ятний хрест після закриття церкви в 1963 р. був пошкоджений, відновлений у вересні 1989 р. [16; с. 104].

У 1924 р. форма даху церкви була змінена: добудовано карниз, а замість трьох дерев'яних чотирисхилих куполів, покритих гонтом, як і сам дах, збудовано три восьмикутні, покриті бляхою куполи. Цей дах зберігся до сьогодні.

В 1963 р. церква була закрита. І лише на клопотання віруючих в лютому 1989 р. її було повернуто прихожанам. Розпочалася реставрація церкви, яка закінчилася її освяченням 17 вересня 1989 р.

У майбутньому Національним заповідником «Замки Тернопілля» на г. Княжа та г. Монастирок планується створення музею дерев'яного

зодчества під відкритим небом, відновлення та реконструкція монастиря Св. Онуфрія XIII ст.

Отже, Збаразька земля уславилась не лише як край старовинних замків, що слугували захистом від зовнішніх ворогів та нападників нашим предкам, але і як край храмів та монастирів, що стояли на захисті їх безсмертних душ.

Таким чином, розглянувши вищеперераховані пам'ятки сакральної спадщини нашого краю, можна зробити висновок, що вони заслуговують свого окремого туристичного маршруту. Адже вони своєю красою, та історичною цінністю нічим не поступаються славнозвісному Збаразькому замку.

— о —

УДК 908

МИХАЛЕВИЧ М.А.

(с. Кортеліси, Ратнівський р-он, Волинська обл.)

ПРИЧИНИ ТА ОБСТАВИНИ КОРТЕЛІСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ 23 ВЕРЕСНЯ 1942 РОКУ

***Анотація.** У статті досліджуються особливості німецького окупаційного режиму на Волинському Поліссі та причини розгортання радянського партизанського руху. В статті подаються маловідомі факти Кортеліської трагедії 23 вересня 1942 р., яка за кількістю жертв є однією з найбільших в Україні за період німецької окупації 1941-1944 рр. З метою більш об'єктивного дослідження обставин цієї трагедії автор використовує свідчення як радянських партизанів, так і представників німецької окупаційної влади, а також інших очевидців тих подій.*

***Ключові слова:** німецька окупація, радянські партизани, підпільники, партизанський загін імені Ворошилова, поліцейські, поставки продуктів, розстріл, Кортеліська трагедія, рота «Нюрнберг».*

Виклад основного матеріалу. Кортеліська трагедія 23 вересня 1942 р. вражає своїми масштабами та жорстокістю. Ті архівні документи, які вдалося розшукати за останні кілька років, дають підстави стверджувати, що лише в цей день було розстріляно біля двох тисяч жителів села. Але розстріли в Кортелісах німецькі окупанти проводили і раніше, і після цієї трагедії. Ще влітку 1942 р. в Кортелісах

були розстріли місцевих євреїв та кількох партизанських сімей. Пізніше, у жовтні 1942 р. та в листопаді 1943 р., гітлерівські карателі також знищили навколишні лісові хутори разом із їх жителями. Усе це разом дало підстави Кортеліській сільській раді написати в довідці 1976 року, що за час німецької окупації на території сільської ради було вбито 2875 чоловік [5, с. 13]. Але, зрозуміло, що ця цифра є приблизною.

Багато питань викликає та звіряча жорстокість, з якою німецькі нацисти знищили ні в чому невинних людей. Найбільш просте пояснення причин трагедії, яке стало популярним ще в радянські часи, полягало в тому, що більшість кортелісців стали партизанами і в селі декілька разів були напади на німецькі війська. Але насправді все було значно прозаїчніше. В селі дійсно було створено підпільну озброєну групу, до якої увійшло кілька місцевих жителів та значно більша кількість оточенців — солдатів і командирів Червоної армії. Характерно, що ці оточенці та втікачі з німецького полону жили в селі цілком легально. Секретар сільської управи — Іван Сахарчук склав їх списки і передав коменданту поліції та в Ратнівську районну управу [4, с. 42]. Староста села — Андріян Полівода видавав їм довідки, що вони проживають в селі та займаються корисною роботою. З цими довідками вони відмічались у районній поліції. Дехто із цих військових навіть жили у сім'ях поліцейських. Наприклад, один із найбільш активних підпільників — Хома Коновальчук жив у сім'ї кортеліського коменданта поліції — Миколи Зенюка та допомагав йому по господарству та у службових справах [7, с. 28]. Борис Михайловський, військовий інженер і захисник Брестської фортеці, який був керівником підпільної організації, виконував столярні роботи в поліцейській дільниці. Не менш важливо й те, що сільський староста — Андріян Полівода, та секретар сільської управи — Іван Сахарчук, підтримували партизанів та виконували їхні доручення [8, с. 34].

Весною 1942 р. кортеліська підпільна група перетворюється у партизанський загін імені Ворошилова. Активні партизанські дії в районі Кортеліс тривали досить короткий період — з травня по липень 1942 р. За це час загін під командуванням Михайловського двічі роззброював кортеліських поліцейських, але нікого з них не вбив. Було здійснено декілька нападів на німецькі гарнізони в Дивині, Ратне, Мокранах, під час яких було захоплено значну кількість трофеїв [14, с. 3]. Оскільки тепер сільські поліцейські дільниці перетворились на легку

здобич для партизанів, поліцейських із Кортеліс, Самарів та Річиці перевели в Ратне. Ще одним ефективним засобом боротьби стали засідки на дорозі Брест-Ковель. Але в середині липня, після невдалого походу на Ковель, загін Михайловського фактично розпадається. Основні його сили пішли на схід, де пізніше опинилися в складі Пінського партизанського з'єднання. А в районі Кортеліс залишилася лише невелика група чисельністю до 40 чоловік. Ця група займалася переважно грабежами місцевих селян і для німців серйозної загрози не становила. Єдиною важливою акцією цих «партизан» було знищення близько сотні кортеліських євреїв, яких ще не встигли вбити гітлерівці. Пізніше кортеліським активістам вдалося встановити в загоні дисципліну та повернути його до ідейної боротьби [8, с. 65].

Першим грізним попередженням для кортелісців стала облава 26 серпня 1942 р. Німці та поліцейські зігнали жителів села на площу біля церкви та розстріляли сім'ю партизана Андрія Ліхвана та матір партизана Василя Дордюка, а також двох юнаків з Полтавщини, які втекли з поїзда, що віз їх на роботу в Німеччину. Після цього німецький офіцер через перекладача оголосив, що якщо кортелісці не припинять допомогу партизанам, не будуть виконувати поставки продуктів та підкорятись владі, то буде розстріляне все село [1, с. 63-64]. Проте більшість людей не вірили цим погрозам, тому що жодних зв'язків із партизанами не мали і ніякої вини за собою не відчували.

Як згадує житель Кортеліс Якушик Петро Трохимович, окупанти закликали селян брати в руки вила, сокири, коси та не пускати партизанів у село. Пізніше вони навіть залучали жителів навколишніх сіл до облав на партизанів, причому ці люди мали лише палиці, а позаду них де-не-де йшли озброєні поліцейські або німці. Але прагнення гітлерівців перекласти свою власну роботу на беззахисних селян жодного ефекту не дали. На початку вересня в Кортелісі виїжджала група поліцейських на чолі з колишнім комендантом Миколою Зенюком. Вони вимагали від місцевих жителів везти в Ратне поставку м'яса, молока, хліба. Під час цієї поїздки партизани вбили двох поліцейських. Один по імені Петро Жерж був родом із села Лучичі, а інший із Хотешова. Як стверджував пізніше на допитах колишній поліцейський Андрій Кошелюк після вбивства цих поліцаїв із села Кортеліс ніяких поставок більше не поступало і ні один чоловік на роботу в Німеччину не поїхав. Крім того, ряд місцевих жителів вступили в партизанський загін і це село німці вважали партизанським

[1, с. 64]. Фактично, публічна розправа над партизанськими сім'ями 26 серпня дала ефект протилежний задуманому. Тому що люди, які ще жили в селі, але допомагали партизанам, стали переходити в загін, а їхні сім'ї почали ховатися на хуторах або сусідніх селах.

Саме в цей час у район Кортеліс прибув спеціальний каральний підрозділ — третій поліцейський батальйон 15-го поліцейського полку. 22 вересня командир батальйону Юрген Голлінг видав таємний наказ. Він починався словами: «23 вересня 1942 р. батальйон знищує розташовані в районі на північний схід від Мокран, отруєні бандитською заразою села: Бірки, Заболоття і Борисівку. Рота «Нюрнберг» знищує Кортеліси» [15, с. 1]. Всі підготовчі заходи до цієї каральної операції проводились із дотриманням найсуворіших правил секретності.

За свідченням Кошелюка, восени 1942 р. він був у складі групи поліцейських із 20 чоловік, яка виїхала на підводах в село Мокрани за наказом коменданта ратнівської поліції Логвинського. «Коли стало темно, нам дали наказ їхати. Під ранок ми приїхали під село Кортеліси, де Логвинський порадився з німцями і наказав нам перевіряти будинки на хуторах і затримувати всіх жителів, які там знаходилися. Ми стали перевіряти будинки і затримувати місцевих жителів. Нашою групою було затримано на одному з хуторів приблизно 15 чоловік, у більшості жінок і ми всіх їх відконвоювали в центр села, де цих людей у нас забрали поліцейські з Кобринського шуцбатальйону і там же німці відводили їх групами по 5 чоловік і розстрілювали на якомусь городі... В затриманні радянських громадян вказаного села, брали участь поліцейські ратнівської поліції, ковельської поліції, Кобринський і Мацеївський (Луківський) шуцбатальйони, а розстрілювали людей німці... Повинен сказати, що в момент, коли ми затримували місцевих жителів ми ще не знали, що вони будуть розстріляні» [1, с. 65-68].

Новим у цьому свідченні є те, що у знищенні села Кортеліси, крім допоміжної поліції з навколишніх районів, брали участь також два шуцбатальйони. Шуцбатальйони, або «охоронні батальйони», мали штатну чисельність біля 500 чоловік і формувалися з місцевих жителів, але командири і штаби в них були німецькими. Цей факт означає, що для оточення та знищення Кортеліс карателі задіяли великі сили і в жителів села не було шансів врятуватися. Більшість людей ішли на сход, не передчуваючи біди, а після того, як вони прийшли на площу біля церкви, їх оточили, і втекти вже не було жодної можливості. Лише

кілька десятків людей заховалися в своїх будинках або хлівах, а деяких просто не було вдома. Наприклад, житель Кортеліс Ліхван Василь Веремійович заховався в хліві за корову і німці його не помітили. Потім він перебрався на горище і з відстані 150 метрів спостерігав за тим, що відбувалося в центрі села [1, с. 215-218]. На хуторах Підгодинець та Запоків'я поліцейські попередили частину людей, щоб вони не йшли на сход і таким чином їх врятували.

За свідченням очевидців до зігнаних на площі людей під'їхав легковий автомобіль з якимось начальником. Ймовірно, це був Ковельський гебітскомісар Еріх Каснер [3, с. 323]. Перекладач, який був із ним, почав зачитувати список сімей німецьких пособників, які повинні були вийти з натовпу. До цього списку потрапили сім'ї кортеліських поліцейських, старости, заступника старости, секретаря сільської управи, священика та директора школи і їхні найближчі родичі. Всього таким чином було залишено в живих десь півсотні людей, яким наділи на руки білі пов'язки та відвели в окремих будинок. Після знищення села вони забрали своє майно і на підводах виїхали в Ратне, де було багато вільних єврейських будинків [4, с. 123]. Інших кортелісців з площі позаганяли в приміщення церкви і школи. Тим часом поліцейські вже копали навколо церкви чотири довгих ями-рови. Людей групами по кілька чоловік, в тому числі і жінок з дітьми на руках, підводили до ям і розстрілювали. При цьому було чути страшні крики жінок і дітей. Розстріл проводився одночасно в кількох місцях. За твердженням Ліхвана, він особисто бачив, як німці із автоматів розстріляли його дружину, чотирьох малолітніх дітей, а також хлопця із Полтавської області, який втік від вивозу в Німеччину і жив у нього в сім'ї [1, с. 216].

Після того, як всі чотири ями були доверху заповнені тілами, решту людей почали виводити далі до двох ям, де раніше добувалася глина і які на половину були заповнені водою. Там людей також розстрілювали, а старих і немовлят живими кидали у закривавлену воду. Нині на тому місці стоїть пам'ятник жертвам кортеліської трагедії. Разом із кортелісцями 23 вересня було розстріляно також жителів кількох ближніх хуторів — Запоків'я, Ягідково, Дамкове, Білиця та Сухини. 120 жителів ще одного великого хутора Годинь, який входив до складу Кортеліської сільської ради та парафії, було розстріляно в сусідньому селі Бірки [8, с. 197]. Це село зараз знаходиться на території Республіки Білорусь.

Свідком кортеліської трагедії довелося стати жителю села Прохід Антонюку Макару Тарасовичу, 1892 р. н. Ось що він розповів: «Одного разу восени 1942 р., увечері, коли вже стемніло, до мене прийшло троє незнайомих озброєних поліцейських, наказали запрягти коня і виїхати до шосейної дороги Брест-Ковель. Коли я виїхав на шосейну дорогу, то побачив дуже багато підвід із різних сіл Ратнівського і сусідніх районів Волинської області. Там же було багато поліцейських із різних районів. На мою підводу сіли два незнайомих мені поліцейських, інші поліцейські посідали на інші підводи і наш обоз направився по дорозі на Кортеліси. Перед світанком ми прибули під с. Кортеліси і зупинилися приблизно за один кілометр від села. Перед світанком все село зі всіх сторін було оточене поліцейськими і німцями. Вранці все населення цього села, в тому числі жінки, старики і діти затримувались поліцейськими і конвоювались у центр села. Приблизно в 10 годин ранку я почув у центрі села сильну стрілянину з автоматичної зброї і страшні крики жінок і дітей, які продовжувалися приблизно 20 хвилин. Сильна автоматична стрілянина продовжувалась приблизно одну годину і за цей час німці і поліцейські розстріляли кілька тисяч місцевих жителів села Кортеліси, в тому числі жінок, стариків і дітей. Затримувались і розстрілювались поголовно всі жителі цього села. За винятком сімей німецьких пособників, які свої сім'ї забрали і відправили на проживання в місто Ратне. Все майно розстріляних: одяг, постіль, продукти харчування, худоба і речі домашнього вжитку забиралось поліцейськими і вивозилось в місто Ратне. Після розстрілу жителів села Кортеліси, я прибув до місця розстрілу і побачив приблизно 6-7 ровів, в яких вже були закопані розстріляні жителі села Кортеліси. Рови були довжиною приблизно по 20-30 метрів і шириною близько метра... Із жителів цього села в живих залишилися тільки ті, хто знаходився в партизанських загонах, і ті, хто заховався де-небудь на городах або в посівах. Поліцейські говорили, що це село повністю знищено за те, що частина місцевих жителів вступила в партизанський загін, частина підтримувала зв'язок з радянськими партизанами, а в цілому село саботувало виконання різних поставок для німецької армії та інші повинності» [2, с. 120-124].

Після знищення села карателі почали грабувати майно: худобу, зерно, одяг, коні, підводи, птицю. Лише ратнівські поліцейські організували відправку із Кортеліс до 100 підвід з різним майном та здійснювали його супровід. Більшу частину майна: крупну худобу,

свиней, зерно зразу відправляли в місто Ковель, а різний інвентар і речі домашнього вжитку німці розпродали в містечку Ратне. Після пограбування майна в наступні дні карателі почали палити будівлі — хати, хліви, клуні. В селі не залишилось жодного будинку. Водночас було спалено також і всі найближчі хутори, в тому числі: Сніжки, Хомут, Тепенець, Дорошево, Соснівку, Косиці та деякі інші. Жителі цих хуторів уціліли, тому-що заховались у лісі» [4, с. 179].

Гітлерівці розраховували такою кривавою розправою залякати жителів нашого краю та ослабити партизанський рух. Але вийшло все точно навпаки. Рух опору та ненависть до окупантів ще більше посилюються. Навіть поліцейські тепер намагалися покинути німецьку службу. Вже весною 1943 р. більшість із них перейшли в УПА. Зрадника Михайла Дем'янюка на прізвисько «Кухтин», який був членом підпільної організації, а пізніше партизаном і про все доповідав німцям, — розстріляли самі ж окупанти разом із сім'єю. За свідченням німецьких журналістів, офіцери роти «Нюрнберг» були вбиті ще під час війни, а 60 рядових поліцейських, які ще були живі на початку 1970-х років, намагалися засудити в Німеччині, але під час слідства вони категорично заперечували свою участь у кривавому злочині. Говорили, що вони були у відпустці, в госпіталі, або в якомусь іншому місці. «Гуманний» німецький суд визнав їх вину недоведеною і таким чином вони уникли відповідальності. А про загибель кількох тисяч ні в чому невинних людей нам сьогодні нагадує лише Меморіальний комплекс із пам'ятником жертвам Кортеліської трагедії та експозиція Кортеліського історичного музею.

Література та джерела

1. Архів Управління Служби безпеки України (далі — УСБУ) у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 6357. — Т. 1. — 307 арк.
2. Архів УСБУ у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 6357. — Т. 2. — 298 арк.
3. Денисюк В.Т. Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис / В.Т.Денисюк, І.О. Денисюк. — Луцьк : Надстир'я. 2003. — 452 с.
4. Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. Р-164. — Спр. 485. — 303 арк.
5. ДАВО. — Ф. Р-164. — Спр. 13. — 78 арк.
6. Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації (1941-1944). — Луцьк : Вежа-друк, 2017. — 420 с.
7. Спогади Коновальчука Х.А. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди Кортеліського історичного музею (далі — КІМ).

8. Спогади Ліхвана А.М. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.
9. Спогади Веремесенко Н.Г. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.
10. Спогади Хосенова М. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.
11. Спогади Гордійчук Г.Д. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.
12. Спогади Дордюк О. партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.
13. Спогади Барсука І.Ф. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.
14. Спогади Вороновича М.І. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.
15. Оперативний наказ про знищення сіл. Переклад з німецької. — Фонди КІМ.
16. Яворівський В. Вічні Кортеліси: Повість / В. Яворівський. — 2-ге вид. — Київ : Молодь, 1988. — 136 с.

— о —

УДК 908

ЛИТВИНЕЦЬ Є.В.

(м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.)

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В м. НОВОГРАДІ-ВОЛИНСЬКОМУ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ 1941-1944 рр.

***Анотація.** На основі матеріалів Державного архіву Житомирської області й архіву Управління СБУ Житомирської області в статті розглядається питання відродження православної церкви в м. Новограді-Волинському та районі. Висвітлюється питання відносин між духовенством і німецькою окупаційною владою, вплив окупантів на релігійне життя в регіоні. Релігійну політику на захопленій території СРСР нацисти використовували як засіб антирадянської пропаганди і забезпечення лояльності місцевого населення.*

***Ключові слова:** окупаційний режим, м. Новоград-Волинський, православ'я, духовенство, гебітскомісар.*

Виклад основного матеріалу. Релігія завжди відігравала велику роль у житті українського народу. За роки панування комуністів церкву забороняли, церковні будинки знищували, духовенство засуджували. З початком нацистської окупації в українців з'явилася надія на відродження релігійного життя. Тому мета статті — висвітлити

маловідомі сторінки подій, пов'язаних з відновленням православної церкви, що відбувалися на теренах Новоград-Волинщини в роки німецько-радянської війни.

На початок окупації православ'я в Україні перебувало у страшенному занепаді. Тут далася взнаки багаторічна боротьба радянської влади з релігією. Значна частина духовенства була знищена, більшість храмів зруйновано або занедбано, а їхнє убранство розграбоване. До цього слід також додати і ту обставину, що церква втратила свою матеріальну власність, а духовні семінарії та академії припинили існування до війни. [2, с. 67].

Серед священників, які проводили церковну службу на Західній Україні, з початком німецько-радянській війни почався рух. Багато з них почали звертатися до єпископа Олексія (Громадського) з проханням, щоб їх відправили на ті території, які зайняли німці, для відновлення церкви. В основному вони просились на території, які були довгий час під радянською владою і де церква була заборонена, — це Житомирська, Каменець-Подільська, Вінницька області. Єпископ Олексій (Громадський) задовольнив прохання священників і багатьох відправив у східні області. Не стояв у стороні і Аполоній Варжанський. З таким же проханням він звернувся до єпископу Олексія (Громадського), який знаходився у Кременці, і той задовольнив прохання і направив його в м. Новоград-Волинський настоятелем церкви і благочинним на весь Новоград-Волинський район [1, арк. 20].

У другій половині вересня 1941 р. в місто Новоград-Волинський приїхав Варжанський Аполоній Григорович і почав служити настоятелем в церкві.

Варжанський А.Г. народився в 1881 р. в с. Лопатичі Олевського району. Закінчив Житомирську духовну семінарію в 1900 р. і з того часу усе своє життя присвятив служінню Богові. Спочатку призначили настоятелем церкви в одному з сіл Волинської губернії Російської імперії. Після жовтневого перевороту 1917 р. — села Поддубці, Головино Волинського воєводства Польщі. Після осені 1939 р. — с. Головино Рівненської області. Усе свідоме життя Варжанський — настоятель церкви [1, с. 173в].

Прибувши в місто, Варжанський застав релігійну пустку, церкви в місті і по селах були знищені чи переоснащені під господарські потреби. І тільки в селах Несолонь та Івашківка діяли релігійні

громади. Він письмово повідомив єпископа Олексія (Громадського), що церковне життя в місті та районі майже відсутнє. Далі він писав, що для його відновлення потрібні священники, і тут же він попросив прислати духовних осіб. На початку 1942 р. єпископ Олексій (Громадський) виконав його прохання і відправив у Новоград-Волинський район групу священників. У місті вже Варжанський розподілив їх на приходи. Харбвеця відправив в с. Киянку, Варжанського Євгена — в с. Чорниця (Барвинівка), Данилевича Леонтія — в с. Стара Романівка, Чайковського Петра — в с. Івашківка, Татуру Петра — в с. Орепи, Оліницького Аліпія — в с. Несолонь [1, арк. 22].

В Україні гітлерівцями упродовж перших місяців окупації була прийнята тактика обережної поведінки у сфері релігії. Окупанти не мали впевненості в тому, чи зберегли українці свою релігійність після десятиліть комуністичного терору проти церкви. З іншого боку, була настороженість стосовно того, чи не зашкодять окупаційному режимові збережені українцями церковно-православні традиції. Німецьким офіцерам і солдатам наказувалося не сприяти і не перешкоджати релігійній активності місцевого населення. Вони, безумовно, повинні були триматися осторонь всіляких релігійних заходів віруючих українців. Німецьким військовим строго наказували не допомагати відбудовувати зруйновані більшовиками церкви, але й не використовувати для власних потреб церковні споруди, які ще віціліли. Німці уважно приглядалися до релігійних ініціатив місцевого населення, щоб потім обережно спрямувати їх у вигідному для себе напрямі [9, с. 53].

Перепис населення по м. Звягель і Звягельському району на 01.10.1941 р. показав, що кількість православних складала відповідно 5875 (80,1%) і 31015 (82,6%), католиків — 658 (9%) і 4332 (11,5%), лютеранів — 536 (7,3%) і 1906 (5,2%), інших релігійних конфесій — 263(3,6%) і 275 (0,7%), невіруючих — 3, і то по місту [4, с. 229].

Варжанський приступив до організації церковної общини і вже 27 вересня провів перше богослужіння. Хоча воно і відбулося на кладовищі, але це був тільки початок відродження церкви на теренах Новограда-Волинського та району. Де знаходилося перше приміщення церкви — невідомо. Окупація міста повернула надію місцевого населення на зміну по відношенню до релігії. І ці надії справді виправдались. Хоча і зустрічались непорозуміння. Так, при оформленні документів священника Варжанського в канцелярії при єпископстві

допустили помилку: у графі національність випадково записали «росіянин», що негативно вплинуло при оформленні церковної общини в німецьких окупаційних органах. Йому заборонили проводити богослужіння і ледь не заарештували. Тоді Варжанський поїхав у Житомир, єпархіальне управління, де виправили документи. З виправленими документами він повернувся в місто, і йому дозволили далі проводити богослужіння [1, арк. 24].

Незважаючи на те, що в середині 30-х років ХХ ст. більшовики вели непримириму боротьбу з православ'ям і з релігією будь-яких конфесій в цілому, значна частина населення залишилася віруючою. Все більше людей стали приходити до церкви, паства збільшувалася, і приміщення стало замале. Священник Варжанський звернувся до німецької окупаційної влади з проханням про виділення будівлі з більшою площею. На початку листопада 1941 р. міська управа з дозволу гебітскомісара виділяє церковній общині приміщення клубу по Гутинській вулиці (на сьогодні будівля контори хлібозаводу). Після ремонту приміщення Варжанський почав правити службу [1, арк. 19-19зв].

У місті німці створили концтабір для радянських військовополонених. Варжанський декілька разів приносив продукти харчування, які збирали парафіяни. Продукти він віддавав охороні. Вже після звільнення міста радянською армією Варжанський також збирав продукти серед пастви і приносив у шпиталі [1, арк. 242].

Шеф СД Гейдріх видав директиву вищим керівникам СС та поліції. В ній наказувалося не лише не чинити ніяких перешкод поширенню впливу православної церкви на маси, а навпаки — заохочувати. Директива забороняла також перешкоджати діяльності релігійних сект.

Для втілення цієї ідеї в життя окупанти розробили цілий комплекс заходів. По-перше, вони не перешкоджали відкриттю храмів, організації церковних рад та єпархіальних управлінь.

По-друге, були дозволені публічні масові богослужіння, а з нагоди відкриття храмів влаштовувались справжні свята, на яких обов'язково були присутні представники німецької окупаційної влади.

По-третє, окупанти розгорнули грандіозну пропагандистську компанію в пресі, яку повністю контролювали [2, с. 13].

Відношення нацистів до церкви було зовсім протилежне, порівняно з комуністичною владою. У своїх діях окупанти керувались

не релігійними потребами українського населення, а власними інтересами. Все більше людей стало звертатися до Бога, і вже нове приміщення не змогло вмістити усіх віруючих. Варжанський мусить звертатися до гебітскомісара з проханням про надання нового приміщення. І німецька окупаційна влада виділяє для проведення богослужіння будівлю кінотеатру, який пустував.

Перше богослужіння в будівлі кінотеатру відбулося 1 березня 1942 р. Присутніми були гебітскомісар, представники міської управи. Після служби гебітскомісар, доктор Шмідт, при церковному старості через перекладача звернувся до Варжанського з наступними словами: «Пам'ятайте, що тільки ми тут господарі, і найменший супротив проти нас викличе з нашого боку серйозні наслідки. Я — Ваш архірей і дозволяю Вам тримати в кожному селі архірея». Через декілька днів Шмідт запрошує Варжанського до себе і в приватній розмові знову нагадує про додержання законів рейсхкомісаріату, а у випадку порушення цих законів — розстріл. І щоб показати, що його слова не розходяться з ділом, по наказу гебітскомісара Варжанського в кінці березня заарештували. Причина — несвоєчасна подача списків церковної громади. Після того, як церковний староста подав списки громади, Варжанського відпустили.

У середині квітня 1942 р. гебітскомісар надіслав письмовий наказ на ім'я Варжанського. В ньому наголошувалося, що 20 квітня в церкві в день народження Гітлера священник повинен провести молебень. 20 квітня в церкву прийшли гебітскомісар, представники окупаційної та місцевої влади, близько 100 німецьких солдат, також були присутні мешканці міста. Дзвонили у дзвони, грав оркестр з поліції. Гебітскомісар виступив з промовою, далі Варжанський виголосив молебень за здоров'я Гітлера та його воїнів. Після молебні висловив промову бургомістр Александров, у ній прославляв Гітлера.

Невдовзі відношення нацистської влади до церкви змінилось. По повістці Варжанський з'явився до гебітскомісара. Під час розмови останній увесь час змушував священника таємно співпрацювати з гебітскомісаром на користь Німеччини. Священник довго відмовлявся. Тоді доктор Шмідт показав письмове розпорядження єпископа Олексія (Громадського) священникам. У ньому вказувалося, що духовники повинні надавати практичну допомогу німцям. Священник дав згоду. В його обов'язки входило доносити про настрої населення, збирати відомості про людей, які діють проти Німеччини, серед пастви вести

агітацію на користь Німеччини, оголошувати накази і розпорядження окупаційної влади. Тепер часто Варжанський зачитував накази після служби. Так, наприклад, він оголосив наказ нацистів, що особи, які вірно будуть служити нацистам, мають в майбутньому отримати землю [1, арк. 25-26, 65].

7 жовтня 1942 р. у місті відбулися організаційні збори з метою створення Звягельського комітету допомоги українському населенню. На збори прийшли представники від міської влади, священників, шкіл, преси, лікарів, гебітскомісаріату. Керівниками Комітету вибрали шкільного інспектора Терещука і священника Варжанського. І вже в лютому керівництво звітувалося про надану допомогу. У звіті виголошувалася особлива подяка прихожанам церкви, які на чолі з священником Варжанським внесли на рахунок 2597 карб. 31 коп. Там же зазначалось, що гроші пожертувала община баптистів [5; 8].

1 листопада відбулося урочисте освячення собору Преображення Господнього. Освячення провів заступник Житомирського єпископа Леонтія, архімандрит Серафим у супроводі великої кількості духовних осіб, які прибули з навколишніх сіл. Собор вщент заповнили віруючі, а він уміщав до 3000 осіб. Архімандрит Серафим і протоієрей Варжанський виголосили зворушливі проповіді про відродження Дому Божого. Після освячення відбулася братська трапеза. Проголошувалися тости за вождя німецького народу — Гітлера, гебітскомісара — доктора Шмідта. Окремо оголосили подяку за підтримку в справі відродження собору бургомістру міста — Александрову. Проспівали «Многие лета» на честь представників православного духовенства на чолі з митрополитом Олексієм, єпископом Леонтієм, архімандритом Серафимом і протоієреєм Варжанським. Від імені релігійної громади виступив суддя-шефен Євтушенко, перший бургомістр міста [6].

«Кожну неділю ходили в церкву, яка була розміщена в будівлі кінотеатру. Батьки нас відпускали. Повдягаємося в чистий одяг і босоніж, як тепло, йдемо з дівчатами через Житомирський міст. Міст мав дерев'яний настил і поручні. Йшли мимо «Світанка», а там хатки стоять старенькі, розвалюшки. Любили дивитися на вінчання. Під час війни багато молоді оженилося, особливо з весни 1942 р. Почали брати молодь на роботу в Німеччину, а хто мав сім'ю — того не брали», — зі спогадів Г.П. Гудзь.

Політика окупаційної влади на захоплених територіях в основному залежала від місцевих гебітскомісарів. Звягельський

гебітскомісар старався підтримувати стосунки з священиком Варжанським, як з людиною, що мала вплив на місцеве населення, та й події на радянсько-німецькому фронті були не на стороні німців. Від імені рейсхкомісара Коха він дозволив православному населенню святкувати Різдво і Новий рік за старим стилем. Відповідно до цього розпорядження в місцевих установах оголосили вихідний день. Німецькі установи, де працювали українці, повинні були звільнити від роботи в ці дні. Також Варжанському дозволили 7, 8 і 14 січня відправити релігійну службу [7].

Але церкви на місцях, тобто в селах, зазнавали утиски від сільських старост. Протоіерей Варжанський шукає захист у гебітскомісара. Він пише листа на його ім'я, де перераховує факти «безбожної пропаганди» (автограф збережений).

«С. Романовка — священик там о. Леонтій Данилевич. В останніх числах місяця червня б.р. священик поїхав за своєю родиною, дім був зачинений на замок, прибув міліціонер (прізвище не можливо прочитати, бо під прошивкою — С. В.) і в присутності романовського старости зламав замок і зібрав з помешкання всі речі, а саме — кілька кілограмів муки, таку ж кількість гречки і ячменю, посторонки, мило, банки і др. річі. Мало того, дозволив собі одягнути духовну одягу і перекривляв священика і взяв флакончик Святого Мира.

С. Івашкова. Священик Петро Ширченко-Чопівський. Староста села Івашкова за совітської влади рубав сокірою образи в місцевій церкві, приказуючи: «досить тобі тут стояти» — тепер він голова сільської Управи. Староста громадського товариства скидав з церкви хрести при більшовиках. Робітник громадського товариства при більшовиках заграбив в церкві ризи і з того матеріалу пошив собі одяг, тепер він теслює. Ця тепла компанія і тепер продовжує таку ж працю, як і при советах. От як уміють діяти і висловлюватись ці діячі. Священикові цілком відмовили в помешканні і поставили його в положення птаха: де хоч, там і сиди. Пікантна фраза «Хай тобі Бог дасть гроші і за них постав собі хату». Кругом церкви ходять корови, телята, гуси й свині. Коли священик попросив ушанувати святе місце, йому відповіли «то затер його». Про дії сільської Управи уже занесена заява, яка знаходиться в канцелярії Пана Комісара.

С. Пищів, Ярунського району. Священник там о. Корнелій Брянський. В цій парафії аналогічний випадок з випадками Івашковки і Романовки. Факти наступні: староста села безперестанно грубіянить

священикові, спричиняє всякіє кривди, забирає у нього харчі, забрав з замкненого помешкання річі і ганьбив німецьких вояків, котрі ніби украли в його кабінеті гроші священника. Спровадив до Брянського 2 міліціонерів, котрі забрали останні харчі хворої дружини та допустили кошунства над Святими річами. Заява священника Брянського на старосту та 2 міліціантів 17 липня здана до канцелярії Гебітскомісаріату.

Набраний мною матеріал настільки правдивий і поважний, що я рахую своїм обов'язком доложити Вам, Вельмишановний Пане Гебітскомісар, і горячо-щиро прохати Вас звернути свою увагу й припинити шкідливу працю вищезгаданих діячів і усунути їх з посад. Я переконаний в тому, що населення любить священників, слухає їх науку й співчуває їх поважній праці. На перешкоді стоять тільки ті чинники, що колись безсоромно знущались над народом і щиро виконували приписи жидо-більшовицьких верховодів. Про їх минуле добре знає місцеве населення, і коли його запитати на місцях справи вияснилася і правда вилізе наверх. Я, представник духовної влади, тішу себе тим, що лист (слово під прошивкою — Є. В.) мій зустріне з Вашого боку співчуття, і своїм розпорядженням справа улаштується в корисний бік, як влади Божої так і Влади Державної.

Декан м. Звягля

Протоієрей Аполлоній Варжанський»

Відповідь та дії від гебітскомісара на цей лист не відомі [3, арк. 124-125зв].

7 травня 1943 р. був убитий голова Автономної церкви митрополит Олексій. У цей день протоієрей Варжанський відправив панахиду по убієнному митрополиту, потім виступив з промовою, в якій розповів про митрополита як про людину, яка багато зробила для відродження церкви [1, 135зв].

Після війни протоієрей Варжанський входив до складу комісії по розслідуванню злочинів, здійснених німецько-фашистськими загарбниками в період тимчасової окупації м. Новограда-Волинського.

Чого в житті не буває. 28 квітня 1947 р. 66-річного священника заарештовують. У постанові на арешт керівництво Новоград-Волинського МВ МДБ зазначало: «Варжанський А.Г. до початку Вітчизняної війни проживав на Західній Україні і прибув на проживання в м. Новоград-Волинський в період тимчасової німецької окупації в 1941 р., де організував церкву і служив священником.

Будучи священником, Варжанський проводив профашистську агітацію серед пастви, зводив наклеп на існуючий лад в СРСР і писав антирадянські статті в місцевій фашистській газеті «Звягельське слово».

У теперішній час Варжанський також висловлює своє вороже відношення до існуючого ладу в СРСР».

Суд виніс вирок: Варжанського Апполонія Григоровича за ряд скоєних злочинів на основі ст. 54-1а КК УРСР позбавити волі в ІТЛ строком на 10 років, з утиском його в правах по п.п. а, б, е ст. 54 КК УРСР на п'ять років з конфіскацією всього особистого майна [1, арк. 260].

Проведення релігійної політики на окупованій території проводилось тільки з однією метою — захист та забезпечення інтересів Німеччини. На початку окупації нацисти намагалися показати себе віротерпимими і дозволяли відкривати церкви, створювати релігійні громади. Цими діями вони заслужили довіру від місцевого населення, якщо порівняти дії радянської влади відносно до церкви, але не на довго. Цивільна окупаційна влада почала змінювати своє ставлення до церкви. Стала вимагати, щоб духовенство стало виконувати накази і розпорядження, які часто йшли врозріз з церковними догмами. Нацисти поставили церкву під повний свій контроль і у випадках невиконання розпоряджень вдавалися до репресивних заходів.

Незважаючи на важкий час, тиск окупантів, священники намагалися донести Боже слово вірянам, допомогти духовно і матеріально, підтримати своїх прихожан.

Література та джерела

1. Архівне управління служби безпеки України Житомирської області (АУ СБУ ЖО). — Ф. 5. — Спр. 29860. — Арк. 290.
2. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 р.) — Полтава, 1997. — 127 с.
3. Державний архів Житомирської області. — Ф. Р-1465. — Спр. 10.
4. Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941-1955 рр. Монографія. — Рівне : Волинські обереги, 2008. — 308 с., іл.
5. Стаття [автор невідомий] // Звягельське слово. — 1942. — № 61. — 14 жовтня. — С. 4.
6. Стаття [автор невідомий] // Звягельське слово. — 1942. — № 67. — 7 листопада. — С. 4.
7. Об'ява // Звягельське слово. — 1943. — № 82. — 2 січня. — С. 4.

8. Стаття [автор невідомий] // Звягельське слово. — 1943. — № 9. — 3 лютого. — С. 4.
9. Науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В.М.Вашкевич. — Київ : ВІР УАН, 2015. — Випуск 92 (1). — С. 52-56.

— о —

УДК 908

ГРАДОВСЬКИЙ П.М.

(м. Житомир)

**ПАМ'ЯТЬ ПРО ПОЛЕГЛИХ У СНІГАХ СУОМІ
(до 80-річчя з дня початку радянсько-фінської війни)**

***Анотація.** В статті розповідається про участь 44 стрілецької дивізії, яка сформована на Житомирщині, у радянсько-фінській війні 1939-1940-х рр., про умови, в яких відбувалися військові дії.*

Пам'ять вдячних потомків про дідів, які полягли в снігах Суомі. Про виготовлення і встановлення на фінській землі монумента «Україна молиться за душі загиблих».

***Ключові слова:** НКВС, Червона Армія, 44-а стрілецька дивізія, Заполяр'я, «наркомівський пайок», репресії, гуманізм, мудрість, Суомі, Суомуссалмі, Раатська дорога, Коростинців, монумент, Богородиця.*

Виклад основного матеріалу. Що ми знаємо про радянсько-фінську війну, яку ще називали Зимовою?

У Радянському Союзі ці події замовчувалися. Підручники про це мовчать. Військово-політичне командування було впевнене, що перемогою закінчить війну за три тижні. Проте не так сталося, як гадалось. Великому, як йому здавалось, могутньому Союзу не вдалось здолати цю маленьку волелюбну країну Фінляндію.

А все почалося з того, що 26 листопада 1939 р. працівники НКВС з провокаційною метою обстріляли свої, радянські позиції, звинувативши в цьому фінську сторону. Завдяки цій провокації СРСР отримав право розпочати з Фінляндією війну.

30 листопада 1939-го р. війська Червоної Армії перейшли фінський державний кордон. Почалася кровопролитна війна. Театр бойових дій розгорнувся від побережжя Баренцового моря до Фінської затоки.

Для керівництва воєнними діями було сформоване управління 9-ї Армії. До її складу разом з іншими частинами була зарахована й 44-а

стрілецька дивізія Київського військового округу, куди увійшли наші земляки, призовники Житомирщини.

44-а Червонопрапорна дивізія ім. Щорса була кинута на центральний напрямок дій армії. Вона мала надати допомогу 163-й стрілецькій дивізії у знищенні угруповань противника в районі селища Суомуссалмі.

14 грудня 1939 р. дивізія прибула на станцію Кем. Далі частини добиралися хто автомашинами, а хто похідним маршем по Раатській дорозі. 44-й дивізії довелося вступити в бій прямо з маршу. Решта бійців до оборонної смуги підтягувались аж до 1 січня 1940 р.

Бійці Червоної армії були не підготовлені до військових дій у суворих природних умовах Заполяр'я. Тонка бавовняна білизна, шинелі, що не захищали від холоду, черевики з довгими семиметровими обмотками, суконна будьонівка з червоною емалєвою зіркою, байкові рукавиці — все це не могло захистити бійців від 40-45, а то й 50-градусного морозу. Вони обморожувались, хворіли, замерзали.

Фіни були тепло одягнуті: в хутряних унтах і шапках-вушанках, теплому одязі, в теплих рукавицях, у маск-халатах. А ще вони вправно пересувалися між деревами на лижах. Наші ж воїни такого спорядження не мали.

Правда, офіцери Червоної армії були одягнені у білі кожухи, взуті у биті валянки.

Двометровий шар снігу не дозволяв рухатись лісом. Можна було просуватись лише дорогами, які фіни завалювали зрізаними деревами. У фінів оперативно діяли так звані «кукушки» (зозулі). Воїни сиділи високо на деревах і розстрілювали завойовників. Цікаво, що більшою мірою ці зозулі цілились не у звичайних бійців у сірих, помітних на снігу шинелях, а в офіцерський склад.

Ні командування, ні бійці дивізії перед початком боїв не були ознайомлені з умовами лісисто-озерної місцевості фінського театру військових дій, не знали тактики противника. Сніг та дорога у кілька метрів призводила до скупчення техніки, коней, бійців. При постійних завалах дерев це було на руку фінським солдатам.

Через нагромадження доріг техніка й військо посувались повільно, розпорошуючи військові з'єднання. Крім того, жаклива темрява Заполяр'я, імла і зранку і ввечері доводила людей з України,

незвичних до такого освітлення, до божевілля. А північне сяйво сприймалося ними як зловісне попередження.

По 3-7 діб не підвозили бійцям харчів, коням-фуражу. А якщо й привозили, то все було мерзле. Хліб доводилося рубати сокирою, а ще певні харчі вживати взагалі не могли. Коні падали й замерзали.

Були випадки, коли голодні солдати відрубували частину від замерзлого коня і гризли те м'ясо сирым, після чого хворіли. Не раз траплялися й бійки за харчі.

Більшість основного складу дивізії призвана напередодні війни, була не навчена і не підготовлена до ведення бойових дій. В отаких умовах чи можна було воювати? Люди замерзали, було що й топилися у в'язких болотах. І ніхто їх не шукав. Зате перед боєм давали випити горілки — «наркомівський пайок». А який з п'яного боєць?

Фіни мали термоси з гарячими напоями, калорійною стравою. Мали каву і шоколад. Взагалі були добре всім укомплектовані.

А що стосувалося командного управління Червоної армії, то це були суцільні прорахунки. Репресії 30-х років спричинили до того, що таланові, здібні військові кадри були розстріляні. Командирами ставали військовики без військової освіти, належного досвіду. Військово-політичне керівництво держави не могло перемогти у цій нікому не потрібній війні. Внаслідок чого провина лягала на безпосереднє керівництво дивізії. Командирів звинуватили у зраді й боягузтві. Вище радянське військове керівництво не збиралося аналізувати причин поразок.

11 січня 1940 р. комбриг 44-ї стрілецької дивізії О.І. Виноградов, начальник політвідділу І.Г. Пархоменко, начальник штабу дивізії О.І. Волков були розстріляні перед строем бійців.

На засніжених полях військових дій залишилися запопорошені снігом трупи червоноармійців. Зимою ніхто їх не збирав та не ховав. Навесні, коли танули сніги, почали здійснювати так звані санітарні поховання. У місцях масових могил фіни забивали метрові стовпці із зарубкою та цифрою кількості похованих. Було й так, що убитих просто «складували» в терикони на розталих болотах, а влітку останки бійців поглиналися водою.

У повоєнний час на місці поховань працювала радянська державна комісія, яка наполягла, щоб були знищені всі вказівні стовпці поховань. Намагалися замести сліди величезних непоправних людських втрат 44-ї Щорсівської дивізії. Ті, хто привів до такої бездумної

авантюри, хотіли замести сліди. Мовчали багато років. Боялися сказати правду про величезні людські жертви, принесені на алтар загарбницької радянсько-фінської війни.

Як не дивно, але виявлений в боях воїнами 44 дивізії героїзм був високо поцінованим фінською стороною, з якою червоноармійці вели страшні бої вдень і вночі, цілодобово, не на життя, а на смерть.

Доброго слова заслуговує мудрість і гуманізм уряду Фінляндії, який знайшов гідний спосіб вшанувати пам'ять загиблих воїнів-громадян країни-агресора, даючи достойний урок радянським керівникам.

Неоплакані сини, батьки, діди полягли за імперські територіальні амбіції.

Леонід Олександрович Костюк, онук молодшого командира Федора Даниловича Костюка з м. Коростишева, який загинув у тій страшній війні, про діда майже нічого не знав. Він дуже хотів побувати на місцях тих страшних подій у Фінляндії і власними очима побачити, де тривали кровопролитні бої. Хотів дізнатися хоча б приблизне місце, де саме загинув його дід.

І ось нарешті така нагода випала. В 2007 р. у складі туристської групи він побував у Фінляндії, відвідав території, окроплені кров'ю бійців з України.

Леоніда Олександровича нуртувала думка: «Невже ми не можемо гідно увічнити імена наших земляків-українців, встановивши їм достойний обеліск на місці запеклих боїв?! Фінська земля всяяна кістками наших дідів та батьків, які не були захоронені за православним звичаєм».

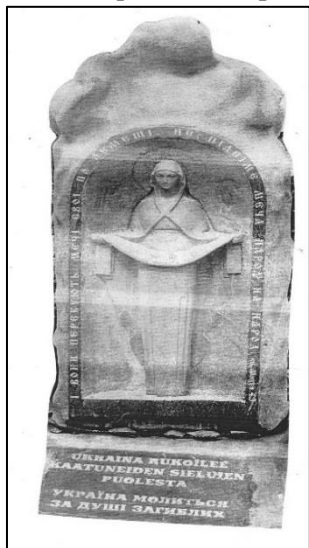
Гіркота і печаль ятрили душу. На превеликий жаль, загиблі українські воїни не мають навіть братської могили...

Що знають про них прийдешні покоління, внуки, правнуки червоноармійців? Та майже нічого. Тож пристойне увічнення загиблих в снігах Суомі — справа Божа.

Для здійснення задуманого проекту й була створена в м. Коростишеві Житомирської області благодійна організація «Пам'ять». Вона організувала збір коштів на спорудження, перевезення і встановлення пам'ятника у Фінляндії.

Коростишівський скульптор Віталій Рожик за проектом львівського архітектора Андрія Дацька приступив до здійснення проекту із виготовлення монумента «Україна молиться за душі

загиблих», приуроченого полеглий 44-й стрілецькій Житомирській дивізії в радянсько-фінській війні 1939-1940 рр.

Монумент виготовлено В. Рожиком та його дружиною Наталією у вигляді благодійної допомоги.

Пам'ятник складається із двох частин: стела виготовлена із білого мармуру у вигляді льодової скелі.

У скелі — оброблена українським орнаментам ніша, що нагадує каплицю.

З ніші виступає світлий образ Пресвятої Богородиці. Покрова — заступниця українського війська, а свято Пресвятої Покрови 14 жовтня припадає на час мобілізації українських призовників. Богородиця тримає покров, увінчаний калиновими кетягами. Вона простягає його над просторами фінської землі, рясно усяяними могилами українських та фінських

бійців. Богородиця молиться за мир і спокій душ загиблих. На постаменті вигравійовано українською та фінською мовами «Україна молиться за душі загиблих», а поверх нього — український вишитий рушник.

Над склепінням Богородиці викарбовано святе письмо із Біблії: «І перекують мечі свої на лемеші. Не підніме меча народ на народ».

Нарешті, через багато років віддали шану загиблим у лісах, озерах, болотах Фінляндії нашим співвітчизникам, душі яких тужать за Батьківщиною. Вони знайшли прихисток біля пам'ятника, спорудженого славними земляками.

Пам'ятник розмістили неподалік від колишнього командного пункту комбрига О. Виноградова на 26-му км обабіч лісової Раатської дороги.

Він символізує примирення двох народів — фінського та українського. Пам'ятник уособлює вічний спокій полеглих, навіть сум за жертвами війни, спонукає до покаяння, а ще застерігає майбутні покоління від загарбницьких воєн.

Пам'ятник офіційно відкрито у липні 2009 р. тодішнім головою Житомирської облдержадміністрації Юрієм Забелою, який очолював делегацію області.

Перевезенню монумента масою 13 т сприяло багато людей, зокрема: тодішній Президент України Віктор Ющенко, наш земляк екс-міністр закордонних справ Борис Тарасюк, Надзвичайний і повноважний посол України у Фінській Республіці та Республіці Ісландія Андрій Дешиця, а також керівник комуни м. Суомуссалмі Тімо Саккінен та багато інших.

За вагомий вклад у справу увічнення пам'яті загиблих воїнів 44-ї стрілецької дивізії у снігах Суомі скульптору Віталію Рожику було присвоєно звання «Заслужений художник України».

Організатору, керівнику благодійної організації «Пам'ять» Леоніду Костюку вручено орден «За заслуги III ступеня».

В нинішньому році 10 років минає з дня встановлення монумента «Україна молиться за душі загиблих». Його дбайливо доглядає муніципалітет комуни Суомуссалмі. Влітку тут завжди пломеніють квіти на знак шани загиблим воїнам-українцям, які навечно залишилися у фінській землі.

— o —

УДК 908

КОЛОМІЄЦЬ Л.В.

(м. Бердичів, Житомирська обл.)

БАНКІРСЬКИЙ ДІМ ЕФРУССІ

Анотація: В статті розповідається про відому австрійську банкірську династію, яка проіснувала більше ста років. Засновник банку — бердичівський купець Хаїм Ефруссі, який походив з житомирських міщан. Довгий час торговим домом та банком керував Ігнац Ефруссі, який народився в Бердичеві.

Ключові слова: Бердичівський купець, Хаїм Ефруссі, Ігнац Ефруссі, австрійський банкір, ринок зерна, благодійна діяльність.

Виклад основного матеріалу. Ефруссі — міжнародна банкірська династія, заснована в 1830 р. бердичівським купцем 1-ої гільдії Юхимом Айзиковичем Ефруссі (Хаїм Айзикович Ефруссі, 1793-1864). Базувалася спочатку в Одесі, потім у Відні і Парижі. Змагалася з

Гінцбургами за право вважатися найбільшою банкірською династією Європи російського походження.

Йоахім (Хаїм або Юхим) Айзикович Ефруссі (1793-1864), який в подальшому став іменуватися Шарлем Іахімом, походив з житомирських міщан і був потомственим купцем 1-ої гільдії з Бердичева, яким залишався до грудня 1835 року.

Йоахім Ефруссі двічі перебував в шлюбі — з Беллою Левенсон і Генрієтою Гальперсон. Він мав 6-х дітей — 2-х дочок: Терезу (1851-1911) і Марі (1853-1924); і 4-х синів: Ігнатія (Ігнаца) (1829-1899) (народився у Бердичеві), Леона (пом. 1877), Мішеля (1844-1914) і Моріса (1849-1916) (народилися в Одесі). Всі його сини в подальшому брали участь у створенні сімейного торгового і банкірського бізнесу.

Спочатку основу комерційної діяльності Йоахіма Ефруссі становила торгівля зерном. У 1820-х роках із зростанням торгового обігу ділова активність поступово переміщалася з Житомирської губернії в Одесу, в якій він діяв як представник торгового дому «Манзон і Ефруссі», заснованого відомим в Бердичеві банкіром Давидом Манзоном спільно з Йоахімом Ефруссі.

До 1829 р. торговий дім остаточно розташувався в Одесі, а основою його комерційної діяльності, як і раніше, залишався експорт зерна. Нарешті і сам Йоахім Ефруссі в 1835 р. переїхав з Житомира в Одесу.

19 грудня 1835 р. Йоахім Ефруссі став одеським купцем 1-ї гільдії і разом з Абрамом Рафаловичем заснував банкірську контору «Ефруссі, Рафалович і К^о». Для розміщення банкірської контори був вибрано будівлю на Приморському бульварі, в будинку по сусідству від якого розмістилася родина Йоахіма.

1-а половина XIX століття відзначена зростанням впливу в Одесі єврейських банкірських домів. До середини 1860-х років вони практично повністю витіснили домінуючих до них в торгівлі італійців і греків. Цьому сприяла криза кінця 1850-х — початку 1860-х років, після якої багато їх конкурентів згорнули свої справи і покинули Росію: були ліквідовані 23 торгові дома. В цей же час обороти торгового дому «Ефруссі і К^о» неухильно росли, і він з часом зайняв провідне місце в

експорті та обслуговуванні поставок зерна. За неповні 20 років торговий оборот торгового дому виріс більш ніж в 100 разів: з 34,6 тис. руб. в 1846 році до 825,5 тис. руб. в 1853 році і 3,3 млн руб. в 1864 р..

До середини XIX століття Ефруссі (крім торгівлі зерном) були засновниками Товариства береговласників лиманів і Куяльницько-Гаджібейського соляного промислу. У володіння Леона Ефруссі входили хутір під Одесою, велика нерухомість (7 будинків і дача) в Одесі, а також безліччю інших активів. У 1871 р. одеський торговий дім «Ефруссі і К°» виступив співзасновником Російського банку для зовнішньої торгівлі.

Банкірський дім «Ефруссі і К°» брав участь і в створенні акціонерної компанії «Центральний банк російського поземельного кредиту» (спільно зі своїми одеськими партнерами «Рафалович і К°», «Ф.П. Родоканакі»). Сім'я Ефруссі внесла свій внесок у заснування Бесарабсько-Таврійського земельного банку (статут банку був затверджений 31 серпня 1872 р.) Крім Ефруссі серед співзасновників банку були Федір Рафалович, барон Г.О. Гінзбург, Ф.П. Родоканакі, П.Ф. Родоканакі та інші представники одеського великого бізнесу.

Банкірський дім «Ефруссі і К°» брав участь у заснуванні Харківсько-Кременчуцької залізниці О.А. Абаза і К.К. Унгерн-Штернберга в 1868 р. Він також займався просуванням на іноземних біржах облігацій залізничних товариств, хоча в цілому вкладання грошей у розвиток залізничної інфраструктури для одеського банкірського дому не було характерно — основний їхній інтерес становила зовнішня торгівля зерном.

Згодом Й. Ефруссі відкрив численні контори в Європі, а незабаром, завдяки родинним зв'язкам з Ротшильдами, створив свої філії в Парижі і Відні. Це призвело до значного зростання кількості фінансових операцій і ролі очолюваного ним торгового дому в економічному житті цих країн. Беручи до уваги користь, яку Леон Ефруссі приніс Росії, імператор указом від 15 липня 1866 р. пожалував йому статус комерційного радника. Останні роки життя Йоахім Ефруссі провів у Відні, де і помер 12 листопада 1864 р.

Після смерті Й. Ефруссі продовжувачами сімейного бізнесу в Одесі стали його сини Леон, Ігнацій і Мішель.

Старший син Йоахіма — Ігнацій (Ігнац) Ефруссі — був відомий як один з найбагатших людей Австрії. Як і батько, він народився в Бердичеві. 11 листопада 1855 р. він одружився на француженці Емілі

Поргеса (1836-1900) — дочці банкіра пражського походження Ефраїма Поргеса. У шлюбі народилося троє дітей: Віктор (1860-1945), Стефан (1856-1911) і Анна (1859-1889). У 1856 р. Ігнацій заснував у Відні банк Ephrussi & Co, який в наступні роки значно розширив свою ділову активність, відкривши філії в Парижі і Лондоні.

У 1870 р. помер Леон Ефруссі, і до кінця 1870-х керівництво банкірським будинком в Одесі перейшло до Ігнація. До цього часу практично все сімейство Ефруссі перебралося на постійне проживання в Європу і роль Одеси у їхніх справах поступово пішла на другий план.

Внаслідок цього в 1882 р. брати Ефруссі вирішили завершити свою діяльність в Одесі і перевести свій торговий дім з Одеси в Відень. Однак ділові зв'язки і одеські партнери як і раніше продовжували відігравати велику роль в їх комерційних справах. При закритті одеського відділення банкірського дому всі його колишні співробітники отримали щедрі допомоги. Одеська преса повідомляла: «Вчора укладена ліквідація справ одного з найстаріших місцевих банкірських будинків «Ефруссі і К^о». Всі, хто служили в конторі банкірського дому, отримують більш-менш значну винагороду, а ті, хто пропрацював не менше 15-20 років, отримують довічну пенсію, що дорівнює повному або половинному розмірі одержуваної ними платні».

У Відні складали легенди про багатство Ігнація Ефруссі. Городяни говорили, що він був неймовірно багатий навіть за мірками інших аж ніяк не бідних єврейських банкірів, а вони становили в Австрії 71% від їх загальної чисельності. Дійсно Ігнацій Ефруссі володів другими за величиною активами в Австрії [2].

Прагнучи виділитися серед своїх колег, Ігнацій Ефруссі звів розкішний палац на Рінгштрассе («Кільцева вулиця»), яку ще назвали Sionstrasse («Сіонська вулиця»).

Ось як описує будівництво цієї будівлі Едмунд де Вааль, праправнук Ігнаца Ефруссі, в своїй книзі «Заєць з бурштиновими очима: прихований спадок»: «Контракт підписали 12 травня 1869 р., а дозвіл на будівництво міська влада видала в кінці серпня. До того часу, коли Теофіл Хансен почав працювати над палацом Ефруссі, він уже мав дворянське звання і називався барон Теофіл фон Хансен, а його клієнт, маючи уже лицарський титул, — лицар Ігнац фон Ефруссі. Ігнац і Хансен в самого початку разійшлися у поглядах відносно розмірів будівлі: креслення, які збереглися, свідчать про безкінечні перегляди задуму, які відбувались в міру того, як ці дві вольові людини старались

придумати, як краще використати це виграшне місце. Ігнац вимагав конюшню для чотирьох коней, а також каретну для двох чи трьох екіпажів. Головною його вимогою були сходи для нього особисто, якими не могла б користуватися більше жодна жива душа. Все це перераховано у чудово ілюстрованій статті 1871 р., надрукованій в архітектурному журналі *Allgemeine Bauzeitung*. Цей палац повинен був стати трибуною, направленою до Відня: його балкони будуть споглядати місто зверху, а саме місто буде проходити мимо його величезних дубових дверей» [3].

По завершенню будівництва палацу його господарів обслуговувало 17 слуг. Його прикрашала величезна колекція творів мистецтва. Також відвідувачі палацу відзначали золотий обідній сервіз з вигравійованою подвійною «Е». Одночасно йшло будівництво іншої комерційної і житлової нерухомості, в тому числі особняка на рю де Монсо. Крім палаців у Відні Ігнацій був власником кількох банківських будівель по всій країні. Згідно з бухгалтерськими документами від 1899 року, його віденські активи становили понад 3 мільйони флоринів, що відповідає приблизно 200 мільйонам сучасних доларів, з яких 70% — цінних паперів, 23% — нерухомість, 5% — твори мистецтва і ювелірні вироби і 2% — золото.

Після затоплення австрійської столиці в 1862 р. Ігнацій позичив уряду необхідні кошти для будівництва набережних і мостів через Дунай. Імператор Австрії Франц Йосип I, відзначаючи заслуги Ігнація Ефруссі, присвоїв йому титул барона.

Після смерті Ігнація сімейний бізнес перейшов до його сина Віктора. Він був одружений на уродженці Англії Еммі Шей — дочці барона Пауля Шей фон Коромла і Евеліни Ландауер. Їх батьки дружили сім'ями і, крім цього, були діловими партнерами і сусідами по Рінгштрассе. Весілля відбулося незадовго до смерті батька Віктора 7 березня 1899 року. Таким чином Віктору перейшло керівництво банкірським будинком *Ephrussi & Co* у Відні з усіма його зобов'язаннями, які зв'язували Відень з Одесою, Санкт-Петербургом, Лондоном, Парижем та іншими містами Європи.

Торговий і банкірський будинок Ефруссі залишався найбільшим учасником зернового ринку аж до початку Другої світової війни, а його вплив (за рахунок зв'язків з братами в Парижі та Відні, а через них — з Ротшильдами) на біржі і ринок цінних паперів був дуже великий. Відомий випадок, коли у відповідь на утиски євреїв в Російській імперії

Ефруссі разом з Ротшильдами за два тижні знизили на Паризькій біржі курс російських державних облігацій на 25 пунктів.

У березні 1938 р. німецькі війська перетнули австрійський кордон, і в Австрії почалися масові погроми євреїв. Віктор і його молодший син Рудольф були заарештовані. Їм вдалося отримати свободу лише після того, як Віктор підписав документи, за якими він відмовлявся від банку Ефруссі, всієї своєї нерухомості та інших сімейних активів. Віктор і Еммі отримали чеську візу. Це дозволило їм покинути Австрію та перебраться до батьків Еммі в невеликій чеське місто Ковексес, в якому дружина Віктора незабаром померла. У березні 1939 р. Віктор отримав британську візу і переїхав до Лондона.

12 серпня 1938 р. «Ефруссі і компанія» була викреслена з реєстру австрійських юридичних осіб. У записах було доповнено єдине слово — «знищена». Через три місяці її назва змінюється на Bankhaus SA Steinhausser. Примітно, що після переоцінки її вартість була збільшена в шість разів. Після закінчення війни законні спадкоємці отримали п'ятдесят тисяч шилінгів в обмін на відмову від претензій на майно сім'ї Ефруссі.

Ігнацій Ефруссі похований в сімейному мавзолеї Ефруссі, побудованому в доричному стилі в єврейській частині віденського цвинтаря. Пізніше там же були перепоховані останки його батька — засновника роду Йоахіма [2].

Династія Ефруссі вирізнялася своєю благодійною діяльністю. В 1836 р. коштом шести бердичівських банкірів — М.Л. Райциса, Давида Манзона, Хаима Ефруссі, Йосипа Гальперіна, І.Л. Камінке, Ісая Горовіца було засновано в місті єврейську лікарню [1]. Родиною Ефруссі в 1871 р. було пожертвовано 300 рублів для Одеського сирітського будинку, 1000 руб. бідним за заповітом померлої дружини Леона Ефруссі (1888 р.); 5000 руб. для побудови пам'ятника новоросійському і бессарабському генерал-губернатору М. С. Воронцову (1862-1869 рр.) та ін. Сімейство Ефруссі заснувало в Одесі училище, пожертвувавши з 1868 р більше 62 тис. руб. У 1881 р. імператор присвоїв Одеському 4-класному міському училищу найменування «Міське училище Ефруссі». У 1900 р. училище Ефруссі було вже 6-ти класним. У 2-поверховому будинку було 10 класних кімнат, фізичний кабінет, роздягальня, приймальня, вчительська і канцелярія, рекреаційні зали. Училищу належала ділянка в 424 кв.саж. У дворі — спортивні снаряди, двір поступово обсаджували деревами. У

штаті училища складалося 18 викладачів, навчалося 533 учні. Багато років Ігнацій Ефруссі, а потім Юлій Леонович Ефруссі обиралися почесними доглядачами училища. У 1900 р сім'єю була заснована стипендія імені Ігнація Юхимовича Ефруссі для 4-х найбільш здібних і найбільш здібних учнів незалежно від віросповідань.

Згадки про Ефруссі є в оповіданнях Бабеля і Шолом-Алейхема [2].

Література та джерела

1. В ответ г. Блейхманну // Архив старых газет; Архив старых газет [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://oldnewspapers.com.ua/node/853>
2. Эфрусси (банкирская династия) [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
3. Руденко Ганна. Еврейская Украина [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://evrejskaja-panorama.de/evrejskaja-ukraina-135852094/>

— о —

УДК 94 (477)

СТУДІНСЬКИЙ В.А.

(м. Київ)

ЛОКАЛЬНИЙ ФОКУС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ: ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ У смт ПІСКІВКА КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. В дослідженні розглянуті різні аспекти періоду Великого терору на прикладі подій, що відбувалися у смт. Пісківка, що на Київщині. Даний населений пункт лежить на межі з Житомирською областю, тому окремі моменти є цікавими і для дослідження даних питань нашої області. Разом із тим, автором зроблено спробу комплексно вивчити проблему на прикладі одного населеного пункту. Такий підхід може представляти інтерес у методології краєзнавчих досліджень.

Ключові слова: Великий терор, репресії, Пісківка, терор, ворог народу, засуджені, реабілітація.

Виклад основного матеріалу. Апогей репресій припав на другу половину 1930-х років. Особливо це проявилось у масових арештах пересічних громадян, далеких від політики. Але їх звинувачували у шпигунстві на користь іноземних держав, у шкідництві на виробництві, у контрреволюційній діяльності проти радянської влади та інших

злочинах, яких фактично вони і не здійснювали. Ідеологічно це обґрунтовувалося тим, що у процесі будівництва соціалізму загострюється класова боротьба, ворог стає більш підступнішим, втягуючи у контрреволюційну діяльність все більшу кількість населення і тому виникає необхідність постійного знищення «класових ворогів». Під ці жорна репресивної машини НКВС потрапляли мільйони громадян по всій країні. Державна система, якби була, запрограмована на фізичне знищення людей.

Комуністична ідеологія на межі XIX-XX століть була чи не єдиною, яка виправдовувала фізичне винищення людей в системі «прогресивного розвитку людства». Ще К. Маркс і Ф. Енгельс умовно поділили людство на «революційні» та «контрреволюційні» народи. Це цілком вписувалося у контекст теорії класової боротьби. Зокрема, ще у 1849 р. класики марксизму зазначали: «Ці залишки нації будуть безжалісно розчавлені, за виразом Гегеля, ходом історії, ці обломки народів стають кожного разу фактичними носіями контрреволюції, залишаються такими до моменту повного знищення або до їх повної денаціоналізації, як і їх взагалі вже існування є протестом проти великої історичної революції... Серед великих і малих націй Австрії лише троє були носіями прогресу, активно впливають на історію і ще дотепер зберегли життєздатність; це — німці, поляки, мадяри. Тому вони тепер революційні. Місія всіх інших великих і дрібних племен полягає, насамперед, в тому, щоб загинути у революційній світовій бурі. І тому вони контрреволюційні... У найближчій світовій війні з лиця землі зникнуть не лише реакційні класи і династії, але і цілі реакційні народи. І це теж буде прогресом» [1]. Українці у цьому контексті визначалися як «контрреволюційний народ», оскільки його більшість складала селянська маса, яка апріорі мала «дрібнобуржуазний характер» і несла із собою непролетарську ідеологію. Фактично такий підхід і визначив більшовицький підхід до українства в цілому [2].

Практично в усіх регіонах України, які належали до радянської частини проводилася більшовицька «чистка від контрреволюційних елементів». Не виключенням стала і Київщина, зокрема чимало мешканців Пісківської селищної ради було репресовано – ув'язнені в радянські концтабори та розстріляні. На сьогодні так і не відома остаточна кількість пісківчан, яких було репресовано у період 1937-1938 рр. Як видно з нижченаведеної таблиці 1, поки вдалося

встановити близько півсотні жителів краю. Серед них були люди різного віку, фаху, національностей.

Таблиця 1.

Орієнтовний список репресованих мешканців Пісківської селищної ради у 1930-і роки [3]

№ з/п	Прізвище, ім'я та по-батькові	Загальні відомості про особу	Відомості про вирок та реабілітацію
1.	Беднарж Іван Францович	1892 р.н., м.Малин, Житомирська обл., чех, малописьменний. Проживав у смт Пісківка, Бородянський р-н, Київська обл., робітник Пісківського склозаводу	Засуджений до розстрілу 26 листопада 1937 р. Вирок виконаний 26.11.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1959 р.
2.	Буравський Станіслав Миколайлович	1910 р.н., с.Зятинець, Баранівський р-н, Житомирська обл., поляк, освіта початкова. Проживав у смт Пісківка, Бородянський р-н, Київська обл., робітник Пісківського склозаводу	Засуджений до розстрілу 28 вересня 1938 р. Вирок виконаний 23.10.1938 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1959 р.
3.	Буряк Феодосій Маркович	1886 р.н., с.Загальці, Бородянський р-н, Київська обл. Проживав на станції Тетерів. Робітник лісгоспу.	Засуджений до 210 років позбавлення волі 15 вересня 1937 р. Реабілітований у 1989 р.
4.	Верещинський Віктор Петрович	1891 р.н., с.Шибене, Бородянський р-н, Київська обл., поляк, малописьменний. Проживав у смт Пісківка. Майстер-склодуч Пісківського склозаводу.	Засуджений до розстрілу 18 грудня 1937 р. Вирок виконаний 25.12.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1958 р.
5.	Верещинський Олександр	1892 р.н., с.Шибене, Бородянський р-н,	Засуджений до розстрілу 18 грудня

	Степанович	Київська обл., поляк, малописьменний. Проживав у смт Пісківка. Майстер-склодуч Пісківського склозаводу.	1937 р. Вирок виконаний 25.12.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1958 р.
6.	Вислоцький Фелікс Войцехович	1893 р.н., с.Мошківка, Коростенський р-н, Житомирська обл., поляк, малописьменний. Проживав у смт Пісківка. Майстер-склодуч Пісківського склозаводу.	Засуджений до розстрілу 7 січня 1938 р. Вирок виконаний 16.01.1938 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1958 р.
7.	Ганьчевський Адам Іванович	1884 р.н., с.Раска, Бородянський р-н., Київська обл., поляк, малописьменний. Проживав у с.Раски. Тимчасово не працював.	Засуджений 5 листопада 1932 р. до 3-х років позбавлення волі. Реабілітований у 1989 р.
8.	Гетьман Микола Абрамович	1900 р.н., м.Острог, Рівненська обл., єврей, освіта середня, член ВКП(б) з 1919 р. Проживав на станціїТетерів. Знаходився у розпорядженні Укрлісу.	Засуджений 29 жовтня 1938 р. до 8-и років позбавлення волі. Реабілітований у 1989 р.
9.	Годлевська Сальма Антонівна	1891 р.н., с.Мошківка, Коростенський р-н, Житомирська обл., полька, неписьменна. Проживала у смт Пісківка. Робітниця Пісківського склозаводу.	Засуджена до розстрілу 7 січня 1938 р. Вирок виконаний 16.01.1938 р. Місце поховання невідоме. Реабілітована у 1989 р.
10.	Грімм Олександр Юліусович	1874 р.н., німець. Проживав у смт Пісківка.Працівник	Висланий за межі України на 5 років. Реабілітований у 1989

		Мигалківського ліспромгоспу.	р.
11.	Жуковський Володимир Степанович	1904 р.н., Білорусія, росіянин, малописьменний. Проживав у смт Пісківка. Майстер-склодув Пісківського склозаводу.	Засуджений до розстрілу 19 грудня 1937 р. Вирок виконаний 26.12.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1961 р.
12.	Забродський Олександр Матвійович	1888 р.н., с.Буки, Малинський р-н., Житомирська обл., українець, малописьменний. Проживав у с.Рудня-Пісківська. Робітник залізниці.	Засуджений 5 листопада 1937 р. до 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1989 р.
13..	зарицкий Карл Олександрович	1888 р.н., с.Червоний Ріг, Бородянський р-н., Київська обл., поляк, малописьменний. Проживав у смт Пісківка. Майстер-склодув Пісківського склозаводу.	Засуджений до розстрілу 3 грудня 1937 р. Вирок виконаний 10.12.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1959 р.
14.	Зарицкий Адам Францович	1902 р.н., с.Шибене, Бородянський р-н, Київська обл., поляк, освіта початкова. Проживав у смт Пісківка. Член ВКП(б) з 1930 по 1937 р., голова сільради с.Луб'янка.	Засуджений до розстрілу 18 грудня 1937 р. Вирок виконаний 25.12.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1958 р.
15.	Змієвський Тадеуш Михайлович	1897 р.н., м.Київ, поляк освіта вища. Проживав у смт. Пісківка. Тимчасово не працював.	Засуджений 26 березня 1930 р. до 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1989 р.
16.	Зубович Антон Якович	1881 р.н., с.В'юнки, Червоноармійський р-	Засуджений до розстрілу 18 грудня

		н, Житомирська обл., українець, малописьменний. Проживав у смт Пісківка. Майстер- склодув Пісківського склозаводу.	1937 р. Вирок виконаний 25.12.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1958 р.
17.	Істке (уточнене прізвище Йотке) Володимир Володимирович	1905 р.н., м.Вілнюс, Литва (на момент арешту територія Польщі), поляк, освіта початкова. Проживав у смт Пісківка. Голова завкому Пісківського склозаводу.	Засуджений до розстрілу 18 грудня 1937 р. Вирок виконаний 25.12.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1958 р.
18.	Клокун Степан Петрович	1899 р.н., смт.Пісківка, Бородянський р-н., Київська обл., українець, освіта початкова. Проживав у смт Пісківка. Робітник станції Тетерів.	Засуджений 22 грудня 1937 р. до 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1994 р.
19.	Ковальський Антон Йосипович	1898 р.н., с.Раска, Бородянський р-н., Київська обл., поляк малописьменний. Проживав у с.Раска. Робітник Тетерівського ліспромгоспу.	Засуджений 22 грудня 1937 р. до 10 років позбавлення волі. Дата смерті і місце поховання не відомі. Реабілітований у 1989 р.
20.	Ковальський Іполит Іванович	1898 р.н., с.Раска, Бородянський р-н., Київська обл., поляк малописьменний. Проживав у с.Олива, Іванівський р-н., Київська обл. Тимчасово не працював.	Засуджений до розстрілу 25 вересня 1938 р. Вирок виконаний 27.09.1938 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1964 р.
21.	Ковальський Кароль Іванович	1892 р.н., с.Раска, Бородянський р-н., Київська обл., поляк малописьменний.	Засуджений до розстрілу 1 грудня 1937 р. Вирок виконаний 10.12.1937

		Проживав у с.Олива, Іванівський р-н., Київська обл. Колгоспник.	р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1964 р.
22.	Ковальський Франц Станіславович	1898 р.н., с.Раска, Бородянський р-н., Київська обл., поляк малописьменний. Проживав у с.Раска. Колгоспник.	Засуджений до розстрілу 7 січня 1938 р. Вирок виконаний 09.02.1938 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1989 р.
23.	Ковальський Яків Іванович	1891 р.н., с.Раска, Бородянський р-н., Київська обл., поляк малописьменний. Проживав у с.Олива, Іванівський р-н., Київська обл. Колгоспник.	Засуджений до розстрілу 25 вересня 1938 р. Вирок виконаний 27.09.1938 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1964 р.
24.	Козел Назар Каленикович	1899 р.н., с.Нова Буда, Бородянський р-н., Київська обл., українець, малописьменний. Проживав у смт. Пісківка. Колгоспник.	Засуджений 4 грудня 1937 р. до 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1965 р.
25.	Колодзінський Флор Іванович	1886 р.н., с.Ісаківська, Володарсько-Волинський р-н., Житомирська обл., поляк, малописьменний.	Засуджений до розстрілу 28 жовтня 1937 р. Вирок виконаний 05.11.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1962 р.
26.	Кур'ята Григорій Іванович	1891 р.н., с.Раска, Бородянський р-н., Київська обл., українець освіта початкова. Проживав у с.Раска. Виконував поденні роботи.	Засуджений 4 грудня 1937 р. до 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1989 р.
27.	Кур'ята Франц	1901 р.н., с.Раска,	Засуджений до

	Іванович	Бородянський р-н., Київська обл., українець освіта початкова. Проживав у с.Раска. Колгоспник	розстрілу 7 січня 1938 р. Вирок виконаний 07.01.1938 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1960 р.
28.	Кур'ята Франц Станіславович	1879 р.н., с.Раска, Бородянський р-н., Київська обл., українець освіта початкова. Проживав у с.Раска.Робітник ліспромгоспу.	Засуджений до розстрілу 10 листопада 1937 р. Вирок виконаний 19.11.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1989 р.
29.	Лещенко Макар Остапович	1899 р.н., смт.Пісківка, Бородянський р-н., Київська обл., українець, освіта початкова. Проживав у смт Пісківка. Продавець у магазині на станції Тетерів.	Засуджений до розстрілу 25 вересня 1938 р. Вирок виконаний 27.09.1938 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1959 р.
30.	Лисовська (Лісовська) Юзефа Францівна	1905 р.н., с.Раска, Бородянський р-н., Київська обл. , полька, малописемна. Проживала у с.Раска. Робітниця лісгоспу.	Засуджена до розстрілу 28 листопада 1937 р. Вирок виконаний 07.12.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1989 р.
31.	Лисовський (Лісовський) Генріх Леонідович	1897 р.н., с.Любарська Гута, Баранівський р-н, Житомирська обл., поляк малописьменный. Проживав у с.Раска.Робітник склозаводу.	Засуджений до розстрілу 1 грудня 1937 р. Вирок виконаний 10.12.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1989 р.
32.	Марцелевич Олександр Станіславович	1899 р.н., м.Варшава, Польща, поляк, малописьменный. Проживав у с.Раска.	Засуджений до розстрілу 7 жовтня 1937 р. Вирок виконаний 04.12.1937

		Колгоспник	р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1989 р.
33.	Наконечний Тодось Трохимович	1897 р.н., смт. Пісківка, Бородянський р-н., українець малописьменний. Тимчасово не працював.	Засуджений до розстрілу 09 березня 1938 р. Вирок виконаний 22.03.1938 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1989 р.
34.	Павленко Павло Прокопович	1899 р.н., смт. Пісківка, Бородянський р-н., українець малописьменний. Бригадир у колгоспі.	Засуджений 8 грудня 1937 р. до 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1961 р.
35.	Пешковський Франц Олександрович	1881 р.н., с.Мар'янівка, Барановський р-н., Житомирська обл.. Проживав у смт.Пісківка, поляк, неписьменний. Працював майстром - складувом на складоводі.	Засуджений 15 вересня 1937 р. до 4 років позбавлення волі. Реабілітований у 1992 р.
36.	Рудниченко Ісак Іларіонович	1909 р.н., смт.Пісківка, Бородянський р-н., Київська обл., українець, освіта початкова. Проживав у смт. Пісківка. Черговий на залізничній станції Тетерів.	Засуджений 11 грудня 1944 р. до 6 років позбавлення волі. Звільнений 8 червня 1948 р. Реабілітований у 1994 р.
37.	Свіца Антон Іванович	1888 р.н., с.Адамівка, Барановський р-н., Житомирська обл., поляк, малописьменний. Проживав у смт. Пісківка. Майстер-складув Пісківського	Засуджений до розстрілу 19 вересня 1938 р. Вирок виконаний 20.09.1938 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1989 р.

		склозаводу.	
38.	Сидоренко Олексій Степанович	1909 р.н., с.Бабинці, Бородянський р-н., Київська обл., українець, освіта початкова.. Проживав у смт.Пісківка. Голова Пісківського сільпо.	Засуджений до розстрілу 18 грудня 1937 р. Вирок виконаний 25.12.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1958 р.
39.	Скиба Сигізмунд Петрович	1887 р.н., с.Ісаківка, Володарсько-Волинський р-н., Житомирська обл., поляк, неписьменний. Проживав у смт.Пісківка. Робітник склозаводу.	Засуджений 5 жовтня 1938 р. до 5 років позбавлення волі. Реабілітований у 1960 р.
40.	Сливинський Іван Карлович	1895 р.н., с.Ісаківка, Володарсько-Волинський р-н., Житомирська обл., поляк, неписьменний. Проживав у смт.Пісківка. Робітник склозаводу.	Засуджений до розстрілу 20 вересня 1938 р. Вирок виконаний 21.09.1938 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1958 р.
41.	Стурчак Олексій Данилович	1898 р.н., с.Базар, Народницький р-н., Житомирська обл., українець, малописьменний. Проживав у смт.Клавдієво-Тарасове, Бородянський р-н. Робітник Теєрівського ліспромгоспу.	Засуджений до розстрілу 20 листопада 1937 р. Вирок виконаний 27.11.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1958 р.
42.	Хоменко Трохим Дементійович	1894 р.н., смт.Пісківка, Бородянський р-н, Київська обл.. українець, малописьменний. Колгоспник.	Засуджений 16 вересня 1937 р. до 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1989 р.

43.	Яворський Адольф Францович	1894 р.н., с.Раска, Бородянський р-н., Київська обл., поляк, малописьменний. Проживав у с.Раска. Колгоспник.	Засуджений до розстрілу 27 листопада 1937 р. Вирок виконаний 07.12.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1960 р.
44.	Яворський Йосип Адамович	1904 р.н., с.Раска, Бородянський р-н., Київська обл., поляк, освіта початкова. Проживав у м.Київ. Працював бригадиром провідників на станції Київ-пас..	Засуджений 22 листопада 1937 р. до 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1960 р.
45.	Рожнятовський Анатолій Еварестович	1895 р.н., с.Забуяння, Макарівський р-н., Київська обл., поляк, малописьменний. Проживав у смт. Пісківка. Працював головним механіком склозаводу.	Засуджений до розстрілу 18 грудня 1937 р. Вирок виконаний 25.12.1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1958 р.

На даний момент практично неможливо встановити точну кількість і повний поіменний список репресованих мешканців Пісківської селищної ради у 1937-1938 рр. Зокрема, як зазначає Б. Іченець, у Пісківці було заарештовано понад три десятки осіб, серед яких дослідник називає директора Пісківського склозаводу П.С. Домашича, робітника цього ж заводу Г.І. Єлісєєва, голову Пісківської селищної ради А.Ф. Зарицького, директора Пісківської школи Р.З.Крицького та вчителя цієї ж школи І.В. Редька [4].

Під підозру в антирадянській та шкідницькій діяльності міг потрапити будь-хто. Однією з таких «активних» учасниць антирадянського руху була С.А.Годлевська. Народилася Сальома Антонівна в 1891 році в с.Мошківка, що на Коростенщині. На момент арешту вона працювала на посаді різнороба на Пісківському склозаводі, була неписьменною і мала трьох дітей. Так, найстарша дочка Вероніка, віком 27 років, та син Франц (17 років) працювали робітниками на тому ж таки заводі, а найменший син Алоїз (14 років)

ще вчився у школі [5]. Підставою для арешту могло стати те, що її рідна сестра Кароліна Журавська була розкуркулена, рідний брат Казимир був заарештований органами НКВС у 1937 р., інший брат — Сігізмунд зі своєю родиною перебрався у 1920 році на проживання до Польщі. Та головним моментом у її кримінальній справі фігурує той факт, що С.А. Годлевська очолювала римо-католицький гурток «Рожанцова кулька» («Rożancowa kulka»). Також С.А. Годлевську звинуватили у наклепі на радянський устрій, сказавши, що її чоловік помер від голоду у 1933 року [6].

П.С. Домашич народився у 1902 р. на Чернігівщині, був членом ВКП(б) займав посаду директора Пісківського склозаводу. Був заарештований 3 листопада 1937 р. як агент німецької розвідки за завданням якої «здійснював активну контрреволюційну фашистсько-шпигунську діяльність проти радянської влади, у зв'язку із цим він займався вербовкою контрреволюційно налаштованих осіб в контрреволюційну організацію» [7].

І тут же на заводі працівниками НКВС було «розкрито» цілу мережу іноземних агентів, контрреволюціонерів, шкідників і ворогів радянської влади. До неї «потрапили»:

- Володимир Володимирович Йотке – поляк, працівник склозаводу;

- Адам Францович Зарицький – поляк, голова Пісківської сільської ради;

- Павловський – поляк, майстер склозаводу;

- Борис Тевельович Циган – єврей, головний інженер заводу;

- Василь Остапович Мельник – українець, завідуючий виробництвом заводу;

- Антон Якович Зубович – поляк, майстер заводу;

- Райковський – поляк, майстер заводу;

- Федір Шульга – українець, працівник заводу;

- Вільгельм Рікель – німець, майстер заводу;

- Олексій Степанович Сидоренко – українець, голова Пісківського сільського споживчого товариства;

- Макар Лещенко – українець, завідуючий складом заводу [8].

Не сприйняття у будь-якому вигляді радянської моделі управління державою каралося найвищою мірою покарання - розстрілом. Зокрема, 27 листопада 1937 р. такий вирок було винесено

колгоспнику с. Раска Адольфу Францовичу Яворському, який із родиною мешкав на хуторі Мар'янівка [9].

Звинувачували А.Ф. Яворського в тому, що він «здійснював серед колгоспників контрреволюційно — фашистську роботу, спрямовану проти заходів партії і радянської влади, а також розповсюджував провокаційні слухи про швидку зміну влади» [10]. Всі обвинувачення на свою адресу Адольф Францович не визнавав, що видно із протоколів допиту. Та при обшуку у А.Ф. Яворського вилучили «лист, написаний іноземною мовою» та військовий квиток, в якому зазначалося, що його власник є рядовим запасу червоної армії. Для слідчого було достатньо вже листа, який дійсно був написаний польською мовою і мав суто інформаційно-побутовий зміст, щоб «довести» зв'язки Адольфа Францовича із закордонними розвідувальними центрами. Тому слідство визнало його винним і «трійка» засудила до розстрілу.

У 1950-1960-х рр. практично всі засуджені були реабілітовані. Але й після цього близьким та рідним не говорили правду про смерть незаконно репресованих. Як видно з таблиці 2, причинами смерті оголошувалися хвороби, а насправді всіх їх розстріляли невдовзі після оголошення вироку. Таким чином, комуністична влада прагнула приховати злочини проти власного народу.

Таблиця 2.

Частковий список репресованих осіб із фактичним вироком та повідомленням родичам про причини смерті

Прізвище, ім'я та по-батькові репресованої особи	Фактично винесений вирок	Офіційне повідомлення про причини і дату смерті репресованої особи після реабілітації
Сидоренко Олексій Петрович [11]	Заарештований 13.11.1937 р. Засуджений до розстрілу 18.12.1937 р. Вирок виконано 25.12.1937 р.	Смерть наступила в місцях позбавлення волі 16.03.1943 р. від раку шлунку.
Верещинський Олександр Степанович [12]	Заарештований 13.11.1937 р. Засуджений до розстрілу 18.12.1937 р. Вирок виконано	Смерть наступила в місцях позбавлення волі 30.04.1942 р. від уремії нирок.

	25.12.1937 р.	
Рожнятовський Анатолій Еварестович [13]	Заарештований 13.11.1937 р. Засуджений до розстрілу 18.12.1937 р. Вирок виконано 25.12.1937 р.	Смерть наступила в місяцях позбавлення волі 12.09.1942 р. від септичного тромбофлебиту.
Верещинський Віктор Петрович [14]	Заарештований 13.11.1937 р. Засуджений до розстрілу 18.12.1937 р. Вирок виконано 25.12.1937 р.	Смерть наступила в місяцях позбавлення волі 21.02.1942 р. від фібро кавернозного туберкульозу легенів.
Йотке Володимир Володимирович [15]	Заарештований 29.10.1937 р. Засуджений до розстрілу 18.12.1937 р. Вирок виконано 25.12.1937 р.	Смерть наступила в місяцях позбавлення волі 18.05.1942 р. від виразки шлунку.
Яворський Адольф Францович [16]	Заарештований 12.11.1937 р. Засуджений до розстрілу 27.11.1937 р. Вирок виконано 07.12.1937 р.	Був засуджений на 10 років позбавлення волі. Смерть наступила в місяцях позбавлення волі 14.03.1943 р. від гнійного плевриту.

Виходячи із вище зазначеного, стає очевидним, що власне вся ідеологія радянсько-більшовицької системи державотворення була побудована на принципах «вичищення пролетарської держави від класово-ворожих елементів». Фактично таким сином проводилася політика геноциду до окремих національних верств населення.

Література та джерела

1. Энгельс Ф. Борьба в Венгрии // Маркс К. Энгельс Ф. Сочинения. — Т. 6. — Москва : Политиздат, 1957. — С. 176.
2. Студінський В.А. Марксистська концепція «революційних народів» та її вплив на сучасний розвиток України: дискурс ний аналіз // Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть. Збірник матеріалів круглого столу. — Київ : КНЕУ, 2018. — С. 80-82.
3. Реабілітовані історією. Київська область. Кн. 2.— Київ : Основа, 2007. — С. 179-212.

4. Іченець Б. Книга пам'яті жертв червоного терору на Бородянщині в 30-х роках: розкуркулення голодомор, політичні репресії. — Немішаєве : ДажБог, 2008. — С.89.
5. ЦДАГОУ. — Ф.263. — Оп.1. — Спр.64213. — Арк.2-6(зв).
6. ЦДАГОУ. — Ф.263. — Оп.1. — Спр.64213. — Арк.10.
7. ЦДАГОУ. — Ф.263. — Оп.1. — Спр.46679 — Арк.1.
8. ЦДАГОУ. — Ф.263. — Оп.1. — Спр.46670 ч.1. — Арк.74-75.
9. ЦДАГОУ. — Ф.263. — Оп.1. — Спр.52014 ч.2. — Арк.9.
10. ЦДАГОУ. — Ф.263. — Оп.1. — Спр.52014 ч.2. — Арк.7.
11. ЦДАГОУ. — Ф.263. — Оп.1. — Спр.46670 ч.1. — Арк.3.
12. ЦДАГОУ. — Ф.263. — Оп.1. — Спр.46670 ч.1. — Арк.23-24.
13. ЦДАГОУ. — Ф.263. — Оп.1. — Спр.46670 ч.1. — Арк.25-26.
14. ЦДАГОУ. — Ф.263. — Оп.1. — Спр.46670 ч.1. — Арк.38-39.
15. ЦДАГОУ. — Ф.263. — Оп.1. — Спр.46670 ч.1. — Арк.50-51.
16. ЦДАГОУ. — Ф.263. — Оп.1. — Спр.52014 ч.2. — Арк.9, 20-21 (зв).

— о —

УДК 027.54(477.411)НІБУ:025.355:3.071.5(477)

ВОЛОШІНСЬКА Н.О., МИХАЙЛОВА О.В.

(м. Київ)

ЗВЕДЕНИЙ ДОВІДКОВИЙ РЕСУРС З АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ БІБЛІОТЕЦІ УКРАЇНИ

***Анотація:** Про онлайн-довідковий ресурс Національної історичної бібліотеки України, який відображає зміни в адміністративно-територіальному устрої України після 2014 року.*

***Ключові слова:** Національна історична бібліотека, електронні ресурси, адміністративно-територіальний устрій, довідник*

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-територіальна реформа, розпочата в Україні 2015 р., яка передбачає надання більших повноважень органам місцевого самоврядування, і, як наслідок — зміну адміністративно-територіального устрою та ряд законів України: «Про добровільне об'єднання територіальних громад»[3], «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» [4], обумовили значні зміни в адміністративно-

територіальному устрої України. Серед таких — перейменування населених пунктів, всього за останні п'ять років близько тисячі, а також більш масштабні зміни адміністративного підпорядкування у зв'язку з утворенням об'єднаних територіальних громад.

Мета повідомлення: ознайомити з електронним ресурсом довідкового характеру доступному на офіційному сайті Національної історичної бібліотеки України, що відображає зміни в адміністративно-територіальному устрої країни після 2014 р. — причини створення, принципи наповнення, пошукові можливості.

Від початку база даних «Адміністративно-територіальний устрій України. Зміни і доповнення» створювалася як службовий додаток до краєзнавчого електронного мультиресурсу «Історія міст і сіл України», що формується Національної історичною бібліотекою України. Метою її створення була допомога модераторам ресурсу в атрибуції населених пунктів і адміністративних одиниць, причому максимально швидко і зручно.

Звичайно, у повному обсязі ця інформація зібрана на офіційному порталі Верховної Ради України:

— розділ «Ресурси» → «Довідники» → «Адміністративно-територіальний устрій»

— розділ «Нормативно-правові акти з питань адміністративно-територіального устрою України».

Головною проблемою цих ресурсів є дуже обмежені пошукові можливості. Так, у Довіднику з адміністративно-територіального устрою дані структуровані за областями, кожна з яких представлена документом у doc-форматі. Для «Нормативно-правових актів...» передбачена можливість пошуку закону чи постанови за роками прийняття, які для недосвідченого користувача у більшості випадків не відомі.

Обласні та районні державні адміністрації, а також регіональні інформаційні установи від архівів до бібліотек теж обліковують зміни в адміністративному устрої, і досить оперативно, однак, обмежуючись своїм регіоном.

Значний інформаційний потенціал має «Геопортал адміністративно-територіального устрою України» [1] створений ДП «Науково-дослідний інститут геодезії і картографії» за дорученням Міністерства регіонального будівництва та житлово-комунального господарства України. Беззаперечними перевагами цього ресурсу є

охоплення всієї території країни та можливість пошуку за назвами населених пунктів і територіальних громад. Головною метою Геопорталу «Адміністративно-територіальний устрій України» автори проекту визначили «...створення, наповнення, підтримання в актуальному стані бази даних і метаданих про адміністративно-територіальні одиниці, топографію, населені пункти, автошляхи та залізниці, законодавчі дані про зміни адмінтерустрою, перспективні плани формування територій громад, бюджетні паспорти громад, дані про об'єднані територіальні громади, кількісні показники по навчальних закладах чи інших соціальних об'єктах, бюджету, розміру дотацій або субвенції тощо» [2], тому оперують лише чинними назвами населених пунктів і складом територіальних громад.

БД «Адміністративно-територіальний устрій України. Зміни і доповнення», яка нині є загальнодоступною на офіційному сайті Національної історичної бібліотеки України, дозволяє уникнути цих проблем, адже, по-перше, вона є зведеною й охоплює відомості про всі регіони України, по-друге, є повноцінною пошуковою системою з можливістю швидкого пошуку за назвою, як старою так і новою, населеного пункту, а також враховує всі зміни у складі ОТГ від моменту її утворення.

Джерелом для створення записів у цьому ресурсі є лише офіційні документи (електронні та нонелектронні), такі як Відомості Верховної Ради України, Офіційний вісник України, Голос України, Офіційний портал Верховної ради України та офіційні портали обласних рад народних депутатів. БД містить реєстраційні записи на кожен з населених пунктів, якого стосуються зміни в адміністративно-територіальному устрої держави, де зазначаються реквізити постанов і розпоряджень органів влади відносно цих змін чи доповнень.

Загалом в Україні за 2015-2019 рр. створено більше 800 об'єднаних територіальних громад, до складу яких увійшло майже 4000 місцевих рад, більше 10 тис. населених пунктів. Велика частина цієї інформації вже відображена у Базі даних «Адміністративно-територіальний устрій України. Зміни і доповнення» де понад 2000 записів, з них 1272 стосуються перейменувань населених пунктів, районів, міських, районних, сільських рад і майже 700 — утворення територіальних громад, деякі доповнюють вже існуючу інформацію, що стосувалась перейменування (станом на липень 2019 р.). При цьому, запис про ОТГ містить відомості про юридичні підстави її створення

(дата, номер рішення відповідної Ради). Одночасно у «Географічній рубриці» зазначаються усі населені пункти, які на даний час увійшли до певної ОТГ.

Цей ресурс працює як повноцінна інформаційно-пошукова система з усіма можливостями і перевагами, зокрема, надає можливість пошуку і за новою, і за попередньою назвою села, селища чи міста. Якщо населений пункт вже увійшов до складу ОТГ — можна знайти, у якій саме громаді він знаходиться.

Наступні приклади наочно ілюструють як можна прослідкувати зміни в адміністративно-територіальному устрої населеного пункту Білошиці Коростенського району на Житомирщині. Так, при пошуковому запиті, наприклад, «Щорсівка» (назва населеного пункту до перейменування) або «Білошиці» (назва після 2016 р.) результат становить 3 записи: 1-й — перейменування села; 2-й — перейменування сільської ради; 3-й — приєднання села до ОТГ.

1. [Про перейменування села Щорсівка Коростенського району Житомирської області на село **Білошиці] :** Постанова Верховної Ради України «Про перейменування окремих населених пунктів та районів» від 19.05.2016 № 1377-VIII // Відомості Верховної Ради. — 2016. — № 24. — Ст. 497.

Рубрики:

Щорсівка, село — Коростенський район — Житомирська область

Білошиці, село — Коростенський район — Житомирська область

2. [Про перейменування Щорсівської сільської ради Коростенського району Житомирської області на **Білошицівську сільську раду] :** Рішення Житомирської обласної ради від 20 липня 2016 р. // Відомості Верховної Ради. — 2016. — № 38. — С. 18.

Рубрики:

Білошиці, село — Щорсівська сільська рада — Коростенський район — Житомирська область

Білошиці, село — Білошицівська сільська рада — Коростенський район — Житомирська область

3. [Про приєднання до Ушомирської сільської територіальної громади Коростенського району Житомирської області] : Рішення Веселівської, Лісівщинської та Білошицівської сільських рад від 12 вересня, 4 жовтня і 4 грудня 2018 р. після надання

згоди Ушомирською сільською радою Ушомирської сільської територіальної громади рішенням від 5 вересня, 3 жовтня і 3 грудня 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2019. — № 7. — С. 66.

Ушомирська сільська територіальна громада — Коростенський район — Житомирська область

Білошиці, село — Ушомирська сільська територіальна громада — Коростенський район — Житомирська область

Ефективність саме такого підходу до відображення даних доводить наступний факт: трапляються випадки, коли зміни в адміністративно-територіальному устрої дуже швидко втрачають чинність, але інформація в мережі Інтернет, куди найчастіше звертаються, не завжди відображає всі етапи змін. Наприклад, у вересні 2016 р. рішенням сільських рад утворено Річківську сільську територіальну громаду Білопільського району Сумської області, до якої увійшло 32 населених пункти; у листопаді того ж року це рішення було скасовано і громада перестала існувати; знову утворилась Річківська ОТГ у 2018 р., але до її складу увійшло вже лише 17 населених пунктів. У Ресурсі «Адміністративно-територіальний устрій України. Зміни і доповнення» усі ці зміни зафіксовано і можна чітко встановити належність населеного пункту до конкретної ОТГ.

1. **[Про утворення Річківської сільської територіальної громади Білопільського району Сумської області]** : Рішення Горобівської, Іскрисківщинської, Коршачинської, Ободівської, Павлівської, Рижівської, Річківської сільських рад від 4 та 5 вересня 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2016. — № 43. — С. 42.

Рубрики:

Річківська сільська територіальна громада — Білопільський район — Сумська область — скасовано (Відомості ВРУ 2018, № 40)

Річки, село — **Річківська** сільська територіальна громада — Білопільський район — Сумська область — скасовано (Відомості ВРУ 2018, № 40)

Атинське, село — **Річківська** сільська територіальна громада — Білопільський район — Сумська область — скасовано (Відомості ВРУ 2018, № 40)

2. **[Про виключення з облікових даних Річківської сільської територіальної громади Білопільського району Сумської області]** : Рішення Горобівської, Іскрисківщинської, Коршачинської, Ободівської,

Павлівської, Рижівської, Річківської сільських рад від 24 листопада 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2018. — № 40. — С. 16.

3. [Про утворення Річківської сільської територіальної громади Білопільського району Сумської області] : Рішення Горобівської, Коршачинської, Вирівської, Річківської сільських рад від 14, 18 та 19 червня 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2018. — № 40. — С. 16.

Рубрики:

Річківська сільська територіальна громада — Білопільський район — Сумська область

Річки, село — **Річківська** сільська територіальна громада — Білопільський район — Сумська область

Баїха, село — **Річківська** сільська територіальна громада — Білопільський район — Сумська область

Для максимальної повноти відображення інформації у БД, каталогізатори використовують можливості АБІС, а саме — функцію «Пов'язані документи» у тих випадках, коли з однією одиницею Адміністративно-територіального устрою пов'язано кілька записів, наприклад, Городницька селищна територіальна громада утворилась у 2016 р., згодом до неї приєднався ще один населений пункт:

[Про приєднання до Городницької селищної територіальної громади Новоград-Волинського району Житомирської області] : Рішення Броницькогутаїнської сільської ради від 16 серпня 2018 р. після надання згоди Городницькою селищною радою Городницької селищної територіальної громади рішенням від 30 серпня 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2017. — № 23. — С. 14.

Пов'язані документи

[Про утворення Городницької селищної територіальної громади Новоград-Волинського району Житомирської області] : Рішення Городницької селищної ради та Кленівської, Лучицької, Червоновільської сільських рад Новоград-Волинського району від 2, 3, 4 і 5 серпня 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2017. — № 23. — С. 14.

Рубрики:

Городницька селищна територіальна громада — Новоград-Волинський район — Житомирська область

Броницька Гута, село — Городницька селищна територіальна громада — Новоград-Волинський район — Житомирська область

Аннотация: у Житомирській області у Новоград-Волинському районі Броницькогутаїнська сільська рада рішенням від 16 серпня 2018 р. після надання згоди Городницькою селищною радою Городницької селищної територіальної громади рішенням від 30 серпня 2018 р. приєдналася до Городницької селищної територіальної громади включивши до її складу село Броницька Гута.

Однією із найскладніших задач для краєзнавчих досліджень є пошук відомостей про населені пункти, виключені з облікових даних АТУ України. В силу різних причин: об'єднання, відселення або відсутність мешканців, населені пункти (переважно села) перестають існувати, про них зникають записи у Вікіпедії, загалом, інформацію віднайти складно. З 2016 р. (з часу створення Ресурсу) такі зміни зафіксовані у БД «Адміністративно-територіальний устрій України. Зміни і доповнення». Один з останніх записів стосується села Журавське Ширяївського району на Одещині, яке у 2017 р. увійшло до складу Цебриківської селищної територіальної громади, а згодом зняте з обліку через відселення жителів:

[Про утворення Цебриківської селищної територіальної громади на територіях Великомихайлівського та Ширяївського районів Одеської області] : Рішення Цебриківської селищної, Кіровської сільської ради Великомихайлівського району, Саханської сільської ради Ширяївського району від 22, 23 і 27 червня 2017 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2019. — № 10. — С. 15-16.

Рубрики:

Цебриківська селищна територіальна громада — Одеська область

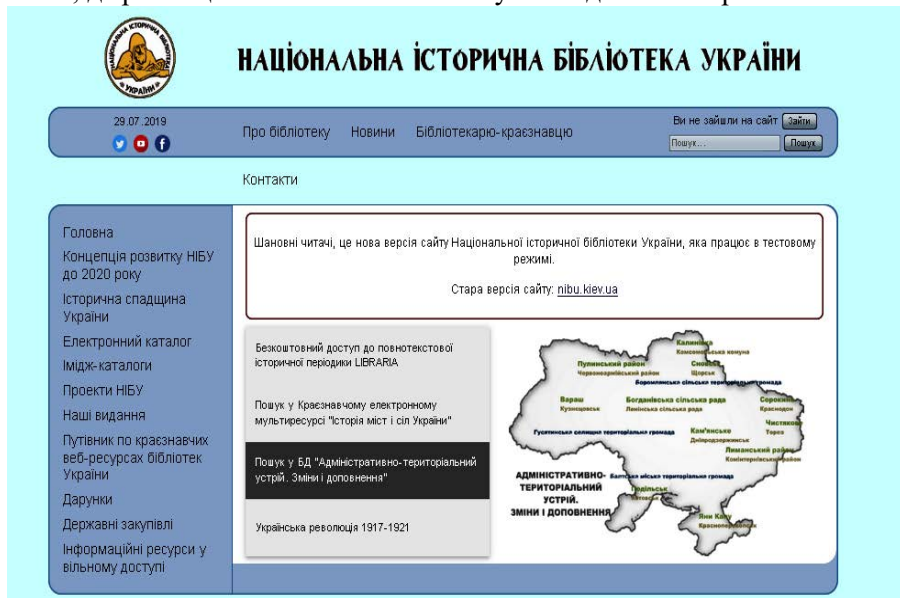
Журавське, село — Цебриківська селищна територіальна громада — Великомихайлівський район — Одеська область

[Про виключення з облікових даних села Журавське Цебриківської селищної територіальної громади Одеської області] : Рішення Одеської обласної ради від 12 червня 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2018. — № 48. — С. 58.

Рубрики:

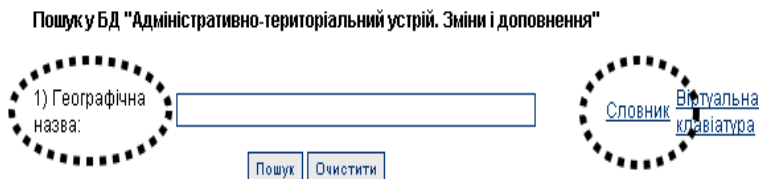
Журавське, село — Цебриківська селищна територіальна громада — Ширяївський район — Одеська область — виключено з облікових даних у зв'язку з переселенням мешканців у 2018 р.

Доступ до зведеного ресурсу можливий з головної сторінки сайту НІБУ, де розміщено активний логотип у вигляді мапи України.

Малюнок 1. Доступ до зведеного ресурсу БД «Адміністративно-територіальний устрій України. Зміни і доповнення»

Варто звернути увагу на особливості пошуку в базі даних «Адміністративно-територіальний устрій України. Зміни і доповнення». Крім пошукового поля «Географічна назва», розробники пропонують користуватись «Словником». Це необхідно для отримання релевантної інформації на пошуковий запит та уникнення інформаційного шуму.

Малюнок 2. Пошук у БД «Адміністративно-територіальний устрій України. Зміни і доповнення»

Так, якщо у пошуковому полі «Географічна назва» ввести «Андріївка», — результатом такого запиту буде 27 записів (станом на липень 2019 р.), що стосуються 26 населених пунктів у 12 областях України. При допомозі «Словника» можна відразу перейти до інформації про конкретний населений пункт, до того ж розмежувавши однойменні населені пункти в одній області (селище Андріївка і село Андріївка Миколаївської області), а інколи й в одному районі (два села Андріївка в Синельниківському районі Дніпропетровської області).

Андріївка, селище Бахтанська міська територіальна громада – Бахтанський район – **Миколаївська область**

Андріївка, селище міського типу – Волноваський район – Донецька область

Андріївка, село – Ічнянська міська територіальна громада – Ічнянський район – Чернігівська область

Андріївка, село – Андріївська сільська територіальна громада – Слов'янський район – Донецька область

Андріївка, село – Андріяшівська сільська територіальна громада – Роменський район – Сумська область

Андріївка, село – Березанська селищна територіальна громада – Березанський район – **Миколаївська область**

Андріївка, село – Буський район – Львівська область

Андріївка, село – Девладівська сільська територіальна громада – Софіївський район – Дніпропетровська область

Андріївка, село – Казанківська селищна територіальна громада – Казанківський район – Миколаївська область

Андріївка, село – Ляшківська сільська територіальна громада – Царичанський район – Дніпропетровська область

Андріївка, село – Михайлівська сільська територіальна громада – Вільнянський район – Запорізька область

Андріївка, село – Михайлівська сільська територіальна громада – Машівський район – Полтавська область

Андріївка, село – Михайло-Коцюбинська селищна територіальна громада – Чернігівський район – Чернігівська область

Андріївка, село – Мологівська сільська територіальна громада – Білгород-Дністровський район – Одеська область

Андріївка, село – Нехворощанська сільська територіальна громада – Новосанжарський район – Полтавська область

Андріївка, село – Носівська міська територіальна громада – Носівський район – Чернігівська область

Андріївка, село – Олевська міська територіальна громада – Олевський район – Житомирська область

Андріївка, село – Покровська селищна територіальна громада – Покровський район – Дніпропетровська область

Андріївка, село – Раївська сільська територіальна громада – Синельниківський район – Дніпропетровська область

Андріївка, село – Сватівський район – Донецька область

Андріївка, село – Славгородська селищна територіальна громада – Синельниківський район – Дніпропетровська область

Андріївка, село – Соколівська сільська територіальна громада – Пулинський район – Житомирська область

Андріївка, село – Хотинська селищна територіальна громада – Сумський район – Сумська область

Андріївка, село – Чаплинська селищна територіальна громада – Чаплинський район – Херсонська область

Андріївка, село – Чемеровецька селищна територіальна громада – Чемеровецький район – Хмельницька область

Андріївка, село – Якимівська селищна територіальна громада – Якимівський район – Запорізька область

Ефективне функціонування електронних баз даних, каталогів та інших ресурсів потребує постійного моніторингу, співробітники НІБУ здійснюють аналіз інформаційного наповнення та взаємодії електронних ресурсів. Тому розробка зручного алгоритму відображення та синхронізації інформації, сконцентрованої у базах даних, а також можливість формування єдиного ресурсу, який би об'єднував наукову та офіційну інформацію, що стосується історії населених пунктів України є пріоритетним завданням для розвитку аналітичної діяльності у НІБУ.

Література та джерела

1. Геопортал адміністративно-територіального устрою України. Про портал : [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://atu.gki.com.ua/ua/pro-portal>
2. Геопортал адміністративно-територіального устрою України : [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://atu.gki.com.ua/ua/karta#map=12//50.459471168494474//29.814834594726566&&layer=8906587201596708-1,100//7376316114267884-1,100//8912201193221416-1,100//8977813008084459-1,100&&action=info-50.46712041109761,29.812774658203125,0,12,1>

3. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лютого 2015 року № 157-VIII [електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (останній перегляд: 17.07.2019).
4. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»: Закон України від 9 квітня 2015 р. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (останній перегляд: 17.07.2019).

— о —

УДК 908

МОКРИЦЬКИЙ Г.П.
(м. Житомир)

ПАСПОРТИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЯК СПОСІБ НАУКОВОЇ ІНВЕНТАРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

***Анотація.** В статті узагальнено досвід складання паспортів за завданням управління культури Житомирської облсної державної адміністрації та департаменту архітектури і земельних відносин Житомирської міської ради.*

***Ключові слова:** Житомир, пам'ятки історії, пам'ятки культури, паспорт, паспортизація.*

Виклад основного матеріалу. В Житомирській області і, зокрема, в м. Житомирі, перебувають на обліку сотні пам'яток історії та культури і, напевно, ще стільки є нововиявленими і «стоять в черзі» для внесення до Державного реєстру пам'яток культурного надбання. Нині розгорнулися як паспортизація наявних пам'яток, що перебувають під охороною держави, так і укладання охоронної документації на нововиявлені пам'ятки.

Здійснення цієї роботи — не якась забаганка, директива, спущена на рівень областей згори, а нагальна необхідність навести лад у власному домі, що зветься «національне культурне надбання України». І не має значення йдеться або про пам'ятки національного значення, або про такі, які мають статус місцевих. Адже завтра, достойна місцева пам'ятка цілком обґрунтовано може піднятися на щабель вище, ставши національною.

З іншого боку, будь-яка пам'ятка є тим цінним скарбом нашої духовної і матеріальної культури, що потребує бережного ставлення і охорони. Здавалося б це прописні істини, що не обговорюються. Але

насправді, піклуватися можна тільки про те, що добре відоме, перебуває на обліку і супроводжується у кожному окремому випадку відповідною охоронною документацією.

Окрім того, паспортизація є не лише способом обліку наявних пам'яток. Її завдання ширше: це, перш за все, уточнення (а в багатьох випадках — з'ясування чи корекція) необхідних даних про об'єкт, підготовка облікової документації на щойно виявлені об'єкти культурної спадщини, а також в певних випадках — зняття з обліку вже наявних пам'яток через їх аварійний стан чи занедбаність, не актуальність (наприклад, т.зв. «пам'ятки» радянської доби, що підпадають під декомунізацію). Остання теза нижче буде роз'яснена.

Що ж стосується першої позиції — уточнення даних, то досвід показує, що тут ми на практиці зустрічаємо ряд не бажаних стандартних ситуацій. Навіть на рівні фіксації даних у рішеннях (розпорядженнях) про взяття об'єктів на облік — Це:

1. Відсутність чіткого датування пам'ятки. Зрозуміло, що не вивчивши досконало історію будівництва (виникнення) пам'ятки, легше всього написати навмання якусь половину якогось століття. Наприклад, для синагоги на Малій Бердичівській в Житомирі вказано «XIX ст.» замість 1912 р. Для пам'яток архітектури у випадку не володіння особою, що складає паспорт, елементарними відомостями про архітектурні стилі, це призводить до сумних наслідків (наприклад, будівлю у стилі або у мотивах модерну «на око» датують першою пол. XIX ст., в той час як модерн прийшов в Україну на сто років (sic!) пізніше: наприкінці XIX — початку XX ст. Це скажімо, особняк Аршенєвського в Житомирі під охоронним №7). Дату пам'ятки можна визначити точно або за допомогою архівних документів, або приблизно — знаючи стиль, матеріал, первісне функціональне призначення, прізвище забудовника (власника, архітектора) тощо. Скажімо, згаданий вище особняк Аршенєвського споруджено із обпаленої цегли у т.зв. «цегляному стилі» у мотивах модерну на початку 1900-х рр. Обпалену цеглу стали виробляти в Житомирі наприкінці 1890-х рр., тому будинок аж ніяк не міг з'явитися «в першій пол. XIX ст.»... Іноді для пам'яток наводяться «точні» дати спорудження або реконструкції, які є абсолютно помилковими. Наприклад, для будівлі Товариства Взаємного кредиту рік реконструкції 1945 р. замість 1955-го.

2. Помилкове застосування для назви пам'ятки останньої функції (призначення), замість першої. Наприклад, помилково «Дитяча обласна (тут ще одна помилка — не обласна, а міська) лікарня» в Житомирі. Насправді ж цей медичний заклад заснований кн. В. Волконським як лікарня для хворих на очі. І пам'ятка так і повинна називатися: тобто титул має відповідати на запитання «Для чого будувалася?», а не «Що зараз розташовується?». Це ж пам'ятка!
3. Помилкове визначення функції як такої. Наприклад, паталого-анатомічне відділення міської лікарні під охор. № 157 (тоді не було №№ лікарень, а тепер це лікарня № 1) віднесено до «комплексу Богоугодних закладів, 1840-хх рр.», який й насправді датується другою чвертю XIX ст. Але паталого-анатомічне відділення (морг) фактично споруджено у 1905 р. у мотивах модерну із застосуванням прийомів т.зв. «цегляної архітектури» і основний матеріал стін — обпалена цегла! (див вище). Тут ми зустрічаємо ще одну помилку у визначенні типу об'єкту, про що див. нижче.
4. Для пам'яток архітектури потрібно визначати тип об'єкту, відповідно до їх наукової класифікації. На жаль, часто плутають терміни «комплекс» і «ансамбль». Перший — це сукупність різних об'єктів за стилем, часом будівництва, плануванням, об'ємно-просторовим вирішенням і пластикою фасадів та розташуванням на спільній території; другий — це суворо підпорядковані єдиному просторово-планувальному і стилістичному рішення будівлі, розміщені симетрично до головного об'єкту або дзеркально, що мають спільні стильові ознаки, оздоблення фасадів і однаковий благоустрій. У нашому прикладі в п.3. це залишки ансамблю Богоугодних закладів (симетричні флігелі і автентичні прибудови до них). Або вже загаданий вище (п.1.) «особняк Аршеневського», який в розпорядженні названо просто «будинком».
5. Помилки у форматі датування. Для пам'яток архітектури це — не «перша» чи «друга половина століття», а чверті століття [25 років]: тобто, перша, друга, третя і остання чверті століття. Причому, якщо йдеться про дату до реформи 1918 р., треба її наводити за старим стилем, а після — новим, не зазначаючи це як само собою зрозуміле. У періоди XIX ст. і новітньої історії не допустиме застосування «дати» — «XIX» або «XX ст.» без наведення року чи, принаймні, десятиліття (приклади див. вище).

6. Іноді зустрічаються не перевірені адреси, особливо, номери будинків або неповна назва об'єкту і не правильні дати. Або все разом. Наприклад, в Житомирі пам'ятка під охор. № 163 «Доходний (житловий будинок). Вул. В. Бердичівська, 32. 1870-ті рр.». Насправді: «Доходний будинок Маріам Шапіро. Вул. В. Бердичівська, 29/1. 1890-ті рр.». Іще приклад по Житомиру, пам'ятка під охор. № 26 «Архієрейське подвір'я. Вул. В. Бердичівська, 24, 25. XIX ст.». Насправді: «Комплекс Архієрейського подвір'я». Майдан Корольова, 9 і вул. В. Бердичівська 25. Третя чверть XIX ст.». Іще приклад по Житомиру, пам'ятка під охор. № 19 «Кірха». Вул. Коцюбинського, 5. Друга пол. XIX ст.». Насправді Лютеранська церква (кірха). Вул. Коцюбинського, 5. 1896 р.». Іще приклад по Житомиру, пам'ятка під охор. № 3 «Губернське управління. Вул. В. Бердичівська, 8. Кінець. XIX ст., 1899-1906 рр.». Насправді «Губернське Правління. Вул. В. Бердичівська, 6. 1856 р.». Тепер хоч один приклад в сільській місцевості. Сmt. Червоне. Пам'ятка під № 199 «Церква св. Миколая. Поч. XIX ст.». Насправді «Нікольська церква (споруджена на честь Ніколи Терещенка). 1877 р.». А головне — в церкві є унікальний в масштабах України мармуровий іконостас, що повинен бути облікований як самостійний об'єкт культурного надбання національного значення. Тим не менше, він взагалі проігнорований.
7. Не рідко допускаються фатальні помилки, що повторюються потім у наукових публікаціях, книгах і, навіть, довідниках. Так, в Житомирі на обліку під № 1088 перебуває пам'ятка архітектури національного значення «Магістрат», по вул. Кафедральній, 5 що датується, начебто поч. XIX ст. Насправді ж, після ретельного вивчення всіх наявних джерел, архівних документів, картографічних матеріалів, на основі співставлення фактів, зроблено однозначний висновок про те, що це ніякий не магістрат, а гостинний дім, заїжджий двір, споруджений в останній чверті XIX ст. (див. тут окрему статтю-дослідження про цей об'єкт).
8. Бувають випадки і фатальних помилок і, одночасно, не правильна класифікація пам'ятки та її реєстраційний номер. Приклад. Пам'ятка історії в Житомирі під охор. № 12 (з 1986 р.) «Будинок, в якому народився Ярослав Домбровський». Насправді, як з'ясувалося після детальної розробки теми, Ярослав Домбровський

не народився і не жив в цьому домі, який має, як виявилось, не історичну а містобудівну цінність, оскільки є одним з кількох перших будинків т.зв. «Передмістя» першої чв. XIX ст., що збереглися дотепер. Окрім того, з'ясувалося, що ця Пам'ятка має такий же охорон. № 12 як і Окружний суд на Старому бульварі.

Таким чином, паспортизація пам'яток дає змогу, виявити і усунути неточності у відомостях про об'єкти, які в деяких випадках мають принципове значення. Адже ці відомості впливають на прийняття подальших рішень про режими експлуатації, необхідність ремонтів і реставрації, меморіалізації та ревалоризації об'єкту тощо. Разом з тим, передбачена для складання паспорту форма сама містить певні неточності. Наприклад вимагається на будівлі (житлові, громадські, промислові тощо) вказувати, що це «споруди». Хоча спорудами є об'єкти, що не мають приміщень, вікон, дверей тощо. Наприклад, теле- радіовежі, мости, тунелі, шляхопроводи, водонапірні вежі, віадуки тощо.

Комплексний. професійний підхід до паспортизації об'єктів культурної спадщини, участь у цій роботі відповідних фахівців, які мають як і необхідний мінімум теоретичних знань, так і володіють широкими знаннями про історію даної місцевості, її галузей, її населення, звичаї і традиції, етапи розвитку матеріальної культури – є запорукою успіху названої державної програми, гарантуватимуть її від перетворення на формальну акцію по переписуванню раніше допущених помилок.

Разом з тим, ця робота сприятиме очищенню нашого культурного простору від ідеологічних нашарувань минулого, вираженому перегляду номенклатури пам'яток з огляду на їхню дійсну історичну цінність, застереже від компанійщини і поверхневого, формального підходу до цієї справи. Особливо це стосується людей, які боролися за незалежність України, сповідуючи різні, в тому числі, не заборонені нині, ліві погляди, а також — творів літератури, мистецтва, які несуть в собі відомості про радянську добу, заповнюючи інформаційний вакуум, що стосується майже 100-літнього періоду нашої історії.

***Примітка:** Зразок заповненого паспорта додається (Дані в ньому підпадають під дію Закону про авторське право):*

Зразок заповненого паспорта:

1

Затверджено
Наказ Міністерства культури та держбуду
13.05.2004 №295/104

Паспорт об'єкта культурної спадщини

Житловий будинок

(найменування об'єкта)

Вид	Тип	Категорія пам'ятки
Архітектури	Споруда	місцевого значення

1. Дата утворення об'єкта:

Перша пол. XIX ст.

2. Місцезнаходження об'єкта:

м. Житомир, вул. Миколи Лисенка, 2/12.

В даному Паспорті і документах, що до нього входять, використовується винятково юридично вірна адреса будинку: «Вулиця Миколи Лисенка, 2/12», затверджена рішенням міськвиконкомом ще в 1996 році. Ця обставина робить названу документацію цілком легітимною. (див. рішення МВК від 11.01.96 №12)
географічні координати на Google-map: 50.247968, 28.662678

3. Охоронний № пам'ятки:

Охоронний номер 171

4. Дати і № рішень, відповідно до яких об'єкт узятий на державний облік та визначено категорію пам'ятки:

Взято і визначено категорію пам'ятки архітектури місцевого значення згідно з Розпорядженням голови Житомирської обласної державної адміністрації від 18 лютого 2000 р. №76

5. Наявність охоронних дощок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок:

Не має

6. Власник:

Приватна власність співмешканців. Тел. 067-232-28-29

7. Користувач:

Вони ж

8. Охоронний договір:

Охоронний договір № _____ від _____

9. Функціональне використання:

Сучасне	Первісне	Інше (впродовж часу існування об'єкта)
Житловий будинок на два парадних зі службами	Будинок <u>Вільгельміна</u> <u>Грабовської</u>	Триквартирний садибний житловий будинок у власності житлокоопу, будинкоуправління, ВРЖЕПу міського житлового управління, співвласників будинку у приватній власності

10. Історичні дані про об'єкт:

Розташований в середмісті Житомира, на розі вулиць Миколи Лисенка та Лермонтовської. Був цікавою архітектурною пам'яткою з оздобленням фризу антаблемента у мавританському стилі (фото №1.01,02). Був разом із садибою складовою частиною класичного розпланування кварталів в колишньому передмісті на Зелений вулиці (нині – Пушкінська) у вигляді рядової садибної забудови (без другого ешелону і провулків та кутків) (кресл. №2.01,02). Закріплював ріг двох житлових вулиць як кутовий будинок. Пам'ятка архітектури місцевого значення охоронний №171. Втім, це не зупинило новітніх господарів будівлі жорстоко поглумитися над цим насправді чудовим витвором зодчества (фото №2.04,05,06,07). Вони не просто перебудували його, знищивши увесь унікальний декор, а зробили це по дикунські примітивно, кожний власник по своєму, прибудувавши на куті недолугий тамбур (фото №1.09,10,11). Будинок у другій половині ХХ ст. неодноразово ремонтувався і переплановувався, постраждав від пожежі, потім відремонтований. Але на початку ХХІ переніс такий удар, що повністю спотворив його обличчя. Таким чином, цю пам'ятку архітектури практично для міста остаточно втрачено, тому вона рекомендується для зняття з обліку.

11. Відомості про сучасний стан об'єкта:

Розташування об'єкта і його роль у навколишньому середовищі	Розташований на розі вулиць Миколи Лисенка і <u>Лермонтовської</u> , в історичній частині міста. Є типовим представником класицистичної кутової забудови житлових кварталів. До варварської перебудови фасадів відіграв роль локального акценту, яку вже втратив.
Ландшафт	Будинок розташований на місцевості з динамічним горизонтальним ландшафтом: на схилах до долини річок Тетерів, Кам'янка і тальвегу Любарського

	струмка.
Опис об'єкта	Будинок № 2/12 на розі вулиць Миколи Лисенка та Лермонтовської був надзвичайно оригінальним житловим особняком з фасадами у мотивах готики з використанням у фризі антаблементу арабесок, запозичених із східної архітектури (т.зв. мавританський стиль) (фото №1.01,06,07,08). Особняк споруджений у 40–50-х рр. XIX ст. під впливом канонів пізнього класицизму та течії історизму житомиряноку Вільгельміною Грабовською під час формування забудови тодішніх Банної (Лермонтовська) і Малої Чуднівської (Миколи Лисенка) вулиць на землях, що належали первісно родині лікаря і колекціонера Едварда Галлі в елітній частині Житомира – узвишші Петровська Гора над схилами до річок Кам'янка і Тетерів. Архітектор не відомий. Будинок дерев'яний, обкладений цеглою-сирцем, прямокутний в плані (з пізнішою добудовою в бік двору) (фото №1.10). В поперечному розрізі – одно-двоповерховий (кресл. №2.03). Має повноцінний цокольний поверх з північного боку (з двору). Вікна цокольного поверху виходять, як на Лермонтовську (з цього боку тепер закладені), так і в двір будинку. Будинок на головному фасаді два слабовиявлених ризаліти (по 3,4 м завширшки), один з яких (західний) виконує роль порталу (фото №1.01; кресл. №2.03). Цю ж функцію мав, очевидно, й східний ризаліт. Але пізніше двері в ньому були замінені вікном. Цікавою особливістю будинку було те, що вікна південного і західного фасадів (тобто, в бік, відповідно, вулиць Лермонтовської і Миколи Лисенка) вирішені у різних стилях. На південному – вони були готичні, зі стрільчастими завершеннями, тридольні, на західному – прямокутні, шестидольні («польського» типу). Будинок мав два симетрично розташованих по боках південного фасаду входи, прорізи яких у світликую також мали стрільчасте вивершення. Через горбистий рельєф місцевості, на західному фасаді з цокольним поверхом стіну утримують два потужних цегляних потинькованих контрфорси, споруджені у другій пол. XX ст. для запобігання зсуву і деформації названої стіни та збільшення тримальної властивості цокольного поверху. Портал південного фасаду акцентувався

	неповнопрофільними пілястрами, які вивершувалися в антаблементі на рівні фризу фільонками, прикрашеними стилізованим грецьким рослинним орнаментом (фото №1.06,07). Сам же фриз був прикрашений тонкої роботи мавританським орнаментом, який членується від власне карнизу спрощеного профілю перлистим астрагалом у вигляді грецького намиста з мініатюрними але добре проробленими прикрасами геометричної та рослинної тематики (фото №2.07). Таким чином, будинок на розі вулиць Миколи Лисенка і <u>Дермонтовської</u> був в Житомирі з точки зору архітектури багато в чому унікальним представником школи пізньої готики. Він приваблював і мавританським фризом, і витонченим астрагалом (на головному фасаді), і контрфорсами. Тому цілком справедливо у 2000 р. був узятий на облік як пам'ятка архітектури місцевого значення. Будинок на розі вулиці <u>Дермонтовської</u> і Миколи Лисенка у 1996 р. згідно з рішенням виконкому міської ради від 11 січня 1996 р. №12 про перейменування вул. <u>Лазо</u> на вул. Миколи Лисенка і зміну нумерації на будинках на протилежну, замість адреси «Вул. <u>Дермонтовська</u>, №12/39», отримав нову офіційну адресу: «Вул. Миколи Лисенка, №2/12.»
Перебудови, втрати й історичні нашарування	Статус будинку як пам'ятки архітектури не зупинив новітніх господарів будівлі, які жорстоко поглинулися над цим насправді чудовим витвором зодчества, і не просто перебудували його, знищивши увесь унікальний декор, а зробили це по джунськи примітивно, кожний власник по своєму, змінивши навіть форму віконних прорізів, кожний по-своєму (фото №1.10,11). Будинок у другій половині ХХ ст. неодноразово ремонтувався і переплановувався, постраждав від пожежі, потім знову відремонтований. Але на початку ХХІ переніс такий удар, що повністю спотворив його обличчя (фото №1.10,11). Його головний фасад облицьовано цеглою, а перед тим – знищено все оздоблення, пілястри, сандрики, лиштву, полочки, ліплення тощо. Таким чином, ця пам'ятка архітектури практично для міста остаточно втрачено, тому будинок по вул. Миколи Лисенка, 2/12 як пам'ятку архітектури місцевого значення рекомендується для зняття з обліку.

Наявність творів мистецтва та їх опис	Не має
Опис території об'єкта	Являє собою прибудинкову територію, з палисадником і кількома деревами, затиснений з усіх боків забудовою.
Загальна оцінка технічного стану об'єкта, дата, № акта технічного стану	Стан – не задовільний, зношеність будівлі 70% станом на 2005 р. Див. Технічний паспорт 31382/Р №12778 від 28.02.05.
Наявність інженерних мереж та інженерного обладнання	Наявні всі мережі: електричні (слаботочкові і побутові), газові, водопровідні та каналізаційні (див. у додатках викопювання з плану М1:500)
Дата і № довідки про майнову цінність	Технічний паспорт 31382/РН12778 від 28.02.05. Будівельна вартість – 129332 грн. Інвентаризаційна вартість – 40327 грн.

12. Перелік складових для комплексу (ансамблю), визначного місця:

Не має

13. Територія об'єкта:

Площа	Площа садиби, загальна – 1020,9 м. кв. Площа двору – 721,0 м. кв. Площа під забудовою (первісна, історична) – 214,6 м. кв. Площа під забудовою (вся) – 267,8 м. кв. Загальна площа будівлі – 214,6+214,6+53,2 = 482,4 кв. м. Висота цокольного поверху – 1,8–2,0 м. Висота бель-поверху – 4,3 м. Висота прибудови – 3,3 м.
Опис меж території об'єкта	Територія земельної ділянки будинку №2/12 на вул. Миколи Лисенка обмежена з півночі садибою №4 по вул. Миколи Лисенка; із заходу – лінією забудови (хідником) по вул. Миколи Лисенка; з півдня – лінією забудови (хідником) по вул. Лермонтовській; зі сходу – сусідньою садибою №10 по вул. Лермонтовській.

14. Оцінка антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, наукової чи художньої цінності об'єкта:

Через численні перебудови, ремонти, прибудови та невдалі і непрофесійне опорядження головного фасаду (фото №1.9,10,11) з боку вул. Лермонтовської будинок втратив архітектурно-естетичну та історичну цінність як будівля у стилі готики з використанням оригінальних рішень у мотивах історизму. Як результат – не відповідає критерію автентичності і «випадає», навіть дисгармонізує за методом, характером і фактурою оздоблення фасадів решти будинків та із містобудівної ситуації старої Лермонтовської вулиці в цілому.

15. Зони охорони пам'ятки:

Організація-розробник науково-	«Інститут культурної спадщини»

проектної документації – Історико-архітектурного опорного плану Житомира (ІАОП)	Всеукраїнської Ради з охорони культурної спадщини України
Дата розроблення науково-проектної документації	липень-жовтень 2015 р. (договір від 18.06.2015 № 1-П)
Дата і номер документа про затвердження науково – проектної документації	-
Короткий опис меж зон охорони із зазначенням площі кожної зони	показано в додатку у вигляді фрагменту ІАОП Житомира

16. Наявність науково – дослідної та науково – проектної документації на об'єкті:

Найменування документації	Рік розроблення	Автор (організація)	Місце зберігання інв. №
Не має			

17. Дослідницькі й реставраційні роботи на об'єкті:

Найменування робіт	Рік проведення	Замовник	Виконавець	Підприємство організація
Обміри і складання техпаспорту	2005, 2012		Житомирське міське інвентарбюро Б.Д. Прилуцький	
Обстеження і виконання узагальненого плану	1993	НРГ тому «Звод пам'яток історії і культури Житомирської області»	Архітектор Є.В. Тиманович	
Дослідження зовнішнього стану пам'ятки, її архітектури та історії	2019	Управління культури і туризму облдержадміністрації	Житомирська обласна рада УТОПІК Г.П. Мокрицький, Г.В. Щастна, С.О. Буланов, С.В. Собчук	

18. Основні джерела відомостей про об'єкт:

Археологічні матеріали	-
Іконографічні матеріали	Візуальне обстеження. Стандартна фотофіксація. Топографічні матеріали 1949 – 2019 рр. Матеріали Житомирського міського інвентарбюро
Архівні довідкові та інші документальні матеріали (див. також в додатках сканокопії)	Розпорядження голови Житомирської обласної державної адміністрації від 18 лютого 2000 р. №76 «Про взяття на державний облік і охорону нововиявлених і новозбудованих пам'яток архітектури»/Ксерокопія.

	Додаток - С. 3. Архів ЖОО ГО «УТОПІК». Колекція картографічного матеріалу. Житомир: 1781—1949/Краєзнавче видавництво «Волинь». Топографічна частина управління архітектури і міського дизайну Департаменту архітектури і земельних відносин Житомирської міської ради/Офіційні картографічні матеріали. Рішення виконкому Житомирської міської ради про перейменування та найменування топонімічних об'єктів та впорядкування нумерації будинків від 11 січня 1996 р. №12. Додаток. [Про зміну юридичної адреси]
Бібліографічні матеріали	Житомир: Ностальгія по...будущему/Авт.-составители Георгий Мокрицкий и Руслан Кондратюк. - Житомир: Вид-во «Волинь», 2011. - 100 с. - С. 55. Георгій Мокрицький, Євген Тиманович. Вул. Миколи Лисенка, 2/12// Мокрицький Г.П. Архітектура Житомира/«Енциклопедія Житомира» –Т.2, Кн.2.– Житомир: «Вид-во «Волинь», 2018.- 740 с. – С.180,190,191. Мокрицький Г.П. Житомир: Архітектурно-краєзнавчий путівник-довідник: (укр., рос., англ. мовами). – Житомир: Вид-во «Волинь», 2007. - 244 с. - С.173 Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира/Енциклопедія Житомира-Т.1. – Житомир: «Вид-во «Волинь», 2007.- 640 с. – С.188–196. Мокрицький Г.П. Польський Житомир/Ілюстр. просп. укр. і польс. мовами. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2016.- 52 с. – С.4. Адресная книга г. Житомира на 1880 год. – Житомир, б.м., б.г.?? Тиманович Є.В. Вул. Миколи Лисенка, 2/12 [рукопис статті до «Зводу пам'яток історії і культури України»]. Архів краєзнавчого видавництва «Волинь».

19. До паспорта додаються графічні матеріали, відеоматеріали і фотофіксація:

Найменування	Кількість	Дата виконання	Виконавець
3. Креслення, всього	8	1949-2016	різні
Поверхові плани сучасні	2	2005	Міжміське Інвентарбюро
План садиби	1	2005	Міжміське Інвентарбюро
План місцевості	1	2016	Топографічний відділ ГУ

(фрагмент), М1:2000			архітектури Житомира
План місцевості (фрагмент), М1:2000	1	1949/51	Красназавчий архів видава «Волинь»
План місцевості (фрагмент), М1:500 (з помилками)	1	2012	Топографічний відділ ГУ архітектури Житомира
Історико-архітектурний опорний план (ІАОП), фрагмент	1	2017	НДІ «Діпромісто» (Київ)
Історико-архітектурний опорний план (ІАОП), фрагмент	1	2016	Інститут Пам'яткознавства (Київ)
2. Фотофіксація, фото, відео всього	11		
2.1. Історичні фото	-	-	-
2.2. Фото сучасні, В т.ч.	11	2006—19	Мокрицький Г.П., Глабчук С.А., Забродський М.М.
Документи	4	2005,-12,-17	архів ГО ЖОО УТОПІК

⊕ Паспорт склав:

Посада та назва організації	Спеціальність, кваліфікаційний рівень	Прізвище, ініціали	Підпис	Дата складання
Головний редактор красназавчого видавництва «Волинь», Голова обласної ради Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури	Член Національної Спілки архітекторів України, освіта вища	Мокрицький Георгій Павлович		27.05.19.

Керівник органу охорони культурної спадщини

(ініціали, прізвище, підпис, печатка)

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ТВОРЧИЙ ДОРОБОК ЯРМОШИКА ІВАНА ІВАНОВИЧА

(до 60-річчя від дня народження)

Ярмошик Іван Іванович народився 03.02.1959 р. у с. Устя, Корецького району Рівненській області, де навчався у місцевій сільській середній школі. У 1981 р. закінчив із відзнакою історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Загальний стаж роботи 38 років. Стаж роботи в Житомирському Державному університеті імені Івана Франка 19 років.

Трудову діяльність І.І. Ярмошик розпочав науковим працівником Житомирського обласного краєзнавчого музею, завідував відділом охорони пам'яток цього музею, був відповідальним секретарем Житомирської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток. Два роки служив в рядах Збройних сил СРСР.

У 1998 р. захистив у Київському Національному університеті ім. Т.Г. Шевченка кандидатську дисертацію «Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX-XX ст.».

Педагогічну роботу розпочав у 1998 р. викладачем Житомирської філії МАУП, у 2000 р. перейшов на роботу в Житомирський державний педагогічний університет на посаду старшого викладача кафедри історії та політології. Із утворенням у 2001 р. історичного факультету в системі цього університету був призначений завідувачем кафедрою всесвітньої історії. У 2004-2007 рр. працював деканом історичного факультету. Із грудня 2007 р. — докторант кафедри історії України Національного Педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

У травні 2011 р. захистив докторську дисертацію на тему «Польська історіографія 1800-1939 рр. суспільно-політичного та культурно-духовного розвитку Волині» у спеціалізованій вченій раді Д 26.228.01 в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України. Наказом Міністра освіти та науки України від 11.11.2011 р. затверджено рішення спеціалізованої вченої ради про присвоєння І.І. Ярмошику наукового ступеня доктора історичних наук.

Іван Іванович Ярмошик впродовж багатьох років є членом Національної спілки краєзнавців України. Бере участь в численних науково-краєзнавчих конференціях як на теренах Житомирської

області, так і за її межами. Добросовісно виконує обов'язки члена правління та члена Президії Житомирської обласної організації НСКУ.

І.І. Ярмошик автор багатьох наукових праць та популярних публікацій з історії та історіографії Волині. У його науковому доробку понад 130 друкованих наукових робіт, ось основні з них:

Список основних наукових праць

1. Работы Житомирского краеведческого музея // Археологические открытия 1983 г. — Москва : Наука, 1985. — С. 377-378.
2. Преображенський собор в Овручі // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези регіональної наукової конференції 14-16 листопада, 1991 року. — Рівне, 1991. — С. 19-21.
3. Апполоній Сендульський — дослідник історії Волині // Тези наукової конференції до 100 річчя Волинського Єпархіального давньохрамища. — Житомир, 1993. — С. 16-18.
4. Юрій Немирич — видний представник козацької старшини середини ХУІІ століття // Козацькі часи на Житомирщині. — Житомир, 1994. — С. 48-58.
5. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях православного духовенства (друга пол. ХІХ ст.) // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень ІV круглого столу. — Київ-Львів, 1994. — С. 206-208.
6. Вплив київської історичної школи В.Б. Антоновича на розвиток волинського краєзнавства другій половині ХІХ століття // Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. — К., 1996. — С. 171-190.
7. Ідеї протестантизму на Житомирщині в ХVІІ столітті // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень Міжнародного V круглого столу (Львів, 3-5 травня 1995 року). — Київ-Львів, 1995. — С. 523-525.
8. Краєзнавча діяльність Тіта Вержицького // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. — Хмельницький, 1995. — С. 273-275.
9. Історія Волині в дослідженнях Андрія Хойнацького // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3-8 травня 1996 року). — Львів, 1996. — С. 254-256.
10. Етапи становлення історичного краєзнавства Волині в другій половині ХІХ ст. // Українська національна ідея: історія і сучасність. Науковий збірник. — Житомир : Журфонд, 1997. — С. 70-73.
11. Житомир древній. Спроба реконструкції історії міста до кінця ХІV ст. — Житомир : Журфонд, 1997. — 48 с.
12. Становлення історичного краєзнавства Волині в ХІХ — на поч. ХХ ст. — Житомир : Волинь, 1998. — 24 с.
13. З історії релігійного вільнодумства на Житомирщині в першій половині ХVІІ століття // Науковий збірник Житомирської філії МАУП. Додаток до журналу "Персонал". — Січень, 1999. — С. 63-64.

14. Збройні виступи населення Житомирщини проти польсько-католицького гніту в XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. — Вип. 9. — К., 2000. — С. 112-114.
15. Давня історія міста Житомира до кінця XIV століття // Історія України. — 2001. — № 5.
16. Історичне краєзнавство Східної Волині в контексті української історіографії 1920-30 рр. // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття. Науковий збірник “Велика Волинь”. — Т. 22. — Житомир, 2001. — С. 96-102.
17. Краєзнавство Східної Волині в 20-ті роки XX століття // Українська історіографія на рубежі століть. — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 167-176.
18. Володимир Антонович та історичне краєзнавство Волині другої половини XIX століття. Навчально-методичний посібник. // Житомир : поліграфічний центр Житомирського педуніверситету, 2002. — 44 с.
19. Історія українського козацтва в дослідженнях волинських краєзнавців другої половини XIX ст // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. — Вип. 11. — К., 2002. — С. 112-116.
20. Родовід Юрія Немирича на Житомирщині (XVI-XVII ст.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. — Вип. 12. — К., 2003. — С. 193-198.
21. Історія українського козацтва в дослідженнях Ореста Фотинського // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. — Вип. 13. — К., 2004. — С. 171-175.
22. Археологічне минуле Житомирщини // Житомирщина: Історичний нарис. — Житомир, 2003. — С. 7-27.
23. Становлення місцевих органів державної влади Волинської губернії в період Гетьманату (травень-грудень 1918 р.) // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2004. — С. 264-273.
24. Історія рідного краю. Навчальний посібник для 7 класу середньої загальноосвітньої школи. — Житомир, 2005. — 102 с.
25. Дослідження історії Волині вченими української діаспори // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. — Кам'янець-Подільський : Оіум, 2005. — С. 130-145.
26. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX-XX століть. — Житомир : Волинь, 2006. — 216 с.
27. Місцеві органи влади Волинської губернії в період Гетьманату Павла Скоропадського (травень – грудень 1918 року) // Вісник Київського Національного лінгвістичного університету. Серія історія, економіка, філософія. Вип. 11-12. Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. Вип. III. — К., 2006. — С. 88-95.

28. Житомирщина в контексті світової та вітчизняної історіографії // Житомирщина: минуле, сьогодення. Поступ у майбутнє. — Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. — С. 181-191.
29. Коліївщина у висвітленні польського мемуариста кінця ХУІІІ — початку ХІХ століття Яна Дуклана Охотського // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. — Вип. 16. — К., 2007. — С. 286-290.
30. Історія українського козацтва на сторінках «Encyklopedji Kresow» // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. — Вип. 17. — К., 2008. — С. 200-204
31. Історичні праці Тадеуша Чацького в контексті польської історіографії Волині ХІХ століття // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Випуск 14. — Одеса : Астропринт, 2008. — С. 219-228.
32. Польська мемуаристика першої половини ХІХ ст. про Волинь // Історія. Філософія. Релігієзнавство. — 2008. — № 2. — С. 72-75.
33. Історія Житомира в контексті історіографічного процесу в Україні ХІХ століття // Житомиру-1125 [Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 1125 річчю заснування міста Житомира (6-8 жовтня 2009 р., м. Житомир)]. — Житомир : М.Косенко, 2009. — С. 3-13.
34. Сторінки історії Кременецької гімназії у висвітленні професора Варшавського університету Теодора Вежбовського // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Випуск 16. — Одеса : Астропринт, 2009. — С. 265-275.
35. Події Волинської історії у висвітленні польського мемуариста Яна Дуклана Охотського (кінець ХУІІІ — початок ХІХ ст.) // Часопис Української Історії. — Випуск 14. — Київ, 2009. — С. 119-124.
36. Кароль Сенкевич як дослідник історії Волині та слов'янщини і культурно-просвітницький діяч першої половини ХІХ ст. // Часопис Української Історії. — Випуск 15. — Київ, 2009. — С. 130-136.
37. Польська історіографія 1800-1939 рр. суспільно-політичного та культурно-духовного розвитку Волині. — Житомир : Волинь, 2010. — 512 с.
38. Чуднівська кампанія 1660 року у дзеркалі польської історіографії. Збірка наукових публікацій про московсько-польську війну середини ХVІІ ст. / упорядник та переклад із польської мови. — Житомир, 2010. — 112 с.

І.І. Ярмошик переклав із польської мови книгу: Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/25 – 1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської. – Хмельницький, 2009. — 342 с.

Примітка: підготував директор Музею історії міста Бердичева, голова Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

П.С. СКАВРОНСЬКИЙ

ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЖИТОМИРЩИНІ:
БІБЛІОГРАФІЯ (1895-2018)

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV тому Древностей). — Москва, 1895. — 139 с. (поселення в урочищі Поріччя, с. 9).

Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список). — Київ : Наукова думка, 1966. — 463 с. (поселення: Білилівка, Биківка, Великі Деревичі, Гордіївка, Городськ-Червона гора, Демківці, Житинці, Казена громада, Каленське-Моства, Колодяжне, Курне, Новий Миропіль, Нова Чорторя, Озерне, Паволоч, Піски, Райки, Романівка-Поріччя, Слободище, Стрижівка, Троянів, Юрівка, Ягнятин, с. 96-99).

Белановская Т.Д., Шмаглый Н.М. Позднетрипольское поселение у с.Троянова Житомирской области // КСИА АН УССР. — Киев, 1959. — Вып. 8. — С. 125-128.

Бібікова В.І. До історії доместикації коня на південному сході Європі // Археологія. — Київ, 1969. — Т. XXII. — С. 55-67 (пам'ятки: Городськ, Троянів, Паволоч, карта, с. 58, 60).

Бітковська Т.Л. Досвід апробації нової пам'яткоохоронної методики на території Попільнянського району Житомирської області щодо збереження історико-культурної спадщини України. // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. — Житомир, 1995. — С. 133-142 (3 поселення, у тому числі Паволоч на р. Роставиці, с. 136).

Блюм Б.О., Заморський В.Л., Коляновський О.Б., Митюк О.І. Ружин. Сторінки історії. — Житомир: Редакційно-видавничий відділ облполіграфвидаву, 1991. — 176 с. (пам'ятки на території сіл Білилівка, Карабчіїв, Ягнятин, а також матеріали, що зберігаються в Бердичівському музеї, с. 8-10).

Богун Г.Г. Археологічні пам'ятки р. Гнилоп'яті // Праці комплексної експедиції Чернівецького державного університету: Старожитності Східної Волині. — Чернівці, 1960. — Т. VIII. — Серія археологічна. — Вип. 1. — С. 131-136. (поселення: Слободище, в урочищах Слобідка, Заріччя, Займисько, Скала, а також в селах Бобрик-Гай, Семенівка, Гардишівка, Голодьки, Швайківка, Скраглівка, Бистрик та Велика П'ятигірка, с. 131-132).

Бурдо Н.Б. Колекції первісної доби // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. — Київ :

Академперіодика, 2007. — С. 31-106 (колекції із поселень Каленське-Моства, Вигнанка, Паволоч, Нова Чорторя, Троянів, с. 50, 72, 82).

Бурдо Н.Б., Константинеску Л.Ф., Ляшко С.Н., Сон Н.А. Каталог коллекций научных фондов. Каменный век — Энеолит. — Препринт. — Киев, 1991. — 33 с. (колекції із поселень Нова Чорторя, Паволоч і Троянів, с. 32).

Висзжев Р.І. Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті // АП УРСР. — Київ, 1952. — Т. III. — С. 197-206. (поселення та окремі знахідки: Райки-Кругла гора, Слободище, Троянів, с. 198-199).

Висзжев Р.І. Археологічні пам'ятки верхньої течії р. Гнилоп'ять та нижньої течії р. Гуйва // АП УРСР. — Київ, 1955. — Т. V (поселення Піски, с. 166).

Висзжев Р.І. Будівлі «Малого городища» X-XIII ст. в с. Городську // АП УРСР. — Київ, 1962. — Т. XII (знахідки і об'єкти трипільської культури, с. 136, 138, 141-145, 147, 149, 150).

Винокур І.С. Археологічні пам'ятки Житомирщини. На допомогу керівнику краєзнавчого гуртка. — Житомир, 1956 — 28 с. (поселення Городське, Паволоч, Колодяжне, с. 7).

Винокур І.С. До археологічної карти Послущя // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. — Новоград-Волинський, 1995. — С. 250-251 (поселення в селах Биковка-ур. Корзунове, та Курне, с. 250, 251).

Відейко М.Ю. Городський тип // СДА. — Киев, 1996. — С. 58.

Відейко М.Ю. Троянівський тип // СДА. — Київ, 1996. — С. 287-288.

Відейко М.Ю. Городськ // ЕТЦ. — Київ, 2004. — Т. 2. — С. 127-128.

Відейко М.Ю. Колодяжне // ЕТЦ. — Київ, 2004. — Т. 2. — С. 234-236.

Відейко М.Ю. Паволоч // ЕТЦ. — Київ, 2004. — Т. 2. — С. 397- 398.

Відейко М.Ю. Райки // ЕТЦ. — Київ, 2004. — Т. 2. — С. 440-441.

Відейко М.Ю. Троянів // ЕТЦ. — Київ, 2004. — Т. 2. — С. 552-554.

Вітрик І.С. Городища півдня Житомирщини // Археологія. — Київ, 1995. — № 2. — С. 79-82 (знахідки трипільської культури на городищі біля смт Миропіль, с. 80-81).

Гаскевич Д., Лисенко С. Нові пам'ятки мезоліту-доби бронзи на південному сході Житомирщини // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). — Київ, 2008. — С. 190-200 (поселення Андрушівка-1, Нехворощ-3 та 7, Стара Котельня-2 Андрушівського району, с. 192, 194, 196, 197, 198, 199).

Герман Б. Цікаві знахідки // Радянська Житомирщина — 1948. — 4 грудня. — № 240 (про розкопки на торфовищі Моства біля с. Каленське Коростенського району).

Гончаров В. Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р. // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т. 1. — С. 237-245 (поселення Паволоч, Білilівка, Ягнятин, с. 237-239, 242, 244).

Гончаров В.К. Райковецкое городище. — Киев, 1950. — 219 с. (поселення Райки-городище, Райки-Кругла гора, с. 8, 13).

Гончаров В.К. Роботи Волинської експедиції 1948 р. // АП УРСР. — Київ, 1952. — Т. III. — С. 169-181 (поселення Великі-Деревичі, Нова Чорторя, с. 171, 172).

Давня історія України в трьох томах. — Київ : Наукова думка, 1997. — Т. 1 Первісне суспільство. — 559 с. (історія розселення та пам'ятки на території Східної Волині: Колодяжин, Троянів, Городськ, Райки, с. 240-242, 245, 248, 266).

Даниленко О. Знахідці — 4500 років // Радянська Житомирщина. — 1966. — 13 березня. — № 51. — С. 3 (про знахідку трипільського пряслиця, знайденого під час розкопок траншеї біля школи по вул. Карла Лібкнехта в м. Коростені).

Дмитревська А. Звіт городської експедиції 1946 р. // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т. I. — С. 47-49 (Городськ-Мале городище, вогнище і знахідки з культурного шару, с. 48).

Енциклопедія трипільської цивілізації. — Київ, 2004. — Т. 1. — Кн. 1. — 703 с. (типи пам'яток, знахідки, датування, перелік із 55 пам'яток с. 34-35, 41, 43-44, 96, 112-113, 184, 187, 263, 270, 375, 387, 515-516, 521-522, 565, 585-588).

Енциклопедія трипільської цивілізації. — Київ, 2004. — Т. 1. — Кн. 2. — 320 с. (знахідки із колекції національного музею історії України — статуетки із розкопок С. Гамченка в с. Колодяжне у 1927 р., с. 68, 70-71).

Енциклопедія трипільської цивілізації. — Київ, 2004. — Т. 2. — 656 с. (типи пам'яток: городський, городсько-волинський, городсько-касперівський, городсько-усатівський, троянівський тип і поселення: Городськ, Колодяжне, Паволоч, Райки, Троянів, с. 127-129, 234-236, 397-398, 438, 440-441, 544, 552-555).

Залізник Л.Л., Балакін С.А., Охріменко Г.В. Неолітичні поселення Корма I та Крушники на Житомирщині // Археологія. — Київ, 1987. — Вип. 58. — С. 64-73 (знахідки трипільської кераміки та пряслиця на

неолітичному поселені Корма-І, що має аналогії на поселені Каленське-Моства, с. 67-68).

Захарук Ю.М. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Случі // АП УРСР. — Київ, 1956. — Т. VI. — С. 130-133 (поселення в ур. Горбовиця біля с. Нова Чорторя).

Захарчук П., Ярмошик І. Стежками Бистріївки в минуле й майбутнє... — Житомир : Вид-во «Волинь», 1999. — 16 с. (про окремі знахідки і об'єкти в околицях с. Кам'яний Брід Коростишівського району, с. 6).

Збенович В.Г. Хронологія пізнього Трипілля // Археологія. — Київ, 1972. — вип. 7. — С. 3-25 (три групи пам'яток на Волині, характеристика та відмінності: Колодяжне, Паволоч-Райки-Троянів, Городське-Нова Чорторя, с. 13-16, 20-21, 24).

Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область. — Київ, 1973. — 726 с. (поселення і окремі знахідки в населених пунктах області, с. 11, 162, 163, 182, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 211, 213, 228, 236, 246, 248, 274, 290, 302, 305, 332, 334, 365, 367, 371, 398, 405, 406, 407, 409, 488, 525, 579, 584, 599, 600, 601, 623, 643, 656, 672).

Костриця М.Ю., Тарабукін О.О. Первісно-общинний лад на Житомирщині: Підручна книга для учнів, студентів, вчителів. — Житомир : Косенко, 2004. — 84 с. (характеристика періоду, характерні пам'ятки краю, с. 39-46).

Кричевський Е.Ю. Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1937 р.) // Трипільська культура. — Київ, 1940. — Т. I. — С. 383-451.

Кричевський Є.Ю. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок // Трипільська культура. — Київ, 1940. — Т. I. — С. 479-592 (поселення Райки і Городськ, с. 541-542, 561, 566, 572-573, 575, 583, 589).

Круц В.А., Рыжов С.Н. Исследование памятников трипольской культуры в бассейне Случи // АО 1977 года. — Москва : Наука, 1978. — С. 341 (поселення Коржівка, Громада, Вигнанка Любарського району).

Курінний П. Раєцька могила на Бердичівщині // Записки ВУАК за 1926 р. — Київ, 1927. — С. 71-78. (про знахідки об'єктів і знахідок трипільської культури під час розкопок кургану біля с. Скragлівка).

Кухаренко Ю.В. Из материалов разведок на Волини // КСИИМК. — 1958. — Вып. 72. — С. 84-87 (знахідки трипільської культури на городищі біля с. Ново-Миропіль, с. 86-87).

Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). — Київ : Наукова думка, 1984. — 196 с. (знахідки на городищах в селах Городське та Ягнятин-пункт II, с. 37, 79).

Левицький І.Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. // АП УРСР. — Київ, 1952. — Т. IV. — С. 70-77 (поселення біля с. Каленське Коростенського району).

Левицький О. Школярі вивчають рідний край // Радянська Житомирщина — 1958. — 15 лютого. — № 33. — С. 4 (про поселення біля с. Скragлівка та цікаві знахідки трипільської культури).

Ленчевський Л. Історія минулого Ружинщини. Історико-краєзнавчий нарис. — Житомир : Полісся, 2000. — 60 с. (поселення і знахідки: Ружин, Білилівка, Пустоха, Ягнятин, Бистрик, с. 10-11).

Липко С.А. Археологічні пам'ятки Любара та його околиць у верхів'ї Случі. — Любар, 1969. — 23 с.

Липко С.А. Археологічна розвідка давньоруського міста Болохова // Археологія. — Київ, 1973. — Вип. 12. — С. 95-98 (знахідки трипільської культури на городищі в центрі Любара, с. 97).

Липко С.А. Старожитності верхів'я р. Случ // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 83-90 (поселення: Нова Чорторя-Городище, Паволочка, Стара Чорторя-Горб, Мала Деревичка, Великі Деревичі-городища, Борушківці, Глезне, Громада, Юрівка, Любар, Житинці, Демківці, Озерне, Пединки, Вигнанка, Коржівка, с. 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90).

Липко С.А. Зібрані твори / Упорядник В. Канчура, Любар, 2008. — 108 с. (про пам'ятки і окремі знахідки на території Любарського району: Борушківці, Великі Деревичі — ур. Городисько та Замчисько, Вигнанка, Глезне, Демківці, Житинці, Любар, Мала Деревичка, Нова Чорторя, Озерне, Пединки, Привітів, Стара Чорторя, с. 37-53, 59).

Лукашенко В.В. Коростенщина. Історико-географічний нарис. — Коростень, 2003. — 164 с. (пам'ятки доби енеоліту в селах Васьковичі, Дідковичі, Беги, Каленське та карта пам'яток, с. 10-11).

Макаревич М.Л. Трипільське поселення біля с. Паволочі // АП УРСР. — Київ, 1952. — Т. IV. — С. 96-103.

Марковський Б. Археологічні старожитності Бердичівського району // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир : Журфонд, 1994. — Т. 15. — С. 144-154 (коротка характеристика і перелік пам'яток за даними Г.Г. Богуна, с. 145-146).

Марковський Б. Бердичівська земля з найдавніших часів до початку ХХ ст. Історико-краєзнавчий нарис. — Бердичів, 1999. — 84 с. (стисла характеристика періоду і характерних для Бердичівщини пам'яток, с. 6-8).

Матюхіна О.А. Археологічні пам'ятки с. Райки // Бердичівська земля в контексті історії України. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. — Житомир : М.А.К., 1999. — С. 61-62 (про знахідки на поселені в с. Райки).

Махорін Г. Історія Ружинщини: Нариси і документи. — Житомир : Вид-во «Волинь», 2000. — 160 с. (пам'ятки і окремі знахідки в смт Ружин, а також в селах Карабчийів та Ягнятин, с. 4-6).

Мідний вік // Археологія Української РСР. — Київ, 1971. — Т. І. — С. 148-287 (пам'ятки городського типу, поселення в селах Городськ, Паволоч, Нова ЧортORIA, Троянів, Колодяжне, Казенна Громада, с. 178-179, 205-210).

Місяць В. Розкопки трипільського поселення // Радянська Житомирщина — 1958. — 31 серпня. — № 172. — С. 4 (про поселення біля с. Троянів Житомирського району).

Мовша Т.Г. О северной группе поздне трипольских памятников // СА. — 1971. — № 1. — С. 31 — 54 (Поселення і знахідки північної групи пам'яток трипільської культури в селах Городське, Нова ЧортORIA, Колодяжне, Троянів, с. 32, 36-37, 42-45, 51-52, 54).

Мовша Т.Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього трипілья // Археологія. — К., 1972. — Вип. 5. — С. 3-24 (поселення, характерні особливості, датування, періодизація пам'яток: Колодяжне, Троянів, Паволоч, Нова ЧортORIA, Городськ, Райки, с. 7, 9, 13, 16, 20-22, 24).

Мовша Т.Г. Взаємовідносини Трипілья-кукутені з синхронними культурами Центральної Європи // Археологія. — Київ, 1985. — Вип. 51. — С. 22-31 (поселення Нова ЧортORIA, Троянів, с. 22, 27, 29).

Мовша Т.Г. Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. — Киев : Наукова думка, 1985. — Том 1. — С. 223-263 (поселення Городськ, Паволоч, Нова ЧортORIA, Троянів, Колодяжин, Райки, с. 223-225, 235-242, 257).

Непріна В.И. Тетеревское поселение днепро-донецкой культуры // СА. — 1969. — № 2. — С. 134-139 (знахідки трипільської культури на неолітичному поселені в гирлі р. Гнилоп'ять, с. 134).

Непріна В.І. Неолітичне поселення в гирлі р. Гнилоп'яті // Археологія. — Київ. 1970. — Т. XXIV. — С. 100-111 (знахідки трипільської

культури на неолітичному поселені в гирлі р. Гнилоп'ять, с. 101, 110-111).

Охріменко Г.В. Неоліт Волині. — Луцьк : Де Марк, 1993. — Частина II. — 127 с. (окремі знахідки трипільської культури на неолітичній пам'ятці Корма-I, с. 46, 104, 110).

Пассек Т.С. Трипільська культура. Науково-популярний нарис. — Київ : Вид-во АН УРСР, 1941. — 84 с. (поселення Городськ, Райки, Колодяжне, с. 17, 20, 75-78).

Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — Москва-Ленинград, 1949. — № 10. — 247 с. (поселення Городське, Райки, Колодяжне, с. 11, 13-карта пам'яток, 16, 20, 142, 157-176, 183, 188, 189, 216-223).

Петров В.П. Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1936 р.) // Трипільська культура. — Київ, 1940. — Т. 1. — С. 339-382.

Підоплічко І.Г. Огляд палеонтологічних знахідок за 1917-1937 рр. Частина I // Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — Київ : Вид-во АН УРСР, 1938. — Вип. 1. — 177 с. (фауна із поселення Червона гора в с. Городське Коростишівського району, с. 116-117).

Пічкур Є.В., Лисенко С.Д., Разумов С.М., Шидловський П.С. Нові знахідки доби палеометалів на Житомирщині // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомішль). — Київ, 2008. — С. 176-189 (багатошарові поселення із знахідками трипільської культури: Корнин-I, Суцанка-I Попільнянського району, с. 176, 178-179, 180).

Погожева А.П. Антропоморфная пластика триполья — Новосибирск : Изд-во «Наука», 1983. — 145 с. (огляд, класифікація, знахідки трипільських статуеток на поселеннях Колодяжне, Троянів, Райки, Городськ, Паволоч, с. 4-5-карта, 55, 97, 103-104, 123).

Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. Довідкове видання — Житомир, 1994. — 44 с. (поселення Бердичівський міст-I та II, Замкова гора, Видумка, с. 9-10).

Тарабукін О. Подорож у минуле // Житомирський вісник. — 1995. — 21 квітня. — № 16. — С. 10. (про заселення р. Крошенки від палеоліту до XII-XIII ст., поселення трипільської культури Видумка).

Тарабукін О.О. Археологічні розвідки в басейні середнього Тетерева на Житомирщині // Житомирщина крізь призму століть: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. — Житомир :

Журфонд, 1997. — С. 16-18 (поселення трипільської культури Станція Пряжево, с. 16).

Тарабукін О.О., Ігруніна С.О. До археологічної карти р. Мики на Житомирщині // Житомирщина на зламі тисячоліть: Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. — Житомир : М.А.К., 2000. — С. 121-123. (поселення трипільської культури Високе-П Черняхівського та Гуменники-І Коростишівського районів, с. 121, 122).

Тарабукін О.О. Бердичівські старожитності (матеріали до археологічної карти) // Бердичів древній і вічно молодий: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 32. — Житомир : М. Косенко, 2005. — С. 50-58. (поселення трипільської культури на території і околицях м. Бердичів: Ливарний цех, Піски, Жмури, Трикутник, с. 51-52).

Тарабукін О. Пам'ятки археології // Пам'ятки археології, історії та монументального мистецтва / За заг. ред. Г. Мокрицького / Енциклопедія Житомира. — Т. 2. — Кн. 1. — Житомир : Вид-во «Волинь», 2009. — С. 67. — 90 (описи поселень трипільської культури Бердичівській міст-І та ІІ, Видумка, Замкова гора-І, с. 67-68, 77-78).

Тарабукін О.О. Старожитності м. Новограда-Волинського (матеріали до археологічної карти) // Возв'язь — Зв'язель — Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть. — Харків : Майдан; Київ: Стародавній світ, 2017. — С. 14-26 (поселення трипільської культури Новоград-Волинський-І по вул. Співдружності, с. 17-18).

Тарабукін О.О. Житомир у давнину. Історико-археологічні нариси. — Житомир : видавець О.О. Євенок, 2017. — 300 с. (поселення і окремі знахідки на території і околицях Житомира: Бердичівський міст-І, Замкова гора, Видумка, Гирло Гнилоп'яті, Троянів, с. 73-88).

Тарабукін О.О. Розвідкові роботи в історичній частині м. Житомир у 2016 р. // Древлянські старожитності. Археологічні дослідження в Житомирі — Київ, 2018. — С. 155-184 (про знахідки трипільської культури на схилах стр. Рудавка, поблизу вул. Замкової, с. 156, 169).

Телегін Д.Я. Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури // Археологія. — Київ, 1985. — Вип. 52. — С. 10-22 (датування зразків археомагнітним та радіокарбонним методами з поселень: Вигнанка і Городськ, с. 12-13).

Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселение днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита (свод археологических

источников). — Киев : Наукова думка, 1998. — 143 с. (поселення та окремі знахідки трипільської культури на неолітичних пам'ятках Каленське-Моства, Корма-I, хут. Тетерівський-Гирло Гнилоп'яті, с. 66, 69).

Тубол О.В. Городсько — Волинська племінна група (До питання про локалізацію та історичну долю племен трипільської культури Східної Волині) // Житомир в історії Волині і України. — Житомир : ЖОСЖУ, 1994. — С. 93-95.

Черныш Е.К. Энеолит Правобережья Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — Москва, 1982. — С. 165-320 (пам'ятки: Городськ, Троянів, Паволоч, Колодяжне, Нова Чортория, Райки, с. 172, 214-215, 219, 224-227, 229, 231, 301, 304).

Шмаглій М.М. До історії пізньотрипільських племен Волинського Полісся на початку II тис. до н.е. // Український історичний журнал. — Київ, 1959. — № 5. — С. 99-106.

Шмаглій Н.М. О планировке поздне трипольских поселений Восточной Волыни // КСИА АН УССР. — Киев, 1960. — Вып. 9. — С. 52-55 (поселення біля с. Троянів, с. 53-55).

Шмаглій Н.М. О топографии поселений городско-усатовского типа // Записки Одесского археологического общества. — Одесса, 1960. — Т. I. — С. 302-308.

Шмаглій М.М. Кераміка поселень городського типу // Археологія. — Київ, 1961. — Т. XIII. — С. 20-37 (в основу класифікації покладена колекція із поселення Троянів, характеризуються керамічні вироби із поселень Нова Чортория, Колодяжин, Городськ, Паволоч, Ягнятин, Райки, с. 22-34).

Шмаглій Н.М. Поздне трипольские поселения на Волыни. Автореферат диссертации канд. ист. наук. — Москва, 1962. — 19 с. (дослідження переважно ґрунтується на матеріалах розкопок поселення біля с. Троянів).

Шмаглій М.М. Городсько-Волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія. — Київ, 1966. — Т. XX. — С. 15-37 (близько 50 поселень, карта, розкопки на поселеннях Райки, Колодяжне, Городськ, Паволоч, Нова Чортория, Троянів, с. 16-37).

Шмаглій М.М. Пам'ятки городського типу // Археологія Української РСР. — Київ, 1971. — Т. 1. — С. 205-210 (пам'ятки: Городськ, Паволоч, Нова Чортория, Троянів, Колодяжне, Казенна Громада).

Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957). Огляд вивчення археологічних пам'яток. — Київ : Вид-во АН УРСР, 1957. — 424 с. (пам'ятки: Городськ, Троянів, Райки, Колодяжне, Паволоч, с. 110-113, 116, 119).

Щібьор Й. Культури пізнього трипільля та лійчастого посуду на Волині // Археологія. — Київ, 1994. — № 4. — С. 30-48 (про зв'язки із культурою лійчастого посуду Західної Волині, характерні особливості посуду: домішки, орнаментация, окремі знахідки і пам'ятки: Городськ, Троянів, Колодяжин, Паволоч, с. 33, 34, 36, 38, 39, 40, 43).

Юра Р.О. Древній Колодяжин // АП УРСР. — Київ, 1962. — Т. XII. — С. 57-130 (знахідки трипільської культури на городищі, с. 58).

Ярмошик И.И. Работы Житомирского краеведческого музея // АО 1983 г. — Москва, 1985. — С. 377-378 (поселення Видумка на північно-західній околиці м. Житомира).

***Примітка:** підготував старший науковий співробітник відділу досліджень об'єктів культурної спадщини і науково-методичної роботи з музеями комунального закладу «Житомирський обласний краєзнавчий музей»*

О.О. ТАРАБУКІН

— о —

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Акаш Крішан — магістр історії, експерт з проектної діяльності на ПАТ «Фармак»

Блажевич Юрій Іванович — доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, кандидат історичних наук

Волошінська Ніна Олесандрівна — завідувач сектору краєзнавчої роботи науково-методичного відділу Національної історичної бібліотеки України

Голяченко Олександр Сергійович — кореспондент газети «Газета мого комбінату» філії АТ «ОГХК» Іршанського гірничозбагачувального комбінату

Градовський Петро Михайлович — директор Житомирського вищого професійно-технічного училища

Гуринчук Наталія Степанівна — вчитель історії Денишівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів ім. В.Г. Бондарчука, вчитель вищої категорії, старший вчитель

Гуцало Людмила Вікторівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка

Дацюк Вадим Броніславович — керівник гуртка історико-технічного стендового моделювання Високопільської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Житомирського району, вчитель-методист

Дмитренко Алла Адамівна — доцент кафедри документознавства та музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, кандидат історичних наук

Довгаль Марія Дмитрівна — молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Дубівка Євгеній Володимирович — краєзнавець, лікар комунальної установи «Обласний медичний консультативно-діагностичний центр» Житомирської обласної ради

Сленіна Євгенія Георгіївна — заступник директора з навчально-виховної роботи загальноосвітньої школи I-III ступенів № 32 м. Житомира

Журавська Людмила Григорівна — старший науковий співробітник відділу досліджень об'єктів культурної спадщини і науково-методичної роботи з музеями комунального закладу «Житомирський обласний краєзнавчий музей»

Зосімович Олена Юріївна — старший викладач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка

Зубко Ольга Євгеніївна — кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України та культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Кіщенко Ганна Володимирівна — молодший науковий співробітник Вишнівецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля», кандидат історичних наук

Коган Леонід Григорович — краєзнавець

Кокус Вадим Владиславович — бібліотекар 2 категорії сектору краєзнавчих видань наукової бібліотеки Вінницького національного медичного університету ім. М.І. Пирогова

Коломісць Лариса Василівна — науковий співробітник Музею історії міста Бердичева

Комарніцький Олександр Борисович — заступник декана історичного факультету з наукової роботи, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, голова Кам'янець-Подільської міської організації Національної спілки краєзнавців України

Костриця Микола Миколайович — директор департаменту економічного розвитку Житомирської міської ради

Костюк Степан Володимирович — директор Тернопільського обласного краєзнавчого музею, голова Тернопільської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Крохмальна Тетяна Іванівна — молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Кучерява Валентина Андріївна — журналіст газети «Бердичівський погляд»

Литвинець Євгеній Васильович — вчитель історії Немільнянської загальноосвітньої школи I-II ступенів Новоград-Волинського району Житомирської обл.

Лукуц Юрій Михайлович — краєзнавець

Макаренко Гарій Миколайович — геодезист, краєзнавець

Махорін Геннадій Леонідович — доцент кафедри суспільних наук Житомирського національного агроекологічного університету, кандидат історичних наук

Михайлова Ольга Володимирівна — завідувач науково-методичним відділом Національної історичної бібліотеки України

Михалевич Микола Андронович — директор Кортеліського історичного музею Ратнівського р-ну Волинської обл.

Міщук Галина Анатоліївна — доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат історичних наук

Мокрицький Георгій Павлович — голова ради громадського об'єднання «Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури» Житомирської області, член Національної Спілки архітекторів України, почесний член Національної Спілки краєзнавців України, лицар відзнаки «Честь і слава Житомирщини», Заслужений журналіст України

Надубович Михайло Юлієвич — краєзнавець

Недайборщ Тетяна Анатоліївна — вчитель української мови та літератури спеціалізованої загальноосвітньої школи № 17 м. Бердичева

Панчук Марина Валентинівна — заступник директора з виховної роботи Бердичівської спеціалізованої загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1 імені Тараса Шевченка з поглибленим вивченням іноземних мов, вчитель-методист

Побережний Олексій Сергійович — краєзнавець

Рудницька Наталія Василівна — доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат історичних наук

Святюк Юрій Віталійович — краєзнавець.

Скавронський Павло Степанович — директор Музею історії міста Бердичева, голова Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Скрипник Анатолій Юрійович — доктор історичних наук, доцент, викладач кафедри інформаційної діяльності, документознавства і фундаментальних дисциплін Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу

Слободянюк Сергій Сергійович — студент II курсу історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка

Соболь Тетяна Георгіївна — керівник гуртка - методист, керівник гуртка Центру позашкільної освіти ім. О. Разумкова м. Бердичева

Собчук Сергій Володимирович — заступник Голови Житомирського обласного відділення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Студінський Володимир Аркадійович — доктор історичних наук, кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин Київського національного торговельно-економічного університету

Тарабукін Олександр Олександрович — старший науковий співробітник відділу досліджень об'єктів культурної спадщини і науково-методичної роботи з музеями комунального закладу «Житомирський обласний краєзнавчий музей», член Житомирської археологічної експедиції Інституту археології НАН України

Фігурний Юрій Степанович — завідувач відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, кандидат історичних наук

Франчук Марина Валеріївна — кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри українського літературознавства та компаративістики Житомирського державного університету імені Івана Франка

Цветкова Ангеліна Микитівна — голова міського комітету профспілки працівників освіти і науки м. Бердичева Житомирської області

Чиж Наталія Михайлівна — секретар Житомирської міської ради

Шевчук Андрій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка

Шиян Любов Миколаївна — науковий співробітник Вишнівецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля», кандидат історичних наук

Юрчишина Ольга Анатоліївна — завідувач сектору краєзнавчих видань наукової бібліотеки Вінницького національного медичного університету ім. М.І. Пирогова

Ярмошик Іван Іванович — завідувач кафедрою спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету ім. Івана Франка, доктор історичних, професор, член президії Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України